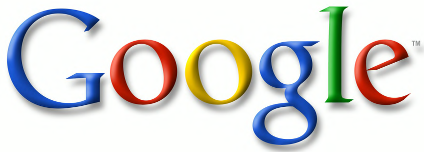
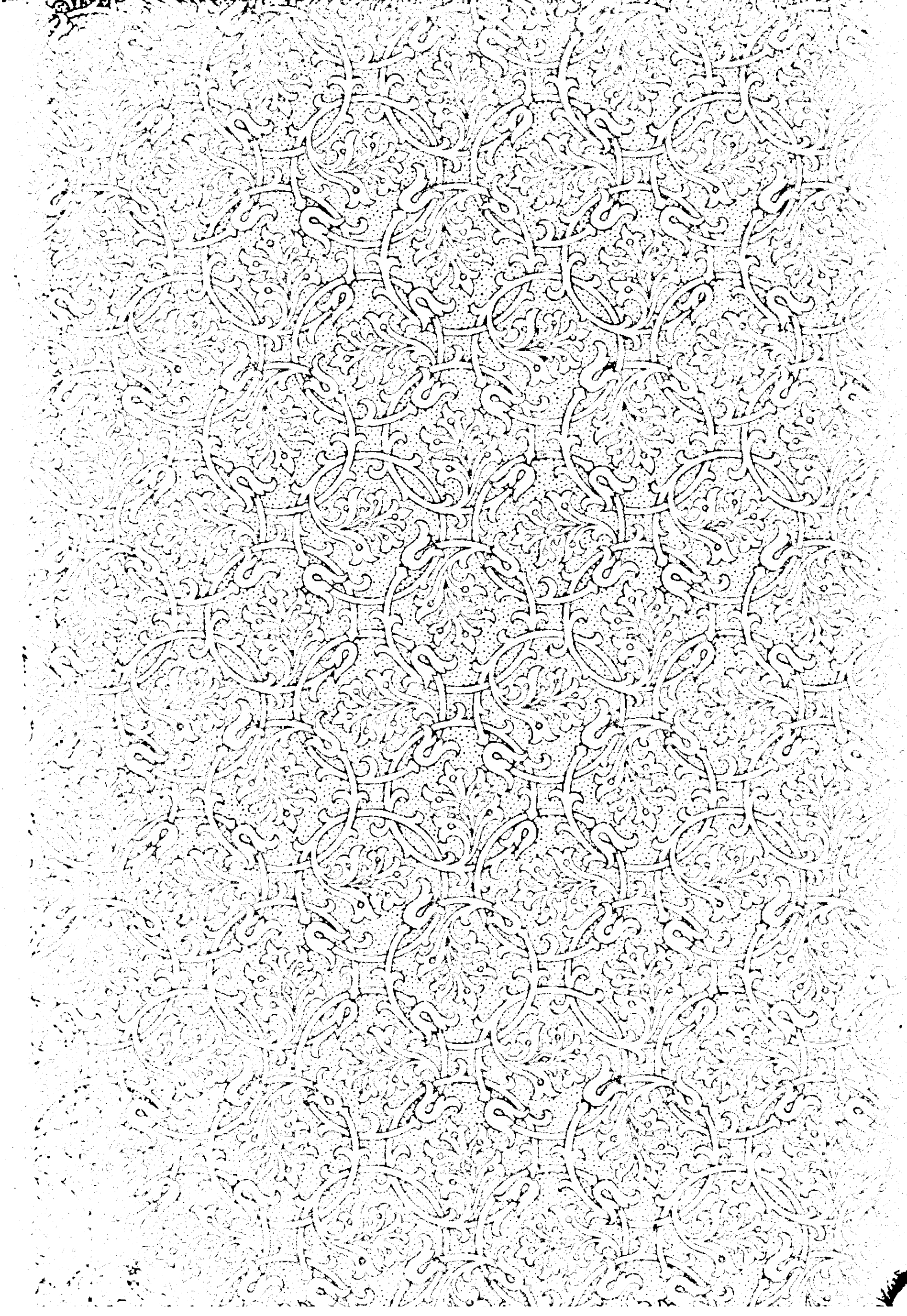

DIE HAGHE

DIE HAGHE.

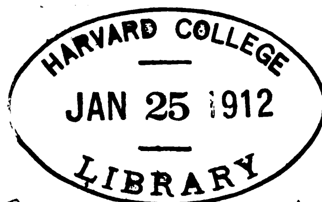
DIE HAGHE.

BIJDRAGEN

EN

MEDEDEELINGEN.

's-GRAVENHAGE
MOUTON & Co.
1902.

HARVARD COLLEGE
JAN 25 1912
LIBRARY

De „Bijdragen en Mededeelingen" hebben dit jaar op zich doen wachten.

De feestavond van den 14^den^ Februari heeft daaraan grootendeels schuld. Bovendien werd de uitgave vertraagd door de Commissie voor de Kroniek, die eerst in April met haar arbeid gereed kwam.

Die arbeid is belangrijker dan te voren.

De Commissie, volgens den wensch der ledenvergadering in het leven geroepen, had tot taak een meer uitvoerige kroniek samentestellen en daarin gegevens bijeen te brengen, welke niet zoo gemakkelijk uit andere bronnen kunnen worden geput en die voor het nageslacht als bouwstof kunnen dienen voor de geschiedenis van 's-Gravenhage in deze eeuw.

De op deze wijze samengestelde kroniek loopt evenwel slechts van September tot ultimo December.

Het volgend jaar hoopt de Commissie vollediger werk te kunnen leveren, terwijl er naar zal worden gestreefd om de Bijdragen wederom in het begin van het jaar te doen verschijnen.

Allen, die aan dezen bundel hebben medegewerkt, mijn oprechten dank.

De grootere omvang van den inhoud moge een vergoeding zijn voor de latere verschijning.

TH. MORREN.

Mei 1902.

INHOUD.

Bladz.

HET HUISHOUDBOEK VAN JOSINA VAN DORP.

Arend van Dorp, heer van Teemsche, Maasdam en Middelharnis, is een bekende persoonlijkheid in het begin van onzen vrijheidsoorlog. Toen Prins Willem in Holland geld liet verzamelen voor den inval, dien hij in 1568 ondernam, was „de rijcke Dorp", zooals Bor hem noemt, terstond bereid 10.000 gulden voor te schieten, waarvoor de Staten van Holland hem later 144 morgen lands gaven uit geestelijke goederen onder Leiderdorp. Aan de beweging van 1572 nam hij persoonlijk deel door zich meester te maken van Mechelen, Dendermonde en andere plaatsen, en het volgend jaar benoemde de Prins hem tot Gouverneur van Zierikzee. Hij was echter meer diplomaat dan krijgsman. Gedurende een reeks van jaren werd hij belast met vertrouwelijke zendingen naar de Zuidelijke Nederlanden of naar Frankrijk en was hij de vertegenwoordiger van den Prins bij de gevoerde onderhandelingen.

Na den dood van den Prins werd hij, als Buijs, als Aldegonde, als Treslong, het slachtoffer van de telkens opkomende partijschap. Er is reden om aan te nemen, dat hij katholiek gebleven was of zich ten minste niet bij de

heerschende kerk had aangesloten. In 1594 werd hij gevangen naar de Voorpoort te 's-Gravenhage gebracht als verdacht van geheime onderhandelingen met den vijand en het verraden van staatsgeheimen. Wel moest men hem spoedig bij gebrek aan bewijs weer loslaten maar onder verplichting van te blijven in zijn woning, aan de oostzijde van het Noordeinde.

Hier leefde hij nog zes jaar, tot hij den 2den Augustus 1600 overleed. Hij was toen 72 jaar. De laatste jaren had hij alle finantieele aangelegenheden overgelaten aan zijn jongste dochter Josina, die niet verzuimde aanteekening te houden van wat zij „aen mon père" gaf, nu eens 30 gulden, dan weer 20 stuivers. Het is aan deze omstandigheid te danken, dat wij een kijkje kunnen nemen in een aanzienlijke huishouding op het eind der 16e eeuw.

Josina van Dorp heeft zorgvuldig boek gehouden van haar ontvangsten en uitgaven, vooral nadat de dood van haar vader haar den last eener vrij ingewikkelde administratie op de schouders gelegd had. Zij had namelijk nog twee oudere zusters gehad. De eene, Margaretha, eerst getrouwd met den beroemden Zeeuwschen vlootvoogd Louis de Boisot en later met Hector de Crequi, was kinderloos overleden. De tweede, Anna, die in 1597 was overleden, was eveneens tweemaal gehuwd geweest maar had drie kinderen nagelaten: twee zoons, Filips en Arend, uit haar eerste huwelijk met Jan du Bosch of van den Bossche, en een dochtertje Maria (Maeyke) uit haar tweede huwelijk met jonkheer Jasper van Poelgeest, raad in de admiraliteit van Rotterdam. [1])

[1]) S. van Leeuwen geeft in zijn *Batavia illustrata* (p. 1051) 1597 op als sterfjaar van Jasper van Poelgeest. Dit is blijkbaar eene vergissing, daar Josina van Dorp nog in 1605 een afrekening had met haren zwager.

De verhouding tusschen jonkvrouw Josina en haar zwager schijnt niet al te best geweest te zijn. Zij keerde hem de lijfrente van 250 £ [1]) uit, die zijn vrouw op hem vastgezet had, en bekostigde de geheele opvoeding van „cleyn Maeyke". Zelfs als deze te Rotterdam of op Koudekerke vertoefde, brengt haar vader aan zijn schoonzuster de fooi in rekening voor de meid, die op het kind gepast had. Zooveel wij kunnen nagaan, werden de zaken tusschen hen beiden dan ook altijd schriftelijk of door gemachtigden afgedaan.

Onder de stukken, in 1888 uit het Hofje van Nieuwkoop in het Rijksarchief overgegaan [2]), behoort een *Manuael ende Memoribouck van den penningen by my Josine van Dorp ontfangen ende wederom vuytgegeven, beginnende op den eersten dach van Ougstmaent XV^c zeven ende tnegentich.* Het loopt tot 1605.

Den 17^den Juli van het vorige jaar was zij te Brussel gehuwd met Charles du Becq baron van Boury, heer van Villebon, ritmeester bij een regiment Fransche ruiterij in Staatschen dienst. In 1565 was zij geboren te Zevenbergen, waar haar vader toen drossaart was. Zij overleefde haar man vele jaren en stierf eerst in 1646. Zij werd bij haren vader in de Kloosterkerk te 's-Gravenhage begraven. [3])

---

1) Pond = gulden van 20 stuivers: een stuiver was 16 deniers of penningen.

2) Daaruit werd de belangrijke correspondentie van Arend van Dorp uitgegeven door Mr. J. B. J. N. Ridder de van der Schueren, die hieraan een uitvoerige levensbeschrijving deed voorafgaan. Zijn zeer scherp oordeel over van Dorp komt mij niet voldoende gemotiveerd voor. Uit de aanteekeningen zijner dochter blijkt, hoe de rehabilitatie van haar vader haar steeds ter harte ging.

3) De afbeelding van het grafmonument in den muur der kerk bij Timareten, *Verzameling van Gedenkstukken in Nederland.* Dl. II.

Het bewuste handschrift nu bevat, naast de regeling van den boedel, ook de kosten der huishouding van 1597—1603 en de verschotten ten behoeve van haar pupillen. Daar het geheel een wat eentonige lectuur zou opleveren, willen wij onze aandacht bepalen tot eenige uitgaven van huishoudelijken aard, die ons een denkbeeld geven van den prijs der levensmiddelen in dien tijd en de kosten, die het leven in den aanzienlijken stand toen medebracht.

Het dienstbaar personeel bestond uit „joffrou" Verstrepen, die waarschijnlijk met het opzicht over de huishouding belast was en hiervoor 72 £ ontving, een „keukenmeyssen" op een loon, dat afwisselde tusschen 36 en 48 £, een „ondermeyssen", dat eerst 30 £ kreeg benevens een paar schoenen, later vier gulden meer en nog een paar muilen, een kamenier, wier loon afwisselde tusschen 30 en 36 £, en een knecht, die 50 gulden 's jaars ontving.

Dat de dienstbodenplaag niet van den nieuweren tijd is, kunnen wij opmaken uit de omstandigheid, dat wij van 1600 tot 1605 zes verschillende keukenmeisjes aantreffen en evenveel kameniers. Soms zit jonkvrouw Josina geheel verlegen en dient de dochter van jufvrouw Verstrepen als noodhulp. Zoo de knecht Anthonie Verstrepen, wellicht een zoon van de huishoudster, wat langer in dienst blijft, hij zou, zooals wij zien zullen, het goed vertrouwen zijner meesteres des te erger misbruiken.

Wij ontmoeten verder nog een daglooner Dignus, die wel op het erf zal gewerkt hebben, soms met een of meer zijner kinderen. Hij kreeg dan des winters acht, des zomers tien stuivers daags en voor zijn zoon nog drie stuivers. Voor buitengewone hulp werd ook wel een dagloon van een gulden betaald.

Wat daarvoor vatbaar was, werd tamelijk in het groot ingeslagen. Blijkbaar werd in huis gebakken; wij vinden

op een dag: „drie zakken tarwe, twee zakken grijs tarwe, twee zakken rogge, een zak geirst en een zak haver.” De tarwe kostte gemiddeld 8 à 9 ₤, de grauwe tarwe 7 à 8 ₤, de rogge 6 ₤, de gerst en de haver ruim 3 ₤ de zak. De laatste graansoorten waren voor de kippen en ganzen, die gemest werden. Zoo wij voor een vierendeel jaars aan vleesch vinden aangeteekend 85 ₤, moeten wij in aanmerking nemen, dat bovendien nogal eens „Oostersche” (Westfaalsche) hammen voorkomen, die ongeveer drie gulden het stuk gelden, en koppels hoenders of duiven, waarvoor gemiddeld een halve gulden het koppel betaald wordt.

Voorts werd nu en dan een half vat boter gekocht voor ruim 40 ₤, een half vat zeep voor 10 ₤, een ton azijn voor $4^1/_2$ ₤; bij de beide laatste artikelen kwam nog de accijns, die den prijs van elk met ruim een gulden verhoogde. Men was niet karig met het bier. Voor de behoefte van een vierendeel jaars wordt ongeveer 40 ₤ in rekening gebracht, terwijl bovendien een provisie „Maarts bier” wordt opgedaan voor 46 ₤. Daarnaast vinden wij eens 61 ₤ voor twee okshoofden witten Franschen wijn. De turf wordt opgedaan of per schip (16 ₤ 10 st.) of per wagen (4 ₤ 7 st.).

Voor de dagelijksche behoeften wordt verder Margriet de tweede meid, geregeld naar de markt gezonden. Zij krijgt voor dien „martganck”, die echter niet iederen dag voorkomt, gemiddeld ongeveer 8 gulden mede. Voor haar inkoopen hebben wij wel in de eerste plaats te denken aan boonen of erwten, die toen naast vleesch en brood het hoofdvoedsel vormden, en aan visch. Daarbij zeker ook aan allerhande specerijen, die onmisbaar waren bij de toebereiding van het vleesch. Groenten waren nog van zeer ondergeschikt belang en werden in de tuinen gekweekt. „Room ende meer ander dingen” worden ook

wel „gehaelt van Aelken die op ons wooninge woont", en die daarvoor pacht betaalt.

Verschillende posten hebben betrekking op de ziekte en het overlijden van heer Arend. Hij schijnt niet lang ziek geweest te zijn, ten minste de rekening van zijn gewonen geneesheer, „doctoor" Wittendael, bedraagt slechts 18 ₤, terwijl aan twee andere doctoren, Schenkel en Fabiaene, voor hun visites nog 7 ₤ betaald wordt en aan „meester Jan den surregin mede van mijn vader sijn been te cureren" 8 ₤ 10 st. De rekeningen van Pieter Janssen den „apteker" bedragen echter ruim 50 ₤.

Als heer Arend gestorven is, worden alle dienstboden in rouwkleederen gestoken, en de „broduerwercker" wordt belast voor jonkvrouw Josina een haussefraise en een paar handschoenen te borduren met zwarte zijde en passement te naaien op haren satijnen „tabbaert." Voor dit passement worden tien pijpen goud (32 ₤) verwerkt. Eerst was het op 88 el berekend, maar er bleken nog acht el te kort te komen, zoodat de versiering van dien tabbaard alleen bij de honderd gulden beliep. Dat ook aan het sterfhuis het zwart laken niet gespaard was, kunnen wij opmaken uit den sluitpost: „getelt aen Mayken in de Wilde zee, ten volle betalinghe van 'tgene haer quamp par reste van lakenen ende meer ander dinghen van haer gecocht ten behoeve van onsen rouwe, 504 ₤ 18 st."

Uit de nalatenschap van heer Arend was de heerlijkheid Maasdam aan Filips du Bosch toegewezen, terwijl Middelharnis aan Josina kwam. Een legaat van 10 ₤ was vermaakt aan Johan le Seur, procureur bij het Hof van Holland, die met een onechte dochter van heer Arend getrouwd was, en aan juffrouw Verstrepen een vol jaar loon extra.

De regeling van alle zaken betreffende de erfenis verwekte jonkvrouw Josina nog heel wat beslommering. Daar waren, buiten de verrekening van den verkochten boedel, de leenen in Holland en Zeeland, die verheergewaad moesten worden, pachten en tienden, die nog ontvangen, daarentegen eenige oude schulden, die betaald moesten worden. Maar ook het gezellige leven hernam weldra zijn eischen.

De vastenavond van 1601 werd gevierd met een feestelijken maaltijd, waarvoor „speelluyden" gehuurd waren tegen 18 £. Margriet „het groene vischwijf" ontving 40 £ voor visch. Daarbij kwam voor 900 oesters 10 £ 16 st., voor vruchten en banket 7 £, voor vier stoopen [1]) „Rinsche wijn" 5 £ 12 st. De dienstboden werden getracteerd met „een tonneken Fransche wijn van 10 stoopen", waarvoor 5 £ in rekening wordt gebracht, waaruit blijkt, dat de Rijnwijn, die bij elke gelegenheid afzonderlijk werd gekocht, dubbel zooveel kostte als de Fransche wijn.

Herhaaldelijk vinden wij jonkvrouw Josina op reis, nu eens naar Middelharnis of naar Zeeland, blijkbaar tot regeling van zaken, dan weer naar Brabant of Luik. Hiervoor zullen wel familieredenen geweest zijn, daar haar moeder, Antoinette Grellet, de dochter geweest was van den baljuw van Tournehem in Artois, en haar zwager Jan du Bosch uit het kwartier van Aalst afkomstig was. Wij treffen trouwens een post aan van 32 £ voor het verheffen van het leen van Fromont. Maar bovendien was zij zeker katholiek gebleven, en te Luik hield zij zich lang genoeg op om er het burgerrecht te krijgen. Van dit verblijf ontbreken echter de aanteekeningen in het „Manuael".

De oorlogstoestand schijnt haar geen zorg gegeven te

[1]) Een stoop is een dubbele kan, vier pinten.

hebben. Hoewel zij een enkele maal, te Dordrecht, haar intrek nam in een „herberg", was zij meestal, zooals wij nu zouden zeggen in pension. Zoo betaalde zij aan Nicolaas Carlier, rentmeester van Schieland 39 ₤, „van dat ick 19 daghen tzijnen huijsen geteert ende gelogeert hebbe". Het gebruik van fooien geven was reeds algemeen, en zoo gaf zij „aen den sone van den huijse ende aen het meijsken tot drinckgelt" twee gulden.

Het was op een van die reizen, dat zij de bovenbedoelde minder aangename ondervinding opdeed van Anthonie Verstrepen. Zij schijnt zich langzamerhand gewend te hebben de zorg voor alle huishoudelijke uitgaven aan hem over te laten, en eens had zij hem te Brussel ruim 1800 ₤ gegeven om die later te verrekenen. Of die verzoeking nu te groot was, of dat er een bijzondere aanleiding bijkwam, wij bespeuren plotseling, dat Anthonie op de loop is. Hij heeft zelfs den sleutel van den koffer zijner meesteres meegenomen, zoodat zij dien moet laten opensteken om zich te vergewissen, wat hij gestolen heeft. Zekere Hubrecht krijgt nu 20 ₤ „voor teergelt om te gaen naer Anthonie te apprehenderen int leger naer Brugge en elders" Hoewel hij niet slaagt, krijgt hij toch nog tien gulden voor zijn moeite.

Het blijkt niet zoo gemakkelijk den voortvluchtige in handen te krijgen. Inmiddels neemt jonkvrouw Josina de noodige maatregelen. Advocaat Wils wordt geconsulteerd en krijgt daarvoor 5 ₤. Een procureur maakt een procuratie op en een relaas. Schepenen dienen „over de voorsz. sake". Eindelijk besluit Josina, voorzien van een „acte van Seureté de corps" (een paspoort) en van een brief van „Sijn Altese" (aartshertog Albertus?), die monsieur Montgaillard haar bezorgd heeft, in het begin van Mei zelf naar Brussel te gaan. Notaris Raymaker maakt hier met behulp van procureur Wagemans twee procuratiën

op en een request, en nu gaat neef Filips du Bosch er op uit om den dief op te sporen. Hij wordt vergezeld door zijn knecht Augustijn, die daarvoor van zijn gastheer te Antwerpen een rapier geleend heeft, en vindt Anthonie eindelijk te Calais.

Heel veel is daarmede echter niet gewonnen. Wel weet Filips Anthonie mede te krijgen, maar nadat deze op kosten van jonkvrouw Josina gedurende een drietal weken is „bewaert" door den meijer van Berchem en een paar anderen, ontsnapt hij, en de jacht begint opnieuw. De luitenant van den ambtman wordt er in gemengd om de medeplichtigen van Anthonie op te pakken; de „sepier op Treurenburch" krijgt alvast een paar gulden in de hand „meynende Anthoni daer te leveren"; twee knechten van Montgaillard worden tot tweemaal toe aan de poorten van de stad 's morgens en 's avonds ettelijke uren op post gesteld, en drie andere poorten worden bewaakt door twee mannen en een meisje; een man, die „tot Willebroeck geweest is om naer Anthoni te vernemen of hij daer gevloden was" brengt daarvoor 26 ₤ in rekening. Het blijkt in dien goeden ouden tijd erg duur geweest te zijn gestolen geld terug te krijgen, en er is bovendien alle reden om te vreezen, dat jonkvrouw Josina goed geld naar kwaad geld gegooid heeft, want van den afloop vernemen wij niets.

De gespecificeerde rekening, die jonkvrouw Josina gehouden heeft van de uitgaven ten behoeve van haar drie pupillen, werpen ook eenig licht op de kosten van het onderwijs in dien tijd.

Voor Maeyken van Poelgeest wordt in Juni 1605 betaald „aen Mevrou van den Dael over een jaer montcosten van Maeyken van Poelgeest" 100 ₤; terwijl bovendien ongeveer 200 ₤ in rekening gebracht wordt voor haar kleeding. De titel van Mevrouw, nog vrij zeldzaam

in dien tijd, wekt het vermoeden, dat Maeyken, die inderdaad katholiek is gebleven, in een geestelijke inrichting werd groot gebracht. Daar zij toen pas acht jaar was, behoefde het onderwijs nog niet in aanmerking te komen. Wij vinden echter een anderen post ten behoeve van zekere niet verder aangeduide Grietje, aan schoolgeld, „met hetgene haer meestersse voor haer verleyt heeft, voor drie vierendeel jaers 113 £ 10 st. 6 d."

Volgens de mededeeling van Mr. de van der Schueren waren de jonkers du Bosch, tegen de bedoeling hunner moeder, door hun grootvader naar Antwerpen gezonden, bij jezuieten ter schole. Dit onderwijs schijnt dan echter niet veel vrucht gedragen te hebben. Ten minste in Augustus 1603 wordt een schoolmeester aangenomen, die Arnoult du Bosch zal leeren schrijven. Dit wordt geaccordeerd voor 20 gulden, terwijl den schoolmeester voor zijn entree nog 18 stuivers wordt uitbetaald. De hulpmiddelen voor dit onderwijs zijn niet duur: „aen een inckcoker ende een schrijfboek, midtsgaders pennen ende pampier tsamen 3 st. 3 d." „Tenselven dage" wordt „gegeven aen den voorn. Arnoult tot zijn daegelijcxe behoefte ende speelgelt 3 gulden". Tegelijk wordt hij dan ook goed in de kleeren gezet. Het is een lange lijst van uitgaven, van welke ik slechts enkele zal memoreeren.

Een paar „saijette gebreijde coussen" kost 4 £ 10 st.; het linnen voor zijn hemden 15 st. de el, buiten de „craechskens ende poignetten van de voorschreven hemden", waarvan het linnen 25 st. de el kost. Het „camerijcx doek" voor zijn kragen kost 2 gulden de el. Het „lijnwaet" voor zijn „socken" kost 11 st., dat voor zijn „neusdoecken" 18 st. de el. Een paar schoenen kost 28 st. buiten de linten, waarvoor nog 4 st. 3 d. betaald wordt. Het bombazijn van zijn wambuis kost 24 st., het laken 6 gulden de el. Het zijden galon en passement wordt

afzonderlijk genoteerd, ieder voor ruim 2 gulden, en voor het maken van een nieuw wambuis en broek wordt 6 ₤ betaald. Eigenaardig is de post van 11 st. voor „een zeemen velleken tot zijn broeck". Bovendien krijgt hij „eenen camsack van groen flouweel met cammen, spiegelken ende borstel gestoffeert" ad 1 ₤ 16 st.; en „een mes met een scheyde" ad 13½ st.

Zoo toegerust kon hij een meer zelfstandig leven beginnen. Want, wat wij bij de vermelding van die schrijflessen niet zoo dadelijk zouden vermoeden, hij was toen bijna negentien jaar oud, en twee jaar later is hij gehuwd in 's-Gravenhage, waar hij bleef wonen.

Zijn drie jaar oudere broeder Filips was blijkbaar reeds bij zijn opvoeding bestemd een schitterender positie in te nemen. Hij bereidde zich voor tot de ridderlijke waardigheid, die hij later zou verwerven. Dit vereischte grooter uitgaven, waarin werd voorzien door den verkoop van juweelen, die vermoedelijk aan zijn moeder hadden toebehoord.

In 1601 is een paard voor hem gekocht, 130 ₤. Aan Berku, pikeur van Zijn Exc. (prins Maurits) wordt 36 gulden betaald „om mijnen neve te leeren piqueeren", maar later wordt hem nog eens 24 gulden betaald voor twee maanden rijles. De schermlessen kosten de eerste maand 18, de tweede 12 gulden, en later worden nog eens 15 gulden voor twee maanden betaald. Meester Pieter tot Luydick, die Filips heeft leeren dansen, krijgt daarvoor 4 gulden.

De jonker wordt nu langzamerhand geschikt geacht in de wereld op te treden. Tot zijn uitrusting behooren „een vergult gevest van een rappier met de lemmer en de scheij, 22 ₤; een hangsel van een rappier gebroduert met den riem daertoe, 33 ₤; een gekoleurde hoet gestoffeert met oock een gebroduerde bant, 13 ₤."

Twee jaar later besluit jonkvrouw Josina haar neef 1000 gulden 's jaars toe te leggen, waarvoor hij zijn „costen ende cleeren" zelf moet koopen en betalen. Daar hij bovendien een knecht houdt, komt hij niet uit, zoodat met goedvinden van zijn voogden het eerste jaar een subsidie van tweehonderd gulden voor zijn kleeding wordt toegestaan.

In tegenstelling met zijn broeder vestigde hij zich in de Zuidelijke Nederlanden, waar hij als edelman aan het hof van Albertus en Isabella verbonden werd. Hij verkocht toen zijn heerlijkheid Maasdam.

G. J. Dozy.

HET KATHOLICISME TE 's-GRAVENHAGE BIJ HET BEGIN, GEDURENDE DEN LOOP EN AAN HET EINDE DER 19de EEUW.

II (1)

AFDEELING III.

Vereenigingen.

1. *Het R.K. parochiaal Armbestuur.* Deze Nestor der R.K. Vereenigingen heeft zich in de dankbaarheid der katholieke bevolking van 's-Gravenhage sinds schier onheugelijke tijden eene ruime, eervolle en blijvende plaats verworven. Reeds opgericht in 1764 mag het R.K. Armbestuur zich beroemen den last van den dag en de hitte gedragen te hebben. Oud, maar geenszins verouderd, getrouw aan haar lofwaardig verleden, blijft deze corporatie nog altoos met jeugdige kracht en ijver hare zorgvolle taak voortzetten. Hare zegenrijke werkzaamheid hebben wij reeds in het licht gesteld bij de behandeling van het R.K. Weeshuis enz. Toch maar voor een gedeelte. Die stichting is wel van den aanvang af het kind harer voorliefde, maar geenszins het eenige voorwerp harer

---

1) Het eerste stuk kwam voor in de Mededeelingen van 1901.

zorg en bemoeiing geweest; op het gansche gebied van armenzorg, zoover dit zich uitstrekt, heeft de stad 's-Gravenhage haar ten allen tijde met grooten ijver en toewijding aan het werk gezien. Wij behoeven daarover niet in bijzonderheden te treden; veel meer, dan de plicht der beknoptheid ons toelaat hier te vermelden, is te vinden in „Haagsch Jaarboekje 1890", blz. 83—103. Alleen merken wij op, dat het personeel der leden na dien tijd eenige verandering heeft ondergaan. Het bestaat nu uit de volgende heeren: Dr. J. F. Baerken, president; W. A. Smit, vice-pres.; Mr. E. F. M. Hanlo, secretaris; J. A. J. M. Meijlink, penningm,; Mr. J. G. S. Bevers, J. A. N. Meeuws, E. G. A. Schröder, Dr. A. F. A. M. van Dommelen, G. Drabbe, H. C. M. Brouwer Ancker, M. Waterreus en A. C. A. van Vuuren.

2. *Vereeniging van den H. Vincentius van Paulo.* Het doel der St. Vincentius-vereeniging laat zich in het kort op de volgende wijze samenvatten: door persoonlijk huisbezoek zich van den toestand der arme gezinnen op de hoogte te stellen, hun in allen nood, zoowel op zedelijk als op stoffelijk gebied, met raad en daad bij te staan, en zoo, door de beoefening der christelijke liefdadigheid, niet alleen het lot der armen, zooveel mogelijk, te verbeteren, maar bovenal zich zelven te heiligen.

Zij is eene wereldstichting en Parijs haar hoofdzetel; daar werd zij in 1833 opgericht en vandaar uit heeft zij zich in weinige jaren over geheel de katholieke wereld verspreid. De Vereeniging bestaat uit conferenciën, d. w. z. afdeelingen van een betrekkelijk gering aantal leden, die ieder haar eigen bestuur en haar eigen arbeidsterrein hebben. De Conferenciën volgen geheel de parochiale indeeling; iedere Conferencie draagt den naam van den Patroon der parochie, waarin zij werkt. In steden waar meer dan eene kerkelijke parochie bestaat, wordt er steeds

naar gestreefd, aan elke parochie eene conferencie te bezorgen. De gezamenlijke Conferenciën in ééne stad vormen alsdan eene groep, saamverbonden door een Bijzonderen Raad, terwijl in wijder omtrek de Bijzondere Raden benevens de alleen staande Conferenciën van een geheel land zich wederom groepeeren om eenen Hoofdraad, die den naam draagt van het land, dus hier de Hoofdraad van Nederland. Het groote middenpunt van alle Hoofdraden eindelijk, dat alles bijeenhoudt en waaromheen zich alles beweegt, is de Algemeene Raad van Parijs.

's-Gravenhage mag zich beroemen deze heilrijke stichting Nederland te hebben binnengevoerd. In het jaar 1846 werd hier de eerste Nederlandsche conferencie opgericht onder de titel van *Maria ten Hove*. Reeds voor het einde des jaars telde zij veertig leden en 10 December werd de conferencie van Maria ten Hove in vieren gesplitst; de drie nieuwe conferenciën, op die wijze ontstaan, waren die van de HH. Antonius en Lodewijk, van den H. Willibrordus en van de H. Theresia. Inmiddels had de Vereeniging zich ook reeds bùiten den Haag uitgebreid naar Delft, Leiden en Vlaardingen, en was dientengevolge de Hoofdraad van Nederland opgericht, met 's-Gravenhage tot zetelplaats. Als eerste president trad op de Heer A. J. L. M. Lux die 32 jaren lang deze gewichtige functie heeft uitgeoefend. Zijn opvolger in 1878 was de Heer Mr. J. F. A. Leesberg, die in 1886 werd opgevolgd door den tegenwoordigen president den Heer Mr. Th. L. M. H. Borret.

De Vereeniging telt nu te 's-Gravenhage de volgende 11 conferentiën:

Conferencie van den H. Jacobus; president J. B. Bieshaar, opgericht 14 Maart 1846. Zij telt 25 leden. Deze droeg tot 15 Nov. 1886 den naam van Maria ten Hove, naar

de oude Hofkapel. Toen echter op genoemden datum een andere conferencie van O. L. V. ontstond, heeft zij haren naam veranderd.

Conferencie van den H. Willibrordus; president Jos. M. Roozenburg; opgericht 25 Jan. 1847. Haar ledental is 28.

De splitsing der Conferencie van Maria ten Hove had, gelijk boven gezegd is, reeds plaats op 10 Dec. 1846; maar de officieele oprichting der nieuwe conferenciën moest van Parijs komen, en viel dus iets later.

Conferencie van de H. Theresia; president R. J. C. Coebergh van den Braak; opgericht 25 Jan. 1847. Deze telt 35 leden.

Conferencie van de HH. Antonius en Lodewijk; president P. J. C. Meeussen. Opgericht 25 Jan. 1847; aantal leden 38.

Conferencie van den H. Joseph; president J. C. A. Meijknecht. Opgericht 7 April 1873; ledental 24.

Conferencie van O. L. V. Onbevl. Ontv.; president H. P. J. Truffino. Opgericht 15 Nov. 1886. Haar aantal leden is 28.

Conferencie van den H. Aloysius. Opgericht 23 Febr. 1892; president J. A. Friedrich; aantal leden 20. Deze bestaat uit jonge lieden en dient vooral ook om leden te vormen, die ontstane vacaturen in de andere Conferenciën kunnen aanvullen.

Conferencie van het H. Hart van Jezus; opgericht 23 Nov. 1896; president E. L. A. Penn; ledental 22.

Conferencie van O. L. V. van Goeden Raad; opgericht 13 Febr. 1899; president A. W. H. Ludwig; zij telt 17 leden.

Conferencie van den H. Antonius, Abt (Scheveningen) Opgericht 29 Maart 1897; president H.W. Iserief; 8 leden.

Conferencie van de H. Agnes, opgericht 18 Februari 1901; president A. C. A. van Vuuren; aantal leden 13.

Al deze Conferenciën worden onderling vereenigd door

den Bijzonderen Raad van 's-Gravenhage, waarvan de heer H. J. Weve het praesidium bekleedt.

Onder de liefdewerken door de Vereeniging te 's-Gravenhage opgericht en in stand gehouden mogen vooral genoemd worden:

De leesbibliotheek, zeer ruim voorzien van allerlei goede volkslectuur; president J. H. R. van der Putten.

Spijskokerij; president B. J. J. Verhulst.

Commissie van toezicht op de scholen; president Mr. A. F. A. Leesberg. Over de scholen der Vereeniging hebben wij reeds gesproken. Zie „Bijdragen en Mededeelingen 1901".

Algemeen Magazijn, waar de armen gelegenheid vinden zich eetwaren, kleedingstukken en meubelen tegen de laagst mogelijke prijzen te verschaffen. President J. A. L. Brood.

Het liefdewerk van den H. Franciscus Regis, opgericht voor het wettigen van huwelijken en het in orde brengen der benoodigde huwelijkspapieren. President Mr. A. F. A. Leesberg.

Het liefdewerk der ambachtsleerlingen, opgericht voor jongens uit de bezochte gezinnen, die na het verlaten der school zich op een ambacht willen toeleggen. Hiervoor werd in 1876 een terrein, grenzende aan den tuin van het St. Vincentiusgesticht, aangekocht en daarop een geheel nieuw en ruim gebouw opgetrokken, dat den 3^{en} Sept. van genoemd jaar plechtig gewijd en geopend werd. President van dit liefdewerk is J. S. B. Janzen; het aantal leerlingen loopt tusschen de 40 en 50.

Bij dit alles blijft het huisbezoek der armen hoofdzaak. Twee Vincentianen bezoeken iedere week gezamenlijk de gezinnen, welke door de Vereeniging ondersteund worden, ten einde haar de toegedachte ondersteuning persoonlijk ter hand te stellen, met eigen oog den toe-

stand te verkennen, aan de gave een belangstellend en vriendschappelijk woord toe te voegen en op die wijze, door zich zelven te geven, de harten der armen te winnen. Alle andere liefdewerken ontstaan en blijven naar de behoeften dit vorderen en naar de middelen dit toelaten; zij kunnen desnoods uitblijven of opgeheven worden, zonder aan het wezen der Vereeniging afbreuk te doen; het wekelijksch huisbezoek der armen is en blijft altoos en overal.

De Conferenciën vergaderen ieder afzonderlijk eens per week; de Bijzondere Raad vergadert in eigen kring eens per maand, en met de Conferenciën gezamenlijk driemaal in het jaar. Ieder jaar op het feest van den H. Vincentius van Paulo, 19 Juli, houdt de Vereeniging een algemeene vergadering, waarbij de president van den Hoofdraad voorzit, de R. K. Geestelijkheid der stad, andere corporatiën van liefdadigheid, alsook bijzondere weldoeners worden uitgenoodigd en waarop verslag wordt uitgebracht van den toestand der Vereeniging en van hare werkzaamheid gedurende het afgeloopen jaar.

In 1896 is op hoogst plechtige en schitterende wijze te 's-Gravenhage het vijftigjarig bestaan der Nederlandsche Vincentius-Vereeniging gevierd. De Conferenciën uit alle oorden des lands waren daarbij vertegenwoordigd.

3. *De St. Luduina- en de St. Elisabeths-Vereeniging.* De damesvereeniging van de H. Luduina stelt zich ten doel arme zieken aan huis te bezoeken en van het noodige te voorzien. Opgericht in het jaar 1852 nadert zij reeds haar gouden jubelfeest en heeft zich altoos in steeds toenemenden bloei mogen verheugen. Zij begon met 19 werkende leden en telt er nu 33; haar eerste presidente was Mevr. Hanlo-ten Sande.

De dames gaan twee aan twee in de haar toegewezen buurten de gezinnen bezoeken, die haar zijn aanbevolen,

en vergaderen iederen Vrijdag in een eigen lokaal der vereeniging. Haar tegenwoordige presidente is Mevr. E. Hanlo-de Sonnaville.

Van de oprichting der Vereeniging af tot 16 Juni 1865 werden de vergaderingen gehouden in eene zaal van het Gesticht der St. Vincentius-Vereeniging in het Westeinde. In genoemd jaar echter werd door den Heer en Mevrouw Schiefbaan een gedeelte van het huis, staande op den hoek Westeinde-Assendelftstraat afgestaan om tot vergaderlokaal te dienen, en reeds in 1866 werd dat huis door dezelfde milde weldoeners geheel en al in eigendom aan de Vereeniging geschonken, die daarin nu ook eene spijskokerij oprichtte. Daarenboven schonk de Heer Schiefbaan nog een kapitaal van *f* 4000.— op het Grootboek 2½ pCt. tot onderhoud van het gebouw.

Als onderdeel der bestaande Vereeniging verrees in 1865 het Liefdewerk der Kraamvrouwen of de St. Elisabeths-Vereeniging met het doel arme kraamvrouwen datgene te verschaffen, wat in zulke omstandigheden benoodigd is. Hierover werd Mevr. Schiefbaan—Hovius als eerste presidente aangesteld. Ook deze Vereeniging is nog altoos in werking; hare tegenwoordige presidente is Mevr. Borret—Kraemer. Om hiervan lid te wezen, moet men eerst lid zijn van de St. Luduina-Vereeniging.

Toen de Eerw. Zusters van den H. Carolus Borromeus zich den 4^{en} Nov. 1889 hier kwamen vestigen, huurden zij de geheele bovenverdieping van het huis der St. Luduina-Vereeniging en belastten zich tevens met de spijskokerij, zoo echter, dat de uitdeeling der spijzen door de dames der Vereeniging bleef geschieden.

In het jaar 1894 werd het huis op den hoek Westeinde-Assendelftstraat door de Vereeniging verkocht en voor den opbrengst daarvan een ander huis op de Prinsegracht

n°. 32, aangekocht [1]). Sinds dat jaar zijn de wekelijksche vergaderingen, alsook de spijskokerij en uitdeeliug der spijzen daarheen overgebracht.

Ten slotte voegen wij hier nog bij, dat de dames der beide Vereenigingen zich niet slechts voor het lichamelijk welzijn der arme zieken, maar ook zeer dikwijls voor hun geestelijk heil hoogst verdienstelijk hebben gemaakt.

4. *Vereeniging van Eeuwigdurende Aanbidding. Afdeeling 's-Gravenhage.* Eene vereeniging van Dames, die zich beijveren, de vereering van het Allerh. Sacrament te bevorderen, en arme kerken en kapellen, alsook Eerw. Heeren Missionarissen te voorzien van alles, wat voor de Godsdienstoefening benoodigd is. De kerkgewaden en wat verder met de naald vervaardigd wordt, is het eigen werk der dames en getuigt dikwijls van groote kunstvaardigheid; de uitdeeling geschiedt eenmaal in het jaar, nadat de goederen eerst gedurende twee dagen in het gebouw der St. Luduina-Vereeniging ter bezichtiging zijn gesteld. Hier wordt ook de wekelijksche werkdag tot vervaardiging der kerkgewaden gehouden.

De Haagsche Afdeeling is in het jaar 1861 opgericht door den Eerw. Pater Henriet, directeur der Afdeeling Rotterdam (Hoofdafdeeling voor Nederland); zij telt thans in het geheel 475 leden en 80 eereleden; presidente is Mevr. de Wed. L. G. L. van der Kun—Fuchs; [2]) als directeur fungeert de ZeerEerw. Heer M. H. v. d. Hagen, pastoor der St. Theresiakerk, in wiens pastorie op den eersten Maandag van iedere maand de vergaderingen van het bestuur plaats hebben. Bij die gelegenheid wordt

---

[1]) Dit huis is onder historisch opzicht merkwaardig, wijl daarin onze dichter Bilderdijk heeft gewoond.

[2]) De eerste presidente der Haagsche Afdeeling was Mevr. Mutsaers—van Dooren.

in genoemde kerk ook de maandelijksche aanbiddingsdag gehouden.

5. *St. Aloysius-Vereeniging.* Deze damesvereeniging, door wijlen den Eerw. Pater Frentrop opgericht in 1860, stelt zich ten doel, arme huisgezinnen van onderkleederen, beddegoed enz. te voorzien. Daarvoor betalen de werkende en de contribueerende leden ieder eene jaarlijksche contributie van *f* 5 en ontvangen deze waarde, volgens tarief der Vereeniging, terug in kleedingstukken, lakens, enz., om die naar eigen verkiezing uit te deelen, waaraan nog driemaal per jaar bons voor turf en eetwaren worden toegevoegd. Eerste directrice was Mej. Judith Truffino.

Aan dit doel was in de eerste jaren nog een ander doel verbonden, n.l., gelden voor arme scholen in te zamelen. De zelatricen der vereeniging gingen op geregelde tijden rond om de giften daarvoor van de R.K. ingezetenen in ontvangst te nemen.

Aan deze Vereeniglng komt de eer toe, onder leiding van Pater Frentrop in 1861 het St. Aloysiusgesticht aan de Brouwersgracht tot stand gebracht en acht jaren lang ook de finantieele lasten daarvan gedragen te hebben. Dat deze stichting, gelijk reeds vroeger vermeld is, haar in 1869 te machtig werd en de last der scholen op krachtiger schouders moest worden overgebracht, getuigt voor den snellen bloei van dit liefdewerk en geeft te kennen, in welk een dringende behoefte het voorzag, welk een groote weldaad de Vereeniging daarmede, vooral aan de armen van 's-Gravenhage, bewezen heeft.

Na van het St. Aloysiusgesticht gescheiden te zijn bepaalde de Vereeniging zich tot haar eerste doel, de zorg voor arme huisgezinnen. Wel bleven de zelatricen voor arme scholen voortbestaan, doch niet meer als leden der St. Aloysius-Vereeniging. Bijzonderen lof ver-

dient hier de toenmalige directrice, Mevr. de Lange — van Erk, die in 1869 gekozen, de groote moeilijkheden, waarin de Vereeniging destijds verkeerde met krachtig beleid en gunstig gevolg heeft bestreden en tot haar overlijden in 1882 met de leiding van dit liefdewerk belast is gebleven.

Het bestuur vergadert iederen Dinsdagmorgen van 10 — 12 uur om het vele naaiwerk gereed te maken, te knippen en te ordenen; dit wordt vervolgens uitgegeven aan arme naaisters, alsook aan de Eerw. Zusters van de Brouwersgracht voor de naaischolen. Behalve de werkende en contribueerende leden, te zamen 90 in getal, telt de vereeniging nog 26 eereleden, die, even als de andere, jaarlijksche contributie betalen, maar deze niet op bovengemelde wijze terug ontvangen. Die gelden worden door de Vereeniging gebruikt om hare liefdewerken nog wat meer uit te breiden, kamerhuur te voldoen enz. De nu fungeerende directrice is Mej. Josina Smit.

Als geestelijk Directeur, door Z. D. H. den Bisschop aangesteld om de Vereeniging in bijzondere omstandigheden met zijne raadgeving ter zijde te staan, fungeert de HoogEerw. Heer Mgr. Heyligers, Deken van 's-Gravenhage.

6. *Vereeniging ten behoeve van R.K. Militairen te 's-Gravenhage.* In Juni van het jaar 1866 had onder leiding van den ZeerEerw. Heer J. J. Rioche, destijds Pastoor in de Oude Molstraat, de eerste bijeenkomst plaats ter bespreking van eene op te richten R. K. Militairen-Vereeniging. Deze zou ten doel hebben de R. K. militairen hier ter stede gelegenheid tot gepaste ontspanning en gezellig verkeer te geven en hen op die wijze te vrijwaren tegen de gevaren, waaraan zij onder godsdienstig en zedelijk opzicht zijn blootgesteld.

Het locaal dezer eerste bijeenkomst was een kleine gehuurde kamer aan de Torenstraat; tegenwoordig waren, behalve de ZeerEerw. Pastoor, de sergeanten J. J. Voets

en H. C. van Oij, benevens een zevental mindere militairen. Sergeant Voets werd kort daarop tot prefect benoemd, terwijl Pastoor Rioche in den eersten tijd als Directeur of President bleef fungeeren. De Vereeniging bleek levensvatbaarheid te bezitten, want reeds aan de tweede opdracht, die den 23en Juli 1867 plaats had, werd door 100 militairen deelgenomen.

Toen de Vereeniging voor goed gevestigd was, droeg Pastoor Rioche het directeurschap over aan een zijner kapelaans, den Eerw. Heer A. R. G. Feijen. Het gestadig toenemend ledental was intusschen reeds naar een ruimer lokaal in de Veenlaan verhuisd. Ook die plaats van bijeenkomst werd later verwisseld voor een ander in de Annastr.

De Eerw. Heer Feijen werd in 1875 tot Pastoor van Middelharnis benoemd en als directeur der Vereeniging opgevolgd door den Eerw. Heer A. J. Callier, die echter kort daarop, nog in hetzelfde jaar, benoemd werd tot professor aan het Seminarie Hageveld. Daarmede ging het directeurschap over op den Eerw. Heer H. E. Moormans.

Deze, inziende, dat het gestadig verhuizen nadeelig werkte op den bloei der Vereeniging, wist het, gesteund door liefdadige medewerking, zoover te brengen, dat in de Juffrouw-Idastraat een eigen huis werd aangekocht voor *f* 7500.— Dit gebouw werd behoorlijk ingericht en in 1880 door de Vereeniging in gebruik genomen.

Zijn verdere zorg was voor de Vereeniging rechtspersoonlijkheid te verkrijgen. Deze kon echter aan militairen, wijl zij geen vaste woonplaats hebben, niet gegeven worden, en daarom werd er door bemoeiing van den Eerw. directeur een burger-vereeniging opgericht onder den naam van „Vereeniging ten behoeve van R. K. Militairen te 's-Gravenhage."

De directeur benoemde eenen Raad van Bestuur, bestaande uit de Heeren G. A. Belderbos, L. K. Leijen-

dekker, Th. J. H. Maas en G. W. Suidgeest; de statuten werden samengesteld en bij Koninklijk Besluit van 30 Aug. 1873 goedgekeurd. Tevens werd voor de militairen, die de Vereeniging bezoeken, een huishoudelijk reglement vastgesteld.

De Eerw. Heer Moormans vertrok in 1882 als missionnaris naar Amerika en de Eerw. Heer F. A. Willenborg volgde hem op als directeur der Vereeniging.

Nog altoos liet de localiteit der bijeenkomsten te wenschen over. Het huis in de Juffrouw-Idastraat was wel zooveel mogelijk voor de behoeften der Vereeniging ingericht, maar niet van den aanvang af daarvoor gebouwd. De inrichting bleef dus gebrekkig; men moest zich behelpen. Aan dit bezwaar kwam in 1889 voor goed een einde. Toen werd de Vereeniging door aankoop eigenares van een perceel bouwgrond aan de Bazarlaan, groot genoeg om daarop een ruim en doelmatig gebouw op te trekken, dat aan de hoogste eischen voldoening kon geven.

Den 29en April 1890 werd het voltooide gebouw met kapel, recreatiezaal, bestuurskamer, conciergewoning, enz. plechtig door Mgr. Heijligers ingezegend en op feestelijke wijze geopend. Alleen de benedenlocalen worden door de Vereeniging gebruikt; de bovenverdiepingen als woonhuizen verhuurd.

De Eerw. directeur Willenborg vroeg en verkreeg in 1893 eervol ontslag; tot zijn opvolger werd benoemd de Eerw. Heer J. H. Theijs. Deze ontving den 1en Juni 1900 zijne benoeming tot Pastoor te Rijp en werd als directeur opgevolgd door den Eerw. Heer J. Th. Boonekamp.

In Augustus 1899 viel der Vereeniging eene groote onderscheiding te beurt. Het behaagde H. M. onze geeerbiedigde Koningin den Eerw. Heer Theijs, directeur der Vereeniging, te benoemen tot Ridder in de Orde van

Oranje-Nassau. Aan den prefect J. P. Wolters werd de zilveren medaille dier Orde toegekend.

Het aantal militairen, die lid zijn der Vereeniging bedraagt heden omstreeks 160. Het gebouw in de Bazarlaan, waar zij gelegenheid vinden tot biljart- en kaartspel en andere uitspanningen, is dagelijks van 4 1/2 uur en des Zondags van 1 1/2 uur af voor hen geopend. Des Zondags en ook een of tweemaal door de week bevindt de Eerw. Directeur zich eenigen tijd in hun midden, spreekt bij sommige gelegenheden een woord van opwekking en houdt zich verder op vriendschappelijke wijze met hen bezig.

Dagelijks verrichten de militairen, die aanwezig zijn, in de kapel van het gebouw hun gemeenschappelijk avondgebed.

7. *De St. Jozefs Gezellen-Vereeniging.* Deze heeft het heil van jeugdige handwerkslieden ten doel; zij tracht hen door godsdienstige leiding en gepaste uitspanning te behoeden voor bederf en onzedelijkheid en beijvert zich tevens de jeugdige gezellen door onderricht in hun vak te bekwamen, hun spaarzaamheid te leeren, en zoo den weg te openen om vooruit te komen.

In 1870 is deze Vereeniging hier ter stede opgericht door den Eerw. Pater W. Verniel, destijds kapelaan aan de parochie van de HH. Antonius en Lodewijk. Den 1sten Mei van dat jaar had de eerste bijeenkomst plaats in een gehuurde kamer op den hoek van de Vos in Tuin- en Jagerstraat.

Daar dit locaal spoedig geen ruimte genoeg meer aanbood, werd de Vereeniging overgeplaatst naar een zaaltje aan het Smidswater. Daar vonden de gezellen gelegenheid zich te bekwamen in de vakken van het lager onderwijs, in het Fransch, in het ornament- en bouwkundig teekenen, en werd op 1 Juli 1871 eene spaarkas ge-

opend, die zich thans in zeer bloeienden toestand bevindt.

De verdienstelijke stichter overleed den 10den Februari 1875 en werd als president opgevolgd door den Eerw. Pater A. J. Bengvoort, onder wiens bestuur de steeds toenemende bloei der Vereeniging dringende behoefte deed ontstaan aan ruimer localen. Een stoute stap moest gewaagd worden en zoo kocht men aan den Zuid-Oost Buitensingel een groot huis, n°. 150, vroeger een koffiehuis, genaamd „Het Hof van Pruissen." Daarvan werd het bovenhuis verhuurd, de benedenlocalen bestemd tot woning voor den concierge, leskamers, enz., terwijl de bij het huis behoorende timmermanswerkplaats werd ingericht tot vergaderzaal der gezellen. Ook richtte men toen eene harmonie, een liedertafel en een rederijkerskamer op, om de leden bij feestelijke gelegenheden door muziek, voordracht en tooneelvoorstelling aangenaam bezig te houden.

Nog mocht het Pater Bengvoort gelukken in 1878 een stuk grond aan te koopen in de Maasstraat, groot 273 centiaren, grenzende aan den tuin der Vereeniging. Deze aankoop geschiedde met het vooruitzicht daar later een nieuw gebouw te stichten.

In 1883, onder het bestuur van den Eerw. Directeur M. Stevens, maakte de onherstelbare bouwvalligheid van het vergaderlocaal dien bouw noodzakelijk. Aan den Haagschen architect W. B. Liefland werd plan en leiding van het werk opgedragen en den 22sten Sept. 1884 kon het voltooide gebouw ingezegend en voor de gezellen geopend worden. Intusschen was de Eerw. Directeur Stevens na eene kortstondige ongesteldheid overleden en opgevolgd door den Eerw. pater C. J. van Zuijlen.

In laatstgenoemd jaar stichtte de Vereeniging ook een Ziekenfonds, waaruit den gezellen, bij ziekte, gedurende 26 weken *f* 6.— per week wordt uitgekeerd en aan hunne erven, bij overlijden, *f* 45.— voor begrafenis en *f* 5.—

voor H. Missen. De toestand van dit ziekenfonds is thans even als die van de spaarkas, zeer gunstig.

Het nieuwe gebouw in de Maasstraat bevat o. a. een groote vergaderzaal voor ruim 400 personen, tooneel- en kleedkamer, teekenzalen, enz. Behalve dit gebouw bezit de Vereeniging ook nog eenige andere vaste goederen. Zoo maakte zij in 1890 gebruik van de gelegenheid om het zoogenaamde Buitenhofje aan te koopen. Een gedeelte daarvan werd benuttigd om den tuin te vergrooten; tevens werd er een vergaderzaal voor de Commissarissen gebouwd en wat er overbleef, wordt als arbeiderswoningen verhuurd.

De Vereeniging bestaat thans uit omstreeks 325 leden. Om als gezel aangenomen te worden moet iemand minstens 17 en mag hoogstens 26 jaar oud zijn. Aan het hoofd staat de president, bijgestaan door een Raad van Bestuur en een Raad van Commissarissen. De president is altoos een R. K. priester en als zoodanig fungeert thans de Eerw. pater S. A. J. Gilissen. De gezellen kunnen geen lid van het Bestuur zijn.

Van den aanvang af hebben de volgende presidenten elkander opgevolgd:

W. Verniel	van	1870—1875.
A. J. Bengvoort	„	1875—1879.
D. A. van Es	„	1879—1882.
M. Stevens	„	1882—1884.
C. A. van Zuijlen	„	1884—1890.
P. A. F. Roijakkers	„	1890—1894.
H. P. J. Sanders	„	1894—1895.
J. A. J. Pluijmaekers	„	1894—1895.
S. J. A. Gilissen	sedert	1901.

Het gebouw in de Maasstraat is iederen avond van 5 uur af voor de gezellen geopend. Jaarlijks houdt de Ver-

eeniging eene feestvergadering met muziek, tooneelvoorstelling enz., waarbij de talrijke weldoeners worden uitgenoodigd en tevens verslag wordt gegeven over den toestand der Vereeniging.

8. *Het Liefdewerk: De Catechismus.* Dit bestaat uit een vijf en twintigtal R. K. dames, die zich belasten met het Godsdienstig onderricht van R. K. kinderen, die de openbare scholen bezoeken. Zij werd den 8 Sept. 1883 opgericht door den ZeerEerw. Heer C. H. Schmier, toen Pastoor der St. Theresia-kerk en begon met drie leden, de dames M. Horrix, M. Schröder en P. v. d. Kun. Het eerste locaal harer werkzaamheid was een bovenhuisje aan de Raamstraat, dat echter al spoedig verwisseld werd voor een ruimer gelegenheid in de Kleine Nobelstraat. Hier vestigde het nieuwe R. K. dagblad „De Residentiebode" in 1894 zijn redactiebureau, zoodat de Vereeniging wederom genoodzaakt werd naar eene andere huisvesting voor haar liefdewerk om te zien. Nu schonk wijlen Mevrouw Douairière Diert van Melissant haar de som van ongeveer *f* 5500 tot gedeeltelijken aankoop van een huis in de Nieuwstraat No. 20, dat tot 23 Juni 1900 het terrein harer hoogst verdienstelijke werkzaamheid gebleven is. Toen ook deze woning voor den gestadigen aanwas van het liefdewerk te weinig ruimte aanbood, stelde een onbekende weldoener de Vereeniging in staat die te verwisselen voor een ander perceel in de Nieuwstraat No. 23, dat, na op voortreffelijke wijze voor het doel der Vereeniging te zijn ingericht, op bovengenoemden datum ingewijd en geopend werd.

Het aantal kinderen, dat hier godsdienstig onderricht ontvangt, is thans geklommen tot omstreeks 500. Presidente van het liefdewerk is Mej. M. Horrix; als directeur fungeert de ZeerEerw. Heer M. v. d. Hagen, Pastoor der parochie van de H. Theresia.

9. *De St. Jacobus-Vereeniging.* Opgericht in 1885 en onderworpen aan het oppertoezicht van den Bisschop van Haarlem stelt deze Vereeniging zich ten doel zoo spoedig en zoo volledig mogelijk te voorzien in de hier nog bestaande behoeften van het R. K. Onderwijs, inzonderheid voor arme kinderen, jongens en meisjes. Als middel om dit doel te bereiken dient vooral de schoolpenning-collecte, welke op Zon- en feestdagen onder iedere H. Mis plaats heeft, zoo ook de jaarlijksche collecte, die op Witten Donderdag in de verschillende R. K. Kerken van 's-Gravenhage gehouden wordt.

Het ledental der Vereeniging bestaat uit de Eerw. Pastoors hier ter stede en een gelijk aantal Vincentianen, door het bestuur der St. Vincentius-Vereeniging gekozen. Voorzitter is de HoogEerw. Deken, Mgr. Heijligers. Het R. K. onderwijs hier ter stede heeft reeds zeer veel aan deze Vereeniging te danken.

10. *Nederlandsche R. K. Volksbond. Afdeeling 's-Gravenhage.* Deze Bond onder aanroeping van den H. Willibrordus opgericht in 1888, heeft zijnen hoofdzetel te Amsterdam en stelt zich volgens zijne statuten ten doel, door samenwerking der leden in den geest en volgens de beginselen der R. K. Kerk vooral den werkmansstand en de kleine burgerij te beveiligen tegen de socialistische dwalingen van onzen tijd. De Haagsche Afdeeling, waarmede wij ons hier hebben bezig te houden, werd, na eenige voorafgaande bijeenkomsten en besprekingen, voor goed gesticht op 2 Febr. 1890, toen door den heer W. Pastoors, Voorzitter van de Afdeeling Amsterdam, in den foyer van het Gebouw v. K. en W. alhier de eerste installatie plaats had van 441 aspirant-leden. Kort daarna werd in plaats van het voorloopig comité een définitief bestuur gekozen en trad de heer A. G. Piët als Voorzitter op.

Den 22 Mei ontving de Haagsche Afdeeling door be-

noeming van Z. D. H. den Bisschop van Haarlem haren Geestelijken Adviseur in den persoon van den Eerw. Heer J. M. van Erven Dorens, destijds kapelaan der parochie van den H. Jacobus te 's-Gravenhage. Deze, thans Pastoor der parochie van het H. Hart van Jezus, staat haar nog altoos in dezelfde functie ter zijde, en aan zijnen ijver en tactvol beleid is zonder twijfel voor een groot gedeelte de gestadige bloei en de hoogst ordelijke samenwerking te danken, waardoor de Haagsche Afdeeling op zoo bijzondere wijze uitmunt.

De Heer A. J. Piët trad in 1893 als Voorzitter af en werd opgevolgd door den Heer A. Th. Boogmans, die in 1895 eveneens zijne functie neerlegde en plaats maakte voor den tegenwoordigen president, den heer C. J. L. Hofman.

Reeds spoedig deed zich de behoefte gevoelen aan een eigen vergaderlocaal. Daarvoor werd in 1892 de buiten gebruik gestelde hulpkerk in de Da Costastraat aangekocht die vervolgens, inwendig verbouwd en voor hare nieuwe bestemming ingericht, reeds den 5 Mei door Mgr. Heyligers gewijd en als vergaderplaats van den R. K. Volksbond in gebruik werd genomen. Sinds eenige maanden is een nieuw gebouw in de Nieuwe Molstraat voor dit doel open gesteld.

Met toestemming en onder toezicht van het algemeen bestuur der Afdeeling kunnen zich in den Bond onderafdeelingen en vakvereenigingen vormen, waarvan echter niemand lid kan zijn, zonder lid van den Bond te wezen. Die welke zich reeds gevormd hebben zijn o. a. de volgende:

St. Barbara-Vereeniging, opgericht in 1890 met het doel de overleden bondsleden en hunne echtgenooten naar hun laatste rustplaats te vergezellen. Voorzitter: S. Willard.

Houtbewerkersgilde „Geloof en Arbeid", opgericht den 8 Dec. 1891. Voorzitter: J. F. Groenewegen.

Uitkeerings- en Ondersteuningsfonds bij ziekte en overlijden, onder bescherming van den H. Joannes de Deo, opgericht 1 Febr. 1891. Voorzitter: M. van Kol; geneeskundig Adviseur: Dr. A. F. A. M. van Dommelen. Hieraan is nog een *Ziekenfonds* verbonden waaraan als geneeskundigen verbonden zijn de heeren doctoren P. Berends, F. J. Taverne en J. Steger voor 's-Gravenhage, E. A. Keuchenius voor Scheveningen, H. Hamburg als tandarts en Mr. E. F. M. Hanlo als administrateur.

Metaalbewerkersgilde „Godsdienstzin en Plichtsbetrachting", onder patronaat van St. Eloy, opgericht den 8 Febr. 1892. Voorzitter: J. B. van Heijst.

Kalk- en Steenbewerkersgilde „Eendracht", onder patronaat van St. Marinus, opgericht 16 Mei 1892. Voorzitter: L. Timmermans.

Vereeniging van Melkhandelaren, onder patronaat van St. Alphonsus Rodriguez, opgericht 30 Dec. 1892. Voorzitter: N. J. C. v. d. Waart.

Schildersgilde „Eendracht", onder patronaat van St. Lucas; opgericht 17 Jan. 1893. President: A. J. Lescuere. Aan dit gilde is een vakschool voor schilders verbonden.

Teekenschool, opgericht in Oct. 1893. Deze geniet eene rijkssubsidie van *f* 700, een gemeentesubsidie van *f* 350 en eene subsidie van de Prov. Staten van *f* 250 's jaars. Voorzitter: Th. Lazerom; technisch Adviseur: J. H. A. Mialaret, Ingenieur-Architect; directeur: P. J. A. M. Haaring, leeraar M. O. handteekenen.

Spaarkas, onder bescherming van den H. Antonius van Padua, opgericht 1 Jan. 1897. Voorzitter: C. J. L. Hofman; Finantieel Adviseur: H. P. J. Truffino.

Brood-, koek- en banketbakkersgilde „St. Hubrecht", opgericht 2 Mei 1897. Voorzitter: B. G. Schneiders.

Verder bezit de Bond hier ter stede zijne Zangvereeniging „St. Cecilia", zijn Harmonie-Orkest „Godsdienst

en Kunstzin", zijn Rederijkerskamer „St. Bonifacius", zijn Bibliotheek met ruim 1300 deelen, enz., enz.

De gewone algemeene vergaderingen van den Bond hebben in den regel plaats om de veertien dagen, op Zondag; daarbij komen op gezette tijden feestvergaderingen die door muziek, voordracht en tooneelvoorstellingen worden opgeluisterd; verder nog buitengewone vergaderingen, waarbij huishoudelijke zaken besproken en nieuwe leden geïnstalleerd worden. Ook de onderafdeelingen houden ieder in eigen kring hare eigene bijeenkomsten.

De Haagsche Afdeeling telt heden omstreeks 1800 leden.

11. *Dioceesaan-Vereeniging van R. K. Onderwijzers. Haagsche Afdeeling.* De Vereeniging van R. K. Onderwijzers heeft ten doel den vriendschapsband tusschen de onderwijzers nauwer toe te halen en hunne belangen, alsook die van het R. K. onderwijs te behartigen. De Haagsche afdeeling, opgericht in 1893, bestaat uit leekenonderwijzers, die werkzaam zijn aan de R. K. bijzondere scholen te 's-Gravenhage en omstreken, uitgezonderd het Westland, dat eene afzonderlijke afdeeling vormt. Zij telt nu 28 leden; voorzitter is de Heer J. Th. F. van den Donk, hoofd der R. K. parochiale school te Voorburg; geestelijk adviseur is de ondergeteekende.

De vereeniging vergadert iedere maand, behalve in de maanden Juli, Agustus en September.

12. *R. K. Vriendenbond of St. Pancratius-Vereeniging.* Deze Vereeniging, in het jaar 1894 opgericht, bestaat uit jongelingen van 12 tot 18 jaar, en stelt zich ten doel den jeugdigen werkmansstand te versterken in den godsdienstigen geest en van zedelijke gevaren verwijderd te houden. Oprichter en eerste Moderator was de Eerw. Heer B. P. Aalberse, destijds kapelaan der parochie van

het H. Hart, thans professor van Hageveld, die in 1896 werd opgevolgd door den tegenwoordigen Moderàtor den Eerw. Heer N. Louridtz, kapelaan derzelfde parochie.

De Vereeniging bestaat uit omstreeks 150 leden, die iederen Zondag bijeen komen in een ruim locaal der pastorie, waar zij gelegenheid vinden tot gezellig verkeer, heilzaam onderricht en gepaste ontspanning. Aanleiding tot hare oprichting werd gegeven door drie jongelieden, die des zondags bijeenkwamen om hunnen vrijen tijd nuttig en aangenaam door te brengen. Wijl de bekrompenheid der ouderlijke woningen hun daartoe slechts een gebrekkige gelegenheid aanbood, wendden zij zich tot den pastoor der parochie, die zich haastte dit zaadje vruchtbaar te maken en hun een locaal zijner pastorie ter beschikking stelde. Door den ijver en toewijding der bovengenoemde Moderatoren is de Vereeniging zeer spoedig in bloei toegenomen, en heeft zij reeds schoone vruchten gedragen.

13. *Kruisverbond.* Deze Vereeniging, opgericht in 1897, heeft de bestrijding van het drankmisbruik ten doel. Zij telt nu 164 leden, die verdeeld zijn over drie klassen, naar den graad van onthouding, waartoe zij zich verbonden hebben.

De 1ste klasse verbindt zich tot onthouding van alle alcoholische dranken, de 2de klasse tot onthouding van spiritualiën en de 3de klasse tot beoefening der matigheid.

De Vereeniging vergadert den eersten Zondag van iedere maand in de Aschmanspoort; haar Voorzitter is Mgr. Jhr. Wittert van Hoogland, pastoor der parochie van O. L. V. van Goeden Raad.

14. *R. K. Gildebond.* Deze Vereeniging van R. K. Patroons heeft haren hoofdzetel te Amsterdam en tot grondslag de Encycliek „Rerum Novarum". De Haagsche afdeeling is opgericht in 1899.

Het doel van den Bond is volgens zijne statuten:

1°. Het bevorderen van den christelijken zin in de maatschappij.

2°. Het behartigen der geestelijke en stoffelijke belangen van patroons en werklieden.

3°. Het aankweeken van degelijke vakkennis bij patroons en werklieden en het werkzaam zijn om de onderlinge verhouding te organiseeren.

De Haagsche afdeeling bestaat uit ongeveer 40 leden; haar Voorzitter is de Heer W. J. A. Reuser, Wagenstraat 40; haar bisschoppelijk Adviseur de ZeerEerw. Heer J. M. van Erven Dorens, pastoor der parochie van het H. Hart. Zij vergadert minstens om de twee maanden, waarbij de zomermaanden zijn uitgesloten.

Hiermede zullen wij onze taak als afgewerkt beschouwen. Wel zou er nog veel bijgevoegd kunnen worden; men denke slechts aan den Residentiekring, den Vriendenbond, van het H. Sacrament, de verschillende geestelijke broederschappen, waaronder die van Brielle en Kevelaar met hunne jaarlijksche processiën, enz. Doch waar zouden wij eindigen? De grens welke aan eene bijdrage in dit jaargeschenk onzer Vereeniging past, mag niet te ver overschreden worden. Dengenen dus, die hier nog iets blijven missen, wat zij misschien verwacht en gewenscht zouden hebben, bieden wij onze verontschuldiging aan en sluiten met eene oprechte dankbetuiging voor de vele inlichtingen die ons met zoo groote bereidwilligheid van alle zijden zijn toegestroomd.

P. ZWART.

Het Binnenhof aan den Vijverkant in 1598.

HET BINNENHOF.

VAN 1247—1747.

(VOLGENS DE RENTMEESTERSREKENINGEN VAN NOORD-HOLLAND MET TOELICHTENDE PLATTEGRONDEN EN AANTEEKENINGEN.)

In het najaar van 1247 werd de Hollandsche Graaf Willem II verkoren tot Roomsch Koning. In zekeren zin mag men dit jaar beschouwen als stichtingsjaar van het Hof in die Haghe en van het ontstaan dier plaats zelve. Ware Willem niet als toekomstig Keizer van het Heilige Roomsche Rijk aangewezen, er ware denkelijk ook geen Hof toenmaals tot stand gekomen, waar sinds dien tijd de regeeringszaken geregeld werden berecht, waar de elkander opvolgende graven van Holland min of meer voor dat doel herhaaldelijk en langdurig verbleven, waar ten slotte het algemeen bestuur zetelde over het roemrijke Gemeenebest der Zeven Provinciën, dat eerst met de omwenteling van 1795 een einde nam. Meer dan vijf eeuwen lang was het Binnenhof getuige van de aanwezigheid van de meest beroemde vorsten en staatsmannen, welke de geschiedenis dier dagen ons doet kennen, maar ook van hunne werkzaamheid ten bate der gewesten, onder hen bloeiende veelal. Gedurende die eeuwen ontwikkelden zich geleidelijk nuttige staats- en rechtsinstellingen, welke ten slotte na 1581 — bij de afzwering van den laatsten landsheer — nader werden geregeld, uitgebreid of volmaakt, doch tegen het midden der 18de eeuw althans geene verdere vervormingen van

belang ondergingen. Evenmin was dit het geval met de inrichtingen, waar deze instellingen zetel hadden gevonden. Als sluitpunt voor de volgende beschouwingen, welke het Binnenhof ons moeten doen leeren kennen op historisch, administratief en topographisch gebied, schijnt dus te mogen worden gekozen het jaar 1747, toen na het tweede stadhouderlooze tijdperk optrad als stadhouder over deze gewesten 's Roomsch-Konings naamgenoot Willem IV.

De overlevering wil eertijds, voor het midden der 13de eeuw, het bestaan van een grafelijk jachtslot aan den zoom van den Haghehout. Reeds circa 1200 was een „Arena Comitis" of 's Gravezande bekend; zeer goed denkbaar is daarnevens een „Hagha Comitis" of 's Gravenhage, meer aangewezen voor het jachtvermaak. De plaats van dit jachtslot blijft ons onbekend; het zal gelegen geweest zijn naast den lateren „Nederhof" (Buitenhof), wellicht ter hoogte van de tegenwoordige Eerste Kamer der Staten Generaal (het oude Ridderhuis), in welks buurt het hondenhuis, valkhuis, enz. werden aangetroffen, of anders ter hoogte van de middengebouwen op het Binnenhof, waarnevens Willem II zijn Raadzaal (Oude zaal) optrok. Niet onwaarschijnlijk lag toch dit slot binnen de samenvloeiing van de beide Duin- en Boschbeken, en niet daarbuiten aan de tegenwoordige Plaats. De stichtingen midden op het Binnenhof schijnen overigens — bij het in gang zijnde onderzoek — meer kenteekenen van bijzonder ouden bouw te bevatten, dan wel tot dusverre kon worden vermoed; het sinds enkele jaren blootgelegd dubbelraam in den westelijken gevel van den vierkanten toren verraadt b. v. laat Romaansche vormen en schijnt om die reden tot den

oorspronkelijken tijd van stichting (midden der 13de eeuw) terug te wijzen; evenwel schijnen niet verre van hier — bij het onderzoek — nog oudere detailvormen te worden blootgelegd, welke mogelijk op het oudere jachtslot kunnen heenwijzen. Het is hier niet de plaats thans daarop verder in te gaan.

Bij dat jachtslot en bij de nieuwe stichting van Willem II zal behoord hebben een huiskapel. Men zoeke die wellicht in den vierkanten toren M of anders in den vierkanten aanbouw B der z. g. Grafelijke woning van Floris V, die meer tot de eigenlijke woning C dan wel tot de oude zaal schijnt te behooren.

Koning Willem heeft geen wil gehad van zijne stichting; hij sneuvelde in 1256 te Hoogwoud en zijne gemalin Elizabeth van Brunswijk (sinds Febr. 1251) overleed mede dit jaar, latende den jeugdigen telg uit beider echt, Grave Floris, onder voogdij van diens oom Floris en daarna van diens tante Aleyd, gemalin van Jan van Avesnes, Heer van Henegouwen.

Moge al de bouw van de raadzaal A eenigszins geschied zijn onder invloed van Duitsche bouwkundigen en niet vreemd geheel aan den bouw van het paleis van Goslar — zoo nabij Brunswijk —, zeker is het dat het moeielijk zoude vallen dit thans nog aan te toonen; wel waarschijnlijk kwamen echter verdere aanbouwen meer tot stand onder Vlaamsch-Henegouwschen invloed. Voogd Floris overleed reeds in 1257; daarna voerde Aleyd alleen de voogdij over den vier- (zes?) jarigen neef; zij verbleef, in Holland en Zeeland zijnde, vooral te 's Gravezande echter; van haar is dan ook niet bekend of zij met kracht den aangevangen hofbouw voortzette.

Van Graaf Floris V is eene oorkonde bekend voor Leyden van 8 Juli 1266; kort voor dien tijd moet hij dus meerderjarig geworden zijn, wat zijn geboortejaar

op ongeveer 1252 brengt, en zijn meer krachtig persoonlijk optreden tegen 1271 begrijpelijk maakt. Hij gaf daarna belangrijke uitbreiding aan de bestaande gebouwen, waartoe in de eerste plaats behoort de stichting der kapel U; later bouwde hij de Groote (Hof) zaal F. Misschien ook herbouwde hij de Grafelijke woning B en C tot een meer hoog opgaande stichting, en voerde hij in de kelders daarvan den puntboog-gewelfbouw door, welke mogelijk een ouderen bouw van rondbogen verving. Verder zal hij in die omgeving lagere dienstvertrekken tot stand gebracht hebben, voornamelijk achter op het hof, deels van steen, deels van hout, allen van geringen omvang, thans volmaakt verdwenen en kwamen toen ook de zware omringende grachtmuren tot stand met de noodige poortgebouwen en toegangen. Ook vermoedelijk de gebouwen K, W, X, Y en Z, allen dragende op dien omringmuur, mogelijk bestemd voor de klerken, ridders, bottelgiers, poortwachters, enz. enz.

En met die ruimten heeft de graaf toen denkelijk zeer goed kunnen volstaan. Zijn eigen gezin toch was klein. Uit zijn echt met Vrouwe Beatrix van Vlaanderen waren wel tal van kinderen gesproten, doch deze overleden op zeer jeugdigen leeftijd; 's Graven zoon Jan I, geboren circa 1282, werd van den aanvang opgevoed in Engeland, van waar hij in 1297, na 's Graven moord, tot op zijn kinderloos overlijden in 1299 herwaarts keerde, zonder dat echter bekend is gedurende zijn onrustig bewind of hij wel veel binnen het hof vertoefde. Kort voor Floris V overleed zijne gemalin; de vrouw van Graaf Jan keerde in 1302 voor goed naar haar Engelsch vaderland terug.

Van Graaf Floris wordt verklaard, dat hij — zoowel in Vogelenzang als in die Haghe — zich na zijne vermoeiende staatszaken wist te vermaken met ridderlijke oefeningen

en met de jacht, daarbij de jeugdige schoonen gaarne ziende en een gansch goed hart toedragend.

Weinig nu is bekend van de bestuurszaken en de daarmede verbonden ambtenaars onder hem. Zijne Raden, naar eigen goedvinden uit de Hollandsche en Zeeuwsche edelen kiezende, ontving hij die vermoedelijk in de Koninklijke zaal; mogelijk vonden zij verder onderkomen in het Ridderhuis naast de „oude bottelgierskamer", welke mede hen ten dienste zal hebben gestaan. Bij ridderspel, tournooi of feestgelegenheid zal hen de Graaf te gast gehad hebben in de ruime koninklijke zaal, later — na hare voltooiing — in de nog meer weidsche groote zaal.

In die „Oude" koninklijke zaal zal dan ook de Graaf alle mindere ambtenaren rekening en verantwoording hebben afgehoord omtrent hun beheer, en hen overigens in gehoor hebben afgewacht. [1])

In 1299 trad op Jan II, uit het Henegouwsche huis, zoon van Floris tante Aleyd. Hoewel, tot zijn aftreden op 1304, een rumoerig leven leidende schijnt hij, volgens onze oude chroniekschrijvers nog al eens verblijf gehouden te hebben binnen het hof. Zijn zoon Willem III (de Goede) huwde in 1305 de Fransche princes Joanna van Valois. Het hof bleef ook dezen graaf niet vreemd; in de eerste jaren van zijn bewind had hij echter te veel omhanden met krijgsuitrustingen, dan dat hij, al trekkende her- en derwaarts, een rustig hofleven kon invoeren. Tot zijne verpoozing nu en dan hield hij (volgens Wilhelm Procurator) prachtige steekspelen, zoo in 1323, 1328 en 1329; deze vielen voor te Haarlem, waar zich behalve het gastvrije convent der ridders van St. Jan een goed ingericht hof bevond. Buitenlandsche aangelegenheden voerden hem overigens eerder naar Henegouwen dan naar Holland; zijne ingrijpende bemoeiingen in de zaken van het naburige Sticht deden

hem later nu en dan in zijne „herberghe ende stallaidse" op het Catharijneveld te Utrecht toeven. [2]) De geschillen met de Friezen voerden hem mede herhaaldelijk naar Kennemerland. Reeds in 1324 en 1328 werden drie zijner dochters aan de vermogende naburen van Gulick, van Beijeren en van Engeland uitgehuwd. Na dien tijd restte hem nog zijn zoon Willem IV en vierde dochter Isabelle of Elizabeth, welke — meer dan haar broeder — den hofstaat van haar vader zal hebben gevolgd. Haar broeder toch hield zich meer bezig met de Zeeuwsche en Henegouwsche zaken en met buitenlandsche aangelegenheden. In 1316, nog niet geboren, is er dus in de rekening van dat jaar geen sprake van hem [3]).

Het Henegouwensche huis vergde dus geen uitgebreid hofkwartier voor zich. In de Rekeningen van 1316 is sprake van „der Joncvrouwen camerdoer", huizende dus denkelijk gezamenlijk de minderjarige dochters van de Graaf in één vertrek; in die van 1343 van „mire joncvrouwen Camer", waarmede nu bedoeld schijnt Isabelle, destijds bestemd als echtgenoote van den jonker van Gelre (Jaarboekje 1901, pag. 52). De bedoelde kamer zoeke men achter op het hof bij H.

Bij het overlijden van Willem III te Valenciennes in 1337 trad zijne weduwe in de abdij van Fontanelle. Willem IV, gehuwd met Joanna van Brabant, regeerde, tot op zijn sneuvelen in 1345, al zeer onrustig; herhaaldelijk in strijd met Frankrijk, het Sticht en de Friezen, bracht hij nog een aanmerkelijk deel van zijn leven door in tochten naar Palestina en in Litthauwen. Ook hij hield dus hier niet geregeld hof; zijn echt was kinderloos; zijne weduwe hertrouwde niet lang na zijn overlijden met Wenscelaus van Luxemburg. Onder deze omstandigheden is het duidelijk, dat het hof geen uitgebreiden omvang behoefde te hebben. Het gemis van bijna alle Rent-

meestersrekeningen der 14de eeuw — tot op 1350 — is dus wellicht niet zoo schadelijk, als men anders wel meenen mag; evenwel blijft zulks natuurlijk te betreuren met het oog op de kennis van het hofleven zelf dier dagen, dat ons thans geheel onbekend blijft.

Tijdens dit Henegouwensche tijdperk, waarin de vorsten veel geld behoefden voor hunne krijgstoerustingen tegenover het buitenland en voor hun eigen bestuur, bestaan, feesten en lusten, waarin het armere Henegouwen denkelijk minder bijdroeg dan de nieuwe door dit huis verworven landstreken, treedt op administratief gebied eenige meerdere en betere regeling op den voorgrond, ook al blijft veel in dit opzicht voor ons duister.

Waar nog Floris V of „der keerlen godt", door de steden te bevoordeelen en de groote macht van den adel daarentegen te knotten, vrij willekeurig kon regeeren en zich op allerlei minder geregelde wijzen de noodige gelden voor de uitoefening van zijn bestuur wist te doen toekomen, liet zich dat alles niet zoo vlot voor zijne opvolgers schikken. De invloed der gilden nam onder hen hier te lande zeer toe, o. a. blijkende uit de beide gildebrieven der naburige Hoofdstad van het Sticht van 1304 en 1341; ook de Hollandsche en Zeeuwsche steden namen onder overeenkomstige omstandigheden in welvaart en zelfstandigheid toe en wisten deze te vergrooten door aan de roepstem der graven om tegemoetkoming in hunne kostbare levenswijze gehoor te geven, zij het dan ook door eenigszins schoorvoetend medewerking te schenken bij het toestaan der herhaaldelijk gevraagde „beden", zelve daarbij veelal tegenvoordeelen bedingende. De Henegouwensche vorsten en hunne opvolgers gingen meer en meer afhangen van de bereidwilligheid der steden in deze; hunne Raden gaven daarbij meer zedelijken dan werkelijken steun, behalve tijdens krijgstochten,

wanneer zij door hun persoonlijke hulp en die hunner ondergeschikten of aangeworvenen den graaf krachtig bijstonden. [4])

De Raden riep de Graaf nog steeds op alleen wanneer het hem nuttig voorkwam; onder eigen leiding zal hij hen vermoedelijk nog steeds in de Oude zaal hebben geraadpleegd; van een bepaalde raadkamer is vooreerst nog geen sprake. Bijgestaan, werden Willem III en zijne beide opvolgers daarbij door den bekwamen Gheryt Alewijnsz. van Leyden. [5])

Naast het administratieve beheer regelde de Henegouwer het geldelijke beheer. Onder Willem de Goede treden achtereenvolgens naast elkander verschillende rentmeesters op; die van Noord Holland droeg b. v. zorg voor de inning van verschuldigde tienden, boeten en pachten, zoo van landen als wateren, tollen, enz. en voor de daaruit te voldoene uitgaven. Voor de overige streken vindt men verder de rentmeesterschappen van Zuid Holland, Kennemerland, Waterland en Amstelland. De rentmeester van Noord Holland verbleef binnen den hove; zijn ambt was verreweg het belangrijkste; belangrijk voor het door mij te behandelen onderwerp zijn zijne zorgen en aanteekeningen voor de instandhouding en noodige uitbreiding van het hof zelve. Onder hem werkten verschillende klerken.

Reeds in 1310 is er sprake van den rentmeester van Noord Holland en „onse" klerk, in 1348 ook van een klerk van rekening. [6])

Boven deze rentmeesters stond de Tresorier van Holland, Zeeland en Henegouwen. Reeds onder Willem III behandelde deze o. a. het grafelijk aandeel in de boeten, door Schout en Schepenen opgelegd, en kwam hem het beheer toe over alle meest uit elkander loopende inkomsten en uitgaven ten behoeve van den Graaf, diens

gezin en diens bijzondere uitgaven. Voor 's Graven onderhoud en dat van zijn gezin trof men bovendien nog aan 's Graven „tresorier van zijne herberge". Zij nu allen waren jaarlijks rekening en verantwoording schuldig aan den „grafelijken raad", welke met 's Graven klerk namens den graaf hunne rekeningen afhoorde. [7])

Oorspronkelijk nu waren die rentmeesters bekwame invloedrijke klerken, kundige vertrouwden uit 's graven omgeving. Onder Willem III en IV was de rentmeester van N.-Holland b. v. tevens baljuw van die Haghe; in latere tijden komt echter zoowel het rentmeesterschap als het tresorierschap veelal in handen van edellieden. Vooral het ambt van tresorier wordt dan belangrijk, wijl deze meer en meer optreedt als 's graven vertegenwoordiger (zonder alsnog diens stadhouder te zijn) en hij zitting in den Raad bekomt.

Een gewichtig ambt binnen den hove is voorts dat van hofmeester. Reeds in 1325 blijkt de Mr. van den Hove gerechtigd om keuren te maken op drank- en eetwaren, voederkoren en paardenvoer, wegen, straten en wateringen, ten behoeve van het dorp van die Haghe, gezamenlijk met de schepenen aldaar. [8]) Zijn werkkring was dus zeker vrij omvattend. Onder hem stonden mogelijk de kokenmeester, botteliers en pentiers (bakkers), stalmeester, dienaren der bouverie, valkenier of havikkier en fourier, mr. timmerman, metselaar, glazenmaker, leidekker, spoormaker, hoefsmid, enz. enz., geldelijk weder verantwoordelijk aan den rentmeester of de tresoriers.

Nauw samenhangend met het hof, ten deele daar buiten verblijf houdende echter, zijn nog te vermelden de maarschalk van Holland en de meester knaap, de houtvester, zeevonder, duinmeier tusschen Maas en Kennemerbeek, jagermeester, jager in de wildernisse, enz. enz.

Een tamelijk groot dienstpersoneel van hoogeren of

lageren rang was dus geregeld binnen den hove vereenigd, dat bij bepaalde feesten, als de ridderschap te gast was, nog aanmerkelijk zal zijn vergroot door hun gevolg van dienstbaren. Voor hen allen moet logies bestaan hebben in verschillende kleinere kamertjes en vertrekken op den Opper- en den Nederhof.

In 1345 nu gingen Holland, Zeeland en Henegouwen over aan Willem's oudste zuster Margaretha, gemalin van Keizer Lodewijk van Beijeren, welke echter het beheer over deze erflanden toewees aan haar tweeden zoon Willem V, destijds slechts 15 jaren oud, en in 1347 dan ook pas optredende als „verbeider" over Holland en Zeeland. Strijd tusschen moeder en zoon over den omvang van het bewind lokten spoedig daarna de z. g. Hoeksche en Kabeljauwsche twisten uit, die — tot op het onderling verdrag tusschen beiden van 1354 — hen en het land in beroering hielden. In dien tijd was dus denkelijk geen rustig hofleven mogelijk, wel tusschen 1354 en 1357, tot het oogenblik dat Willem V in ongeneeslijke krankzinnigheid verviel, gevolgd door zijne opsluiting te Quesnoy in Henegouwen tot op zijn verscheiden in 1389. Zijne moeder was reeds overleden in 1356. Zijne echtgenoote, sinds 1351, Machteld van Lancaster, schijnt haren gemaal kinderen geschonken te hebben, die echter reeds in prille jeugd overleden.

Willem V nu moet aan het hof zekere uitbreiding van beteekenis hebben gegeven, waarover nader. Zijn gevolg en dat zijner gemalin in 1353 was dan ook zeer uitgebreid en bestond voor den Graaf uit 6 baanrotsen, 12 ridders, 11 klerken, niet minder dan 38 knapen, 4 pages, 23 „ghersonen", vormende de naaste hofhouding voor huishoudelijke diensten, en 13 knechten. De gravin had onder zich 3 edelvrouwen en 4 jonkvrouwen. Met uitzondering van de baanrotsen en een enkel andere

persoon vervulden zij allen een rol in „myns heren ende mire vrouwen herberghe", waartoe behoorden (*in dubbeltallen*): meester ridders, meester camerlincs, meester knapen, meester messen, meester botelgiers, meesters van de coken, meester pentiers, meesters van de nappe, meesters van de schotel en deurwaarders. En overigens: 2 maarschalken, 2 capellaans, 3 opzichthebbenden over de vrouwengarderobe, 's heeren harnaschcamer en 's heeren taelgerie, 3 messagiers te paard. Bovendien voor den graaf 3 camerlincs, 1 forier, 1 valckenier, 2 paedsenmeesters in de stal, 1 rentmeester (van den gelde), 1 van der saken meester (hofmeester?), de clerk van den register Gheryt Aelwynsz., terwijl dat Mr. Philips (de later bekende Philippus a Leydis) zoowel den graaf als de gravin diende. [9])

Allen beschikten over een of meer paarden en ten deele over een of meerdere knechten.

Willems krankzinnigheid voerde tegen 1358 diens jongere broeder Albrecht binnen den hove als „ruwaard". Op 6 Maart van dit jaar sloot deze een verdrag met Willems gemalin, waarbij haar zeker aandeel in het bestuur werd toegekend en o. a. geregeld werd, dat zij haar „hofstadt in den Hage" zoude mogen houden, wat vermoedelijk dan ook heeft plaats gehad tot op haar overlijden in April 1362. Daarna liet Albrecht zijn huisgezin uit Beijeren overkomen, hield hij vervolgens geregeld verblijf binnen den Hove en gaf hij daaraan groote uitbreiding.

Vooreerst nu de beschrijving van:

Het Hof onder het Henegouwensche Huis. 1299—1357.

Het Opper- of Binnenhof was destijds omringd door een omgaande gracht, ten deele door zware muren be-

grensd, welke van water voorzien werd uit de Duin- en Boschbeken, samen afvloeiende naar het Spui. De vijver zelf, gegraven tegen de helft der 14de eeuw, was van gekanteelde muren omringd. Aan de westzijde langs den Nederhof en van daar tot de keuken schijnt echter een heining of schutting van hout geweest te zijn. Mogelijk was het Hof van die zijde door de voorliggende wateren, poorten en min begaanbare landstreek beter dan elders beschermd tegen ongewenschte gasten. [10])

Het uitgebreide hof (binnen de grachtmuren, groot 200 bij 96 M.) was nooit recht verdedigbaar, ook al kon men het — bij eenige waakzaamheid — niet gemakkelijk verrassen. Een kasteel als dat van Egmond, metende ongeveer 45 × 45, (in engeren vorm binnen hooge onbereikbare muren en torens zelfs slechts 25 × 25 M.) bood meer veiligheid aan tegenover den vijand,

In 1479 stelde de stadhouder zich tegen aanvallen der Kabeljauwschen te weer, door aanleg van bosgaten in den achtkanten toren, den oostelijken walmuur en een nieuw aangelegd zuidoostelijk bolwerk; ook in 1573 werd door den metselaar iets, hoewel van geen belang, verricht ten behoeve van de fortificatie van den hove. Van meer belang waren in het algemeen evenwel de maatregelen tegen verrassing en overval, t. w. door het steeds open houden van de grachten en den vijver bij vorst en door geregeld waak te houden in de goten van de groote zaal achter de kanteelingen; de wachter sliep of huisde daarvoor op den vierkanten toren. [11])

Bewaking kon geen doel hebben, indien niet alle muren en grachten goed onderhouden werden en vooral ook de toegangen tot den hove in goeden staat verkeerden. In 1316 werd „de” valbrug geheel vernieuwd. Mogelijk was er dus destijds maar één hoofdtoegang, die men dan geneigd is te zoeken ter plaatse van de tegenwoordigen Hofpoort.

In 1343 bestaan in alle gevallen de „voirste poirte" (Gevangenpoort) en daarnevens de „uterste" poort (aan het einde van den Vijverberg), naast welke men in 1384 aantrof „St. Jorys Doelen in die Poeten". Vermoedelijk kwam men oudtijds langs de korte zijde van den vijver door de poort bij de harnaschkamer uit het hof in dien Doelen. In 1355 (48v.) is er sprake van „myns heren poert voer die harnaschcamer". Overigens is zij bekend als: poort van den kooltuin, welke tuin door een of meer slooten was gescheiden van den Doelen; over een van deze besloot Hertog Philips in 1438 (79v.) te laten maken „een nyewe brug voor myn heer te gaen over die grafte tusschen den Cooltuyn ende den Doelen, sonder omme te gaen uten hove".

In 1361 werd gewerkt aan „die poerte van den coeltuyn; in 1364 (51v.) blijkt van een „overval an die poirte van den groten proyiel". Hier schijnt echter bedoeld de meer zuidwaarts gelegen tweede poort naar den kooltuin, voor welke beide poorten men dan nog op 1436 (79v.) verneemt: „beyde die bruggen verlapt als men after of gaet van den hove in die cooltuyn"; daaraan „nuwe schiven gemaect" om hen op te trekken. Deze tweede poort diende klaarblijkelijk meer voor het keukenpersoneel, dat met den kooltuin speciaal te maken had.[12])

Verder omgaande trof men aan de alleroudste „Cokenporte" met de voorgelegen „Spoyepoort". Bij die keukenpoort behoorde een poorthuis, mogelijk oorspronkelijk van hout en wellicht van twee verdiepingen; het is de vraag of de Spuipoort oorspronkelijk niet alleen heeft bestaan uit een enkel poorthuis met wachttoren, in 1352 (32v.) dan geheeten „toren an die spoye". In 1405 is er echter beslist sprake van een „nuwer poirte vóir die spoye" en „an die nuwe cappelle ant poirthuys, datter op gemaect is an die spoye".

De brug naar den Nederhof voor de z. g. „inderste" poort of „middel" poort, was oorspronkelijk voorzien van een stevig poorthuis. Daarvoor lag vermoedelijk van ouds, en althans in 1499, een valbrug. Zelve maakte zij deel uit van een groep oude nevenliggende gebouwen als oude bottelgierskamer en ridderhuis.

Voor deze poort vond men dan verder de „voorste" poort aan de Plaats, waarvan niet bekend is, of daarvoor een valbrug dan wel een vaste brug lag, evenmin als dit voor de Spuipoort bekend schijnt.

Binnen de grachtmuren en poorten nu moet men reeds dadelijk de Opperhof verdeelen in een Voorhof en een uitgebreider Achterhof, van zeer uiteenloopende bestemming. Reeds vrij spoedig na het optreden van het huis van Henegouwen zal die scheiding zijn tot stand gekomen door 2 lage gekanteelde met nauwe poortdoorgangen voorziene muren ter wederzijden van den voorgevel der groote zaal, strekkende naar de kapel ten noorden en naar zekere oude vertrekken, nabij de groote put, ten zuiden.

Die Voorhof was geheel bestemd voor groote plechtigheden, waarin het Hof uiting gaf aan zijne zucht naar praal tegenover de opgeroepen samenstroomende edelen en de vorstelijke gasten; de Achterhof diende voor huiselijk verkeer en samenzijn; daarin herkent men zonder groote moeite den ouden kasteelbouw met zijne tusschenliggende pleinen en tuinen.

De scheidingmuren tusschen beiden bestaan althans circa 1350. Zoo is er in 1343 sprake van „poirte beziden der zale" en van „poirte tusken der capelle enten zale", in 1346 van „poorte by den put", en in 1354 (47r.) van „poirte bi der tridzoer" (F_1). Het is onzeker of deze nauwe (?) tusschenpoorten wel oudtijds gelegenheid aanboden om met paard en wagen naar den Achterhof te

komen. Noodig schijnt zulks niet, daar de Voorhof in alle opzichten de eigenlijke plaats was om op- of af te stijgen en de keukenpoort de hoofduitgang van het Hof was. [13])

Dagelijks weg nu was die Voorhof in de middeleeuwen hoogst onbegaanbaar en vol kuilen; men onderhield dan ook gaandeweg eenige gangpaden daarover. In 1497 werden b. v. met puin verhard 1°. het pad van den stedehouder X naar de kapel, 2°. het pad van de middelpoort tot de rekenkamer F_3, 3°. dat van diezelfde poort tot de poort bij de put, 4°. dat van daar langs de zaal naar de kapel; maar ook in 1350 en 1410 bestonden er reeds dergelijke paden. [14])

Herhaaldelijk in de 14de en 15de eeuw diende de Voorhof evenwel als plaats, waar de steekspelen werden gehouden. Voor dien tijd schijnen de meer weidsche maar ook veel gevaarlijker tournooien te hebben plaats gehad op een ruimer veld buiten den hove, t. w. op den tegenwoordigen Kneuterdijk. Hoewel die naam zelf weinig heenwijst op het mogelijke gebruik daarvoor, zoo schijnt die plaats in verband met den aangrenzenden Voorhout toch daarvoor gediend te hebben onder de Henegouwers voornamelijk. [15])

Na 1433 vindt men geen verdere aanwijzing omtrent steekspelen op den Voorhof; wel blijkt voor de Bourgondische vorsten, dat zij zich hier lieten huldigen.

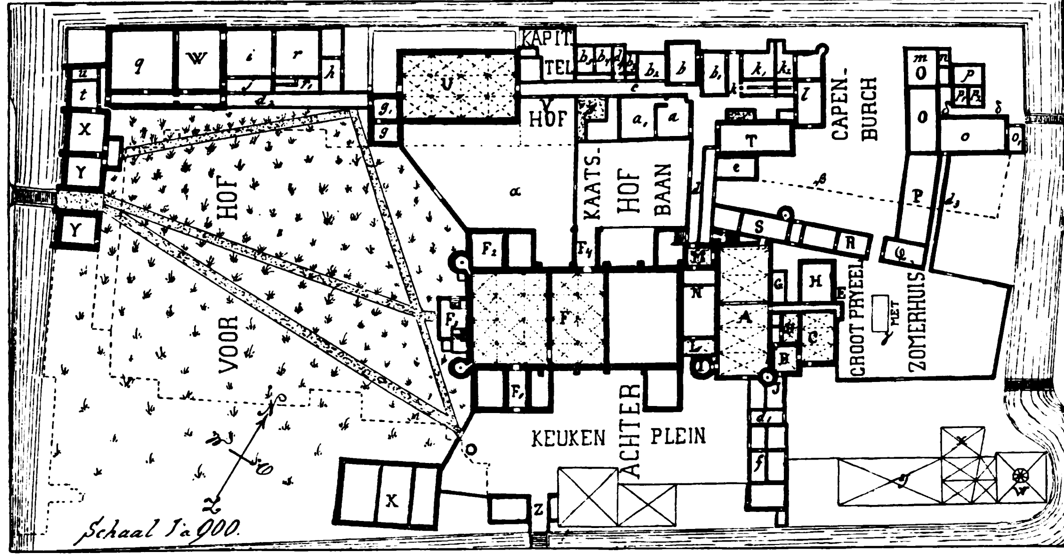
De middengebouwen op den Achterhof waren oorspronkelijk geheel omringd door een omgaanden tuin binnen de grachtmuren, mogelijk hier en daar naar de behoefte van het oogenblik door heggen of heiningen verder afgedeeld. Op die wijze schijnen al vroeg bestaan te hebben in volgorde 1°. een keukenplein, zuidwaarts van de groote zaal, 2°. de achtertuin γ (later met „groot zomerhuis"), 3°. een nevenliggende tuin β, naast den vijver, en 4°. de tuin α, noordelijk van de groote zaal, waaraan zich

later naast den vijver een afzonderlijke gaarde voor het kapittel der kapel aansloot. Hoewel niet onder dien naam bekend, was het keukenplein oudtijds een hoofdplein voor het hof; van hier uit had men toegang tot alle verdere tuinen maar vooral ook tot de middengebouwen van het hof, wier hoofduitgangen naar dit plein waren gekeerd. Ook voor de dagelijksche verzorging van de keuken was het van groot belang; het werd dan ook reeds vroeg met steen, gruis en puin in orde gehouden. [16])

Deze tuinen schijnen onder Willem V meer huiselijk ingericht, hetzij onder Beijerenschen invloed, hetzij onder dien zijner Engelsche gemalin. Alle pleinen en plaatsen, zoowel op den Neder- als Opperhof hebben oudtijds namelijk veel lager gelegen. De vijveraanleg dateert vermoedelijk pas eerst van tegen het midden der 14[de] eeuw en de daaruit gegraven grond moet gediend hebben tot ophooging van den Hof Thans liggen alle vloeren, der kelders van de middengebouwen aanmerkelijk verzonken onder den omringenden grond. Dit kan oudtijds niet het geval geweest zijn, toen zij werkelijk meer bewoonbare gedeelten uitmaakten van den geheelen kasteelbouw. De lage terreinligging achter het tegenwoordige kantongerecht, wijst overigens nog heen op de voormalige lagere ligging der hofpleinen.

Door die meer algemeene grondophooging werd pas eerst aanleg van tuinen of z. g. prieelen mogelijk, vermoedelijk destijds van meer eenvoudigen vorm. [17]) In den loop der 14[de] en 15[de] eeuw ondergaan die tuinen allerlei wijzigingen, worden zij door inbouwingen verengd, en naar de heerschende begrippen en behoeften verfraaid of tot andere doeleinden bestemd, blijvende echter de hoofdbestemming als binnenpleinen behouden. Door aanleg van twee galerijen *d* en d_1 in de tweede helft der 14[de] eeuw, waar mogelijk reeds voor dien tijd doel-

No I. HET BINNENHOF c. 1450

treffende heiningen, schuttingen of muren zich kunnen hebben bevonden, bleef de sprekende indeeling — zelfs thans nog — bewaard.

Omtrent het hof zelf onder het Henegouwensche huis en onder Margaretha's zoon Willem V valt het navolgende op te merken. Voor dien tijd bestonden van den kasteelbouw — voor zooverre thans nog overig en met eenigen grond na te gaan — slechts de hoofdgebouwen (zie Plattegrond I) A, B, C, F, I en J (?), K, M, U, W, X, Y en Z. In 1316 (Uitgeg. rekening) zijn verder bekend: 1°. „die nuwe warderobe after die zale bi Rogiere" of „die waerderobe bi mire vrouwen camer". C schijnt mij toe als verblijf der gravin bedoeld, D dan als hare nieuwe garderobe; „myns heren camere" van destijds zoeke men wellicht in B. Ook wordt vermeld een „sharen borstiers" of „armborstiers" kamer, tusschen de twee zalen; men zoeke die het veiligst bij N, naast den vierkanten toren M, welke zelve mogelijk ook als verblijf voor den graaf kan hebben gediend. [18]) Van de „joncvrouwen camerdoere" is hier voren reeds gesproken, (pag. 40), liggende die kamer bij H.

Te dezen tijde is mede sprake van „Vrederic, myns heren clerk", en van „Michiel, mire vrouwen clerk", van een vernieuwde „clerken camer", alsook van de kamer „daer men 't boec screef". Dat alles zoeke men liefst bij K, hoewel zekerheid in deze ontbreekt.

Ook blijkt van een *oude* bottelrie (bij X), wat ons naast de mede vermelde paenterie (paneterie) F_1 vermoedelijk ook wijst op een (nieuwe) bottelrie F_2 naast de groote zaal. Robrechts kamer van Aras (gehuwd met Willems zuster Margaretha) werd toen ook ingericht; het luidt namelijk daarvan: „die camer te mathen ende die vloer te paveyen." Hare ligging is echter onbekend.

Had nu in 1343 het hof reeds belangrijke uitbreiding

ondergaan? Bepaalde noodzaak, gelijk hiervoren bleek, bestond daarvoor niet. Destijds had de jonkvrouwen kamer H licht op het noorden; daartoe gaf toegang een gang (vermoedelijk uit de oude zaal), welke mede geleid zal hebben naar „miere vrouwen camer ende wairderobe" B, C en D; er wordt ook melding gemaakt van een „slotel an dien toren, dat men gaet op miere vrouwen camer." Die toren J heeft echter thans geen opgang meer van den beganen grond uit. [19]) Ook is er sprake in het zelfde jaar van een kleine „coken", welke klaarblijkelijk tot „miere vrouwen herberghe" behoorde. De ligging daarvan blijkt verder niet; een „cleen stove" lag echter in 1366 (32r.) onmiddelijk onder den vierkanten toren M, in of aan welken toren mogelijk in 1343 vermeld wordt een trap als „die stegher an den groten toren". Behalve een „Claes Wanten en een Heren Gooswyns camer" komt dit jaar nog voor „Zottekijns camer". [20]) Ook is er sprake van een „oude" en een „nuwe" camer. De laatste schijnt mij toe verreweg het belangrijkst te zijn, daar zij deel kan hebben uitgemaakt van een nieuwe niet lang te voren plaats gehad hebbende uitbreiding.

In 1316 — en nog jaren daarna — gebruikte men in den oorlog pijl en boog, speer en slagzwaard, allen met het schild en harnasch gemakkelijk op te bewaren in de taelgerie op den Benedenhof nabij het ridderhuis W of in eigen omgeving; tegen het midden der 14de eeuw echter werd het kruit hier te lande ingevoerd en gebruikt en kwamen donderbussen en bombaardsteenen in zwang. Voor het hof schijnt de graaf het gaandeweg noodig gevonden te hebben binnen de ringmuren een plaats aan te wijzen, waar het meer nieuwe oorlogsgerei kon worden bewaard. Misschien werkten daar meer rechtstreeks toe mede de beroeringen, tegen het midden dier eeuw uitbrekende, bekend als de Hoeksche en Kabeljauwschetwisten. [21])

Thans schijnen dan ook te ontstaan de „groote bereikamer” en althans de „harnaschkamer”, beiden liggende niet verre van de „meester knapenkamer” en ook nabij de bovenvermelde „nuwe camer”. Heden ten dage is van hen allen geen spoor meer te vinden, doch men verliest deze verschillende kamers reeds in het laatst der 15de en in den loop der 16de eeuw uit het oog; terwijl dat ook nergens blijkt of die berei- en harnaschkamers van steen dan wel van hout zijn opgetrokken geweest. In het belang van deze duistere oudste topografische gesteldheid dient hier een uitgebreide aanteekening te worden toegevoegd. [22]) Daaruit — en bij aandachtige raadpleging van den Plattegrond — blijkt de onderlinge ligging van alle meest noordoostelijke gebouwen binnen den hove in de middeleeuwen. De gesteldheid van het tegenwoordige Departement van Binnenlandsche Zaken laat thans niet meer toe hunne juiste ligging te verifieeren. Het schijnt daarbij wel of de groote bereikamer en de Zwarte kamer zoowat één zijn, d. w. z.: of dat die zwarte kamer lag daarboven, want het luidt b. v. in 1472 (202r.): „Item in een houten camerken als men gaet *uptie* zwarte camer, bezyden dat eetzaeltgen in den tuyn”, of anders als een vervolg daarvan is aan te merken tot aan den vijver. Het is evenwel zeer moeilijk in de rekeningen aanwijzingen te vinden voor het bestaan van die bereikamer reeds in de 14de eeuw, en schijnt zij dan ook pas als zoodanig meer voor den dag te treden in den aanvang der 15de eeuw. Mogelijk is dus het gebouw P of de harnaschkamer van ouderen datum, even als de vertrekken Q, R en S, waarvan althans beide laatstgemelden zeer zwaar onderwelfd waren. Naast Q en R kwam een open gang voor tusschen beide aansluitende binnenpleinen β en γ, zijnde β sinds den aanvang der 16de eeuw ten deele „nieuwe kaatsbaan”, nog ten tijde van de gevangenschap

van den „Admirant van Arragon", in den aanvang der 17de eeuw, deel uitmakende van de kasteleinij. Tusschen R en S schijnt verder een besloten gang te hebben gelegen, terwijl dat S door een overwelfden uitlaat verbonden was met de oude zaal A. Aan deze kamer sloot westelijk een vertrek aan tot de galerij *d*, waarin zich een altaar (bij „De Riemer" mede vermeld) schijnt bevonden te hebben. De danszaal T is thans nog zeer waarschijnlijk in grondslag' binnen het Departement terug te vinden. Kamer S nu kan zijn de „nuwe camer" van 1343; zij schijnt door Willem V tijdens diens bewind betrokken te zijn en om die reden later in de rekeningen bekend gebleven als Dollegraafs- of Ziekegraafskamer. In 1352 (35r.) blijkt: „teens (soldeer) ghebeseghet tusken der nieuwer camer ende der ouder zale"; die kamer lag dus zeer nabij de oude zaal. Voor het overige wordt er in deze dagen slechts gesproken van „myns heren camer" diens „stille camer" en diens „waerderobe", maar in 1500 (117v.) wordt voor den vierkanten toren M gesproken van „Hertoge Willems toirn of den scattoirn", tegen welken — en achter de groote zaal — hoogstwaarschijnlijk ook diens warderobe bij N was gelegen. 's Hertogen kwartier schijnt dus wel in deze buurt te hebben gelegen. [23])

's Hertogen ega Machteld huisde vermoedelijk in de oude grafelijke woning C; na het verdrag, tusschen haar en Hertog Albrecht van 1358 woont zij daar zeker, als de toen vermelde hooge vrouwe binnen den hove. Tot hare woning, welke zij tot haar overlijden in 1362 zal hebben betrokken, gaf oorspronkelijk een houten gang met trap toegang uit de oude zaal langs den noordelijken gevel van de graven woning, welke in 1359 — in steen en overwelfd — tot den gang E werd verbouwd en toen ook onmiddelijk verbonden werd met den kelder onder de oude zaal. [24])

Die gang zal mede toegang gegeven hebben tot de jonkvrouwen kamer H, nabij welke lag de m^r^. knapen kamer R; wij vernemen toch in 1343 van stoppen: „an mire joncvrouwen camer ende upten ganc", ook van 2 scoerstienen in der meester cnapen camer ende an miire joncvrouwen camer en in 1361 van 2 reeds vermelde „proyielen" in deze buurt (zie pag. 50.)

Uit de medegedeelde gegevens is moeilijk andere plaatsbepaling op te maken.

Onder Hertog Willem schijnt overigens de aanbouw eener nieuwe zaal tot stand gekomen, welke men bij T te zoeken heeft. Zoo verneemt men b. v.: Item om den (vierkanten) toren te verdecken an den groten wendelstien twisken der „groter" zale ende der *nuwe*, omtrent midvasten int jair (13)53. Hoeveel onzekerheid hier nog schuilen moge, nadere opheldering geeft reeds het jaar 1376 (27r.): Item besteet die vulnesse wt te draghen die twisschen die oude zael ende die nuwe zael lach. Desgelijks 1390 (9r.) Later in de 15de eeuw danszaal en danskamer wordende, schijnt zij oorspronkelijk meer gediend te hebben als eetzaal voor het Grafelijk gezin; er werd dan ook in 1361 (45r.) gestopt „aen die tritsoer (dressoir), die aen die nuwe zale staet", terwijl dat in dit zelfde jaar aan de kleine stove werd gemetseld, welke lag onder den vierkanten toren, zooals hiervoren reeds vermeld. Stove, koken en dressoir hangen voor het Binnenhof steeds zeer nauw samen. Die eetzaal bevond zich op de verdieping; daaronder bevonden zich aan het einde der 14de eeuw de overwelfde borduurwerkers-, bontwerkers- of snijderskamers.

Onder het Henegouwensche huis en onder den eersten vorst uit het huis van Beijeren, tijdens zijn kortstondig bewind, concentreerde zich dus het gansche hofleven om en in de middengebouwen van den hove met de

aan- en nabij- de groote zaal gelegen penterie, bottelrie, groote coken en stove, enz. Voor de ridders, te gast komende, diende waarschijnlijk als verblijf het ridderhuis W, nabij de middelpoort en de oude bottelgierskamer X met het poortgebouw Y, terwijl dat de Benedenhof dan verder alle mogelijke stallen, schuren, dienstwoningen, enz. enz. omvatte, welke bij het Hof eigenaardig thuis behoorden, en in den vorigen jaargang zijn besproken.

Gaan wij nu over tot:

Het Hof onder het Beyerensche Huis. 1357—1428.

Zoolang Machteld, gemalin van Willem V, mede haar „hoffstadt" hield, kon Hertog Albrecht, optredende als Ruwaard, voor zijne gemalin niet over een behoorlijk logijs binnen den Hove beschikken. Ook kwam er pas tegen 1361 zoodanige gunstige keer in den heerschenden partijstrijd, dat toen eerst voor den Hertog het oogenblik aanbrak om er over te denken zijne gade Margaretha van Brieg herwaarts te laten overkomen. Albrecht zelf verwijlde in of op den vierkanten toren, in de reeds vermelde nieuwe kamer S en had mogelijk tot zijne beschikking de nieuwe zaal T, terwijl dat Vrouwe Machteld over de Grafelijke woning en wellicht ook ten deele over de Oude zaal beschikte. In 1361 werd b. v. gestopt: twisken miins heren camer S (?) ende der ouder zale, alsook op „die nuwe zale". Ditzelfde jaar (43r.) werd ook de „nieuwe" kamer gepaveid. Het laat zich bevroeden, niet aantoonen echter, dat hier bedoeld is eene nieuwe stichting *a* van den Hertog, destijds vrijstaande, later bekend (doch herhaaldelijk vernieuwd) als „Beijersche kamer", waarmede het Grafelijk kwartier langs den Vijver een aanvang nam. Margaretha's komst in 1362

valt samen echter met het overlijden van Machteld in April van hetzelfde jaar. [25]) Voorloopig dus kon zij de oude Grafelijke woning betrekken. De „cleen stove" onder den vierkanten toren werd nu ook verhoogd en nieuw gewit. In 1363 (21r.) werd een nieuwe houten trap tot de „nuwe zale" gemaakt, welke zaal vermoedelijk gelijkvloers lag met de Beijersche kamer, terwijl dat onder deze een standvink tot stut denkelijk werd aangebracht [26]). Het gemis aan kelders in het algemeen onder dit vijverkwartier maakte waarschijnlijk de benedenverdieping voor slaap- en huisvertrekken te vochtig, dan dat zij voor bewoning doelmatig geschikt bleken. Inwendig werden dergelijke kamers met tapijten versierd [27]).

Maar in 1366 werd nu voor Margaretha een nieuwe kamer met een waarderobe gemaakt *b* en b_1 aan den vijver. [28]) Ook blijkt reeds vroeger in 1364 (49v. 53r en v.) een gang *c*, deels van hout, deels van steen gemaakt te zijn, „van der capelle", welke werd gepleisterd en gepaveid, en een verbinding vormde tusschen de vertrekken *a* en *b* met het choor der kapel, vermoedelijk naar dat „camerken, aldaer myn vrouwe misse in hoort", waaraan toenmaals ook wagenschot verwerkt werd.

Hertog Albrecht nu mocht destijds meer ruimte vergen zoowel voor zijn gezin als voor het administratief beheer. Zijn huisgezin toch werd gaandeweg grooter. Zijn oudste dochters Catharina en Joanna waren reeds geboren; zijn opvolger Willem van Oostervant zag eerst tegen 1365 het levenslicht; na hem volgde Albrecht (later in de Duitsche erflanden optredende), dan Margaretha, tegen 1374 Johan en na dezen, tegen 1375 ongeveer, Johanna of Ida. Op administratief gebied breidde zich daarbij ook een en ander meer uit.

Het aanvaarden van het ruwaardschap toch legde den vreemden, ongeveer 21 jarigen, Albrecht groote ver-

plichtingen op, welke hem — meer dan een zijner voorgangers — zullen genoopt hebben zijne Raden te raadplegen. In 1359 en volgende jaren dan ook (Blok. Geschied. enz. II. p. 101) beschrijft Albrecht herhaaldelijk dagvaarten of bijeenkomsten van den Raad, Steden en Heeren van het land der drie graafschappen, of ook van Raad en Steden, of van Prelaten, Heeren en Steden, waar overleg gepleegd werd omtrent naderend oorlogsgevaar, oproer en twisten, over de ziekte van Willem V, enz. Dit herhaald samenkomen schijnt een bepaalde Raadkamer noodig gemaakt te hebben. In 1366 (28v.) werden b. v. „45 waghenscotte an die lueyfen van der raetcamer" geleverd, maar ook in en sinds deze dagen wordt vermeld (Ising: Binnenhof) de raadkamer op de hooge kamer achter op het kasteel bij het groote prieel, zoodat de oude Grafelijke woning C aan het huiselijke gebruik voor goed werd onttrokken. Reeds had ook Willem V b. v. in 1355 (44r.) een „starke scryn" laten maken, „daer myn heer syn hantvesten in legghen woude", van dikke eiken planken en zwaar beslagen [29]). Men mag nu ook gaandeweg gaan denken aan een zich uitbreidende „Cancelry", waaraan een vrij groot aantal klerken zal zijn verbonden geweest, bekend b. v. in 1426 als „Secretarissen en klerken van de Cancelry" [30]). Die klerken, benevens die der hofhouding, stonden onmiddelijk onder den Graaflijken Tresorier; een dier klerken hield hoofdzakelijk het register bij, waarin de brieven afgeschreven werden, door den Graaf uitgevaardigd, terwijl dat de oudere registers mede onder zijn beheer stonden en hem de zorg voor de charters was opgedragen. Die tresoriers komen als zoodanig meer in het laatst der 14de eeuw voor den dag. In 1392 was de bekende Jan van Arkel, kanselier en tresorier van Albrecht; in 1394 en 1397 was zulks, naar schijnt, Dom-

proost Willem van Coulster (van Utrecht), en in 1402 de Proost van Bergen in Henegouwen. [31])

Tresorier en cancelarij waren dus nauw aan elkander verbonden; geen wonder, dat men dan ook in den aanvang der 15[de] eeuw beiden bij elkander, en wel ten westen van de kapel, aantreft naast den zetel van den in invloed toenemenden Raad van Holland. In de 2[de] helft der 14[de] eeuw zoeke men echter denkelijk die cancelarij ten oosten van de oude zaal op den Achterhof. De voornaamste klerk van den tresorier m[r]. Jorys had tegen 1386 (26r.) bij de groote put zijne kamer in de woning K, waarin mogelijk ook de hofmeester en de rentmeester van N[d]. Holland van ouds een onderkomen vonden. [32])

Gelijk gezegd, breidde Albrechts huisgezin zich sterk uit voor 1375. Misschien had hij dus behoefte aan een nieuwe kamer voor zich zelven tegen dien tijd, welke ongeveer ter plaatse *h* schijnt te zijn gebouwd geworden en zeer nabij de z. g. „sanctuarie” g_1 der kapel was gelegen. [33]) Beiden worden door mij ten westen der kapel gezocht, omdat de sanctuarie dan lag tegenover, en niet achter het choor, en omdat de ruimte onmiddelijk oostwaarts van de kapel, destijds (sinds 1368) beschikbaar kwam voor het ingestelde kapittel van de kapel ten hove of de z. g, „canonesye”. Bij de inrichting van het oude Ridderhuis W tegen 1491 als Raadkamer is er overigens ten behoeve van de cancelrie in deze buurt sprake van een „nuwe stille an mijns heren oude camer.” De sanctuarie kan bij den grooten uitbouw der kapel van 1453 in de kapel vertimmerd zijn. Zeer nabij lag mogelijk ook de „aelmissenkamer”, ongeveer ter plaatse van *g*, dienende tot spijziging en verzorging van arme nooddruftige lieden, welker taak de gravin op zich zal genomen hebben onder medehulp van de geestelijken, wier ernstig woord van bemoediging, troost, deelneming of ook afkeuring bij

tekortkomingen daarbij te pas kon komen. Op den afgesloten Achterhof bij V schijnt die inrichting minder op hare plaats; zij moest later bovendien nog in 't bijzonder worden afgesloten. [34]) Vermoedelijk verdwijnt zij in het laatst der 15de eeuw, toen de algemeene smaak op het hof veranderde en het omringende die Haghe zelve zich meer met de algemeene armenzorg zal zijn gaan bemoeien.

Inmiddels had in 1367 de Hertog ingesteld het kapittel der kapel, bestaande uit een deken en twaalf kanunniken; in de tweede helft dezer eeuw is er dan ook sprake van het kapittelhuis en van de proostwoning binnen de ruimte V, ten oosten van de kapel U. Tusschen 1374 en 1376 werd aan die laatste woning nog al gewerkt. Met het kapittelhuis lag zij in een soort van tuin. [35]) De kanunniken woonden echter denkelijk aan den Vijverberg. (Jaarb. 1901, pag. 59.)

De hofstaat, door den Hertog gevoerd, schijnt in het algemeen een zeer huiselijk karakter te hebben gedragen. Slechts enkele malen — en dan voor kort veelal — trok hij op ten strijde tegen naburen; meerendeels gedurende zijn bewind, van 1358 tot 1404 verwijlde hij binnen den hove.

Zijne gasten onthaalde hij nu en dan op ridder- of steekspelen binnen den Voorhof, waarvoor het Ridderhuis W oorspronkelijk mogelijk aangewezen was als plaats, vanwaar het Hof toeschouwer was. Na 1376 ongeveer, toen het vierkante voorportaal voor den gevel der Groote zaal werd aangebouwd, verloor dan dat ridderhuis die bestemming, terwijl dat de Graaf en zijn gezin en zijne gasten toeschouwers zullen zijn geweest uit de meer omvangrijke en beter ingerichte Hofzaal. Volgens de rekeningen schijnt men te mogen afleiden, dat na het overlijden van Willem VI slechts weinig steekspelen binnen den hove meer zijn gehouden. Tot in de 2de helft der

15de eeuw bleven zij anders in de hoofdstad van het naburige Sticht in zwang. [36])

In het laatst der eeuw verlustigde de Hertog zich met kaatsen, verder met schietoefeningen in den naburigen door hem opgerichten (St. Jorys) Doelen, of ook met het jachtvermaak, te paard of te voet, met zijne goed onderrichte valken, vergezeld van keur van jachthonden. Voor zijne gemalin zullen andere minder vermoeiende vermaken en bezigheden hebben bestaan, waaronder het dansvermaak in de Groote zaal zal hebben gegolden, terwijl dat de hooge vrouwe bij tijd en wijle hare ontspanning zocht door zich op den kalmen vijver te laten rondvoeren. Doch ook nu en in het begin der 15de eeuw waren binnen den Hove zeer gezocht minnezangers en dichters, als Augustynken van Dordt, Willem van Hildegaersberg en Dirk Potter. [37])

Zijn uitgebreid hof verplichtte Albrecht tot verschillende uitbreidingen der bestaande gebouwen. In 1376 ving hij den aanbouw aan van het voorportaal aan de Groote zaal, dat in volgende eeuwen meer en meer tot onherkenbaar wordens werd verknoeid en vertimmerd, waarboven de Hertog reeds dadelijk zelf een „nieuwe" kamer, waarvan de oorspronkelijke bestemming onbekend blijft, deed timmeren. Dit vierkante portaal verkreeg, als destijds gebruikelijk, kanteelen, en was, zoo onder als boven, overwelfd. [38])

Doch ook zijn vijverkwartier deed de Hertog door een overdekten gang in gemeenschap brengen met die zelfde zaal, denkelijk ook op eene of andere wijze, hetzij door den vierkanten toren, hetzij langs de Dollegraafskamer, met de oude zaal. [39]) Om reden dat de vloeren van de zaal en van de Beijersche kamer, enz. hoog boven den beganen grond lagen, moet hier sprake zijn van een bovengang.

Richten wij opnieuw ons oog op Albrechts huisgezin, dan blijken thans alle diens zeven kinderen nog minderjarig, tusschen den leeftijd van wellicht zestien en slechts een enkel jaar. Hun aller verblijf binnen den hove is niet aan te toonen. Zeker is het, dat tegen 1378 voor den ongeveer dertienjarigen erfopvolger een nieuw kwartier werd aangebouwd of ingericht, ten zuiden van de oude zaal, en daarmede door zekeren gang in verbinding gebracht. Dit kwartier *f* staat in de 15[de] eeuw bekend als de kamer — of kamers — van Oistervant. Tot op zijn optreden als Heer dezer landen in 1404 heeft vermoedelijk Willem VI, hoewel wegens allerlei verwikkelingen herhaaldelijk afwezig, steeds daar verblijf gehouden. Eenige ruimere uitbreiding ondergingen die kamers vermoedelijk tegen 1385, toen Hertog Willem huwde met Margaretha van Bourgondië. Tegen 1448 blijkt het kwartier althans uit minstens vier kamers te bestaan. [40]) Het is thans inwendig denkelijk geheel gewijzigd.

Wanneer nu verder in 1379 en 1380 vermeld wordt in de rekeningen een „vrouwen camer van Gelre" wijst dit op het huwelijk, in 1379 gesloten tusschen de oudste dochter Catharina, sinds 1371 minderjarige weduwe van Eduard van Gelre, met Hertog Willem van Gulik. Haar duurzaam verblijf binnen den hove hield dus destijds op, even als dat van hare zuster Margaretha in 1385, toen deze uitgehuwd werd aan Jan, Hertog van Bourgondië. De derde zuster Johanna kan toenmaals ook reeds gehuwd zijn; zeker was de jongste, mede Johanna of Ida genaamd, nog in 1387 (35r.) ongehuwd, toen er sprake blijkt van „mire joncvrouwen camer van Henegouwen". Zij beiden huwden Albrecht van Oostenrijk en den Koning van Bohemen.

Weinige merkbare grootsche veranderingen schijnt het hof dezer dagen te ondergaan, behoudens meer gewone

dringende herstellingen allerwege en veranderingen aan de groote zaal en de oude zaal. Na het overlijden van Albrechts gemalin in 1386, die onder een houten tombe werd bijgezet in de kapel, valt nu te vermelden de verhouding, welke de Hertog tegen 1387 aanknoopte met Jonkvrouwe Aleyd van Poelgheest, die noodlottige gevolgen baarde tusschen vader en zoon en tusschen de partijgenooten der Hoekschen en Kabeljauwschen. [41])

In 1387 betrok zij een kamer binnen den hove met de noodige omgeving, waaraan de Hertog in 1390 toevoegde de nieuwe warderobe en de nieuwe kamer aan den vijver, liggende beiden mogelijk west- en oostwaarts van de oude kamers van Margaretha, zijnde dus de kamers b, b_1 en b_2 hoofdzakelijk Aleyds kwartier ten slotte, dat in de 15de eeuw bekend staat (na gedeeltelijke samentrekking) als „jonkvrouwen kamer", (liggende onder de z. g. Trèveszaal); denkelijk strekte zich ook haar kwartier nog iets verder oostwaarts uit over de vertrekken k en k_1, wat uit de beknopte mededeelingen der rekeningen niet verder kan worden opgehelderd. [42])

In het laatst van den jare 1392 maakte de gepleegde moordaanslag op haar bij de Voorpoort van den hove echter een einde aan deze, bij velen gehate verhouding. De stoere 55-jarige Hertog zag niet lang daarna om naar een nieuwe gemalin. In den loop van den jare 1394 blijkt dan ook dat de weg tusschen die Haghe en Delft „mitten missen, die uut myns heren stal daerop ghevoert wort", werd gemaakt, ter gelegenheid, „dat myne lieve vrouwe van Hollant (Margaretha van Cleve) eerst in den Hage quam."

Inmiddels was de jeugdige Hertog Jan tegen den jare 1390 — op ongeveer 16-jarigen leeftijd — verkoren tot Elect van Luik of Ludic. Zonder nog bevestigd te zijn door den Paus, begon thans de jongste zoon een rang

binnen den hove in te nemen, welke het den Hertog wenschelijk zal hebben doen voorkomen voor hem een afzonderlijk kwartier in te richten. Daarvoor schijnt gekozen te zijn de oude Grafelijke woning op den Achterhof, welke bestond uit eene kelderverdieping en uit drie in elkander loopende bovengelegen vertrekken B, C en D. [43]) Die keuze binnen de huiselijke omgeving van het hof schijnt tegen dienzelfden tijd verplaatsing noodig gemaakt te hebben van den zetel van den Raad van Holland, welke sinds dien tijd aangetroffen wordt op den Voorhof binnen het oude Ridderhuis. Hoewel ook thans nog ter plaatse (tegenwoordige zetel van de Eerste Kamer der Staten-Generaal) in de benedenverdieping oud muurwerk, voornamelijk strekkende van noord naar zuid, wordt aangetroffen, is te veel — vooral in de 17[de] eeuw — hier veranderd, dan dat met besliste zekerheid de geheele omvang van die „oude raadkamer" nu nog kan worden aangewezen. Eene mededeeling uit den jare 1462 (Ising Binnenhof. Staten van Holland) kent haar de grootte toe van 60 $\times$ 26 voet (circa 19 $\times$ 8 M.). Destijds werd de Raad echter administratief anders geregeld en schijnen de aangeduide maten wellicht meer betrekking te hebben op de zaal te zamen met de bijbehoorende griffie.

Hoewel tegen 1389 Albrecht, na den dood van Willem V, den titel van Ruwaard voor dien van Graaf dezer landen verwisselde, bestond hierin geen voldoende reden om aan zijnen Raad een meer werkzaam en blijvend karakter toe te kennen; toch nam de invloed van dien Raad destijds zeer toe. Hiervoren (Aant. 4) blijkt, dat sinds 1400 ongeveer de dagvaarten meer geregeld in die Haghe plaats vonden. Verder waren 's Graven raden en klerken belast met het afhooren der rekeningen der rentmeesters, enz.; voor hen legden b. v. ook van ouds die van Goes hunne rekening af. (v. Mieris, IV, p. 203).

In allerlei meer gewichtige zaken besliste verder diezelfde Raad en gemeene steden van Holland en Zeeland. O. a. in 1393 in zake muntslag en munt (Idem, III, p. 593), en hoewel niet veel bekend is omtrent de meer rechterlijke functiën van den Raad, zoo schijnen die reeds toen wel eenigszins bestaan te hebben, daar in 1401 b. v. ook zeker appel op eene beslissing van schout en schepenen van Heusden door hen behandeld werd. (Idem, p. 735). Meer dan ooit trad nu 's Graven Tresorier als hoofd van den Raad op. In het begin der 15de eeuw vinden wij dien dan ook gevestigd naast den Raad. Diens kamer en keuken lag waarschijnlijk ten oosten van de Raadkamer, terwijl ten westen daarvan dan vermoedelijk de schrijf- en klerkekamers, samen mogelijk door tusschenschot verdeeld, doch overigens één groot vertrek vormende, zullen gezocht moeten worden, zijnde eerstgemelde kamer later bekend als rentmeester-generaals contoir. [44])

Ter verduidelijking dezer aanteekening diene, dat op 16 Nov. 1432 Hertog Philips aanstelde een rentmeester-generaal (in plaats van den vroegeren tresorier) ondergeschikt aan de Raden en Ontvangers van den Bourg. vorst. In 1469 schafte Karel de Stoute deze betrekking af, behoudende alleen de vier groote rentmeesterschappen van N^d^-Holl., Z^d^-Holl., Kennemerl., en Friesland. Wegens den omvang der beden werden in 1474 daarnevens twee afzonderlijke ontvangers ingesteld. Van 1479 tot 1500 is opnieuw sprake van rentmeesters-generaal, die echter daarna onder Philips den Schoone weder werden opgeheven. (v. Riemsdijk. Hof v. Holl.; Blok. Holl. stad onder de Bourg. Oostenr. heerschappij).

In de laatste jaren zijns levens bleef de Hertog zich wijden aan zekere uitbreiding van zijn Hof; het is te betreuren dat de rekeningen zich dienaangaande slechts in hoofdzaak uitlaten, zoodat men slechts gissenderwijze

zich daarover kan uitlaten. Zoo werd nog in 1391 in allerhaast een kamer getimmerd, waarvoor niet spoedig genoeg hout te Delft was te bekomen, zoodat dit „uten wegh" gekocht moest worden. Deze „nuwe camer van myn heer" is mogelijk de „lange dwarskamer" k_2, welker ontstaan overigens niet aan te wijzen valt, doch die, als liggende naast de vertrekken van Jonkvrouwe Aleyd, uit dezen tijd kan zijn. Daarin kwam o. a. een bedstede, en er werd een „stille" aan gemaakt. Er werd bovendien een gat gehouwen in deze kamer, waarin een kozijn gesteld, om in de waarderobe te komen, terwijl hiervoren is vermeld, dat Aleyd reeds bezat „een nuwe waerderop op ten viver". In 1401 deed de Hertog vervolgens bouwen een merkwaardig huis in den Kooltuin, waarvan de juiste bestemming eigenlijk gedurende diezelfde eeuw nimmer blijkt; maar bovendien voor zijne gemalin deed hij werken „in mynre vrouwen woninghe aen een nuwe waerderobe mit enen capelletgen". Ongeveer in dezen tijd — en mogelijk nauw met de gegeven mededeeling samenhangende — kan wel ontstaan zijn de door kanteelingen en met hoektorentje aan den vijver eertijds boven andere gebouwen uitstekende „kamer van Cleve" *l*, waarvan het in 1438 heet: die camer daer myn vrouwe van Cleve (overleden circa 1412) lach. (Ising. Binnenhof, Groote zaal p. 22). Dat hier althans die kamer moet gezocht worden is hiervoren (Aanteekening 22) gebleken.

Door alle deze aanbouwen langs den vijver werd gaandeweg ten noorden het z. g. pad naar den kooltuin *ծ* gevormd, dat thans nog in het Depart. van Binnenl. zaken (hier en daar verbroken) is terug te vinden. Het bestaan van dezen gang blijkt in den aanvang der 15de eeuw in verband met een nieuwe kamer *m* of *p* (?), tegen 1406 door Willem VI misschien voor eigen gebruik en genot aangebouwd, terwijl het waarschijnlijk is, dat hij

destijds zijn voormalig kwartier, ten zuiden van de oude zaal, voor de vrijgevallen vertrekken aan den vijver zal hebben geruild. [45])

In het algemeen schijnt het logisch zich de verschillende aanbouwen langs den vijver voor te stellen als ongeveer hiervoren aangeduid. De rekeningen, tusschen 1400 en 1435 ongeveer, zijn hoogst onvolledig en niet gespecificeerd, ten deele misschien te wijten aan de troebele tijden, waarin de groote strijd om de Grafelijke macht tusschen vrouwe Jacoba, Hertog Jan en Hertog Philips werd gestreden. Tegen het definitief optreden van laatstgemelden Hertog, circa 1433, bestaan dan nog diens eetzaaltje *p* met twee aanliggende kamertjes, bovendien de „cypressen" kamer *o* de aanliggende „eindelste of uterste" kamer o_1; zij allen dagteekenen misschien uit den aanvang der 15de eeuw, terwijl dat de bekende, nu nog bestaande meer oostelijke achtkante toren *v* pas eerst in de tweede helft dier zelfde eeuw duidelijk voor den dag komt. (Verg. overigens aanteekening 22). [46])

Gissenderwijze — meer niet — woonde Willems gemalin Margaretha van Bourgondië (zeer gezien bij Hertog Philips en overleden circa 1440) in de kamer van Cleve *l*, [47]) Denkelijk bewoonde de Hertog dan de vijverkamer *m* tegen de groote bereikamer. Allen met ronde vensters (?) Hoewel ook de danszaal T had een rond glasvenster, vermoedelijk in den oostelijken gevel, [48]) kan deze 's Hertogen kamer toch niet geweest zijn.

Hier mag nog medegedeeld worden, dat de rekeningen omtrent de bekende Vrouwe Jacoba geene aanwijzingen bevatten betrekkelijk hare woonplaats binnen den Hove. Eene overlevering wil deze — in hare treurigste dagen — aanwijzen, ter plaatse van het Algemeen Rijksarchiefgebouw (v. d. Aa. Aardr. Woordenboek IV, p. 788). Men zoude dan kunnen denken aan het hierboven ver-

melde huis in den kooltuin, gesticht door haren grootvader, kort na hare geboorte. Evenwel ligt het Archiefgebouw op de grens van — en buiten — dien tuin, strict genomen:

Het Hof onder het Bourgondische Huis. 1428—1482.

Hoewel Vrouwe Jacoba van Beijeren van 1428 tot 1433 — na haar huwelijk met Frank van Borselen in den zomer van 1432 — als gravin dezer gewesten (sinds den zoen tusschen haar en Hertog Philips van 3 Juli 1428) onder bepaalde voorwaarden regeerde, berustte toch eigenlijk het gezag bij Philips als „ruwaard". Beiden lieten zich vertegenwoordigen door middel van een „Commissie van Negenen", aan wie toekwam zeker recht van aanstelling van Graaflijke ambtenaren, het recht van afhooren hunner rekeningen en het recht doen over zekere zaken, ook van strafrechterlijken aard. Reeds in 1429 werd die commissie opgeheven en kwamen daarvoor in de plaats een gouverneur van Holland, benevens een Tresorier van Holland en Zeeland, naast zekere edelen en een paar vertegenwoordigers uit de steden. Bij elkander geroepen, vergaderden deze te Leyden, niet binnen den hove. 's Lands berooide staat maakte het beiden onmogelijk de opdracht ten opzichte van Vrouwe Jacoba's jaarlijks onderhoud te vervullen. In 1430 kwam het hoofdgezag dan ook van hen op de drie vermogende heeren van Borselen, welke als gouverneurs optraden; sinds 19 Juli 1431 — na het overlijden van Philips van Borselen — op de beide overblijvenden Frank en Floris van Borselen. Het geheime huwelijk van Frank met Jacoba (zijnde tegen de regeling van 1428) deed beiden van het gouvernement en Jacoba van haar gezag vervallen op 1 Nov. 1432, door haar op 12 April 1433 bij verdrag erkend.

Op 16 Nov. 1432 stelde Hertog Philips in het „generaalrentmeesterschap." Tegen dien zelfden tijd riep hij mede in het leven een Raad „ter saicken van Hollant ende van Zeelant", bestaande uit 5 leden onder den Henegouwer Lannoy, Heer van Santes, als „overste." Een zekere vereenvoudiging (vermindering van het aantal klerken) der „kanselarij" ging daarmede gepaard. Naast dezen vasten raad, vormende in oorsprong het z. g. Hof van Holland — sinds ongeveer 1450 meer geregeld onder dien naam bekend — benoemde de Hertog nog tijdelijke raden, gekozen uit de edelen en de poorters van de voornaamste steden, voorloopig bezoldigd, doch na 1441 dat genot dervende en daarna dan ook meer geregeld wegblijvende. Tegen 1436 nu hadden in dien raad zitting twee rechtsgeleerden; het aantal leden groeide nu en dan aan; voor 1462 bestond hij uit 10 of 12 hunner, waarvan 4 of 5 meer rechtsgeleerde kennis bezaten en de anderen den adel vertegenwoordigden.

Die raad van 1432 behandelde bestuurs- en rechtszaken namens den landheer. Aan hem onttrokken werd echter het afhooren der rekeningen van den rentmeester-generaal, de rentmeesters, baljuwen en andere officieren in Holland en Zeeland; deze werden voortaan afgehoord door eene commissie uit de rekenkamers van Rijssel en Brussel. In het laatst van 1446 richtte de Hertog echter een afzonderlijke rekenkamer op in die Haghe voor Holland en Zeeland, waarover het oppertoezicht kwam bij den Raad.

Sinds 1434 was de betrekking van procureur-generaal daarbij ingesteld. Omstreeks 1440 bestonden er naast de 2 „overste clerken" in den Raad verschillende andere klerken of „secretarissen", waarvan de voornaamsten heetten „klerken der registers", welke zorgden voor het bijhouden van de registers van het Hof. Een van deze

5 of 6 secretarissen was feitelijk de „griffier" van den Raad; op 1 Mei 1445 werd pas echter die functie formeel ingesteld, terwijl dat ook tegen dien tijd ongeveer de rang van „kanselier" werd ingevoerd. Als griffier werd voortaan een meer bekwaam rechtsgeleerde gekozen, welke alle besluiten registreerde en een hoogeren rang innam dan de overige secretarissen. Eene nadere instructie van 1447 voor dezen Raad schijnt verloren; in dat jaar werd echter mede de inrichting der memorialen verbeterd en een afzonderlijk register voor de sententiën aangelegd. (Jhr. Mr. van Riemsdijk, Oorspr. v. het Hof van Holl.; Dr. P. J. Blok, Holl. stad onder de Bourg.-Oostenr. heerschappij). Al die wijzigingen hebben zeker belang voor de inwendige inrichting op het Binnenhof natuurlijk.

Op 20 Juni 1418 nu had verder Jan v. Beijeren aan de steden toegestaan voortaan vrij ter vergadering bijeen te komen naar eigen goedvinden, en dus niet op aandringen van den vorst of van zijnen Raad. Voor hare bijzondere belangen geschiede dit dan ook wel nu en dan onder Jacoba van Beijeren. Onder de Bourgondische heerschappij was van dergelijke groote vrijheid in het algemeen minder sprake. Sedert 1428 komt nu daarentegen op het z. g. lichaam der Staten, vertegenwoordigers der steden en van den adel; in den regel werden zij opgeroepen door den vorst of — bij diens ontstentenis — door den stadhouder en den Raad, schrijvende de griffier de vertegenwoordigers daarvoor aan. Bij het „Groot privilegie" van Maria van Bourgondië van 1477 dwongen de steden opnieuw hun recht tot vrij bijeenkomen af; bij de opheffing van een groot deel van dit privilegie in 1494 door Philips den Schoone ging echter dit recht wederom verloren. Groote rechten oefenden deze „staten" niet uit; hun voorname kracht lag in het toestaan of weigeren der gevraagde beden en in regelingen betreffende handel,

nijverheid, enz. Ten slotte kwamen daarbij veelal alleen de zes groote steden Dordrecht, Haarlem, Leyden, Delft, Gouda en Amsterdam geregeld op en bleef het nog al groot aantal kleinere steden — wegens de groote kosten — weg. Samen met het platteland werden zij dan ook veelal geoordeeld vertegenwoordigd te worden door de opgekomen ridderschap, vormende deze het andere en eerste lid der Staten.

Oorspronkelijk nu schijnen deze Staten-vergaderingen gehouden te zijn ter plaatse, waar ook de Raad zijn zetel hield en bleef houden, t. w. in het oude Ridderhuis, doch Hertog Philips oordeelde het reeds spoedig noodig op te richten de z. g. Steden-raadkamer X, nabij de middelpoort, welke in 1437 ingericht werd in de „oude boutelgierskamer”. Alle beschotten, bedsteden, enz. werden daaruit gebroken; de oude ramen werden door groote kruiskozijnen vervangen, de kamer werd nieuw gepleisterd en schoon gewit en verder sierlijk gestoffeerd, om het der steden afgevaardigden, welke nog al eens om tienjaarlijksche beden, enz. door den Hertog werden lastig gevallen, naar den smaak te maken. [49]) Het blijkt niet recht of hier wel tevens de ridderschap comparitie hield en of dus de staten — in hun geheel — niet b. v. bleven vergaderen in de nabijliggende raadkamer.

In 1442 maakte de timmerman aan deze nieuwe kamer een klein kamertje „voor die secretaris in te scriven”, zeer eenvoudig ingericht, want het tafeltje om boeken op te leggen werd door staken in den muur bevestigd en daarvoor een houten bank als zitplaats gemaakt. De ligging dezer kamer blijkt nog nader in 1443 en in 1463. [50]) Niet onmogelijk was na het optreden van Karel den Stoute als heer dezer landen echter deze stedekamer aan het gewone gebruik onttrokken en werden de steden gedagvaard, waar men zulks binnen den Hove goedvond. [51])

De Raad van Holland blijft te zelfder plaatse, ten westen van de cancelrie *h*. Boven en naast die raadkamer woonde zijn overste, stadhouder „Van Santes.” De Hertog liet ook daar zorg dragen voor eene passende versiering. In 1440 werd Lannoy als stadhouder opgevolgd door Willem van Lalaing, Heer van Binguicourt (Burgencourt?), welke zijn intrek echter nam in het kwartier, ten oosten van de kapel. Mogelijk hield hij tijdelijk zijn kanselarij nabij zijn kwartier, want het blijkt, dat de oude kanselarij toen diende voor opbewaring van honden. Dergelijke verplaatsing grijpt overigens in deze eeuw meer plaats, naar schijnt. Die „cancelrie” lag bepaald vrij van de kapel; daarnaast meer westelijk lag tegen 1441 des stadhouders keuken *r* (vroeger en ook later, naar schijnt, van den rentmeester-generaal), waarnevens de bottelrie met kelder r_1, kort daarna tot stand kwam. Tusschen beiden en de raadkamer lag dan nog de kamer van den stadhouder, terwijl dat deze door een gang met portaal met de raadkamer was verbonden. Hoe de opgang was van deze benedenverdieping tot de zaal boven de raadkamer is moeilijk precies verder aan te wijzen.

De cancelrie werd bovendien in 1444 uitgebreid met een kamertje, strekkende naar den vijver en over den vijvermuur uitstekende; waarschijnlijk houdt ook deze nieuwe inrichting verband met uitbreiding van den werkkring van den Raad en diens overste of stadhouder. [52])

Tegen dezen zelfden tijd ontstonden hier te lande hevige beroeringen ten gevolge van de opgelegde beden, vergezeld van gistingen tusschen de beide Hoeksche en Kabeljauwsche partijen, waarvan de eerste thans bijzonder voorgetrokken werd door den stadhouder; een strenge winter werd door een ongunstigen zomer in 1443 gevolgd en allerwege ontstond dientengevolge ellende.

's Hertogs kloeke gemalin Isabelle van Portugal werd door haren gemaal afgevaardigd om rust in den lande te herstellen, 't geen haar eenigszins gelukte. Haar verblijf binnen den Hove vond zij in het kwartier, ten oosten van de kapel; de stadhouder verhuisde dan ook naar het kwartier bij de middelpoort. Evenwel slechts vôor kort, want zijn gedragslijn had hem zoodanig gehaat gemaakt in den lande, dat hij tegen 1444 werd afgezet en vervangen door den bekwamen, niet tot den adel behoorenden, Vlaamschen rechtskundige Gozewijn de Wilde, optredende als President van den Raad. Deze nu betrok het reeds boven vermelde kwartier van den graaf van Oistervant *f*, waaraan hij eenige uitbreiding gaf en, naar schijnt, ook aldaar zijn „cancelrie" vestigde. [53]) Beschuldigd van hoogst onzedelijk gedrag door Banjaert Scei, slotvoogd van Medemblik, Baljuw van die Haghe, sinds 1434 Procureur-Generaal binnen den hove [54]), werd de President in 1448 afgezet. Zijne onthoofding te Loevesteyn volgde in 1449; tegen Scei werd een banvonnis gewezen, dat later schijnt te zijn opgeheven, waardoor hij in zijn eer werd hersteld. Na den President treden voortaan weer geregeld over Holland stadhouders op; zijn opvolger was Jan van Lannoy (1448—1465), welke zijn zetel vestigde wederom ten oosten van de kapel, denkelijk tot ongeveer 1554, toen dit kwartier betrokken werd achtereenvolgens door Hertog Karel (algemeen stedehouder sinds dat jaar ongeveer) of door Hertog Philips zelf bij zijn verblijf binnen den Hove; in 1459 blijkt althans Lannoy te wonen boven en naast de middelpoort.

Zooals reeds met een enkel woord vermeld, stelde de Hertog in December 1446 voor Holland, Zeeland en West-friesland in de „zelfstandige" Rekenkamer. Voor dien tijd bestond er wel een rekenkamer, doch deze was

afhankelijk van de Algemeene rekenkamer te Rijssel, voor Vlaanderen in 1385 opgericht door Philips den Stoute en na 1428 voor alle Bourg. gewesten geldende. Zoogenaamde „raden en meesters van de kamer van rekeninge” komen dan ook reeds in 1437 voor. [55]) Voor de samenstelling en opbewaring van de rekeningen, cedulen, quitantiën, enz. diende (mogelijk pas eerst na 1440, toen Margaretha van Bourgondië overleed) de kamer van Cleve *l*; in 1446 werd voor de nieuw opgerichte rekenkamer ingericht — tevens eenigszins uitgebreid — de kamer op het voorportaal van de groote zaal. Zij werd gesteld onder twee meesters, een auditeur, benevens eenige secretarissen en klerken. [56])

In het algemeen ging men op naar deze rekenkamer F_3 door een der torens van de groote zaal, hoewel het zeer goed mogelijk is, dat zich voor dit doel nog een afzonderlijke trap bevond in het portaal zelf. Zij werd echter als „zelfstandige” kamer op 14 Mei 1463 afgeschaft; de verificatiën voor Holland en Zeeland hadden na dien tijd plaats bij de rekenkamer te Brussel, zijnde toen — na de opheffing mede van de kamer te Rijssel — de algemeene rekenkamer van de Bourgondische gewesten, welke in 1473 van Brussel naar Mechelen werd verplaatst. Het „Groot privilegie” van Maria van Bourgondië van 1477 herstelde evenwel de drie zelfstandige kamers van Brussel, Rijssel en die Haghe. Het spreekt van zelve, dat ook in dezen tusschentijd binnen den Hove de gelegenheid moest blijven bestaan om de rekeningen op te maken. In 1466 werd zelfs een „nieuwe rekenkamer” gebouwd, boven — en ter plaatse van — de bottelrie F_2. Het afschaffen van rentmeesters-generaal in 1469 had ten gevolge, dat in 1474 twee afzonderlijke ontvangers werden aangesteld. In dat jaar is er dan ook sprake (1473. 241r.) van „die ontfangers contoir (ongeveer F_7) tenden die grote zael”,

waarin een kruiskozijn aan de noordzijde. De rekenkamers zelve werden inmiddels geregeld onderhouden tot 1477, toen alle oude stukken in kisten, wijntonnen en zakken te scheep teruggebracht werden van Mechelen naar Delfshaven, aldaar overgeladen naar Delft, en verder opnieuw verscheept naar die Haghe. Een geheel nieuwe uitbreiding der bestaande kamers komt daarna tot stand tegen de noordzijde der groote zaal, ongeveer ter plaatse van F_5, en zoo werd in het algemeen sinds dezen tijd de noordzijde der zaal op hoogst onaanzienlijke wijze betimmerd en deze gaandeweg van het noodige daglicht beroofd.

Op administratief gebied had inmiddels weder een zeer bijzondere wijziging binnen den Hove plaats gegrepen, wat den werkkring betrof van den Raad van Holland. Op 4 Sept. 1462 regelde Hertog Karel — als algemeen stadhouder — dit Hof zoodanig, dat het op de vier eerste dagen der week rechtszaken en op de beide laatste dagen landszaken zoude behandelen. Verordend werden daarbij 2 registers, houdende het eene de brieven van provisie en justitie, en het tweede de bevelen van stadhouder en raad. Voor de rechtszaken trad daarbij een president op en in landszaken mede een president, bij afwezigheid van den stadhouder. Op 24 Mei 1463 bevestigde Hertog Philips deze regeling, terwijl dat zekere politieke bevoegdheid der raadsheeren mede daarbij werd erkend. De raad of het Hof trad nu meer dan vroeger op als gerechtshof; de meerderheid der leden — hun aantal werd van 28 tot op 8 teruggebracht — bestond voortaan uit rechtsgeleerden. In dezen zelfden tijd werd de Raad echter ontslagen van het afhooren der rekeningen, gelijk boven bleek. De meer zelfstandige macht van den adel verviel nu in dit college; hoewel in mindere mate deed hij zich nog gevoelen in het lichaam der Staten als eerste lid,

doch daarin voerde de steden-vertegenwoordiging — met het oog op het verschaffen der noodige gelden — hoofdtoon.

Die Raad of het Hof blijft daarbij zijn ouden zetel aan den vijver innemen. Lodewijk van Brugge, Heer van Gruithuizen, bewoonde als stadhouder (1465—1477) het geheele kwartier naast en boven de middelpoort, behalve de bovenverdieping boven de Raadkamer; zijn keuken bevond zich aan het einde dier kamer bij *r*. In 1469 blijkt verder de rechterlijke grefferie zich reeds te bevinden naast die raadkamer ten oosten. (Verg. aanteekening 44). Min of meer — ook in de volgende eeuw — leverde die voor meerdere onbevoegden toegankelijke griffie een bezwaar op ten opzichte van de noodige geheimhouding der besluiten van het Hof. In 1438 (Aanteekening 52) had reeds de deurwaarder een zetel in eene inkassing in den dikken muur; een meer zwaarwichtig deurwaarder kon met die ruimte in 1477 niet best volstaan. Overigens nu wordt ook deze raadkamer in het algemeen in het laatst der 15de eeuw deftiger ingericht, beschoten met lambrizeering en vooral ook met groen laken ten deele bekleed; stof en kleur na dien binnen den hove in eere en waarde gehouden, alleen in den bloeitijd van de republiek voor de hoogste rangen door groen fluweel vervangen.

Tegen of in het begin der volgende eeuw schijnt deze griffie uit de buurt der raadkamer verplaatst te worden; de vermoedelijke reden daarvoor is zooeven reeds aangewezen. [57])

Waar verbleven nu inmiddels in de 15de eeuw de verschillende in- en uitgaande stukken van gewichtigen aard?

Een deel dier stukken mag men verwachten in de kanselarij *h*; eenige andere, meer met het rekenplichtig beheer samenhangende, schrifturen nabij de rekenkamer binnen een der torens tegen den voorgevel van de groote zaal.

Aangezien in den noordwestelijken toren een opgaande steenen trap zich bevond, waarlangs men — en verder langs een houten trap — klom naar het uurwerk in dien toren, bevonden zich die stukken denkelijk in den zuidelijken toren. [58]) Doch de eigenlijke oorkonden en charters en de registers, waarin deze waren ingeschreven, bevonden zich vermoedelijk elders, en wel onmiddelijk noordwaarts van de middelpoort Y, naast de stedenkamer X. Boven de poort zelve bevond zich de „fourye". Tijdens de Bourgondische heerschappij, toen zooveel op administratief gebied nader werd geregeld, zal in dit opzicht, anders dan vroeger, orde zijn gesteld. Cancelrie en registerkamer hangen denkelijk in dezen tijd wel samen, doch kunnen overigens zeer goed op verschillende plaatsen zijn gelegen geweest. De cancelrie was destijds wellicht een „verjongde" inrichting; de registerkamer, als „oud" aangeduid in 1442, kan om die reden van vroegeren datum zijn, tenzij dit „oud" heenwijst op het reeds langer bestaand gebouw. Alleen in 1462 rijst verder twijfel of niet de registerkamer meer noordwaarts, dan opgegeven, kan gelegen hebben naar den vijver toe. Evenwel de westelijke hofgracht was daar vermoedelijk — als uit- of inloop naar den vijver — zeer breed, zoodat het toen vermelde daarbij behoorende contoir een uitbouw in die vijver (gracht) kan zijn geweest. In 1476—'77 (van 1477—'80 was Wolferd v. Borsele, Heer van Veere, stadhouder) verbleven diens (dienst?) joncvrouwen boven die middelpoirt (186v.), doch vertoefde diens gemalin de Gravinne van Grantpré en van Bouchtin, (dochter van Jacob I van Schotland, volgens: Wagenaar, Vad. Hist. IV, p. 44) op de kamer boven de registerkamer (204v.), welke toen werd opgeschilderd: de solder boven ende al de vensters eerst 2 mael mit witte verwe, daerop 2 mael groene verwe ende de balcken ende ribben mit rood vermillioen

ende op den balcken, 2 letteren samengebonden; een en ander N. B.: alsoo die selve balcken, ribben ende vensteren zeer ontleckt ende verrot waren. Dat die registerkamer de oude stukken inhield blijkt nader op 1480. In 1483 werden deze naar elders ondergebracht, de register kamer blijft daarbij onder haar ouden naam — en ten deele voor overeenkomstige bestemming — bestaan, blijkende in 1485. Stadhouder Jan, Graaf van Egmond (1484—1515), welke er een nog al vrij uitgebreide huis- en hofhouding op na hield, schijnt echter reden gevonden te hebben die registerkamer tegen 1492 in de oude stedekamer daarnevens over te brengen. [59])

De „fourye", in 1440 boven de middelpoort, stond de opvolgende stadhouders in de 2de helft der 15de eeuw waarschijnlijk zeer in den weg. Tegen 1467 in de laatste dagen van Hertog Philips bewind werd zij overgebracht eerst tijdelijk naar den zolder boven de oude zaal A, doch daarna naar den zolder boven de oude Grafelijke woning C, van waar deze inrichting denkelijk voor goed in den aanvang der volgende eeuw — mogelijk verder vrij onnut — schijnt verdwenen. [60]) Denkelijk ging toen als de zorg in deze over aan den „kastelein", welke men dan binnen het Hof ziet optreden.

Onder het bewind der Bourgondische Vorsten was het Hof slechts zelden getuige van hunne aanwezigheid. Van het verblijf hunner stadhouders bemerkt men dan ook in de rekeningen meer.

Wel hield Hertog Philips zijnen „staat" in 1432 in de Groote zaal, doch lang verbleef hij toen vermoedelijk niet in die Haghe, waar de hofgebouwen in staat van verval verkeerden, zoodat deze allen gaandeweg duchtig werden nagezien. Waarschijnlijk kwam hij er nu en dan, doch zijn eigenlijk kwartier, hoewel zeer zeker ten oosten van de kapel gelegen, wordt nimmer omschreven. Alleen

van zijn eetzaaltje *p* is steeds sprake, dat in 1469 na zijn overlijden minder vleiend wordt omschreven zelfs. [61])

Zijn zoon en opvolger Karel van Charolois, geboren in 1433, tegen 1454 stadhouder-generaal dezer landen geworden, verbleef vermoedelijk nu en dan geruimen tijd binnen deze landen en binnen den Hove. Met zijn vader woonde hij hier in 1455 groote feestelijkheden bij, welke gehouden werden ter eere van het Gulden Vlies, waarbij ook zijn echtgenoote Isabella van Bourbon (sinds 1454) tegenwoordig was, die in pracht en weelde alle tot dusverre binnen die Haghe gegeven feesten moeten hebben overtroffen, waarbij velen, die slechts eenigen rang of waardigheid van beteekenis aan het Bourgondische hof bekleedden, aanwezig waren. Hertog Philips betrok destijds het vijverkwartier; diens zoon en schoondochter huisden binnen de kamers van Ludic B, C en D en in het kwartier van Oostervant *f*, terwijl dat de tusschenliggende oude zaal A mede tot hunne beschikking was. Als eigenlijk brandpunt van het feest diende natuurlijk de Groote zaal F (Verg. Ising, Binnenhof, sub: Groote zaal.)

Langer verwijlde Hertog Karel alhier in de jaren 1462 tot 1464, doch toenmaals betrok hij het meer vrolijke verblijf langs den vijver nabij de Beijersche kamer. Tot zijne vertrekken behoorden de „kamer van staat" b_1 en zijn specerijenkamer daaronder (later ook bekend als zijn apotheek) en zijn slaapkamer *k* of k_1. [62]) Na Philips overlijden in 1467 liet Karel zich huldigen in 1468. In dit en het volgende jaar vertoefde hij dan ook binnen die Haghe in het reeds vermelde kwartier. [63]) Waar zijne dochter Maria, geboren 1457, tijdens haar leven binnen den Hove toefde, blijkt nergens uit de rekeningen; gedurende haar bewind van 1477—1482 zal zij vermoedelijk slechts zelden of niet binnen deze hofplaats verwijld hebben. Karels derde gemalin (sinds 1468) Margaretha

van Yorck betrok in 1475 een nabij gelegen, niet met zekerheid aan te wijzen, kamer. [64]) Evenmin is aan te toonen, waar b. v. in 1470 de uit Engeland verdreven koning Edward IV (Wagenaar, IV, p. 114) tijdelijk zijn onderkomen vond. Een niet minder bekend vorstelijk persoon genoot echter voor dien tijd de gastvrijheid van Hertog Philips binnen de kamers van Oostervant *f* in 1458, t. w. de Fransche Dolphyn, in 1461 optredende als koning Lodewijk XI, de groote tegenstander van Hertog Karel. Groot misnoegen met zijn vader Karel VII voerde in 1456 Lodewijk naar de staten van Hertog Philips, welke hem gastvrij ontving, vooral meenende daardoor een tegenwicht te hebben tegen kuiperijen van Fransche zijde. Omgekeerd werkte Lodewijks verblijf in de Bourgondische gewesten nadeelig op de reeds zeer sterk gespannen verhouding tusschen Hertog Karel en zijn vader welke haar oorzaak vond in den door Karel verafschuwden Fransch gezinden eersten staatsdienaar van Philips, Jan van Croy. Hoewel eigenlijk verblijvende in Brabant en in Brussel, schijnt de Dolphyn toch eene wijle in Nd-Nederland vertoefd te hebben, waar voor hem de oude kamers van Willem VI werden opgemaakt. Hier behoorde echter deze sluwe vorst op den duur zeker niet thuis. [65]) Zijn verblijf deed in het algemeen den ouden naam van kamer van Oostervant in 't vergeetboek geraken. In 1469 (165r.) is er echter nogmaals sprake van „die camer van Oestervant, daer meyster Jan Boelyn (Bouwins) woent"; ook in 1472 (201v.) [66])

Zooeven was reeds sprake van de „Kamer van Staet" b_1, welke blijkbaar op de verdieping lag; zij was tegen het midden der 15de eeuw ontstaan — mogelijk door samentrekking — uit het oude verblijf *b* en b_1 van Jonkvrouwe Aleyd. Met het oog op de latere ontwikkeling van dit belangrijke kwartier moet deze zaak eenigszins

uitvoerig nader worden uiteengezet. Tegen 1440 trad Lalaing op als stadhouder; deze liet voor eigen gebruik maken een keuken met opgaanden gevel a_1 (?) aan de kamer van Beyeren, nieuw gefundeerd, gelegen achter de kapel, met een afvoergoot door den gang daarnevens naar den vijvermuur. In die keuken kwam een rechtvenster, waardoor gediend kon worden naar de oude „jonkvrouwen kamer"; terwijl dat door den nieuwen keukenaanleg „boven uptie camer van Beyeren een dubbelt casiin utgebroken (werd), dat mitter coken een deels vertymmert was ende verset up een ander stede". Uit de oude jonkvrouwenkamer leidde een nieuwe trap naar die kamer van Beyeren, welke laatste ons reeds bekend is als te liggen op de verdieping. [67]) In 1442 is verder sprake van een „sitten", gemaakt in een (nieuw) plaatsje *s* (?) „voir miins heren coken van Lalaing." In 1462 blijkt de hier ingerichte bottelrie echter onder de Beyersche kamer. De algemeene ligging van deze laatste kamer naast de „kamer van staat", westelijk en aan het einde van den gang *d* uit de groote zaal, waarnevens de danskamer T met de taelgerie *e* en de snijderskamer (borduurwerkerskamer en bontwerkerskamer in 1381) onder T, met de lange kamer of lange dwarskamer k_2 naast de kamer van Cleve *l*, blijkt overigens op verschillende jaren. Behalve den gang *d* van het noordelijk uiteinde der groote zaal naar de Beyersche kamer, de danskamer en alle verdere vertrekken langs den vijver, bestond er nog een afzonderlijke houten (?) gang, onmiddelijk ten oosten daarvan, tusschen de telgerie *e* cn de oude zaal; beider hoogteligging was ongeveer dezelfde, omdat wel de vloer van die oude zaal hooger lag dan die der groote zaal, doch men daarentegen uit deze met trappen tot den gang *d* opklom.

Dat er onder de danskamer snijders zaten te werken

vindt min of meer zijne verklaring in het feit der ligging van de telgerie (Tr. taillerie) daarnevens. [68])

Het geheele kwartier, verder ten oosten van de danskamer, nu schijnt in de 15de eeuw bekend geweest te zijn onder den naam van „Capenburch". Een zekere verklaring daarvoor is niet te geven. Mogelijk hangt die naam samen met „Caput" (Latijnsch voor „hoofd") en kan men b. v. denken aan de kanteelingen van de boven de andere gebouwen uitstekende kamer van Cleve. Bekend toch is in 1376 (38v.) „ende die muyer twisschen der nuwer zael ende den wendelstien mit *kapen* op te matsen", wat deze opvatting aannemelijk maakt, en zelfs aanleiding kan geven ôm hier de westelijke grens van Capenburch te zoeken, d. i. bij den gang *d*. Hoewel alles op zijn tijd hier zoo genoemd wordt, blijkt de eerste verklaring toch ook niet onmogelijk; want men verneemt in 1499 (142v.) dat naast de „hooge camere boven die danssale" staat de lange kamer (k_2), daarnaast de „vertreccamer, genoemt Capenburch", (dus *l*).

Evenwel in 1483 (102v.) blijkt gewerkt „an die toirn genoemt Capenburch, die van nyens verdect is". Ook in 1500 (115r.) is van dien toren sprake. Vermoedelijk is hier bedoeld de bekende achtkante hoektoren *v*, welke pas eerst tegen 1479 met zekerheid blijkt te bestaan overigens, en mogelijk toen pas werd gefundeerd. Dat de kamer van Cleve zeer nauw samenhangt met deze zaak blijkt nog in 1463 (62v.): In die lange dwarskamer (k_2) beneden de schoorsteen uitgebroken en een nieuwe vuursteen weder ingezet, „daer achter vol souts gegoten, omdat er geen brant duer en soude mogen, overmits dat een betstede up Capenburch daer after aen staet". Het geheele kwartier heette echter blijkbaar mede zoo nu en dan. [69])

Een trotsch aangevangen bouwwerk in 1455 was de z. g. Groote toren *w*, bedoeld ter hoogte van ruim 40 M.,

(blijkens de benoodigde trappen voor twee wendelsteenen), welke echter te zwak in het fundament werd aangelegd en dan ook hetzelfde jaar ter neder viel. Tegen dien toren werden vijf kamertjes aangebouwd, waarvan er twee onmiddelijk tegen den toren rustten; beide laatstgemelden werden in 1479, als te bouwvallig, voor goed opgeruimd, doch de drie overigen, ongeveer ter plaatse van *x*, bleven gespaard. Reeds in 1463 en twee jaren later had men die wrakke huisjes geducht moeten schoren. [70])

Een werk van grooter en meer blijvende beteekenis was in 1453 de uitbreiding van de kapel, althans naar het westen, waardoor deze met een derde gedeelte of ongeveer met 18 voet werd vergroot, en mogelijk ook kapelaanbouwen langs den vijver tot stand kwamen. Nog steeds bestond de gang *c*, denkelijk van hout, tusschen het koor dier kapel en de oostwaarts liggende kamers. Die gang werd in 1458 (64v.), mogelijk aan de noordzijde, van een nieuwen scheidingsmuur voorzien, terwijl dat de houten vloer daarin door een steenen werd vervangen. Een dwarsgang naar een nieuwen put aan den vijver tegenover de keuken kwam mede tot stand, terwijl dat daarnevens 3 eenvoudige kleine kamertjes langs den vijvermuur werden gewit, allen met één lichtkozijn ingericht en een daarvan als „waschhuis" bestemd werd; die drie kamertjes b_3, b_4 en b_5 en de tusschengang d_4 kunnen thans slechts schetsmatig worden aangeduid, hunne ware ligging toch is nu geheel onbekend. Daarboven op dien gang was nog een zeer duister kamertje, dat nu ook een lichtkozijn verkreeg in den vijvermuur. [71])

Hiermede zijn de voornaamste veranderingen binnen den Hove gedurende het Bourgondische bewind aangeteekend en, voor zooverre doenlijk bleek, aangewezen. Zoowel onder het voorafgaande bewind van Beijeren als het nu besprokene, kwamen allerlei veranderingen voor

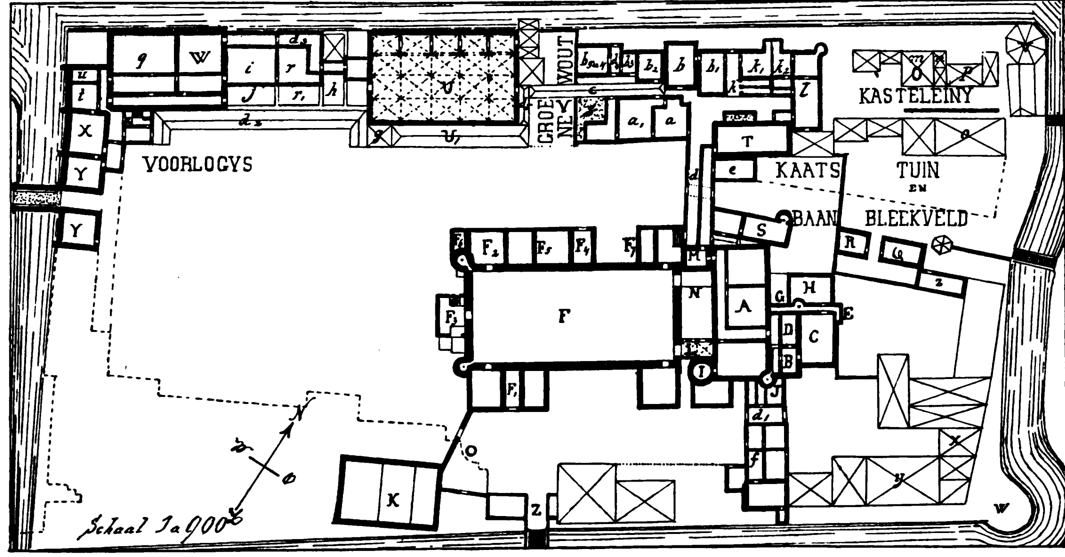
in en aan de oude grafelijke gebouwen, midden op het Binnenhof, welke die gebouwen niet wezenlijk van aard of bestemming deden veranderen, waarvan echter de omschrijving, als vergende te veel ruimte, dient te worden achterwege gelaten. De Groote zaal bleef de feestzaal bij uitnemendheid, al werd zij wellicht slechts weinig voor dit doel gebruikt; de oude zaal had eene vrij onzekere bestemming, was sinds het laatst der 14de eeuw door een tusschenwand in tweeën verdeeld, terwijl dat op de zolderverdieping mede een paar kamertjes door tusschenwanden schijnen te zijn tot stand gekomen sinds dien tijd, waartoe men opging, deels langs den trap in den toren J, anderdeels door dien in den vierkanten toren M. Ook de inwendige veranderingen in de oude Grafelijke woning B, C en D, zijn moeilijk na te speuren of te omschrijven. Op de verdieping bleven echter daar steeds drie vertrekken bestaan, strookende met de kelderindeeling daar onder.

Het Hof onder het Oostenrijksche Huis. 1482—1581.

Maria van Bourgondië huwde in 1477 den Oostenrijkschen Hertog Maximiliaan, zoon van Keizer Frederik III. Uit dit huwelijk sproten voort twee kinderen Philips de Schoone en Margaretha, welke beiden op verschillende tijden en onder verschillende omstandigheden binnen den Hove verwijlden. Tot op Philips optreden als Graaf (in 1494) voerde na Maria's overlijden — voor hem als voogd — Maximiliaan het bewind. Veel en geregeld toefde deze niet binnen die Haghe. In de algemeene inrichting van het Hof werd dan ook gedurende deze voogdij niet veel veranderd. (Verg. verder Plattegronden II en III).

Allereerst werd in 1483 in den zwaar overwelfden kelder onder de Dollegraafskamer S alles vernieuwd, deze

No II. HET BINNENHOF c. 1550

van ruimer lichtkozijnen voorzien, terwijl dat daar bergplaats vonden de „charters" dezer landen. Allerlei deurkozijnen werden uitgebroken, verplaatst en tevens de oude toegang uit den turfkelder der oude zaal A dichtgemetseld. Ook blijkens de rekening van het volgende jaar (106v.) werd die kelder nog voor dat doel ingericht. Die keuze was uitermate slecht; na de groote veranderingen in de oude zaal, in 1511, bleek dit al zeer spoedig. [72])

Die nieuwe bergplaats voor de oude charters en registers (?) had wellicht haar ontstaan te danken aan een nieuwe regeling, niet lang na 1477, ten opzichte van het Hof van Holland. De Staten toch (Blok, Holl. stad, enz. p. 33) hielden oorspronkelijk aanteekening van de besluiten in de „memorialen van het Hof". In of na 1477 besloot men tot aanstelling van twee personen, een geestelijke en een wereldlijke, om het „Register" te bewaren, waardoor de zaken geregelder, dan tot nu toe, zouden worden aangeteekend en dus niet meer in het vergeetboek geraken. Aangezien het Hof en de Staten nog steeds gevestigd waren op den Voorhof, kan er reden bestaan hebben de nabijgelegen registerkamer, naast de middelpoort, meer voor dit onderdeel van de algemeene bestuurstaak te gaan bestemmen. Wanneer dan die registerkamer in 1492 (97r.) daarnevens naar X verplaatst wordt: „gewrocht an de stedecamer ende nu die registercamer wesen zal", laat zich dat verklaren uit het feit, dat zulks den stadhouder beter schikte in verband met zijne woning, doch geeft zulks niet aanleiding om hier aan nadere uitbreiding te denken. In 1493 (85r.) luidt het immers: „Gewrocht in de oude registercamer, nu myns heer des stedehouders camer".

Eene andere zaak, welke nauw samenhing met de welvaart des lands, was de oprichting van de „assaaikamer der munt" R, waarnaast nog een zoogenaamd „munthuis"

(voor de vergaderingen der keurmeesters?) Q voor den dag komt.

Bekend is, dat destijds groote verwarring in de muntwaarden hier te lande bestond, zelfs al was er niet altijd sprake van valsch geld, dat natuurlijk ook in omloop was. [73]) In 1489 werd o. a. door Maximiliaan — als regent — de waarde van het geld hier te lande eenvoudig met een derde verminderd; overigens eischten de buitenlandsche munten in het algemeen in die dagen evenzeer waardebepaling. (Blok. Geschied., a. v. II, p. 497). Opgericht werd dan ook binnen den Hove de „assaaikamer" in 1485. Een bestaande kamer — in de 14de eeuw vermoedelijk de Mr. knapenkamer — werd met weinig kosten (40 ℔) voor dit doel ingericht. [74]) De ligging dezer beide kamers laat zich bepalen door de belendingen. In het algemeen blijkt daaruit, dat tusschen de munt en de assaaikamer lag vermoedelijk een open gang, dat die kamer aan drie zijden licht ontving en onderkelderd was, doch dat zij aan de westzijde met een gesloten gang grensde aan de Dollegraafskamer, waaraan nog een vertrek aansloot tot aan de galerij *d.* [75])

Verder ontmoet men in 1489 (91r.) zekere kamer achter op het hof voor den procureur (generaal), welke geheel betimmerd werd met wagenschot, met regels om de boeken op te leggen, en voorzien van een tafel met schragen. Aangezien onmiddellijk daarna sprake is van een kapvernieuwing tusschen de oude zaal A en de Ludiksche kamer, schijnt men deze procureurskamer niet hier te moeten zoeken; mogelijk in *b*, als in 1470 (Zie aanteekening 63). Er kwamen daarin voor 3 ramen en 3 deuren van wagenschot, zoodat zij niet bepaald klein van omvang was. Ook blijken ditzelfde jaar gemaakt (91v.) „voetschamels voer die bedden, daer de hertoge van Sassen (van 1489—1494 algemeen landvoogd)

logierde". Diens kwartier kan mede niet nader worden aangeduid.

De 11- of 12-jarige Aartshertog (Prins) Philips schijnt dit jaar onderkomen gevonden te hebben achter op Capenburch, zijnde er sprake van: een princen staetcamer, princen slaepcamer en princen camer (99r.) terwijl dat in het volgende jaar (99r.) „de vertreckamer, staende aen Hertoge Philipscamer" werd opgevijzeld, wat ons mogelijk wijst op de onderstutte cijpressenkamer *o*. Daarentegen zoeke men de „coninex camer" in 1492 (106r.), boven zijn „tresoir", denkelijk meer westwaarts naar de kapel. Maximiliaan, sinds 1486 Roomsch Koning, toch zal wel het hoofdkwartier bewoond hebben, wanneer hij hier te lande toefde; hij deed dit gewis in 1483. [76]) Keizer Frederik, welke in Augustus 1493 overleed, schijnt niet lang te voren nog binnen het Hof verwijld te hebben; althans er is in 1494 (144v.) sprake van „die goeten an 's princen logys ende die goete, dair die keyser gelogiert was, saliger memoriën". Philips zelf nu treedt in 1594 op als Graaf; Maximiliaan volgde kort te voren zijn vader op als Keizer. De nieuwe landsvorst betrekt denkelijk nu het kwartier, ten oosten der kapel, doch ook hem schijnt het achterhof Capenburch niet vreemd of onwelkom geweest te zijn, evenmin als dat zulks zijn grootvader en overgrootvader was, mogelijk wijl men daar kalme rust genoot en het uitzicht over den vijver naar den Doelen en over den kooltuin de voorkeur verdiende boven het meer enge uitzicht uit het volgebouwde kwartier, oostwaarts van de kapel. 's Keizers tweede gemalin (sinds 1494) Maria Bianca Sforza leerde in 1500 mede het Hof kennen; denkelijk zal haar hier de herinnering aan haar zonnig zuidelijk vaderland wel te binnen geschoten zijn. De keizer zelf vertoefde in 1498 (160v.): optie hoghe camerkins, staende

achter by Gillekyns logys, daer de keyser lest gelogiert was"; vermoedelijk ongeveer bij *x*, want Gillekyn (Giellis Coppins, volgens Isings-Binnenhof, Groote zaal, p. 32), of Gillis, de conchierge, woonde in dit jaar (159r.) „op te langhe camer achter an 't Hof", misschien ongeveer bij *y*; in 1497 toch (120v.) werd achter hem een groot gat gebroken in den ringmuur om puin van den omgevallen toren te kunnen vervoeren voor het fundament van den nieuwen toren van het zusterhuis aan het Spui. In 1508 betrok Maximiliaan weder het kwartier Capenburch. Hoewel hij en Philips in onafgebroken strijd waren met Karel van Gelre, sloot men in 1497 een wapenstilstand voor onbepaalden tijd, waarna Hertog Karel het volgend jaar een bezoek ten hove aflegde, misschien voor een nieuw bestand. [77])

Hertog Philips huwde in 1496 Joanna, dochter van den koning en de koningin van Arragon en Kastilie, wat hem in 1504 tot een kortstondig bewind riep over laatstgemeld rijk. Bij zijn afsterven in 1506 waren uit dit huwelijk gesproten een dochter (voor onze geschiedenis van geen belang) alsmede zijn oudste zoon Karel in 1500, diens broeder Ferdinand in 1503 en hun zuster Maria in 1505, terwijl dat na zijn overlijden nog eene dochter werd geboren, welke mede buiten de behartiging onzer landsbelangen is gebleven. Hertog Karel, sinds het overlijden zijner grootmoeder in 1504, aangemerkt als Prins van Kastilië, voltooide zijne opvoeding in Zuid-Nederland onder leiding van de Heeren van Croy en van Chievres, als staatslieden, en van Adriaan Floriszoon van Utrecht (later Paus Adriaan). Van een verblijf van den prins binnen die Haghe in zijn jeugd is niets bekend; na den dood van zijn vader trad zijn grootvader Maximiliaan ten tweeden male op als voogd over deze gewesten. Als algemeene landvoogdes over de Nederlanden

wees hij echter zijne dochter Margaretha aan, die deze taak met beleid en kracht vervulde tot op haar overlijden in 1530. Meer dan ooit geraakte nu langzamerhand het Hof in die Haghe — als zetel van den landsvorst — op den achtergrond; deze zelf verscheen slechts zelden — en dan voor kort — aldaar; de landvoogdes hield haar hoofdverblijf te Brussel. De voornaamste administratieve inrichtingen bleven echter binnen den hove; daarnevens trekt de meeste aandacht het verblijf van den stedehouder over Holland.

Ten opzichte van de rechterlijke bevoegdheden van het Hof van Holland valt aan te teekenen, dat in 1510 door Maximiliaan dit Hof werd hervormd, waarin tot dusverre nevens den stadhouder een paar edelen hadden blijven zitting houden; die adel werd bij de nieuwe instructie geheel buitengesloten; het Hof bestond nu voortaan uit den president met 6 gewone en 6 buitengewone raadsleden. Deze nieuwe regeling schijnt gepaard te zijn gegaan met de overbrenging van het Hof naar de oude zaal A, welke in 1511 geheel in- en uitwendig werd hersteld of vernieuwd. Een bestaande tusschenwand werd daarbij uitgebroken, terwijl dat ook de oude kamers boven den zolder der zaal werden uitgeruimd en de geheele zaal, zoo boven als onder, binnen werd gewit en gepleisterd; ten deele werd zij van nieuwe zolderbalken voorzien; een geheel nieuwe inrichting van zetels, banken, tafels, enz. kwam mede tot stand. Behalve de ramen werden in- en uitgangen veranderd, waaronder ook de meest belangrijke, waar men langs een trap, door een reeds lang bestaand, doch nu geheel nieuw opgemaakt, portaal L afdaalde naar de Groote zaal, welke zelve, wat bevloering en zaalwanden betreft, nieuw werd gepaveid en gepleisterd. De weinig soliede zijmuren en de steeds aan verzakking onderhevige gewelven van den

kelder onder de Oude zaal werden niet flink nagezien destijds; daarentegen werd voor het uiterlijk aanzien de zuidelijke voorgevel van een trapgevel voorzien en 9 steenen leeuwen daarop geplaatst van verschillende grootte, deels voorzien van wimpels en bannieren, allen „vergult mit fynen goude.” Hoe fraai ook bedoeld, kan de uitvoering wel iets te wenschen hebben overgelaten, want het luidt volgens het bestek nog speciaal: „gevel ende torens te pinceelen ende zuverlyck te maken, oft enen nyeuwen gevel waer.” [78]) Die nieuwe raadkamer was vermoedelijk — iets voorbij het midden — door een houten schut in twee deelen gescheiden, waardoor misschien de eene afdeeling den naam verkreeg van „cleyne raedtcamer.” [79])

Voor het college van de Staten van Holland zal het punt van samenkomst destijds gebleven zijn als tot dusverre, t. w. ten westen van de kapel. Nog steeds was hun invloed niet groot; zij moesten zich — vooral onder Karel V — nog al eens laten vertegenwoordigen op de vergaderingen der Staten-Generaal (voor het eerst in 1465 samengekomen als „les deputez des trois estaz de nos pays de par de ça”, bestaande uit Vlaanderen, Brabant, Henegouwen, Holland en Zeeland), welke te Brussel of Mechelen werden gehouden, waar algemeene zaken als het toestaan van generale beden — ter goedmaking van buitengewone oorlogskosten — werden behandeld. Voor dien tijd werden dergelijke zaken meer geregeld in eigen kring besproken, behandeld en goedgekeurd. Naar die opvatting bleef zich veelal de houding der afgevaardigden regelen; doch zij gaven toe, wanneer tevens nieuwe voordeelige voorwaarden ten opzichte van hun gewest werden toegekend. De opgeroepenen beslisten ook over algemeen geldende placcaten, terwijl dat hunne aanwezigheid bij overdrachten van bewind over deze landen mede werd gevorderd.

De eigenlijke Statenvergaderingen, ook in Holland, waren mitsdien niet zoo erg belangrijk meer onder het Oostenrijksche bewind; voor inwendige aangelegenheden konden zij, naar den vorm opgeroepen, na 1525 door den landsadvocaat „van der Goes" — sinds ongeveer 1540 zelfs door hem op verzoek van een of meer leden namens de Staten zelve — echter meer zelfstandig bijeenkomen. In tegenoverstelling dus van de „nyenwe raetcamer", onder welken naam de Oude zaal A voortaan voorkomt, blijft er dus voor hen sprake van de „oude raetcamer." [80])

Het laat zich aanzien, dat voor beide instellingen nu een afzonderlijke griffie bestond; de rekeningen zijn op dat punt bijzonder vaag echter. Nog in 1500 (116r.) is er sprake van de „duer tusschen die raetcamer ende de grefferye." Het volgende jaar (162r.) is er echter sprake van een, deels houten, deels gemetselde „galery, gaende uyter zaelle boven der raidtcamer up 't Hoff hier in de Hage tot aen die voirgevel" van der capelle." Die gang ging langs de noordzijde of langs den vijver met „een trapken dair voir nedergaende op 't solderken van de oude greffe" of ook de „oude grefferie ende dat ander camerken naest aen die oestsyde daeran staende." Uit deze twee „kamertjes" aan het oosteinde ging men verder door een deur en wederom langs een afdalenden trap op den muur van de „bottelrye" en verder langs den vijvermuur naar de deur der kapel, waar een nieuw houten „oratoer" kwam, van waaruit men door een raam in de kapel kon zien; die gang d_3 verkreeg eene breedte van 6 voeten. Op den Plattegrond II is deze gang misschien niet geheel juist aangegeven; circa 1550 moet hij — bij een voorafgegane verbouwing ter plaatse — eigenlijk ook vervallen zijn.

Misschien verhuisde nu de „rechterlijke" grefferie in

dezen zelfden tijd naar den Achterhof, waar in 1515 en 1516 althans een „nieuwe greffe” wordt aangetroffen. [81]) Hier schijnt bedoeld de oude gravinne huizinge H naast den gang E, terwijl dat het toen vermelde bakhuis dan lag ongeveer ter plaatse *z*. Erkend moet hier worden, dat zoowel de mede genoemde juffrouw Jutte als de griffie binnen de eerstvolgende jaren opnieuw verhuisd waren. In het laatst der 15de en het begin der 16de eeuw bleven verschillende instellingen, maar vooral ook personen, slechts zelden langdurig op één en dezelfde plaats, zoodat zekerheid dikwijls moeilijk te verkrijgen is in betwistbare punten. Men zoude hier ook nog denken mogen aan de Luiksche kamer C, — als griffie —, van waar dan op den zuidoosthoek de muur naar het bakhuis geloopen kan hebben in zuiver oostwaartsche strekking; tegen 1645 toch werd daar zeer zeker een dergelijke muur opgeruimd, doch blijkt omtrent juffrouw Juttes oude woonplaats in H iets naders in 1530, dat de eerste opvatting schijnt te bevestigen. (Zie aanteekening 90 hierna.)

Voor de meerderjarigheid van Karel V, of diens optreden in 1515 als Graaf, valt omtrent het kwartier van den stedehouder Jan, Graaf van Egmond (1484—1515) mede te deelen, dat het zich uitstrekte tusschen de middelpoort en de kapel, deels liggende op den beganen grond, doch voornamelijk op de verdieping. Gehuwd in of kort na 1487, verwekte de Graaf bij zijne echtgenoote 15 kinderen, zoodat hij vermoedelijk gedurende zijn stadhoudersschap wel eenige ruimte kon velen.

Zoo worden vermeld in: 1485 (112v.) een looden goot tusschen de keuken *(r)* en „de cancelrie *(h)* teynden de raadkamer” (de bovenbesproken oude greffe?) en een nieuwe kamer, door hem gemaakt boven de registerkamer (Y); 1487 (96v.) zijn eetzaal boven de raadkamer; 1493 (84r. en volg.) de geheel vernieuwde oude registerkamer

(Y), nu mijns heeren des stedehouderskamer, zijnde 1498 (161r.) zijn rekenkamer; daarboven 1504 (135v.) de stadhouderskamer, en daarnaast 1506 (162r.) de stedehouwers dienstjonkvrouwenkamer; in 1508 (121v.) boven Y, mijn vrouw des stedehouderskamer. Die jonkvrouwen lagen echter in 1499 (145v.): over de middelpoort; naar deze kamer leidde in 1504 (135v.) een trap langs de „nye registercamer." In 1498 (152v.) is er verder sprake van des stedehouders stoofkamer en twee jaren later van zijn kamer daarboven. (118r.) Merkwaardiger wijze wordt er hoegenaamd geen melding gemaakt van zijn „kinderkamer"; mogelijk werd echter zijn talrijk kroost in het algemeen opgevoed op zijn voorvaderlijk kasteel. Verder blijkt in 1507 de groote eetzaal boven de (westelijke) grefferie en de raadkamer door een steenen scheidingswand in twee zalen afgedeeld, waarvan de meest oostelijke als eetzaal voor des stedehouders knechten bleef ingericht, zijnde evenwel deze twee zalen reeds voor dien tijd door een houten tusschenwand van elkander gescheiden blijkbaar. Niet onmogelijk lag, aan de zijde van het Binnenhof langs de grefferie een steenen gang, samenhangende met een ouder, vroeger opgeruimd, portaal voor de raadkamer. Ook op de verdieping, doch meer achterwaarts, lag vermoedelijk een dergelijke gang. [82])

Vrouwe Margaretha's optreden als algemeen landvoogdes bracht slechts zelden haar verblijf binnen den Hove mede; voor haar traden als vertegenwoordigers de stadhouders op, van 1515—1517 Floris van Egmond, vervolgens tot 1522 Hendrik van Nassau en daarna tot 1540 Anthonie van Lalaing, Graaf van Hoogstraten. In het algemeen verbleven zij niet geregeld hier, zoodat hun verblijf slechts nu en dan blijkt naast en ten oosten van de kapel, waar zij zich ietwat behielpen, wanneer er vorstelijk bezoek op til was.

Graaf Hendrik deed tegen 1520 eene nieuwe groote keuken, met stove daarboven, ter plaatse van een bepaald vertrek aan den vijver bouwen, die met een nieuwe (vernieuwde?) bottelrie daarnevens waarschijnlijk gelegen was ter hoogte van b_4 en b_5. Slechts éêne mededeeling verzet zich oogenschijnlijk tegen deze plaatsbepaling, t. w. die, welke haar rangschikt nabij de kaatsbaan, sinds 1500 van plein α verplaatst naar plein β — als nieuwe kaatsbaan — en daar tot ongeveer 1633 in wezen blijvende. Overigens nu lag deze nieuwe keuken naast den vijver en aan de galerij naar de kapel, waar zij in de 16de eeuw steeds als „groote stove en groote koken" voorkomt, maakte zij deel uit van 's Keizers logies en grensde zij aan het z. g. „Groenewout", zijnde het eigenlijk gebied van het kapittel der kapel. Op 's Keizers bevel moest die stove eenvoudig gewit en gepleisterd worden en niet beschoten; denkelijk komt zij in de 16de eeuw dan ook voor als de z. g. „witte kamer". De Heer de Castre, hier verblijvend, van wien mede sprake is, komt voor het eerst voor in de rekeningen op 1522, tijdstip van optreden van „van Hoochstraten" als stadhouder. Hij fungeerde dan ook als diens onder-stadhouder tot zijn overlijden in 1532, doch schijnt vroeger als kapitein den lande niet al te fraai gediend te hebben. (v, d. Aa. Biographisch woordenboek op: Jacob van Thiennes, Heer v. C.) [83])

Destijds konden de stadhouders weinig of geen gebruik maken van het oude stedehouderskwartier, zijnde dit gedeeltelijk in beslag genomen door Jan van Renesse, Heer van Maele, gehuwd met Elizabeth, bastaarddochter van den stadhouder Graaf Hendrik van Nassau, alsmede door zijn vader. Vermoedelijk betrokken beiden dit kwartier reeds onmiddellijk bij het optreden van den nieuwen stadhouder in 1517; wij treffen den laatste

aan als „Drossaet". Het laatst blijkt van van Maeles bestaan en van zijne echtgenoote in 1534. In de daaropvolgende jaren komt een Drossaat niet meer voor. [84])

Een „conchierge" binnen den hove bestond reeds in het laatst der 15de eeuw; dit ambt treft men ook daarna aan; zijn woonplaats was om en nabij de galerij van de Groote zaal naar de Beijersche kamer. [85]) Later vermoedelijk in de 17de eeuw, werd dit ambt vereenigd met dat van den kastelein. De „kastelein" ontmoeten wij voor het eerst in 1517, zonder dat blijkt, wat destijds zijn eigenlijke werkkring was. In de volgende eeuw was de kastelein o. a. meer bepaaldelijk belast met alle zorgen over de hem toevertrouwde personen, welke in „voorloopige" hechtenis zich bevonden; de kasteleinij komt dan ook in de meest bekende processen voor op het gebied van staatsrechterlijken, strafrechterlijken en vooral van civielrechterlijken aard. Doch het hedendaagsche begrip van „kastelein" is daarbij in het dagelijksch leven van het hof mede op hem toepasselijk. Die kasteleinij lag in de 17de en 18de eeuw, eenerzijds tusschen het oude pad naar den kooltuin δ, anderzijds — en ten zuiden — ongeveer begrensd door den voorgevel van het tegenwoordige Departement van B. Z., ten westen was hare grens de z. g. oude danskamer en ten oosten de hofgracht langs het „Akerland". Maar oorspronkelijk beschikte de kastelein slechts over een enkel vertrek boven de galerij van de Groote zaal naar den Vijver. Gaandeweg in de 16de eeuw zijn de conchiergerij en kasteleinij uitgebreid geworden. In 1583 (149r.) worden, in de eerste vijf, in de laatste vier schoorsteenen geveegd. Ook schijnt destijds aan den kastelein het gebruik van den bekenden achtkanten hoektoren te zijn gegund geweest. [86])

Vorstelijke bezoeken kwamen in de 16de eeuw slechts

zelden voor en dan alleen voor meer dringende redenen van staatsbelang. In 1518 bezocht de landvoogdes het hof tegen Augustus, vergezeld van haren neef „Dom Fernando". In dat jaar werden voor 't huisgezin van „vrouwe Margriete ende myn heere Fernando" niet minder dan honderd en vier sleutels geleverd. De genadige vrouwe at op de schermkamer (T of *e* wellicht); prins Ferdinand in de eetzaal (boven b_1?) Hun logies blijkt niet bepaald. Karel V, hoewel in 1519 verkoren, doch pas eerst in 1530 door den Paus tot Keizer gekroond (niet voor 1532 werd Ferdinand tot Roomsch Koning verheven of aangewezen). vertoefde in 1520 mede hier, echter als koning; zoo is er toen ook nog sprake van den „ganck besyden de sael tot 's conincx camer" en van de „danscamer (T) daer den coninck eet". (71r.) In 1523 (70r.) wordt echter gesproken van „des keysers logys". In 1521 (79v.) was ook sprake van de „princencamer mit dat vertreckamer ende privaet"; het volgende jaar werd het vijverkwartier zijner tante geheel van nieuwe Fransche ramen (zoogenaamd spiegelglas) voorzien, tegen den tijd, dat zij daar zoude komen toeven. (64r. en 76r.) Haar logies blijkt nu evenwel in 1525 en 1526 geheel hetzelfde als dat van Prins Ferdinand, en te bestaan uit eene lange kamer, in eerstgemeld jaar door een middengevel gescheiden (69r: 't welck nu twee cameren syn), waarbij een galerij werd doorgebroken of gemaakt in het aanliggende „Kakenburch" (het oude Capenburg of de kamer van Cleve?), zijnde vermoedelijk deze laatste kamer haar „vertrekkamer", terwijl dat de lange kamer k_2 dan haar slaapkamer en warderobe was. Daarbij behoorde nog een privaat en een „cleyn galeryken" toegang gevende tot de nieuwe galerij in gemeld Kakenburch. [87]) Nog in 1531 schijnt de Prins hier te lande vertoefd te hebben,

want men verneemt (61v.), dat die galerije versteld werd, „daer die prince duer ter kercken gaet". Na den dood van Margaretha in 1530, stelde de keizer tot landvoogdes aan zijne zuster, Maria, weduwe van koning Lodewijk van Hongarije. Deze schijnt slechts eenmaal — en verre van onbaatzuchtig (Wagenaar, V, p. 162) — binnen het hof vertoefd te hebben in 1539; zij nam toen evenwel intrek in den „voorlogyse van den hove" aan den vijver, nabij de oude raadkamer, aan welk logies sinds de eerste helft der 16de eeuw nog al wat vernieuwd en verbeterd was. Ook de Graaf van Hoochstraten schijnt hier toenmaals zijn verblijf gehouden te hebben. [88]) Van 's Keizers verblijf het volgende jaar in die Haghe maken de rekeningen geen melding; in 1548, blijkt wel van diens toeven hier, dat verband hield denkelijk met eene regeling der verhouding voortaan tusschen de Nederlandsche gewesten en het Heilige Roomsche Rijk; melding wordt toenmaals gemaakt van diens keuken en eetzaal of vertrek aan de vijverzijde. Dit „Keizershof" omvatte destijds de verschillende aaneensluitende vertrekken *a* en *b*, benevens de danszaal T; het wordt in dezen omvang aangeduid in de „Charter Cronyck van van der Houve." [89])

Dit logies bevatte in 1552 (170r.) zes schoorsteenen, wat vrij wel stemt met het aantal, voorkomende in de conciergerie, zoo even vermeld. Beide kwartieren hingen dan ook blijkbaar nauw samen; mogelijk lag die conciergerie er beneden. Ten opzichte van 's Keizers opvolger Philips II, welke in 1549 slechts kort binnen den Hove toefde, valt weinig anders mede te deelen, dan dat, in de eerste jaren van zijn bewind of zijn verblijf hier te lande (1556—1559), het gelegen was: achter de raetcamer in 1558 (89r.) en blijkens mededeelingen op 1577 (112v.—114r.) ook een „cleyn camerken" bevatte, dat met het

geheele logies lag klaarblijkelijk naast de Cleefsche kamer *l*. De conchierge van „S. Con. Ma[ts]. logys" had in 1558 (80r.) zijn „woenplaetse by die glintinge ant bleyckhoff", d. i. ergens ten oosten van de kaatsbaan. Het „keizers-logies" werd door den koning dus waarschijnlijk niet betrokken.

Tijdens het bewind van Keizer Karel nu hadden gewichtige veranderingen plaats aan sommige gebouwen. In de eerste plaats aan den Hove van Holland, waaraan bijzondere uitbreiding gegeven werd, vermoedelijk in verband met de verspreiding der kettersche beginselen, maar ook wegens zekere uitbreiding van werkzaamheden. In 1521 en 1522 werden de eerste keizerlijke placcaten hier te lande tegen de Luthersche leer afgekondigd, bedreigende strenge straffen tegen overtreding daarvan.

De vervolging van den hove werd voorheen ingesteld op grond van een daartoe ingediende „requeste". Er bestond dan ook reeds op 1 Aug. 1524 een raad en m[r]. van de requesten: Jeronimus van den Dorpe (De Riemer, II, p. 104). Op 9 Febr. 1525 werd besloten die requesten voortaan niet meer in de (raad) kamer zelve, maar in de onlangs gemaakte „cleyne vertreckcamer" te doen behandelen door den griffier en de secretarissen. (Idem, I, p. 126). De griffie nu is hiervoren vermoed een plaats te hebben gevonden tegen circa 1500 nabij de oude kamer van Ludic. Zij werd na 1524 beslist gebracht onder de naastbijgelegen woning H, welke echter uit de fundamenten toen geheel nieuw werd opgetrokken; in 1520 is er nog sprake van de „jouffrouwen camer boven de grefferie" (73r.); maar de beide volgende jaren blijkt er een greffe te zijn boven het water, in 1526 en iets later als „oude" greffe bij de middelpoort aangeduid. Mogelijk was zij hier tijdelijk overgebracht, tijdens de verbouwing der kamers C en H, welke plaats vond in 1524 voor-

namelijk. Kamer C werd mogelijk mede toen van nieuwe kruis- en deurkozijnen voorzien; hier trof men reeds in 1523 de „secrete raidtcamer" aan, genoemd mogelijk het jaar te voren „rapportcamer" (naam, welke overigens nimmer meer voorkomt); de drie vertrekken B, C en D blijven echter afzonderlijk bestaan, heetende door elkander, naar schijnt, „secrete" kamer. Daarnevens werd de oude gang E geheel nieuw opgewerkt, verbreed en verwulfd, daaraan ongeveer in het midden een oud torentje nieuw opgemetseld om een steenen wenteltrap, waarlangs men uit het nieuwe vertrekkamertje nederdaalde naar de onderliggende griffie H, zijnde dit nieuwe bovenkamertje dus in 1525 bestemd geworden voor de behandeling der requesten door den griffier. De nevenliggende oude grafelijke woning werd nu aangewezen voor behandeling van meer geheime zaken, en het ligt voor de hand hier te denken aan zaken, in 1525 der „gevangens, die besmet waeren mit de secte lutheriane ten tyden dat 't hof hier lest gemaict was", liggende op de Voorpoort. (78r.) Reeds in 1529 bleek de ligging der meer „openbare" griffie hier eenigszins schadelijk voor die geheime zaken. [90])

De eigenlijke oude zaal wordt nu voortaan „pleitcamer of pledoye" genoemd, en kan dus, meer dan vroeger, alleen voor de „openbare" berechting van zaken gediend hebben. Tegen 1552 spreekt men ook van de „rolle"; in 1569 is het zuidelijke voorgedeelte daarvan bekend als de „audientie van de raidtcamer"; in dien zelfden tijd treft men mede de „furneerkamer" aan, terwijl dat tevens de „griffie" destijds, d. i. tusschen 1550 en 1556, verplaatst was, en wel tegen den zuidelijken gevel van de kamer van Ludic thans werd aangetroffen. [91]) Inmiddels was door den Keizer op 25 Aug. 1531 een nieuwe instructie vastgesteld voor het Hof, bestaande dit voortaan uit een president, veertien raden, een procureur-generaal

benevens enkele griffiers en secretarissen, resideerende binnen die Hove, doch in tijden van gevaar te Delft. Allerlei geschillen van algemeenen aard werden door dit college behandeld. Voor alle civiele zaken kon men daarbij in appèl komen; in sommige belangrijke zaken van burgerlijk recht kon men echter kiezen tusschen behandeling bij het Hof of bij de lagere „daarvoor aangewezen" rechtbanken. In crimineele zaken verviel, bij nalatigheid van vervolging dier zaken binnen het jaar door de stadsregeeringen, de zaak ter behandeling aan het Hof. (Fruin, Geschied. der staatsinstell. p. 120 – 123). De werkkring van het Hof breidde zich mogelijk daardoor weder uit, wat misschien aanleiding gaf het volgende jaar tot zekere belangrijke verbouwing, waarbij de zolderverdieping der oude zaal benevens die van de naastliggende secrete raadkamer, schijnen ingedeeld te zijn geworden in 4 kamers, ten tijde van Oldenbarneveldts rechtsgeding maar al te bekend geworden als plaats van detentie der 3 politieke gevangenen; mogelijk in 1532 reeds als zoodanig bedoeld. In 1557 werd het Hof verder gemachtigd voortaan te besoigneeren desverlangd in twee raadkamers. (De Riemer, I, p. 126). 5 Jaren later voldeed men misschien practisch aan die behoefte door vertimmering der oude zaal van Ludic C tot de ruimte, welke zij nog inneemt, thans bekend als de zoogenaamde kamer van de Lairesse; als zoodanig dienst doende tot op 18 Dec. 1660, toen zij de eigenlijke raadkamer werd, doch tevens de zuidelijke voorkamer boven de rolle als tweede raadkamer werd ingesteld. Vóór 1557 kan als gewone raadkamer zijn blijven gelden de eene afdeeling der oude zaal sinds 1511 (Verg. hiervoren pag. 90.) en wel de meest noordelijke. Over de indeeling der zaal, ook later, en de mogelijke beteekenis van „rolle" zie men overigens: Jaarboekje v. 1900, p. 311.[92])

Inmiddels was mede tegen 20 Maart 1520 een afzonderlijk „leenhof" opgericht, onder een stadhouder der leenen, met welks zaken ook het Hof eertijds te maken had (Fruin, p. 61—63.) Die inrichting werd vermoedelijk destijds ondergebracht nabij de middelpoort, mogelijk in de alleroudste registerkamer. De registerkamer zelve blijkt namelijk in 1518 te zijn gevestigd boven het voorportaal der groote zaal. Misschien is er voorloopig meer sprake van leenkamer, dan van leenhof; verder blijkt in 1565 ook een „leengriffe" te bestaan. In het laatst der 17de eeuw wordt haar afscheiding van het Provinciale hof een beslist feit, nadat de berechting der zaken van het leenhof na 1581 wederom aan dit Hof was gekomen. [93])

Waar hier wederom sprake is van de registerkamer, moet worden aangehaald, dat in den loop der 16de eeuw bleek (c. 1545), hoe er een schromelijke verwarring bestond ten opzichte van alle belangrijke „gemeenlandsstukken en munimenten". Men wenschte die destijds te inventariseeren en hen op te bergen in kisten in het Predikheeren convent in den Voorhout. Tot het laatst dier eeuw werden dienaangaande belangrijke bijzondere regelingen getroffen. Zoo besloot men ook in 1556 tot het bouwen van een afzonderlijk gebouw naast het klooster, waar de „Staten" beneden zouden vergaderen, terwijl dat de bovenkamer tot bewaring van charters, rekeningen, enz. zoude dienen, gesloten met ijzeren deuren. In 1576 werd dit klooster echter weggeschonken aan het St. Nicolaas gasthuis. Volgens besluit der Staten van 21 Mei 1577 werden de stukken gevoerd naar de sacristie van het St. Aechten convent te Delft, waarvoor bovengemelde ijzeren deuren werden beschikbaar gesteld. Na de z. g. „troubles" kwamen zij (wanneer?) binnen den Hove terug. In 1572 bevonden zich ook nog belangrijke stukken op het slot te Gouda. In 1545 bleken overigens alle

stukken verspreid, 't zij bij de groote steden, doch overigens in de rekenkamer, registerkamer, griffie (van den hove) van Holland ofte in „de Chartres van de Keyserlyke Majesteyt." (De Riemer, I, p. 390—392 en 716; Kroon, Beschr. v. 's-Gravenh., p. 185—189; Inleiding tot het Charterboek v. van Mieris.)

De hier genoemde „charters van de keizerlijke majesteit" berustten vermoedelijk toenmaals nog onder de Dollegraafskamer S. Zij zullen destijds van daar naar het klooster gevoerd zijn geworden. Die kamer zelve ontmoet men onder haar naam het laatst in de rekeningen tegen 1554. (96v.) Na dien tijd werd het plein β als kaatsbaan herhaaldelijk opgemaakt. Reeds in 1562 (78v.) werd „gewrocht an de pilaer, staende tusschen die kaetsbaen ende die pledoy" of ook „an de pilaer, staende an de pleytcamer", nadat de kaatsbaan het jaar te voren (86r.) op verzoek van den Prins van Oranje, als stadhouder, geheel met muren en pilaren — vooral ook aan de westzijde — was omgeven en nieuw bevloerd. Niet onmogelijk werd tevens tegen dien zelfden tijd dus de oude dollegraafskamer opgeruimd. Ditzelfde mag echter niet beweerd worden van de nevenliggende assaijkamer R (in haar geheel) of de munt Q. Deze beiden schijnen geleidelijk weg, naar de behoefte daaraan bleek, in de 17de eeuw te zijn vervallen. De harnaschkamer P en de groote bereikamer O kunnen eerder zijn opgeruimd. De aanliggende „zwarte kamer" komt het laatst onder dien naam voor in 1530 (72r.) [94])

Onder de aanteekeningen omtrent de „leenkamer" is in 1540 sprake van zekere galerijen aan het Binnenhof. Dit voert ons terug tot de oude raadkamer en het oude stadhouderlijke kwartier, die in den aanvang der 16de eeuw groote veranderingen schijnen te hebben ondergaan. Blijkens twee afbeeldingen, van 1598 en 1616, voor-

komende in het bekende werk van A. Ising, bevond zich iets ten westen der kapel, aansluitende tegen de oude raadkamer, een tijpisch eigenaardig lager fraai gebouw, met steenen dakgevelramen en trapgevel aan het einde, dragende leeuwtjes en andere dieren en met muraalzuiltjes en rondboogjes, stempelende dit gebouw tot een werk uit den aanvang der 16de eeuw (zie: diens beschrijving sub: Staten van Holland). In dit gedeelte nu bevond zich de keuken van het oude stadhouderskwartier; verder blijkt op 1521 (66r.), dat de binnengalerij „daer men voorby die oude raedcamer naer de kuecken gaet" onder de borstweringen, enz. werd toegemetseld, terwijl dat kozijnen daarin werden verplaatst, maar ook boven de galerij gaten werden toegestopt. Meer wordt in de volgende jaren hier gewerkt, dat moeielijk is na te gaan, maar in het algemeen wijst op niet te besten toestand van het bestaande.

Tegen 1531 vangt men echter aan met een reeks groote veranderingen ter weerszijden van de kapel. Destijds (61v.) wordt niet alleen versteld de galerij, waardoor de prins ter kerke ging, maar ook een oude galerij afgebroken en vervangen door eene met pilaren en met nieuwe harde steenen kozijnen in den muur; zij wordt aan beide zijden gedekt (66v. en 74v.). De laatste aanduiding wijst op eene vrij staande galerij, mogelijk *d*, tusschen het vijverkwartier en de groote of de oude zaal. [95]) 2 jaren later blijkt — uit de daghuren van den timmerman (62v.—61r.) — van eene „nieuwe galerye van de groote stove tot int oratoer ende an 't zelve oratoer ende aen de capelle", mogelijk ook aangeduid (80v.) als „dat nyenwe werck, daer nu de lybrye staet". Boven in die nieuwe galerij kwamen vijf kozijnen, daar beneden een zesde; het nieuwe oratoer verkreeg twee nieuwe kozijnen van Benthemer steen, terwijl dat het met houten

welfsel werd voorzien; de oude galerij werd geheel afgebroken. Het geheel schijnt eene vernieuwing zoowat van de oude gebrekkige galerij *c*. In het jaar 1534 werd verder krachtig gewerkt aan een nieuwe binnengalerij aan het „Voorlogys van den Heer van Male”, d. i. dus langs de oude raadkamer; ongeveer 11 of 14 pilaren met basementen of kapiteelen, waartusschen bogen en borstweringen, vormden eene nieuwe galerij, aansluitende aan een kortere, waarop een muur werd opgetrokken. In 1535 is er nog sprake van: acht nyenwe raemen in de galerye, die besyden de binnenpoerte staet (78r.) Gepaveid werden deze galerijen met plavuizen, half wit en half blauw (94r.) In dit zelfde jaar nu wordt mede vermeld: 't nyenwe werck van de koecken ende bottelrye; ook blijkt van Melchior, den steenhouwer, „die de leuwen ende griffoens, die opte nyenwe koecken staan, vermaect, verstelt ende eenige, die geheel gebroecken waren, gesoudeert heeft gehadt mit chement”. Blijkt dus eenigszins de tijd van het ontstaan van het hier boven aangehaalde fraaie gebouw. [96]) Bekend nu is verder, dat destijds ook de beide torens der groote zaal nieuw werden opgesierd (Ising). De Graaf van Hoochstraten als stadhouder verkoos inmiddels het opgemaakte „Voorlogys” als verblijf, waarvan de bekende Jan Plumeon concierge werd (zie aanteekening 88). Beide galerijen, oost en west van de kapel, worden vervolgens in 1552 en 1553 met elkander in verbinding gebracht door een galerij langs den zuidgevel dier kapel, hoofdzakelijk van hout. [97]) In verband met de nieuwe galerij schijnt men dan in- en voor 1557 nog al eenige veranderingen in het stadhouderslogies te hebben aangebracht, welke echter niet goed zijn na te sporen. In 1561 (78v.—80r.) bestond natuurlijk dit logies uit de meest gebruikelijke woon- en huisvertrekken, tusschen de middelpoort en de

kapel; in 't bijzonder mogen misschien daaruit worden vermeld de „salete" en „die benedenste salette". Als laatste verfraaiing uit dezen tijd is nog te vermelden een nieuwe poort in de middelpoort, met steenen boogbrug over de voorliggende hofgracht. (Verg. ook Ising, Binnenhof, Stadhouderlijk kwartier.) [98])

De „lybrye", hier boven vermeld, dankte haar ontstaan voornamelijk aan eene schenking in 1531 door den kanunnik „Jan van der Haer" aan de Keizerlijke majesteit, om daarvan na zijn dood te laten ontstaan eene „publycke liberarye tot behouf ende proffyte van de suppoosten ende alle studiosen". Koning Philips voegde daaraan toe, uit de nalatenschap van 's Keizers tante Margaretha, vele fransche en latijnsche boeken. (Ising. Groote zaal. p. 25).

In 1538 (81r.) verneemt men van „'t huys, daer Heer Jan mit de boucken woent".

Twee jaren later (75r. en 76r.) wordt gewerkt aan het kapittelhuis en de librarie, zijnde de laatste aan de zorgen van den pastoor toevertrouwd (86r.), mogelijk in 1541 (83r.): Heer Cornelis in de librarye, waarbij een „waschhuys". Zeker schijnt zij in 1547 verplaatst naar den achterhof in het kwartier *f*; vermoedelijk stond zij toen onder het toezicht van Heer Willem Snouckaert, ook nog in 1568. Wat er met haar geschied is na 1581, is verder niet duidelijk. [99])

Het kasteleinslogies heeft zich gaandeweg in de 16de eeuw uitgebreid. Voor 1577 was de kastelein reeds in het bezit van de Cleefsche kamer *l*, welker gebruik hem toen voor zeer korten tijd werd ontnomen. (Bijdr. en meded. v. h. Hist. Gen., XIV, p. 29 en 47). Verder had hij het beheer over de „nieuwe kaatsbaan", aangelegd ongeveer in 1500; daarna werd hem toegestaan het gebruik van den kasteleinstuin, sinds ongeveer 1517,

onmiddellijk oostelijk daarvan, en van die kaatsbaan gescheiden door een muur, ongeveer ter plaatse van R; die tuin werd in 1548 evenwel tot bleekveld omgewerkt. In dienzelfden tijd werd vermoedelijk de reeds bestaande achtkante hoektoren in zijne tegenwoordige gedaante omgebouwd, berustende deze meening hoofdzakelijk op de destijds medegedeelde breedtemaat, welke thans nog volkomen stemt met de buitenwerksche maat van het bestaande gebouw. Oostelijk van de scheiding der beide plaatsen of tuinen bevond zich anders in de 17de eeuw nog een ander zeshoekig werk, mogelijk meer uitsluitend van hout, dat een na te melden put kan zijn geweest echter, De hoektoren maakt meer bepaald deel uit van de kasteleinij klaarblijkelijk. [100])

Zuidwaarts tegenover deze nu lag nog steeds een grootendeels vrije open ruimte γ als tuin of plaats, waarlangs zich waarschijnlijk huisjes, schuren of loodsen uitstrekten, in het algemeen van minderen rang. Uit de rekeningen laat zich hun aanwezen niet goed afleiden. Ook is het mogelijk, dat dit plein gedurende de 16de eeuw was ingericht tot „kruidtuin". Een put, welke zich op het bleekveld bevond, lag dan waarschijnlijk niet verre van de oude kamer der munt Q, achter de griffie H. Na 1562 ongeveer, toen deze verplaatst was naar een nieuw gebouw tegen den zuidelijken gevel van de kamer van Ludic C, schijnt het gebouwtje H ter bewoning aan particulieren te zijn verkocht, uit welke handen het in den jare 1662 weder kwam in het bezit van den Hove van Holland bij zekere transactie. [101])

Gedurende de laatste tien of vijftien jaren van het hier beschouwde tijdvak, ondervond het Binnenhof de gevolgen van het verzet dezer landen tegen den Koning van Spanje. In dezen tijd van „troubles" kan het binnen den Hove moeilijk opgewekt hebben toegegaan. Noch het stadhouder-

schap van Prins Willem van Oranje van 1559—1567, noch dat van zijn opvolger Boussu — tot op zijne gevangenneming op de Zuiderzee in 1573 — brachten veel vertier mede; evenmin kan men dat verwachten onder het algemeen bestuur van den Prins, tot diens noodlottig afsterven in 1584. Wanneer zij binnen het Hof toefden, was hunne woonplaats nabij de middelpoort.

Een merkwaardige persoon schijnt in den aanvang van Alva's bewind overigens nog binnen het Hof eenigszins langdurig zetel te hebben gekozen, t. w. Willem Damaas Lindanus, bij de instelling van de nieuwe bisdommen hier te lande in 1560 aangewezen voor den zetel van Roermond, niet lange jaren later aangesteld als onder-inquisiteur over de Noord-Nederlandsche gewesten; als zoodanig hield hij dan ook zeker in 1567 en 1568 verblijf alhier en is er in deze dagen sprake van de „biscops coecken" en van ramen „totten bisscop Lindanus". In eerstgemeld jaar blijkt zijn woning te zijn (81r.): in „secretarys logys", waar „een slodt voor den biscop" werd gemaakt en ook „noch tot den biscop andt heck op te trappen drie sloetels." Aangezien Lindanus in zijne zaken meer met den Hove Provinciaal dan met de bediening der kapel te maken zal gehad hebben, zoeke men zijn keuken liever nabij de zuidelijke poort dan wel ten oosten van de kapel. De secretaris van die Haghe Adriaen Benninck Mathijsz. nu woonde in 1566 (87v.): in de huijsinge staende upt Binnenhoff neffens die groete zael, genompt „die kindercamer". Deze werd dat jaar op zijne kosten verbouwd, als zijnde zeer vervallen. (Zie omtrent die kamer overigens in 1550 bewoond door Sohier: Jaarboekje v. 1900, p. 89). In 1562 (80r.) is er nog sprake van: „'t heck by de groete koecken", en blijkt verder in 1577 (117r.) van: de poort van Johan Sohier aen de ceucken. De ligging dezer kamer, zoeke men in het oostelijk gedeelte

van het kantongerecht, of anders onmiddelijk daarnevens. Het is de vraag of de groote keuken in 't „Groenewout" toen nog wel onder dien naam bekend was.

Van een enkel gebouw schijnt getuigd te moeten worden, dat het in het tijdperk, thans beschreven, genoegzaam nimmer aan zijne hooge bestemming zal hebben voldaan. De eigenlijke feestzaal — de groote zaal — heeft vermoedelijk rust en kalmte gekend tot op den 26sten Juli 1581, toen door de gewesten van Brabant, Gelderland, Vlaanderen, Holland, Zeeland, Friesland, Mechelen, Overyssel en Utrecht in deze zaal de Spaansche koning van rechtswege werd vervallen verklaard van alle aanspraak op de regeering dezer landen. De plaats, waar voor dien de vorsten plechtig werden gehuldigd, strekte thans omgekeerd aan de landzaten tot afzwering van den laatsten Graaf, krachtens erfopvolging hun wettigen vorst, maar wegens miskenning van 's lands rechten, gebruiken, herkomen en privilegiën voortaan tot het bewind onwaardig gekeurd.

Het Hof tot Koning Willems overlijden. 1581—1702.

Jaren, voorafgaande aan de afzwering van den wettigen landsheer, waren op verschillend gebied groote verwarringen ontstaan, die door allerlei tijdelijke maatregelen, gedurende den aanvang van den opstand tegen Spanjes koning genomen, zoo goed mogelijk werden bekampt. Daaruit moest nu een meer geregelde blijvende toestand worden geboren; voor den zetel van het nieuwe bewind over de zich aansluitende gewesten was en bleef het Binnenhof — althans buiten tijden van gevaar — aangewezen.

Tijden van hevige onrust bracht die Haghe door tusschen de jaren 1572 en 1577, toen het zelfs 2 malen,

d. i. in eerstgemeld jaar en in 1574 in handen van den Spanjaard zich bevond; het vlek zelve werd gedurende die jaren zoodanig gehavend, dat er zelfs sprake van was in 1575 om het door verbranding geheel van het aardrijk te doen verdwijnen, gaande dit voorstel uit van het naijverige Delft, dat echter hoegenaamd geen steun vond bij den Prins.

De rentmeestersrekeningen zwijgen in deze jaren over den toestand binnen den Hove, vanwaar alle regeeringscolleges zich hadden moeten verwijderen. Wel blijkt eenigszins van het voornemen in 1573 (138r.) om het Hof te versterken. Vermoedelijk liep het in 1574, bij de bezetting door den vijand, niet vrij; denkelijk daarentegen in 1572 wel, toen men „sauvegarde" schijnt te hebben ingeroepen en verkregen (?) [102])

In 1576 werden nu maatregelen getroffen binnen den Hove om meer verzekerd te zijn tegen onverhoedschen overval. Daarvoor werden de groote stal op het Buitenhof en ook de kelders onder de pleydoye en onder de rekenkamer voor de ruiters van kapitein Michiel ingericht.

De inrichting van het bewind hier te lande, gegrond op de Unie van Utrecht van 23 Januari 1579, bracht het algemeen gezag over de toegetreden gewesten aan het algemeen bestuur, uit hunne afgevaardigden ter Generaliteit samengesteld. Zoolang de Prins van Oranje nog de leidende persoon was, kwam geene definitieve regeling tot stand. De steun, welke men achtereenvolgens zocht bij Frankrijk en bij Engeland, wier vertegenwoordigers de Hertog van Anjou en de Graaf van Leycester — tusschen de jaren 1580 en 1587 — het nieuwe gemeenebest meer schade dan voordeel aanbrachten, werkte evenmin mede tot een geregeld bewind. Alleen zorgden de Staten er voor de meeste macht aan hen zelve te houden.

Na Oranjes dood werd Maurits niet in zijne plaats als

Graaf verheven over de gewesten Holland, Zeeland en West-Friesland, doch de Staten-Generaal stelden hem aan het hoofd van een Raad van State, die tijdelijk de regeering op zich nam, doch aan welks hoofd in het einde van 1585 — tot op zijn vertrek voor goed naar Engeland in 1587 — kwam te staan als Landvoogd en Kapitein-Generaal, de opperbevelhebber van het Engelsche hulpleger Graaf van Leycester. Als tegenwicht tegen diens macht stelden Holland en Zeeland echter op 1 Nov. 1585 Maurits als hun stadhouder aan, waardoor zij tevens hun eigen zelfstandige macht trachtten te vergrooten.

In April 1588 deed Leycester afstand van zijn gezag, na groote verwarring en moeilijkheden te hebben gesticht; ingevolge de bepalingen van de Unie van Utrecht kwam nu de vestiging van de „zelfstandige" republiek tet stand, nu blijvende buitenlandsche steun ijdel gebleken was.

De Staten-Generaal werden nu voortaan in allen deele „Souverein"; daarnaast ontwikkelden zich de gewestelijke staten zelfstandig, zijnde ieder mede „souverein" op eigen gebied; van hen streden voortaan die van Holland met de Algemeene Staten om de hoogste macht in de Republiek.

Hun Landsadvocaat — na 1621 Raadpensionaris geheeten — stond met uitgebreiden invloed aan het hoofd der Hollandsche Staten en van hun uitvoerend College, de Gecommitteerde raden; als woordvoerder en afgevaardigde van Holland ter Generaliteit, had hij den meesten invloed op de beslissingen van dit hoogste college. In het algemeen — niet altijd — stelden de Generale Staten de stadhouders aan in de gewesten; deze waren in vele opzichten hoogst ondergeschikt aan die besturen. Door dat echter op hen een groot deel der lasten bij de uitvoering van het bewind kwam te rusten, ook hun optreden en daden strekten tot luister van het Gemeenebest,

kwam hen meer eer ten slotte toe, dan wel strikt genomen uit den aard van hun gezag voortvloeide.

De Staten-Generaal waren souverein; hun vergaderplaats en alle vertrekken, noodig voor de uitoefening van het algemeen bewind, vindt men dus begrijpelijkerwijze terug in het oude Grafelijkheidslogies, ten oosten der kapel. De Staten van Holland behielden hun oude kwartier ten westen daarvan. Stadhouder Maurits betrok in hoofdzaak het kwartier boven de middelpoort. De overige inrichtingen als de Rekenkamer (van het gewest) en het Hof Provinciaal bleven gevestigd als van ouds naast en achter de groote zaal.

De Staten-Generaal vergaderden sinds 15 Jan. 1585 voor goed binnen den Hove. (Voor dien tijd te Middelburg, Dordt of Delft). Leycesters optreden tegen 1586 — hij vertegenwoordigde Engelands souvereiniteit over deze gewesten — deed de Staten-Generaal ter vergadering verhuizen naar twee kamers binnen het stadhuis van die Haghe, van waar zij in Dec. 1588 voor goed terugkeerden naar het Grafelijkheidskwartier; hoewel niet zeker is het toch waarschijnlijk, dat zij destijds even als later hebben ingenomen de bovenvertrekken *a* en *b*, liggende hunne eigenlijke vergaderzaal aan het Binnenhof, terwijl dat de zaal aan den vijver ook reeds toen zal gediend hebben voor de besoignes met gezanten en andere hooge waardigheidsbekleeders, evenals later.

Oorspronkelijk tijdelijk bijeenkomende, werden deze Staten door hun uitvoerend college, den Raad van State, naar behoefte bijeengeroepen. Sinds 24 Juni 1593 vergaderden zij echter „permanent", wat de macht van het uitvoerend gezag van den Raad zeer verzwakte. Reeds in 1592 richtten zij zich meer behagelijk in hun vergaderzaal in; hun deurwaarder vestigde zich zes jaren later in de oude grafelijke warderobe *e*. (Een meer ge-

schikte woning bouwde deze zich echter in 1610 achter de kamer van den Raad van State, d. i. nabij *m*, blijkende zulks in 1633 (68r.); deze rustte op den vijvermuur. Tegen 1604 (291v.) is er verder sprake van inrichting der kamer hunner commiezen en van een geleverde kast voor 's lands registers. [103])

De voor het leven aangesteld wordende Griffier bekleedde een ambt van het grootste gewicht, zijnde hij bij de wisseling der leden — de committenten uit de gewestelijke staten — de eenige, welke voornamelijk van alle zaken op de hoogte was en bleef. Aan de griffie werden de resolutiën behandeld (sedert 1669 ten deele gedrukt, na 1690 bijna allen). Geheime resolutiën werden sinds 1615 in afzonderlijke registers opgeteekend; bovendien was er een „secreet" register van 1593—1604.

Aanmerkelijke uitbreiding in personeel onderging de griffie pas eerst in de 2de helft der 17de eeuw. Reeds in het begin dier eeuw klaagde de Griffie over te weinig ruimte. Zoo in 1619, toen men o. a. ook aan de Staten van Holland verzocht een geschikte kamer voor de audiëntie der gezanten. Nog in 1646 had men te weinig ruimte voor opbewaring van stukken. In 1655 (de rekeningen ontbreken in dezen tijd) werd echter een nieuwe griffie gemaakt. Denkelijk m. i. ter hoogte V in het oude „Groenewout", waar zij in 1730 bestond. [104]) O. a. was ook in 1619 en 1620 eene betere bewaarplaats gevraagd voor de z. g. Generaliteitscharters; daarvoor verkreeg de Griffie een met ijzer beslagen kast met drie sleutels, thans nog aanwezig en als „Secreete kas van de Staten-Generaal" bekend. (Jhr. Mr. Th. v. Riemsdijk. De griffie van Hare Hoog Mog.). Het schijnt echter, dat in 1637 (251r.) de griffier Musch een vertrekkamer had verkregen, waarvan de juiste ligging niet blijkt. [105]) Overigens lag onder de gewone vergaderkamer der Staten, dus onder

a en a_1, in 1730 hun charterkamer; in 1700 was de bovenvermelde kast reeds geheel gevuld; een ander belangrijk deel van het archief bevond zich toen ook reeds boven in de galerij naast en ten zuiden van de kapel in 1680 (v. Riemsdijk), ook in 1730 (De Riemer).

Alvorens tot den Raad van State over te gaan, een enkel woord over den Graaf van Leycester, vóór wien, en zijn hofhouding, op 28 Nov. 1585 de Staten van Holland ordonneerden het kwartier ten oosten der kapel in gereedheid te brengen, mogende echter Graaf Maurits als Gouverneur van Holland en Zeeland in zijn logies niet „gediscommodeert” worden. Ook besloten zij op 21 Dec. nog de Cleefsche kamer *(l)* voor hem te laten inrichten en tevens, dat alles zoo geregeld zoude worden, dat de Graaf door en over de Groote zaal en langs de galerij *(d)* zijn kwartier ongestoord zoude kunnen bereiken. 3 Jan. d. a. v. werd gelast ook de kapelkamer of 't keizers salet (mogelijk uitgebouwde kamer b_1 of oude kamer van staat?) te herstellen, door uitbreken en vernieuwen van portalen, deuren, enz. (De Riemer, I, p. 134—142). In 1586 (146r.) werd het „Graaflykheids-logys” tegen zijne komst schoongemaakt. In ditzelfde jaar werd nu tevens vóor hem nog gemaakt een nieuwe kamer (m_1), aan de oostzijde van de Cleefsche kamer, thans nog kenbaar aan den gedeeltelijk overgebleven trapgevel.[106]) De tapessier Niclaes Baert leende voor de versiering niet minder dan 622 ellen tapesserie; andere benoodigdheden als tinwerk, lijnwaad, bedden, enz. werden mede deels geleend, deels gekocht. (170v.) Tot 's Graven logies behoorde nog een nabijgelegen (?) houten keuken (153r.). In het algemeen zal dit logies nu gelegen zijn geweest op de verdieping; daaronder was dan de noodige ruimte aanwezig voor den Raad van State, welke hem was toegevoegd. De Raad. nader ge-

regeld bij instructie van 12 April 1588, bestond uit de stadhouders en 12 leden uit de gewesten, uit hunne voordrachten gekozen door de Algemeene staten, en uit 2 Engelsche leden (tot 1627), krachtens verdrag met Engeland. Volgens instructie machtig, werd die macht door de Staten gaandeweg zeer gebreideld. Aan hem bleef echter zekere zorg voor het defensiewezen [107]), de rechtspraak in zaken, het gebied der generaliteit rakende, en de macht om den thesaurier-generaal alle noodige uitgaven op te dragen, zijnde deze dan ook adviseerend lid van den Raad. Aan hem was verder verbonden een secretaris.

Beneden de vertrekken van den Graaf en zijn gevolg aan den vijver, bevonden zich dan ook die van den Raad van State en van de Generaliteitsrekenkamer, zich uitstrekkende van nabij den achtkanten toren tot de kapel. Op 27 Juni 1586 had Leycester overigens opgericht een „Kamer van geldmiddelen" (Wagenaar, VIII, p. 156), welke in wezen bleef niettegenstaande allerlei tegenstand, waaraan de beruchte Jacob Reingoud als thesaurier werd verbonden. De zetel dier kamer binnen den Hove blijkt niet. In 1602, nader geregeld in 1608 en 1622, werd nu echter opgericht de Generaliteitsrekenkamer, samengesteld uit twee leden van ieder der zeven provinciën. Zij registreerde en controleerde de door den thesaurier-generaal — op gezag van den Raad — verordende uitgaven. Voorts bestond een ontvanger-generaal, welke de gelden in handen kreeg, door de verschillende ontvangers gestort. Voor de totstandkoming dezer rekenkamer heeft het gewest van Holland zeker geene uitgaven van belang behoeven te doen, alleen in 1618 (227r.) blijkt daarvoor de metselaar aan levering en verdiensten te ontvangen 5 ℔. Zij werd dan ook ondergebracht in reeds bestaande vertrekken, ten oosten van de kapel. Omtrent

den Raad van State blijkt vooreerst weinig; vermoedelijk hield hij vergadering, in den aanvang, onder Leycesters kamer m_1; in welker buurt in 1595 tegen den zuidelijken achtergevel der Cleefsche kamer een comptoirken werd gemaakt. Hieruit nu blijkt met eenigen grond, dat deze kamer *l* oorspronkelijk een langwerpigen vorm had.

Twee jaren later werd achter door Leycesters kamer (beneden?) een gang gebroken, welke — nogmaals een paar jaren later — toegang gaf tot het destijds oostwaarts aangebouwde vertrek met 3 ramen aan den vijver m_2, dat thans nog in wezen is, in 1730 de vergaderplaats van den Raad was, en verder in 1712 als reeds lang bestaande kon worden aangemerkt. (Verg. Ising, Binnenhof, Raad van State.) Het kan wezen, dat in 1629 daaraan nieuwe verbouwingen geschiedden, met name een hardsteenen poort als toegang werd gesteld, in overeenstemming wellicht met een thans nog bestaande poort, westelijk daar tegenover, van 1609. Ook de Secretarie van den Raad, nog verder oostwaarts op liggende, in 1730, schijnt reeds vroeger daar gevestigd te zijn geworden, t. w. in 1648, in één (of beide) der twee volgende vertrekken tot den achtkanten toren. Beiden werden in 1728 verbouwd tot één gevel, breed 4 ramen (*m, n, p*), bestemd als secretarie van den Raad, thans nog uiterlijk kenbaar aan den vijver. In die zelfde jaren werden dan verder nog twee vertrekken aangebouwd, één voor den commies van den secretaris en een ander als besoigneplaats. Beiden (p_1 en p_2?) schijnt men meer ten zuiden van de gemelde secretarie te moeten zoeken, (Ising, a. v.) Van een der twee bedoelde kleinere vertrekken langs den vijver was wellicht reeds in 1623 sprake. [108])

Naast de Cleefsche kamer bevond zich een trap, westwaarts opgaande; deze leidde naar een bovenkamer boven *k* en k_1, welke in 1730 (de Riemer) bekend was als be-

stemd voor conferentiën van de Hoog Mog. Heeren met den Raad van State en met de Generaliteits rekenkamer. Die kamer sloot westwaarts aan de z. g. Trèveszaal, boven de drie onderliggende vertrekken b, b_1 en b_2. Westwaarts verder van die zaal vond men in 1730 twee vertrekken aan den vijver, in volgorde bestemd als besoignekamer voor de gedeputeerden van de colleges der admiraliteit en de z. g. vertrekkamer voor hen daarnevens.

Omtrent de „admiraliteit" behoort te worden medegedeeld, dat tot 1588 de Raad van State het algemeen beleid had over het krijgswezen te water. Toenmaals werd aangesteld de admiraal-generaal met het college van superintendentie, vervallen in 1593. Van de 5 colleges der admiraliteit (in en na 1597) zat Rotterdam voor; daar was ook bovengemeld college gevestigd. De leden daarvan werden door de Generale Staten benoemd op voordracht der betrokken aan zee gelegen gewesten. De besoignekamer nu diende alleen bij samenstelling b. v. van een noodig zijnde vloot of om andere dringende zaken; de admiraal-generaal riep de gedeputeerden uit de colleges dan binnen het Hof bijeen tot een „algemeen besogne", waaraan natuurlijk de souvereine Staten niet vreemd bleven.

De zaal T, oudtijds deel uitmakende van het Graaflijkheidslogies als dans- en eetzaal, bestaande uit een drietal verdiepingen, werd in de 16de eeuw bestemd ten behoeve van den „Raad of Leenhof van Brabant en Lande van Overmaaze". Na den val van Antwerpen, in 1585, vertrokken de Brabantsche afgevaardigden ter Staten-Generaal. Het noordelijk deel van Brabant werd sinds dien met Staats-Vlaanderen niet meer vertegenwoordigd, en vormden beiden voortaan de z. g. Generaliteitslanden. Voor hen (Staats-Vlaanderen werd te Middelburg berecht later) bestond geen Hof van appèl. Op 25 Febr. 1586

richtte echter Maurits provisioneel voor dit doel op een „Raad van Brabant", welke bij resolutie van de Staten van 26 Sept. 1591 als „Raad en Leenhof" werd bevestigd, bestaande uit zeven leden, rechtende over civiele zaken in appel; in Dec. 1596 werd daaraan ook toegevoegd de rechtspraak in crimineele zaken, wordende het aantal leden daarbij tot negen uitgebreid en daaraan verbonden een advocaat-fiscaal, procureur-generaal, benevens een griffier, terwijl hen de gevangenpoort en het schavot in medegebruik werden gegeven. Ook de „leenzaken" werden daar behandeld, zijnde de president „stadhouder van de leenen". De zetel van dezen raad werd gevestigd in meergemelde zaal T, welke op de verdieping ingedeeld werd in een pleitrol, nevens een griffie, en — ten oosten daarvan — een grootere raadkamer. Overigens bestonden voor den Raad in 1730 eenige meerdere vertrekken, 't zij daar boven of daar beneden, thans niet best aanwijsbaar. Onder het naastaanliggende deel der galerij *d* bevind zich in den hoek van het Binnenhof een poortje, toegang gevende tot een portaal, van waar in gewone omstandigheden de leden der Generale Staten langs een trap zich begaven naar hunne vergaderzaal; ook de leden van den Raad bereikten zoo hun kwartier, terwijl dat die ingang natuurlijk mede diende om den Raad van State en de Rekenkamer te bereiken.

Niet duidelijk is eene mededeeling bij „De Riemer", hoe men uit dit portaal nog door een trap opklom naar de kamer van Finantie, daar de vier commiezen zaten, en verder bijbehoorende vertrekken, boven welke kamer zich nog bevond de z. g. Artilleriekamer (soort van museum); nòch de juiste ligging, nòch het eigenlijke doel dier Finantiekamer (van den Ontvanger-Generaal?) blijken. Lag zij wellicht op de hoogste verdieping der witte galerij *d*?

In hoofdzaak blijkt thans het algemeen landsbestuur

zetel te hebben gevonden langs den vijver en benoorden het pad naar den kooltuin; daar bezuiden strekte zich dan de kasteleinij uit, omtrent welke men geene bepaalde beschrijving vindt. De tegenwoordige toestand van het Departement van B. Z. met al zijne gangen en binnenplaatsen, portaaltjes en vertrekken, zoo groot als klein, geeft op zich zelve geen licht. Alleen de hoofdingang en een daarop loodrecht gerichte gang met portaal, naast de Cleefsche kamer, schijnt met eenige reden terug te brengen tot den aanvang der 17de eeuw. Waar echter destijds de kastelein zijn „groote zaal" kostbaar inrichtte, valt niet te zeggen. Een bepaalde zaal toch speurt men thans niet in dit gedeelte van het Departement, tenzij destijds bedoeld mocht wezen een door die galerij afgesneden vertrek onder de oude danszaal. Ten tijde van De Riemer (1730) was het ambt van kastelein vereenigd met dat van concierge; mogelijk was zulks in 1609 reeds het geval. Een poort van hardsteen met dit jaartal treft men thans nog aan; zij geeft toegang tot het vierkant portaal achter de Cleefsche kamer, waarin nog drie deurbetimmeringen van gesneden hout voorkomen met krijgsattributen — de Raad van State had de leiding der oorlogszaken — blijkens ingesneden jaartallen van 1687. (Ising, Raad van State, p. 32). [109])

Onmiddelijk na de afzwering van Koning Philips hadden de Staten bij resolutie van 4 Juli 1581 in die Haghe opgericht een provincialen raad van appèl, genoemd den „Hoogen Raad", in de plaats als het ware tredende van den Grooten Raad van Mechelen. Uit de instructie van 31 Mei 1582 blijkt hij te bestaan uit een president, negen raden, een griffier en substituut; zijn werkkring was: Hof van appèl in alle civiele zaken; voor het dijkswezen ging men direct van de waterschapsgerechten mede bij hem in appèl. Die instructie werd herzien in 1654.

Zijn oorspronkelijke zetel zoude (De Riemer, p. 134—142) gelegen zijn geweest in het Grafelijkheidslogies, dat tegen 1586 voor Leycester moest worden ontruimd. Op advies van de Kamer van de Rekening werd hij toen ondergebracht in „den logyse, eertyts tot de librarie gedestineert," mits dat de raadkamer met de griffie beneden gehouden en „de pleydoyen boven zouden worden geaccomodeert."

Men zoeke dit een en ander zooveel mogelijk in of bij *f*. Zoolang Braband zich nog deed vertegenwoordigen bij de Algemeene Staten (tot 1585), was de librarie dan ook niet beschikbaar, daar die afgevaardigden daar vergaderden; 't is dus twijfelachtig of de aangegeven reden in De Riemers mededeeling wel geheel juist is. Aan dien raad was een boekerij verbonden, welke mogelijk haar ontstaan dankte ten deele aan de oude „librarye" ten hove. Circa 1601 (396r.) werd aan die boekerij op eenigszins eigenaardige wijze een serie boeken „in de rechten" toegevoegd, gekocht van „Louys Elsevier, boeckvercooper, voorstaende op te grootte saelle van den hove." [110])

Die Hooge raad heeft vermoedelijk zich in den aanvang eenigszins beholpen met geringe ruimte. Reeds in 1627 was dan ook opgemaakt (276r.) een bestek „van een nyenwe raedtkamer van den hogen rade, alhyer in den Haege". Pas achttien jaren later kwam het tot uitvoering in deze, nadat in 1633—1635 was tot stand gekomen een breede nieuwe verkeersweg tusschen twee nieuwe poorten, tegenover en langs de kasteleinij, thans nog bestaande.

Ook de Hooge Raad werd dus verplaatst (?) of verbouwd. Toegang tot dien Raad uit den nieuwen verkeersweg gaf na 1645 een poort, midden tegenover de kanselarij, (waarvoor het vierde der na te melden winkeltjes werd opgeofferd), over het achterplein naar eene balustrade met trappen,

aangelegd op de fundamenten van een scheidingsmuur, loopende uit het gebouw C in oostelijke richting naar eenige gebouwtjes van minderen rang. Die Hooge raad, nu geheel gelijkvloers ingericht, was behoorlijk ruim en bestond uit een vestibule toegang gevende links tot den rol, de raadkamer en een achtertrap, rechts tot den griffier en de griffie. Oostelijk van de raadkamer in den hoek vond men de comparitiekamer en de bibliotheek. Thans nog, hoewel eenigszins verbouwd en veranderd — de gevel is o. a. gepleisterd —, vindt men de geheele oude indeeling terug in de gebouwen *ij*. Tusschen de laatste twee kamers en de nieuwe „Maurits- of Grenadierspoort" bestonden verder nog drie gebouwtjes, t. w. het houthuis, het wapenhuis en het corps de guarde als oostelijke afsluiting van het Hof. Zij zijn tegen het midden der vorige eeuw opgeruimd. (Verg. Ising, Binnenhof, Hof v. Holl. en Hooge Raad).

De geheele geschiedenis omtrent den nieuwen weg langs de kasteleinij moet hier wegens gebrek aan ruimte (zie overigens: Ising) verder worden voorbij gegaan. [111]) Een muur tusschen de beide poorten, zuidelijk van dien weg, scheidde dien van het plein van den Hoogen Raad. Aan de zijde der kasteleinij werden daartegen gebouwd veertien winkeltjes of comptoirkens, later door samentrekking en opruiming in aantal verminderd. Zoowel hieruit als uit tal van andere vergunningen tot het hebben van winkeltjes en stalletjes, zoo in de Groote zaal als elders binnen den hove, blijkt de koopmansgeest van 's lands bestuurders der 17de eeuw, voornamelijk van die van Holland. Naast die practische — niet immer verheven — geest blijkt een ietwat blufferig zoeken naar verheerlijking van eigen grootheid, dat zijne grootste uiting vond wellicht in de versiering van de Statenzaal van Holland in het midden der 17de eeuw, waar het

goud of verguld, meer dan noodig, moet hebben geschitterd.

Die nieuwe weg en de vernieuwing van den Hoogen Raad deden verdwijnen, wat nog over mag geweest zijn van het oude gebouw R. Ook een gebouwtje naast en ter plaatse van den Raad, dat in handen van particulieren was gekomen werd verwijderd. Vóór dezen tijd moeten echter de munt en de assaaikamer reeds gekomen zijn onder en naast de poort bij *f*, naast het tegenwoordige nog bestaande „Goudsmidskeurhuis", waar zij ook in 1730 werden aangetroffen. [112])

Ten opzichte van die munt het volgende echter. Onder het Bourgondische bewind was de munt geregeld en een eenparige „evaluatie" ingevoerd. Er ontstond echter later wederom groote verwarring. Bij ordonnantie van 4 Aug. 1587 van Leycester, later dikwijls geamplieerd, werd een Generaliteits muntkamer opgericht, welke de provinciale munt op zijn gehalte onderzocht en recht sprak in geschillen over de munt. Een eigen generaliteitsmunt sloeg men echter niet, omdat de Provinièn het muntrecht beschouwden als een hun toekomend souverein recht. Die assaaikamer nu was niet altijd noodig; zij werd dus verhuurd onder verplichting desverlangd deze steeds ter beschikking te stellen van de muntmeesters. [113])

De zoogenaamde kamer van de munt zelve Q (zie hiervoren aanteekening 101), in 1554 nauw samenhangende met de „lavanderie" der 16de eeuw, is tegen ongeveer 1615 vervallen, nadat voor den stadhouder eene nieuwe lavanderie was gemaakt, onmiddelijk westwaarts van de oude kamer van Oostervant *f* en naast des stadhouders „raadkamer" of de oude grafelijke groote keuken. (Verg. deswege ook: Ising, sub: Poorten). Die oude lavanderie toch werd blijkbaar in de eerste helft der 17de eeuw opgeruimd. De kastelein kreeg vermoedelijk niet lang te

voren in deze buurt een nieuwe kamer, mogelijk ongeveer ter hoogte van o_2. [114])

De Raadkamer van den stadhouder, hier vermeld, schijnt eene instelling van 22 Jan. 1590, welke vermoedelijk nog voor het overlijden van Prins Maurits is opgeheven geworden (Wagenaar, VIII, p. 332 en 338) of althans later is opgegaan in het gewone college van Gecommitteerde raden van Holland. Aan Maurits toch werden toegevoegd door de Staten van Holland destijds vier raden, heetende het: College van gecommitteerde raden nevens zijne Doorluchtigheid.

De zetel van dien raad is hierboven aangewezen. Onder zijn vader kwamen in deze verschillende regelingen voor. De laatste regeling van Dec. 1583 voegde hem een raad van 12 personen toe; zij kwam niet in werking echter om verschillende redenen. Reeds in 1585 en 1589 blijkt echter in de rekeningen (144r. 133r.) van 't logies van Zijn Exc. en van zijn raad, of van de raadkamer van Zijn Exc. Denkelijk is bedoeld het nieuw ingestelde uitvoerende college van Gecommitteerden raden van Holland in Febr. 1585. Maar het lag niet in de bedoeling van de Staten, dat dit ondergeschikt zoude wezen aan Maurits. Men stelde dus in 1590 twee colleges in, waarvan het hoofdcollege zelfstandig optrad als uitvoerder van den wil der staten zelve, in den geest van den Raad van State tegenover de Algemeene Staten, het tweede daarentegen minder zelfstandig was. Vermoedelijk verhuisde het laatste college pas naar de keukenpoort sinds 1598, in welk jaar Maurits den vierkanten toren aan het Buitenhof deed bouwen op de fundamenten dier oude kamer. In 1611 (390v.) werd een houten, oostwaarts daarvan liggend, gebouwtje voor den griffier door een steenen vervangen. Van 1616 tot 1622 grepen hier nog verschillende kleinere uitbreidingen en verbeteringen plaats

ten behoeve van den griffier en van Zijner Excellenties „bouckhouderye"; mogelijk woonde er voor dien tijd ook zijn hofmeester. [115]) Na den dood van Willem III schijnt er verder gevestigd te zijn geworden: de Raad en Rekenkamer van de Domeinen van den Huize van Oranje, die daar ook in 1730 werd aangetroffen. (De Riemer, I. p. 161. [116])

Het zoo nabijgelegen Prov. (Gerechts) Hof onderging geene noemenswaardige veranderingen in dezen tijd, voor zooverre bekend. Het is verre van gemakkelijk — na allerlei voorgevallen verbouwingen — hier zekere aanwijzingen te geven. Het schijnt wel dat men de requestkamers, waarvan herhaald sprake is, moet vereenzelvigen met de z. g. secrete kamers. In 1568 (102r. en volg.) is er dan sprake van de (groote) en kleine requestkamer en de trap daarnevens; in 1572 (106v.) van de (groote) en kleine secreetkamer, de pleidooikamer en de „toornen" van de twee eerste deurwaarders; in 1588 (121r.) van de pleidooi, raadkamers en requesttoren, welke laatste kamer dan ook in 1730 — op de verdieping van de rolle — lag in den toren I als overwelfd kamertje. In 1621 (254v.) spreekt men van „seeckertoorn", 3 jaren vroeger (233r.) blijkt de zolder boven de zuidelijk liggende „audientie" te zijn „kleerzolder"; die ruimte werd sedert 18 Dec. 1660 (De Riemer, p. 126) gebezigd als 2de of kleine raadkamer, liggende daarnevens in 1730 in den toren I een vertrek voor den griffier. In 1676 (303v.) werden in deze nieuwe raadkamer vermoedelijk twee zwarte (schoorsteen?) posten aangebracht. [117])

De griffierskamer C_1 bestond reeds in 1562; de ondergriffier zat destijds onder naast de poort (83r.); twee jaren later werd de griffie opnieuw ingericht (80r.). In 1576 (159 en 160r.) worden nog vermeld de kelder aan de griffie (B en C), een kamertje daar bezijden en een huis

boven die griffie; negen jaren later (139r.) werd daaraan een nieuw comptoir gemaakt.

Een nieuwe raadkamer van den Hoogen Raad kwam tot stand in 1645, waarbij een oudere kamer werd afgebroken. Daarbij kwamen de beide rechtscolleges zoo nauw tegen elkander te liggen, dat mogelijk eene verbouwing (verkleining of versmalling) van de griffie in 1640 vooraf noodzakelijk kan zijn gebleken. In 1641 (325r.) blijken toch 5153 ℔ verwerkt voor de „nieuwe camer voor de heeren van het hoff van Hollant" en in 1646 (330r.) mogelijk voor hetzelfde doel: timmerwerk, „zoo aen houtwerck als arbeytsloon aan de reparatiën over de vertreckcamer" van hetzelfde hof. In 1730 (De Riemer, p. 128) ging men uit deze griffie naar de kelders B, C en D; destijds werden daar bewaard de „registers" (van het Hof?) De afgesloten verbalen, enz. van het Hof werden daarentegen in 1730 bewaard boven de rol A, in de twee charterkamers aan de noordoostzijde, waar in 1618 Oldenbarnevelt en de Groot waren gevangen gesteld, terwijl dat aan Hoogerbeets daar tegenover, boven de raadkamer van den Hove een vertrek was toegewezen. [118]) Van hier schreed de grijze Oldenbarnevelt over een langen westelijken gang en over een oostelijken uitbouw der oude zaal naar het traptorentje J, waarlangs hij afdaalde tot de „Rolle", op den 13den Mei 1619, tusschen 8 en 9 ure des morgens, om zijn doodvonnis te hooren voorlezen. Moedig en beslist trad onmiddelijk daarna 's lands groote dienaar langs het portaal L over en door de Groote zaal naar de voor hem bereide gerechtsplaats voor het portaal dier zaal. Schreed de 71-jarige grijsaard dien moeilijken gang onder de vaandels en tropheën langs de spanten dier zaal, overwonnen op den vijand door zijn beleid en dat van zijn tegenstander — sinds 1618 zijn „Princelijke" Excellentie — Grave Maurits, of was

reeds op dat oogenblik de zaal van dien eigenaardigen tooi ontdaan? [119])

Sinds 1581 was de berechting der „leenzaken" bij het Hof teruggekeerd. Naar schijnt, waren de leenregisters zelve, vereenigd met andere registers, in beheer onder de gecommitteerde raden, in een „leen- en registerkamer van Holland", waartoe men opging in den noordwestelijken toren der Groote zaal. In het begin der 18de eeuw vond men daarnevens een ander vertrek, waarin alle oude charters, privilegiën, enz. — en de registers daarop — werden bewaard. (De Riemer, p. 121). [120]) Ook Cats wijst in zijn sluitingsrede der Groote Vergadering van 1651 (Wagenaar, XII, p. 198) die ligging aan nabij de rekenkamer. Van 1660—1674 werd echter de kennisneming der geschillen omtrent de leenen van Holland aan het Hof onttrokken en werd een „leenhof" voor Holland opgericht, staande onder een „stadhouder van de leenen". Volgens anderen (De Riemer, p. 121) geschiedde die oprichting (definitief ?) in 1681. Zeker is het dat in 1662 (312v.) zekere woonplaats onder de „nieuwe off groote vertreckcamer van den hove van Hollant" — bij bijzondere regeling — ten behoeve van den hove werd afgestaan, dat verder de Leenhof ditzelfde jaar geheel werd ingericht en het ontbrekende aan de wandversiering drie jaren later werd geleverd. [121]) Ook elders (De Riemer) blijkt dit, maar tevens, dat deze kamer H voor dien was de „groote comparitiekamer" van het Hof. Misschien is hier bedoeld de nieuwe kamer van 1640 of 1646, (zie voorg. pagina) doch dan is niet duidelijk de boven aangegeven schikking op 1662, tenzij deze een z. g. „retroacta" mocht blijken te zijn. Na 1691 schijnt hier ook de „Societeit van die Haghe" te hebben geconfereerd (Zie dienaangaande: De Riemer, II, p. 234, 252—257; Kroon, p. 305; Ising, Hof v. Holl., p. 18 en volg.) [122])

De eigenlijke raadkamer C daarnevens onderging tegen 1689 eenige verfraaiing door eene wandbekleeding met schilderingen van de hand van „de Lairesse," gespannen tusschen pilasters van pleister met capiteelen van composite orde, dofzwart en verguld, welke versiering tot op dezen dag in stand bleef.

Ten behoeve van het gewest bleven verder in wezen de z. g. kamers van rekeninge (langs de noordzijde der Groote zaal), behandelende de inkomsten uit de domeinen, enz. en de algemeene schattingen en imposten. Op 17 Maart 1728 besloten de Staten van Holland, nadat de meeste domeingoederen waren verkocht, tot opheffing dier kamers en de zorg van dit beheer voortaan toe te vertrouwen aen Haar Ed. Gr. Mog. Gecommitteerde raden van het noorder- en zuider kwartier, gaande over de z. g. 2 kamers ter auditie, ingesteld in 1590. De afsluiting der rekeningen van afgeloopen, nog niet verantwoorde, jaren zoude verder plaats vinden ter „kamer van de auditie van de gemeene-lantsrekeninge". Die „kamer ter auditie" van 1590, lag ten oosten van de eigenlijke oude rekenkamers; zij diende „omme te examineren, apostilleren, opneemen ende sluyten alle de gemene lantsrekeningen van dezelve provincie". (De Riemer, p. 118—121). De hier bedoelde rekenkamer nu werd pas eerst in 1596 en volgende jaren gebouwd en voltooid. Tot voor een paar jaren was zij nog kenbaar aan het thans afgebroken torentje tegenover het Departement van Waterstaat. [123])

Het z. g. Stadhouderskwartier nu, aan de noordwestzijde van het Binnenhof, onderging in de 17de eeuw talrijke veranderingen en verbeteringen, die lang niet allen met behulp van de rekeningen goed kunnen worden verklaard. Veel dienaangaande vindt men toegelicht in het bekend werk van A. Ising. (Binnenhof, Stadhouderlijk kwartier en Staten van Holland). Niet alles schijnt aldaar

echter steeds op de juiste jaren te zijn aangegeven. Het bekende werk van De Riemer (uit het 2de stadhouderlooze tijdperk) laat ons omtrent het eigenlijke stadhouderlijke kwartier weinig te weten komen. Slechts in groote hoofdtrekken kan thans hier in de uiteenzetting van beiden getreden worden, vooral wegens gebrek aan beschikbare ruimte.

De Staten van Holland traden klaarblijkelijk in 1577 en volgende jaren weder op in — of zeer nabij — hunne oude vergaderzaal op den beganen grond. In eerstgemeld jaar werden de sloten en grendels duchtig nagezien; het volgende jaar (127v.) werd ingericht de bovenkamer, „dair die Staten register inne bewaert worden." In 1579 is er sprake van het „contoir by de Staten camer an den viver (136v.)". Op22 Januari 1590 werd het uitvoerend college der Staten, t. w. dat van Gecommitteerde raden, ingesteld, bestaande uit 9 leden (sinds 16 Maart 1616: uit 10), permanent vergaderende, terwijl dat de Staten zelve minstens 4 maal 's jaars moesten samenkomen. De eersten voerden de besluiten der Staten uit, hadden beheer over de gewestelijke financiën en deel in het opzicht over het krijgswezen, terwijl dat zij recht spraken in zaken, waarbij de hoogheid of het belang der Provincie was betrokken. De colleges van financiën waren 1°. het Comptoir-generaal (mogelijk in de rekeningen als de „finantie" aangeduid), 2°. de beide rekenkamers, 3°. de leen- en registerkamer, 4°. de houtvesterij. Het secretariaat van beide colleges was opgedragen aan den landsadvocaat (na 1621 genoemd Raadpensionaris); in 1726 werd echter aan de Gecommitteerde raden een afzonderlijke secretaris toegevoegd.

Hunne vergaderkamer was beneden in X; de kamer van Finantie lag daarnevens in *t* en *u*; nog meer noordwaarts op naar den vijver lag de secretarie met het comptoirken van den secretaris van staat.

Een en ander was niet alleen zoo in 1650, maar moet reeds sinds het begin der 17de eeuw in hoofdzaak bestaan hebben. Graaf Maurits beschikte voor zijn particulier gebruik nagenoeg over de geheele bovenverdieping van de middelpoort tot de kapel. In 1586 (150r.) behoorde ook de reeds in een vorig tijdperk vermelde „haversolder int logement van Graeff Maurits" daartoe. (Verg. aanteekening 84). Met de Staten had hij een gezamenlijken ingang tot beider kwartieren, naar schijnt, en wel nabij X, door een (uit de 15de eeuw vermoedelijk dateerend) voorgebouwtje of portaal. [124])

Hier blijkt nu ten verzoeke van Zijne Exc. in 1598 te worden gemaakt de „structure ofte vierkante platte forme", het „nye werck", ofde „voorszeyde nyenwe toorn" (144r. — 145v.). Pas eerst in 1601 (313v.) werd het „loot geleyt opten nyenwen thoorn van Zijn Exc." 5 jaren later (325r. en 329r.) werd hout aangebracht „opt platte" en ook 120 voet blauwe steen. Reeds in 1600 was die sprekende toren aan het Buitenhof eenigszins ingericht. [125]) Hij komt het eerst voor op eene fraaie teekening (bij Ising) van 1598.

Op 20 Febr. 1618 was Prins Philips Willem van Oranje overleden. Bij uitersten wil was Maurits als zijn eenige erfgenaam aangewezen. Te zijnen behoeve — thans „Syne furstelicke duerlichticheyt d'Heere Prince van Oraingen", — deden de Staten nu tusschen 1620 en 1622 uit den grond optrekken, op bestaande fundamenten, het nieuwe stadhouderlijke kwartier aan het Buitenhof, naast en ten zuiden van den nieuwen toren, aan iedere zijde van de middelpoort omvattende vier ramen, gezamenlijk 9 ramen breed. Van die middelpoort ongeveer af tot den hoek bij X werd nu mede een nieuwe galerij gemaakt, in overeenstemming met die, sinds 1534 bestaande langs de raadkamer tot de kapel. [126])

De Prins overleed in 1625 en had dus kort gebruik van zijn nieuw logies. Frederik Hendrik huwde kort voor zijns broeders dood de gravinne Amalia van Solms. Een jaar later werd voor haar een kabinet gebouwd nauw samenhangende met een nieuwe „corte galery", vermoedelijk die tegen — en ten westen van — de kapel. [127]) Ook werd ditzelfde jaar (262v.) gebouwd een „nieuw comptoir van de financie, staende aan den vyver van den hove"; verder het „cabinet" van den Prins, waaraan in de eerstvolgende jaren een nieuw „comptoir voor de clercken" een kamer voor de jonge prins en prinses, eene nieuwe slaapkamer voor haar, met een „comptoir voor de clercken van myn heeren de staten", een vergroote keuken en een „bordestrap in 't logys van Zijn Exc" (thans: toegang tot het kabinet der Koningin) werden toegevoegd; ook een nieuwe galerij aan dat logies (naast dien trap?) en een nieuwe keuken, uitstekende in den vijver. Een en ander wordt zeer vaag vermeld en is moeielijk of niet naspeurbaar. Ook aan den toren werd wederom gewerkt, mogelijk samenhangende met eene nieuwe verdieping daarop; aan den vijver kwam bovendien een secretarie u_1 (?) voor de Staten tot stand [128]).

Twee ernstige branden (Ising, Binnenhof. Staten v. Holl.) van 29 Jan. en 4 Febr. 1635 deden den vierkanten toren en de kap van de aanliggende bovenverdieping, oostelijk tot boven de zaal der Staten van Holland, uitbranden. De tweede brand in den toren was ernstiger; het metselwerk werd echter daarbij niet noemenswaard geteisterd. Veel puin en aarde werd uit den kelder onder de „fynantie van Hollant" reeds datzelfde jaar weggevoerd. De toren werd hernieuwd volgens bestek van 6 Dec. 1636. In 1637 (250v.) verrichtte de metselaar nog zeker (onbekend) werk aan de naastliggende „ver-

treckamer van de Ed. mog. Heeren Staten", alsmede aan het kantoor van de secretarie, welke dus beiden misschien mede geleden hadden door brand of water.

Hare Hoogheid de princes zag vervolgens haar kwartier naast de kapel in 1640 uitbreiden met een nieuwe kamer, „met de gevolgen ende dependentie van dien" kostende 4700 ℔ (1641. 325r.). Die kamer lag aan den vijver; vermoedelijk liep daarop uit een houten galerij [129]).

Inmiddels was in 1644, op 26 Februari, het huwelijk gesloten tusschen Willem van Oranje en de Princes royale Maria van Engeland. Sinds 1642 vertoefde deze jeugdige vorstin reeds binnen den Hove. Haar kwartier lag onmiddellijk ten westen van de kapel. Een paar dagen voor haar huwelijk brak hier brand uit; vermoedelijk was deze van geen al te groote beteekenis, daar de rekeningen er geen gewag van maken, doch wel schijnt de kapel zeer geleden te hebben toenmaals.

Verbouwingen, na 1650 aangevangen in- en aan de nevenliggende statenkamer, waarbij een aanmerkelijk deel van het stadhouderlijk bovenkwartier werd in beslag genomen, lieten dit gedeelte van het Binnenhof echter in wezen. In 1672 is echter sprake van verdiend arbeidsloon door den metselaar „in de ruïne van den brant ontstaan in de keucken van Syn Hoochheyt". Zes jaren later (323v.) werden 7484 ℔ besteed „over het maicken van eenige nieuwe kelders en vertrecken achter de Franse kerck ten dienste van de domestiques van syn hoogheyt, volgens besteck, enz". Aldaar vond men dan ook in 1688 de garde mange, pasteibakkerij, pages eetkamer en hofmeesterskamer van den Prins. De ingang tot dit kwartier onder de galerij heet echter in 1694 (104r.) de „deur van Syn Majt van Groot Brittaigne".

Inmiddels was de stadhouder in 1677 in Engeland gehuwd met 's Konings nicht. Daar aan het stadhouder-

lijk kwartier door de plaats gehad hebbende verbouwing van de statenkamer een belangrijk deel der bovenverdieping was onttrokken, moet voor dezen tijd zeer waarschijnlijk de vleugel aan het Buitenhof in zuidelijke richting zijn voortgebouwd geworden, over eene breedte van vier ramen, in den trant van het reeds bestaande werk boven de middelpoort. Hier kwamen vermoedelijk de slaapkamer met andere vertrekken der nieuw gehuwde, waaraan in 1678, na eenige voorafgaande reparatiën inwendig, het noodige snijwerk en denkelijk ook eenige schilderingen in verguld en op doek werden aangebracht vna de hand van Anthonie Dyckmans, Jacob Roman of van Johannis Monincx. Het nieuwe kwartier kan in 1671 reeds zijn aangevangen wellicht. [130])

Beide kwartieren naast Buitenhof en kapel nu hadden onderling gemeenschap, sinds 1640, door een nieuwe bovengalerij, opgetrokken op de (gedeeltelijk vernieuwde?) benedengalerij langs de noordzijde van het Binnenhof. Door die bovengalerij werd nu voortaan vermeden de doortocht over en door de vertrekken boven de raadkamer. Na 1651 deed zij mede de mogelijkheid ontstaan voor de Staten van Holland om zich een nieuwe statenkamer te bouwen boven de oude, waarbij die nieuwe kamer thans de groote afmetingen kon bekomen, nog blijkende uit de tegenwoordige Eerste Kamer der Staten-Generaal. Die nieuwe zaal was nu voortaan alleen toegankelijk van de benedengalerij, opgaande langs een breeden bordestrap *j*. Ook hier vond men den toegang tot de onderliggende nieuwe kamer van Gecommitteerde raden; tusschen beide zalen bestond door een achtertrap, in den hoek aan den vijver, langs andere vertrekken van dienst mede, eene verbinding. Het is niet onmogelijk, dat de tegenwoordige benedeningang in de noordergalerij van 1640 dateert. [131])

Na het overlijden van stadhouder Prins Willem II in 1651 ving het Eerste stadhouderlooze tijdperk aan tot ongeveer het oogenblik van den moord der beide broeders Johan en Cornelis de Witt in 1672. Van hunne macht legden de Staten van Holland toen herhaaldelijk getuigenis af, o. a. ook in zake de noodzakelijkheid eener nieuwe vergaderzaal en andere bijbehoorende vertrekken. Reeds onmiddelijk in 1651 sprak men daartoe den wensch uit. Op 7 Mei en 14 Mei 1652 besloot men tot het tijdelijk inrichten van andere vergaderlokalen op de verdieping langs het Buitenhof, vrijwel over de geheele lengte van het toen bestaande werk, terwijl dat de ruimte voor de tijdelijke statenzaal zoude worden verkregen, ter lengte van 56 voet, door uitbreking van de tusschenwanden boven de poort en „corps de guardes" Y en het vertrek der Gecommitteerde raden X. (N.B. 't Is de vraag of het bouwwerk de uitvoering van zulke krasse maatregelen wel toeliet.) Hoe en op welke wijze men zich behielp, in het midden latende, zoo schijnt tot den bouw van de nieuwe (boven) statenkamer te zijn overgegaan in de jaren 1652—1658, waardoor — met vrijlating van de boven binnengalerij — ontstond de tegenwoordige Eerste Kamer zaal, lang 66, breed 42 voet (20.6 × 13.2 M.), boven een nieuwe westelijke kamer (12.2 × 13,2 M.) voor Gecommitteerde raden, en een nevenliggend oostelijk tweede vertrek te hunnen behoeve — de oude statenkamer — van geringer afmetingen (13.2 × 7.4 M.) [132]). Oostelijk van dit laatste vertrek werd mede in de verbouwing tot het nieuwe gebouw begrepen een deel van het hiervoren (zie pag. 103) omschreven teekenachtige gebouw uit den aanvang der 16de eeuw, waardoor het tegenwoordige trappenhuis en de aan den vijver liggende boven- en benedenkamer ontstond met 2 ramen. Het geheele gebouw (annexde binnengalerij) werd lang 31, breed 16 M. Inwendig

voltooid werd in de gemelde jaren het gebouw beslist niet. Zijne gansche fraaie, eenigszins overladen, binnenversiering — gedeeltelijk nu' verdwenen — kwam pas eerst tot stand in de jaren 1660 tot 1672.

Fraaier en deftiger dan deze binnenversiering was die, welke volgens resolutie van Hare Hoog. Mog. van 30 Juni 1696 voltooid werd in 1697 in de z. g. Trèveszaal ten oosten der kapel. Boven de oude kamers *b*, b_1 en b_2 (ten deele voor Jonkvrouwe Aleyd van Poelgheest gebouwd) werd uit twee hunner — reeds vroeger samengetrokken — en het nevenliggende vertrek toenmaals deze zaal, lang 17.16, breed 7.91 M., ingericht ter eere van de Generaliteit; hier hielden voortaan in warme zomerdagen die Staten nog al eens vergadering, dan te verkiezen boven hunne zuidelijke onmiddelijk daaraan sluitende oude eigenlijke vergaderzaal. De naam van Trèveszaal is een herinnering aan de hier gevoerde onderhandelingen met Spanje in 1608, welke het 12-jarige bestand van 1609 vooratgingen; de decoratie inwendig strekt ter verheerlijking van het Huis van Oranje, en heeft niets met dien naam uitstaande dus.

Nauw had de Stadhouder-Koning Willem III in 1702 zijn hoofd voor goed ter ruste gelegd, of men besloot terug te keeren tot den toestand van 1651. Het z. g. tweede stadhouderlooze tijdperk, dat nu volgde, duurde tot 1747, toen de tijdsomstandigheden opnieuw den Oranjevorst tot het stadhouderlijk bewind voerden over de Vereenigde zeven provinciën en het Binnenhof weder een geheel ander aanzien kreeg.

Toen betrok de stadhouder op nieuw het oude kwartier, voor zooverre in het voorafgaande tijdperk niet voor staatsdienst bestemd. Groote veranderingen werden na dien tijd in dit oude kwartier niet meer gebracht; maar ook het voor den algemeenen dienst bestemde deel van

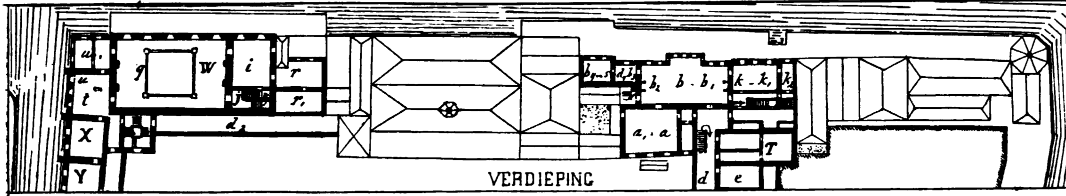
het Hof schijnt na 1702 geene noemenswaardige veranderingen tot op 1795 te hebben ondergaan.

Het Hof tijdens het 2de Stadhouderlooze tijdperk 1702—1747.

Tegen 1730 gaf De Riemer zijne bekende beschrijving van 's-Gravenhage uit, waarin de lezer alle gegevens vindt om ook het toenmalige Hof te leeren kennen. Hij nam bij de beschrijving eene geregelde volgorde in acht, waarbij slechts eene duidelijke plattegrond ontbreekt om haar gemakkelijk te kunnen volgen. Hieraan komt de thans bijgevoegde plattegrond III volkomen te gemoet. Voldoende schijnt het dus thans mij toe daarop hier een passende indice te leveren, welke verdere verklaringen overbodig maakt.

A Rolzaal van den Hove Provinciaal. B, C en D Kelders onder de (vergroote) 1ste raadkamer C (z. g. Zaal van de Lairesse). E. Gang naar de raadkamer en het leenhof. F Groote zaal. F_1 Kelderingang en Tresorie van de raad- en rekenkamer van de Domeinen van den Huize van Oranje. F_2, F_5 en F_6. Gewezen rekenkamers van Holland. F_3 Portaal der zaal met aanliggende Leen- en registerkamer. F_4 Kelderingang. F_7 De beide „kamers ter auditie van de Gemeene-lants rekeninge". G Steenen wenteltrap. H Leenhof van Holland. I Request- en Griffierskamer boven in den toren. I_1 Fourneerkamer met (onder) kamers van den klerk en substituut-griffier, en trap daar naast uit de rolzaal. J Traptoren, leidende naar de 2de raadkamer en de beide charterkamers boven de rol. K Drukkerij van de Staten van Holland en van de Algemeene Staten, enz. L Portaal tusschen de Groote zaal en het Hof. M Vierkante toren (z. g. Haagtorentje). N Gevangenhok (z. g. Bedelaarshok) met kamertje

N° III. HET BINNENHOF c. 1700

(boven), na 1775, voor de deurwaarders en practizijns. O Secretarie van den Raad van State. P Nieuwe straat van 1634. Q, R en S Winkelgalerij en poort naar den Hoogen Raad. T Leenhof van Braband. U Fransche kerk. U_1 Volgebouwde galerij over het gestoelte ten zuiden der kerk en (boven en beneden) charterkamer, comptoir van den griffier, van den agent, commies des griffiers en kamer der provinciale klerken. V Griffie van de Hoog. Mog. V_1 Comptoir van de extraordinaris klerken en V_2 dat van de twee expedieerende commiezen dier Griffie. W Gebouw der Staten van Holland. X Comptoir van de twee commiezen der Finantie van Holland. Y Middelpoort, Y_1 Boekhouderij der Finantie. Y_2 Corps de guardes voor het voetvolk in die Haghe. Y_3 Officieren hoofdwacht Y_4 Comptoir van den expedieerenden klerk der Gecommitt. raden van Holland. Y_5 Twee vertrekken der secretarie van Holland. Z Zuidpoort en portier van den Hove,

1. Raad- en rekenkamer van de domeinen van den Huize van Oranje. 2. Oude stadhouders griffie, boekhouderij (?) en lavanderie. 3. Goud- en zilversmids keurhuis.

a en a_1 (beneden) Charterkamers — daarvoor a_2, verblijtplaats van de Generaliteits reizende bodes. — (boven) Vergaderzaal van Hare Hoogmogenden, met nevenliggend kamertje (?) voor twee kamerbewaarders. *b* — k_1 (beneden) Generaliteits-rekenkamer, t. w. *b* kamer der twee secretarissen; b_1 vertrek van de leden; b_2 kamer van den commies; b_3, d_6, b_4 en b_5 secretarie; k_1 vergaderkamer. (boven) *b* — b_2 Trèveszaal; b_3 Besoigneplaats voor de gedeputeerden van het college der admiraliteiten; b_4 en b_5 hun vertrekkamer en k_1 de conferentiekamer van de Hoog Mog. met den Raad van State en de Generaliteits-rekenkamer; *c* en d_3 Gang naar en langs de kapel, deels boven, deels beneden. *d* Gang van de Groote zaal naar

de Hoog Mog., met poort daaronder. d_1 Gang met trap en poort naar de griffie van het Hof. d_2 Galerij langs de Staten van Holland, tusschen de beide (voormalige) stadhouderlijke kwartieren. d_3 Boven- en benedengang der Griffie, langs de kerk. *e* Deurwaarders en finantie (?) van de Hoog Mog. *f* Generaliteitsmuntkamer of vergaderplaats van de „Raden en meesters-generaal van de munte der Vereenigde Nederlanden en derzelver assaaimeesters." *g* Toegang tot het (voormalig) princelijk pavillioen. *h* (Voormalig) kwartier van den Stadhouder-Koning. *i*, *r* en W (onder) Drie besoignekamers voor Gecommitteerde raden. *j* Trap en opgang naar de Staten van Holland. r_1 (onder) Kamer voor de procureurs bij die Staten. *r* en r_1 (boven) Twee vertrekken voor de secretarissen dier Staten. *q* (onder) Vergaderzaal van Gecommitteerde raden. *q* en W (boven) Vergaderzaal der Staten van Holland. k_2 tot p_2 Raad van State, t. w.: k_2 Comptoir van den Commies der Thesorie; *l* kamer van den Thesaurier-generaal (met achterliggend portaal van 1609, vormende de voormalige Cleefsche kamer); m_1 z. g. groot vertrek van den Raad; m_2 vergaderzaal van den Raad; O (of *m* en *n*) secretarie en *p* kamer van den Secretaris van dien raad; p_1 en p_2 twee vertrekken van circa 1730 (?) als kamer voor den commies van den secretaris en besoigneplaats. *o* Voormalige cijpressenkamer in de kasteleinij; o_1 plaats; o_2 z. g. achterkamer van den kastelein van 1585? *s* Binnenplaats. s_1 Vertrek van den Commies ter griffie van de Hoog Mog. van 1680 (?). *t* en *u* Vertrek voor de klerken van de Financie van Holland. u_1 Secretarie en comptoirken van den Secretaris van Staat. *v* Achtkante toren, behoorende tot de kasteleinij. *w* Vervallen bolwerk van 1479. *x* Houthuis. x_1 Wapenhuis. x_2 Corps de guardes. *y* Vestibule van den Hoogen Raad, y_1 Rolzaal. y_2 Raad-

kamer. y_3 Bibliotheek. y_4 Comparitiekamer. y_5 Drie kamers der griffie van dien Raad. z Toegang tot het wapenhuis.

De Riemer liet in zijne beschrijving begrijpelijkerwijze het onbewoonde, in wezen gebleven, stadhouderlijk kwartier achterwege. Waar die schrijver zelf (p. 132—134) niet in staat zich gevoelt iets van belang mede te deelen omtrent de ligging der reigerij, kaatsbaan, kasteleinstuin en het akerland, is het misschien te raden, dat het hem mede vrij ondoenlijk zoude geweest zijn, het oude stadhouderlijke kwartier uit een te zetten op een tijdstip, dat men bovendien niet gaarne aan dit bestuur werd herinnerd. Dat wij echter eene beschrijving daarvan uit dien tijd, of daaraan voorafgaand tijdperk, missen, is te meer jammer, wijl de rekeningen ons dienaangaande eveneens in den steek laten. Ook het particuliere karakter, aan dit kwartier eigen, maakt, dat men in vele opzichten daaromtrent in het duister blijft. Meer nog is te betreuren, dat De Riemer zich niet uit over de eigenaardige inrichting der kasteleinij in zijn tijd. Ook hier derven wij allerlei voldoende gegevens; de indeeling van het tegenwoordige Departement van B. Z. wijst op eene eigenaardige reeks van in- en aanbouwen, waarvan oorspronkelijk doel en bestemming ons steeds onbekend schijnen te zullen blijven.

Een ander deel, t. w. het zuidwestelijk gedeelte van het Binnenhof vindt men mede niet omschreven; het was dan ook bebouwd met particuliere erven van geene algemeene beteekenis. Onder Prins Willem V werd echter hier een geheel nieuwe serie van vertrekken en zalen gesticht, bestemd als diens Paleis, thans in gebruik bij den Raad van State en de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Men meene ook niet bij den meer vermelden schrijver

eene schitterende beschrijving terug te zullen vinden omtrent de Groote zaal in zijn tijd. Zijne aandacht toch was verdeeld tusschen de langs de wanden geplaatste boekenstalletjes en de van de kapspanten neerhangende vlaggen, wimpels en tropheeën, veroverd op den Spanjaard of op den Engelschen nabuur.

Ook voor hem ging de herinnering aan de laatste openbare bestemming dezer zaal — even als voor ons — terug tot den jare 1651, toen de z. g. Groote vergadering hier werd gehouden.

De Riemer bevroedde natuurlijk nog niet, dat haar een blijvende naam was beschoren, nadat hare geschiktheid gebleken was tot het houden der trekkingen van de generaliteits klassenloterijen. Wanneer men nagaat, dat boekverkoopingen hier nog in 1785 voorkwamen, doch dat de loterijen van staatswege, niet alleen geregeld van 1726 tot den aanvang der 19de eeuw, doch zelfs van 1815 tot 1840 hier gestadig plaats vonden, dan is het begrijpelijk dat haar de teekenachtige naam van „Loterijzaal" is deelachtig gebleven, en dat zelfs een keuze tusschen dien naam en dien van „Boekverkoopingszaal" b. v. geen overweging zoude verdiend hebben.

Keizer Karel V schijnt de laatste Vorst geweest te zijn, welke iets voor die zaal moet gevoeld hebben, getuige eenige uiterlijke verfraaiingen en vernieuwingen tegen den jare 1537 aan de beide torens. Noch toenmaals, noch later — tijdens de Republiek — kon die zaal aan hare oorspronkelijke bestemming geregeld voldoen. Voor feestzaal niet meer gezocht, vergde de Republiek die zaal evenmin voor de bestemming, haar overigens aangewezen t. w. voor de huldiging van den Souverein over de Nederlandsche gewesten langs de zee, als vorst en volk elkander trouw beloofden volgens 's lands oude gebruiken en herkomen. Waar alle andere kwartieren op het Binnen-

hof bruikbare bestemming vonden, veelal getrouw aan de overlevering volgens de geschiedenis, is het niet geheel onbegrijpelijk, dat juist voor de Groote zaal geen passende bestemming werd gevonden.

JHR. G. G. CALKOEN.

Utrecht, September 1901.

TOELICHTENDE AANTEEKENINGEN.

De navolgende aanteekeningen strekken hier en daar tot nadere verduidelijking van sommige mededeelingen. Zoowel hierbij als in den tekst moest steeds rekening worden gehouden met de ligging der besproken gebouwen; de bijgevoegde aanwijzingletters hebben dus betrekking op de overeenkomstige letters op de bij ieder tijdvak behoorende plattegronden; deze laatsten zijn ontworpen met behulp van een plattegrond van het Binnenhof uit de tweede helft der 19de eeuw.

Thans bestaat nog zoo veel, dat op de oudste toestanden terugwijst, dat met vertrouwen van dien plattegrond kan gebruik gemaakt worden, ook al moet misschien in enkele onderdeelen eenige voorzichtigheid bij de beoordeeling in acht worden genomen.

Ter bekorting zijn de talrijke noodzakelijke aanhalingen uit de rekeningen van den rentmeester van N.-Holland, folio's, recto en verso, slechts aangegeven door het beginjaar der rekening met bijvoeging van het folionummer. Andere meer verspreide bronnen zijn iets uitvoeriger aangeduid.

[1]) (pag. 39.) Onder Graaf Floris is weinig van diens besturende ambtenaars bekend. Voor zijn dagelijks huishouden of zoogenaamde „herberghe", waaraan b. v. een hofmeester, stalmeester, enz. waren verbonden, aan wie mindere beambten rekenschap kunnen zijn verplicht geweest af te leggen, kan aan het hoofd gestaan hebben een vertrouwd meer algemeen kundig klerk voor geldelijke zaken.

Tegenover zijne Raden en voor het opmaken der door hem uit te vaardigen oorkonden liet de Graaf zich bijstaan door een bekwaam secretaris of „meester klerk", zijnde zulks — van 1268 tot althans 1289 — Gerard van Leyden, gewezen pastoor van daar. De uitgegeven oorkonden, veelal door de aanwezige (ridders) raden mede bezegeld, werden niet, gelijk later, in registers

beschreven, of behoorlijk geregistreerd; ook de opbewaring van belangrijke inkomende stukken zal wel te wenschen hebben overgelaten. In 1297 (v. Mieris, Chart. I. p. 579) schijnt Grave Jans klerk, Wouter van Brugge, tevens diens rentmeester. In 1299 (Idem, p. 614) zijn naast den rentmeester ook zegelaars bekend. Voor den meester-klerk koos men steeds een bekwaam geestelijke; tegen 1320 (Idem, II. p. 241) was zulks b. v. Mr. Jan van Florensen, tevens proost. Onder deze meester-klerken stonden natuurlijk enkele ondergeschikte klerken van mindere bekwaamheid.

2) (pag. 40.) Oork. v. 1328. Matth. Analecta. V. 4°. p. 944.

3) (pag. 40.) Dat het hof niet geregeld toefde in die Haghe blijkt ook in 1327 (v. Mieris, II, p. 412), toen omtrent den priester van de nieuw in te stellen parochiekerk te Eikenduinen bepaald werd, dat deze niet meer rechtens ten hove zoude eten „alse onse here die grave jof onse vrouwe die gravinne dair wesen sullen".

4) (pag. 42.) Dagvaarten voor het gemelde doel werden door 's vorsten boden bijeengeroepen, vooral wanneer geld of troepen noodig waren. Zij vonden allerwege plaats en telden een paar leden van iedere stad, welke spraken met den vorst en met zijne aanwezige raadsleden. Pas eerst sinds circa 1400 hadden zij meer geregeld in die Haghe plaats. Ook andere gewichtige belangen, door de omstandigheden geboren, gaven aanleiding tot bespreking met den Graaf en diens Raad. (Dr. P. J. Blok. Holl. stad in de middeleeuwen. p. 93.)

Die Raden, onbeperkt in aantal, werden naar goedvinden door den Graaf op het oogenblik zelf geroepen en geraadpleegd, waar en wanneer het hem goeddacht en gekozen uit zijne omgeving. Zij gaven als het ware zekere wettige kracht aan de Grafelijke daden en uitgevaardigde oorkonden; soms onderteekenden zij mede of anders geschiedde dit namens hen door een der hoofdklerken, kundig in rechts- en bestuurszaken. Bij het geheel of gedeeltelijk te loor gaan dier oorkonden konden die getuigenissen, zoolang nog geene registers waren ingevoerd, een meer onmiddelijk practisch belang hebben natuurlijk. Vooral Willem III raadpleegde die Raden herhaaldelijk. Circa 1306 (v. M. II. p. 57) treden zij reeds te zijnen behoeve op; elders is er sprake van zijnen raad, van de knapen en raad der steden van Zeeland, of van den gemenen raad in 1320 en 1321 (Idem

p. 241, 245 en 264). In 1351 en 1352 blijkt, dat die „gemene raad" kent zoowel de edelen als de steden. (Idem, p. 806, 814 en 815).

5) (pag. 42.) Reeds in 1324 blijkt deze 's Graven klerk voor staatszaken. Geboren circa 1280, werd hij tegen 1332 opgenomen in den adelstand, maakt hij voortaan dan ook deel uit van den raad, steeds eigenlijk als „overste klerk" daarbij optredende. Niet lang na 1355 overleed deze kundige man. (Dr. Blok, a. v., p.348 — 353). Zie verder ook hierna aanteekening 29.

6) (pag. 42.) v. M. II, p. 89—91 en p. 757.

7) (pag. 43.) Dr. Blok, a. v., p. 82.

8) (pag 43.) De Riemer, Beschrijving van 's Grav., II, p. 75; v. M. II, p. 365.

9) (pag. 45.) Verg: de medegedeelde lijst bij Kroon, Beschr. van 's Gravenhage, p. 94—99.

10) (pag. 46.) Zoo luidt het: 1352. 40r. Item om te delven..., dat omme ten viver toe. 1361. Muur tusschen de koken ende bomgard. 1366. 36r. Item der rentmeester utgheven omme die mure van den hove alomme te verschoien ende te versolen, die wile dat de viver droech was. 1434. Aen die noertoesten hoeck van dat voirsz. hoff dair oic (den muur) te stoppen ende te schoeyen, enz. 1436. 73r. Die „cartelen van den vivermuyr" overal gestopt. 1498. 146v. Item noch gemaict een nyenwe schuttinghe, streckende van de Regystercamer tot an den houck van den singel toe. 1499. 123v. Gemetseld.... van de eerste valbrugge (middenpoort), staende bi de registercamer ende van daer noirtwaerts ommegaende mit die oostsyde van de voorsz. hove tot die middelbrugge toe, alsoe men van de hove upte spoye gaet.

11) pag. 46.) 1358. 28v. 't gat doer den torn te maken in die gote van der groter zale, daer een knecht op waect. 1363. 18v. Item van de viver in de Haghe te biten. 1364. 39v. De toren werd bewaakt 14 nachten, „doet ys lach in den jaer 65." 1479. 189v. O. a. een nieuw „kazyn" geplaatst in de kamer, staande aan den „schattoirn". Ook een deurkozijn gebroken in de kamer „dair die waker in gelegert is, 's nachts als hy waket".

12) (pag. 47.) Eigenlijk kon men oorspronkelijk met de tweede poort volstaan, zoodat niet onmogelijk de noordelijke poort en brug eene uitvinding is van Hertog Willem V, meer in de nabijheid zijner eigen woning, terwijl dat onder hem ook de aanleg van tuinen binnen den hove voor den dag treedt en het hof zich meer weidsch schijnt te gaan ontwikkelen.

13) (pag. 49.) De poorten zullen smal geweest zijn; maar ook de wagens waren in den aanvang zeker niet breed. Tegen 1470 (Utr. Buurspraak boek, f. 128v.) blijkt, dat de voerwagens in Holland verbreed waren, waaraan men zich streng te houden had. Sinds 1478 (Idem, f. 108r.) bestond ook die verplichting voor het Sticht zelve.

Wanneer beide poorten binnen den hove zijn vervallen voor goed, blijkt niet. In 1648 bestond alleen nog de zuidelijke poort, doch min of meer als ruïne. (Ising's Binnenhof, Groote Zaal, pag. 33.)

14) (pag. 49.) 1350. 110r. Item Rytgher van een nieuwe strate te maken binnen den hove van de valbrugghe tot Zodtekaans porte. 1410 ...poyn gevoert voirt portael van der Zael, so men totter Capellen gaet. 1441. Aerde gevoert tot enen ganck tusschen die poirte van die grote zael ende der middelste poirte van den voirsz. hove ende een ganck gemaict tusschen de capelle ende die raetcamer (W) aldair.

15) (pag. 49.) In 1403 lag het „grote tournoyvelt" onmiddellijk ten zuiden van zeker erf en hofstede „int Voirhout". In 1352 werd er „door myn Here van Hollant een tornoy geslaghen". (Kroon, a. v., p. 137). Waarom of, na 1606 ongeveer, het terrein voor den Doelen den naam van Tournooiveld verkreeg. (Id., p. 276) is niet duidelijk. Uit de rekeningen blijkt alleen, dat in 1387 (25v.) zekere som betaald werd voor „misse, daer die putte opt tornoeysvelt mede ghevollet ende gheeffent syn", houdende dit feest mogelijk verband met het tegen dien tijd gesloten huwelijk tusschen Willem van Oostervant en Margaretha van Bourgondië. Hier schijnt de Kneuterdijk bedoeld.

16) (pag. 50.) 1352. 29v. ... die strate te maken voir die coken ...ende dat gruys te cruden uter zale voir die coken.

17) (pag. 50.) In deze blijkt het navolgende: 1352. 29v. Item om dat proyel te reynen after myns heren camer (bij β); 1354.

47r. Van prayellen te maken binnen hove ende in den houte; 50 r. om spikeren ander papenprayel (bij V); 1361. rietdekkerswerk aan: een preyiel onder die linde (bij V); een proyieel voor der joncvrouwen camer (bij γ) ende een preyiel after der Cnapen camer (bij β). Vermoedelijk lag dit laatste tegenover R, want in 1343 (Uitgeg. rentm. rekeningen door het Hist. Gen.) worden in één adem opgesomd de „meester cnapencamer ende miere joncvrouwen camer" (H), waaruit af te leiden valt, dat zij nabij elkander waren gelegen.

18) (pag. 51.) In het laatst der 15de eeuw staat echter kamer C bekend als de „goede graven" kamer, waarover nader aant. 43.

19) (pag. 52.) Twijfelachtig is dan ook of die opgang vroeger wel bestond; mogelijk is in 1343 bedoeld de traptoren tegen den noordelijken gevel bij G, welke toren in 1525 gedeeltelijk werd vernieuwd.

20) (pag. 52.) Zottekijn blijkt dit jaar portier te zijn geworden; hij woont klaarblijkelijk bij de middelpoort. Over hem en zijn opvolger: De Riemer I, pag. 171 en 182 (?)

21) (pag. 52.) Wagenaar, Vad. Hist. III, p: 279 neemt aan, dat het kruit voor het eerst hier te lande gebruikt werd in 1350. Reeds in 1346 blijkt uit de rekeningen, dat de metselaar werkte aan „den ketel in die cruytcamer."

22) (pag. 53.) Op 28 Nov. 1585 en op 21 Dec. d. a. v. ordonneerden de Staten van Holland het kwartier voor den Graaf van Leicester, ten oosten van de kapel, in orde te brengen en daarvoor ook de Cleefsche kamer te laten inrichten. (De Riemer, p. 134—142). In 1586 (Rek. 156r.—166v.) blijkt onmiddellijk ten oosten tegen deze kamer te worden aangebouwd, met een *trapjesgevel*, enz. het vertrek thans nog aan den vijver zichtbaar, twee ramen breed. De Cleefsche kamer *l* is dus bekend en thans vloeit uit de navolgende aanteekeningen ongeveer de ligging van de gezochte kamers voort. In 1438 was bekend de kamer „dair myn vrouwe van Cleve lach"; aan de oostzijde blijkt zij in 1586 nog vrij te liggen. Voor het overige vernemen wij uit de rekeningen:
1479. 189r. muyr tusschen den voirsz. toirn (achtkante toren) ende cypressencamer (*o*); 1453. 72v. — 74r. o. a. eyndelste camer (o_1) van den hove, die teynden aen die cypressencamer

staet; 1438. 72v. trappe als men gaet van der cypressen camer ter singelen waert; 1455 dat zaeltgen voir die cypressencamer; 1462. 63r. cleyn zaeltgen, dat staet aen die oistzyde aen die lange bereycamer; 1453. 73v. en 74r. Gestopt... op die grote bereycamer (O), die van den vyver strect tot die harnascamer (P), op dat cleyne zaeltgen dat daeran staet (waarin mijn Heer at)... op een cleyn camertgen mit een p... huys, staende tusschen dit zaeltgen (*p*) ende de cypressencamer. 1455. Gestopt... up een loyff, die onder an die grote bereycamer staet ende dair tegensover aen die andere zyde teynden die camer mitten ruyten een stuck daerop verdect. 1453. 74r. Camerkyn (Q) in die gaerde teynden die harnaschcamer. 1458. Cleyn zaeltgen naest die zwarte camer (*m*). 1455. Zwarte camer over die vyver. 1483. 113v. Zwarte camer staende an die harnaschcamer. 1452. 68r. Camer (Q) die staet after an die harnaschcamer ant grote prieel (γ) 1446. 80v. Camer (Q), die tenden an die harnascamer staet, daer myn here cappellaen in plach te slapen. 1437. 72r. Gestopt... uptie twee cameren (*n*) oistwaert van die grote zwarte camer langes die viver... uptie cypressencamer ende uptie twee nuwe cameren (p_1 en p_2.) daeran. 1500. 113r. Item noch gewrocht ende gemetselt aen die dullegraefscamer (S). Item die trappen van den wendelsteen geheel vermaect ende een nyens verleyt up dat myn genad. heere van deselve camer in de caetsbaen (β) gaen mochte. 1513. 78v. ende oick gestopt up dat vuytlaet tusschen den voirsz. raedtcamere (sinds 1511 A) ende de zieke graven camere. 1498. 160r. Item up die danscamer (T) staende aen des graven camer voirsz. 1494. 144r. Gedekt: noch die assaen (assaaikamer van de munte R) dairneven mit dat ander vertreck daeranvolgende tot an die grave camer ende vertreck. 1499. 138r. Item up die ganck van de oude graefscamer, daer die assaycamer onder staet. 1504. 131v. Den haard vermaakt enz., upter camer van den Capiteyn boven der munte, geheeten „den Rechter". (Q). 1505. 129r. Item een sloot genomen van den voirduer oestwaert van de assaycamer, dair een dienair van den stedehouder woent, genoemt „den Rechter". 1507. 127v. In de assaycamer aen d'oostzyde een glas... in de keldenair van deselve assaycamer. 1510. 146r. Gestopt up de ganck after die munte camer. 1518. 76v. Gelevert boven de dullegraafscamere, item up de camere daeran, daer *'t autaer* staet.

[23]) (pag. 54.) Dat de vierkante toren en de „schattoren" één zijn blijkt nader: 1490. 112r. ....gote, die vernyenwet ende verleyt is tusschen die oude sale ende des dullegraefscamer. 1489. 97v. Schattoirn staende an de dullegravencamer. 1470. 186r. Tusschen die oude zael ende die oude scattoirn een goot gemaict (blijkbaar van hout en lang ongeveer 18 voet = 5.65 M., metende die toren thans boven en buitenwerks feitelijk ongeveer 5.50 M. vierkant.) 1462. 57v. In die waerderop (N) teynden die grote zael, een gevel offgebroken aen beyde syden van een scoorsteen. Aldair twee gaten in die muer gehouwen aen die scattoirn ende aen beyden syden van die toirn in die andere mueren een gat gehouwen ende daer een stryckhout in gemetselt.... daer men die spannen up nagelde van die voirsz. waerderop.

[24]) (pag. 54.) Een en ander blijkt: 1355. 47v. Eerst op mynrer vrouwen camer van 33 voeten niwes glaes. 1359. 40r. Odevairsneste te maken op mynre vrouwen camer; 40v. den ganc neder te legghen van id.; gewrocht an die casinen van miinre vrouwen ganc; 41r. aen den ganc ghetymmert ende aen die boghen te maken over te welven; die boghen in te setten, die kasinen op te setten, binnen aen den ganc te werken; 41v. gewrocht aen die trappe van mynre vrouwen ganc; 47v. 20.000 nuwes steens aen den ganc mede te welven. 49r. Van werken (aen) den ganc tusschen mynre vrouwen camer ende der ouder zale. Jan Rode van der dore te breken onder die zale, die gaen sel in die camer van den ganghe. 52r. Hij wordt met leien afgedekt.

[25]) (pag. 57.) Dr. Blok, Geschied., a. v., II, p. 93.

[26]) (pag. 57.) Blijkt in 1441: Onder de Beyersche camer een grote balc gescoert ende een nyenwe stantvinck dairinne gesteken.

[27]) (pag. 57.) Zoo in: 1387. 29v.: an reghelen op myns heren camer, die tapiten aen te hanghen.

[28]) (pag. 57.) Niet gedetailleerde rekening ten Rijksarchieve (eigendom der Gemeente 's-Gravenhage). Ook: 1366. 26r. an veynsteren in die nuwe wairderobe; 28v. 12 waghenscote, daer men dubbel veynsteren of maect in die waerderobe upten viver.

[29]) (pag. 58.) Geen wonder! er bestond in deze verwarring, waarin tegen dien tijd door den bekwamen Gerrit Alewynsz. reeds eenigermate was voorzien. (Dr. Blok, Holl. stad, enz. p.

348—353). Reeds in 1336 werden echter de uitgegeven charters bewaard in een „scrinium" in de kapel; ook in 1326 is er sprake van het leggen van dergelijke stukken int „scrinium van der capelle" door bovengemelden Gerrit, die in 1353 blijkt „clerc van den register" (Kroon, Beschr. v. 's-Gravenh., p. 98, 185—189), en eigenlijk dus deel uitmaakte van 's graven cancelrij. Die canselarij moet ontstaan zijn ongeveer tegen 1316, tijdstip waarop hier te lande het aanteekenen in „registers" een aanvang nam. In dit jaar vermeldt de rekening een „camer, daer men 't boec screef," mogelijk met deze zaak samenhangende. Camerlinc Willem van Duvenvoorde had reeds in 1317 het zegel onder zijne berusting. Op 19 Nov. 1323 en 16 Maart d. a. v. vertoefden hij en Geryt Alewynsz. b. v. voor de zegeling der handvesten te Dordrecht. (Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen., Dl. 14, p. 102 en 105). Denkelijk werden in deze jaren verspreide oudere oorkonden in een register „Coninck Willem" opgeteekend. Stukken, onder Willem III opgemaakt, werden echter destijds onder verschillende hoofden samengebracht in registers, loopende over de jaren 1316 tot 1334. Aan deze cancelarij waren toen behalve Alewynsz. meerdere klerken verbonden. Waar zij werkten op het Binnenhof kan niet worden aangewezen thans; misschien in de „oude registerkamer" naast de middelpoort Y, hoewel die onder dien naam pas eerst in de rekening van 1443 voorkomt, terwijl dat voor de opbewaring van de eigenlijke oorkonden bekend is, dat deze berustten ten deele in de boven vermelde kist in de kapel (reeds in 1319), maar ook van 1324 tot 1334 onder den rentmeester van Noord-Holland (vermoedelijk in gebouw K), zijnde hij, naar schijnt, destijds aan te merken min of meer als „charterbewaarder," zooals in latere tijden — met name in 1498 — de Tresorier optrad als bewaarder van de „charters en registers" hier te lande. Nog blijkt beslist in 1346, dat zekere brieven „in den Haghe" moesten gebracht worden „omme te registreren". (Verg. voor een en ander: Jhr. Mr. Th. van Riemsdijk: De registers van Gerard Alewynsz. in Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., 3[de] reeks, 7[de] deel.)

30) (pag. 58.) v. Mieris, IV, p. 821. In 1433 werd die Canselarij door Hertog Philips hervormd; het aantal klerken werd verminderd, doch behalve een „bewaarder van het register" bleven er aan werkzaam 4 klerken behoudens nog een bijzondere secretaris van den vorst. (Van Riemsdijk, Oorsprong v. h. Hof v. Holl. in: Hist. opst. aan R. Fruin).

[31]) (pag. 59.) v. Mieris, III, p. 617, 663, 671 en 754. Volgens Philippus a Leydis was het doel der instelling van het Hofkapittel in 1367 (Zie deswege: De Riemer) de kanunniken te laten optreden als 's Graven Raden in regeerings- en rechtszaken, maar ook om aan hen de zorg op te dragen voor de brieven, charters en het schoon geheel der registers („litterae, cyrographi et decus registri") (Van Riemsdijk, a. v.)

[32]) (pag. 59.) Deze huizinge bestond in 1484. 129v., 134v. en 143r., klaarblijkelijk uit minstens 3 woningen. Er werd gestopt b. v. up die camer, staende naest den bornput te hove; item an de noirtsyde van de middelste camer, staende by de voirsz. put; item up der hoofmeisterscamer dairan staende.

[33]) (pag. 59.) In deze vindt men vermeld: 1376. 36r. ...ende te besighen op die sanctewerie ende op myns heren camer, die an die capelle staet. 1381. 30v. Sanctuari, daer miin heer ende miin vrouwe misse in pleghen te hooren. 1383. 34r. ...in die ghote twisschen die sanctuarie ende der nuwer camer; 30v. nuwe camer an die capelle. 1387. 30v. an die tralyen van de sanctuarie in die capelle (zijnde het jaar te voren tusschen beiden een deur doorgebroken.)

[34]) (pag. 60.) Men vindt deswege: 1391. ...een tridzoer ghemaect, aldair men broot ende spisen op set; in die aelmissen een nuwe veynster. 1437. 68v. ...ende die scuttinghe gemaect mit eenre dueren after die cancelrye, updat men dair van buten so na nyet comen en sal, als men pleecht. 1438. 74v. In den aelmiskelre een contrecuer (haardplaat) gemaict ende oic een voete gemaict, dair men aldair den groten ketel upset, ende voir den oven aldair ene muyre gemaict om den wint te schutten, die dair in te wayen pleecht. 79v. Voir der aelmoessenierscamer gemaict een bescut van horden ende ander houtwerck mit een duer dairan voir de boghe van der cameren aldair voir 't lopen van de arme luden. 81v. In der aelmoesenier camer gemaict een grote brede viercante banck, dair men die spise up leyt.

[35]) (pag. 60.) Want het luidt: 1383. 27r. Gewrocht, gespit en gepoot „bi der capelle". 1361. preyeel onder die linde. 1364. 53v. Gemetseld onder den lindeboom. 1400. Item Heyntgen van Tienweken voir een stien, dair een tredzoer of gemaect is onder die linde. Elders op 1442 (Isings Binnenhof, sub Kapel)

wordt mede melding gemaakt van deze groote linde met bank nabij de kapel.

In het algemeen blijken in het begin der 16de eeuw alle bijbehoorende officien der kapel te liggen ten noorden van de kapel langs den vijver, en ten deele ten oosten daarvan. Daartusschen en het Binnenhof schijnt een, met opgaand groen bezet, binnenplein te zijn blijven bestaan, dat in 1554 zich mede uitstrekte langs 's Keizers keuken en aan de andere zijde begrensd werd door het koor der kapel, dragende toen den naam van „Groenewout"; na de hervorming werd het verder volgebouwd.

36) (pag. 61.) De juiste ligging van het ridderhuis is niet met zekerheid te bepalen doch laat zich zeer sterk vermoeden:

1352. 35v. Ridderhuys (W) ende camer (X), daer de buttelgiers ligghen. 1437. 65v. Ende de camer, die der boutelgiers camer te heten plach ende nu geordiniert es... dat voirtan te wesen der stede-camer van Hollant, enz. 1463. 79v. Boven die stede-camer een trappe gemaict, daer men voirt up die foerye mede gaet. 1452. 63r. Die trappen, die men upte foeyerye gaet voir die middelste poirte van den voirscr. hove. 1358. 20r. Die tenten van den ridderhues neder te laten ende in die sale op te hanghen; ant portael van den ridderhuse ene elst te houwen. 1364. 46v. ende te beschieten, dat ghebroken was aent ridderhuys, doe men stac. 1388. 24v. van der plaetse voir die zale te effenen. 37r. gepaveyt an die plaetse voer die zael. 1398. 4 mannen, die 't hof in die plate effen maecten, doe men tornieren soude. 1404. 37r. van der plaetse 't effenen int hof, alsoe men steken soude. 1415. ...die die plaetse volden ende effenden voir die sael, daer men te stecken pleecht. 1432. Blijkt de plaats binnen den hove weder met aarde en mest geëffend „om aldaer te steken."

37) (pag. 61.) 1390. Van den zande in die zael te dragen, daer men op dantste. 1388. 37r. An den trappen, die men in de viver gaet. 1388. 37r. Ghepaveyet„ daer myn heer te kaetsen plecht. 1454. Noch up de voirsz. Beyersche camer (*a*) zes of zeven yzeren haken vastgemaect ende sparren daerop geleijt, omdat men daerup niet caetsen en soude. 1381. 27r. an die scute, daer myn vrouwe in den viver mede te varen plach.

38) (pag. 61.) 1376. 28r. Van den fondament van den poirtael te delven ende die aerde te effenen voer die zael. 35r. 6 rien

(rijen?) te besighen aen die trappen van den wendelstien int poirtael. 1383. 37v. Gemetselt an den schoerstien opt portail.

39) (pag. 61). Zoo blijkt: 1375. 25r. hout gebezigd: aen den raem ende waghenscot, daer men den ganc mede onderscyeten soude, die men ghaet op myns heren camer.... ende aen den ganc te onderscyeten, die men uter zael ghaet op myns heren ende op mynre vrouwen camer ende een nuwe kasyn ende een nuwe doere te maken aen myns heren waerderop (*e*). 1376. 31v. trappe, die men gaet up myns heren taelgerie. 1476. 33v. en 36r. waerderop twischen der ouder zael ende der nuwer zael.

40) (pag. 62). Zoo vindt men: 1378. 19r. an die poirt bi der nuwer camer te hanghen; 22v. aen die poirt bi myns jongheren camer; 1386. 33r. 15 rachters ghebesicht an die poirte voir myns heren camer van Oestervant; 1387. 34r. Ghedecket op ten nuwen ganc bi der stove; 1437. 66v. uptie ganc tusschen die camer van Oistervant ende die oude zale. 1448. 80r. Gestopt uptie camer van O., uptie camer, die aen die oistsyde van die voirscr. camer van O. staet, oic up die camer, die aen de westside van de camer van O. staet, op de trap ende op den gang naer de oude zael ende op de heymelichede naest die camer. 82v. op die ganck, die gaet van die oude zael *zuytwaert* off tot die camer van O. 1447. 76v. blijken te bestaan: de camer van O., de grote camer van O en bij ieder een klein kamertje.

41) (pag. 63.) Reeds in dit jaar bezat Aleyd „die husinghe ende hofstat in den Haghe, die ghecoft wort jeghens Heren Adaem van Berwaerde", bevestigende Hertog Willem op 16 Maart 1390 zijns vaders gift (v. M., III, p. 552); want toenmaals (Graf. rek., 1387. 52v.) verdobbelde Albrecht 22 guldens in Joncvr. Aliden husinge, dair heer Adam in plach te wonen. En het luidt verder: Item myn joncker v. Beyeren (Willem) optie selve tyt gheg. mede te dobbelen 10 guldens. Item Joncker Jan gheg. mede te dobbelen 4 guldens. Het blijkt niet of zij allen bij Aleyd dobbelden. Enkele dagen daarna: Item Joncker Aelbrecht ghesent up die selve tyt mede te dobbelen 9 guldens; deze was dus reeds destijds niet binnen den hove.

42) (pag. 63.) Men vindt deswege: 1387. 30v. An joncvr. Alide „stille" van Poelgheest (tegen k_1?)... an joncvr. A. waerderop v. P.... an wynstellinghe, an een bierstellinghe ende an een tredzoer in horen kelnaer. 1388. 30r. In jonkvr.

Aliden kelnair, die kannen op te hanghen; 35v. Item van $2^1/_2$ voet nuwes glas *op die trappe*, die men gaet in jonkvr. Aliden camer. 37v. veynstercasyn mit tralien te matsen in joncvr. A. camer. 1390. 12v. allerlei hout in „die nuwe camer ende an die nuwe waerderop opten viver"; verder worden hout, steen, kalk en leien verwerkt blijkbaar aan „joncfrou Aliden coken", maar er is ook sprake van hout, steen en anders „die men ghebesicht heeft an joncfrou Aliden van Poelgheest nuwer camer", alles helaas! „zooals de (niet meer bestaande) particlen houden".

[43]) (pag. 64.) Omtrent 's Hertogen kwartier het navolgende: 1475. 226v. Gestopt op die goede graven camer, die men die camer van Luyck hiet; 1439. die drie cameren, daer hertog Jan plach te leggen. 1439. Gestopt uptie grote camer van Ludick, optie ganck daeraen ende up die grote heymelichede daer bysyde. 1483. 113v. Item op dat lange hoige p...huys, staende an dat noirteynde van die ouder sael. 1448. 81v. gesteygert optie camer, daer hertoge Jan van Beyeren up plach te leggen.... die trappe die daeronder staet, gestopt ende beworpen. 1454. Gesteygert aen die goot, die tusschen die oude zael ende die camer van Ludic leyt. 1467. 71r. In een ganck, die men van die oude zael in die camer van Ludic gaet. 1443. Die wendelsteen, dat men gaet van die camer bij de oude zael int pryeel, onderscoten mit hout. 1462. 74v. In die ganck, dat men gaet in die camer van Ludic, aen die noirtside in een stienen cruyskesyn verloot. Boven die camer van Ludic, in een cruyskesyn aen die oistsyde. 1472. 192v. Item in die Ludicsche camer een harde druppel vermaict aen dat oestende van deselve camer.

N.B. Voor het eerst vermelden de rekeningen deze kamer als „myns heeren camer van Luydic" in 1413; de rekeningen na ongeveer 1397 zijn echter zeer onvolledig en worden daarin geene nadere gegevens dienaangaande gevonden; het is dus niet zeker of Hertog Jan reeds in 1390 hier huisde, hoewel m. i. niet bepaald onaannemelijk.

[44]) (pag. 65.) Ten opzichte van de nieuwe raadkamer valt mede te deelen: 1391. Gemetselt an die nuwe clerkecamer. Item een doere ende een casine gehouwen in die raetcamer om in die nuwe clerkecamer in te gaen ende die selve clerkecamer ghepaveyt ende ghepaystert, an die nuwe scriiflcamer gheplaystert. Item van een fundament te delven van der nuwer clerkecamer. Een stang ende een roester in die „oude" raetcamer (die achter op het hof). 1395. 't portael af-

gebroken an die raetcamer ende die trappen. (Vermoedelijk het portaal van het oude ridderhuis, waarvan in aanteekening 36 sprake is). Ende veynsteren gemaect boven over die raetcamer; een portael gemaect dat voir de clerkecamer staet; Ende veynsteren gemaeckt, boven over die raetcamer; een portael gemaect dat voir de clerkecamer staet; hout gebesicht ant poirtael in die raetcamer. Gestopt op die hoghe camer (achter op 't hof?) op die raetcamer, op dat cleyn camertgen, dat aen die raetcamer staet... gheplaystert ende gepanzeelt an die raetcamer. 1398. ghemaect een muyr *tusschen die cappelle ende die raetcamer*. Verder omtrent de belendingen:

1411. Item betaald „Goetgen voir dat hi die vulnes, die voir 's burchgraven, 's treseriers ende voir 's rentmeesters lach", wegvoerde. 1418. Geveegd en schoongemaakt 4 schoorsteenen „in die raetcamer, int stresorencamer, over die raetcamer ende in 's tresoren koken". „Dropsteens in den ganck tusschen die raetcamer ende 't stresoren kamer" verbruikt. 1434. De timmerman werkt in „des generaal-rentmeesters camer", terwijl dat „diens contoir" in 1451 in fraaie kleuren werd afgezet. 1453 63r. slot aan een deur gemaakt tusschen dit contoir en de raadkamer. 1456. 59r. In die camer aen die westsyde van die raetcamer in vier ramen verloot, staende in 2 cruyskosynen over die vyver. 1458. 63r. grote camer besyden die raetcamer. 1459. 67v. Des stedehouders wyn leyt onder des rentmeester-generaels contoir over die vyver. 1471. 200r. en v. Aen een duer, die men gaet van die raetcamer in die nyewe grefferie, twelke de rentm.-gener. contoir plach te wesen... an die grefferie, die aen dat westeynde van die raetcamer staet.

N.B. Met laatstgemelde schijnt bedoeld de oude „schriif- en clerckecamer" van 1391, terwijl dat dan tegen dezen tijd — wegens uitbreiding van werkzaamheden —, voortvloeiende uit de nieuwe regeling voor het Hof van 1462, een nieuwe grefferie b. v. bovendien aan de oostzijde tot stand kwam, mogelijk meer in 't bijzonder in het belang der rechtszaken. Omtrent dit oude „contoir" luidt het nog in 1451. 75r. als volgt: By Jan van der Goes, scilder, is geverwet ende gemaict up des rentmeister-generaels contoir up ten hove in den Hage te weten: mitten eersten alomme gewit ende voirt daerup aen die oistsyde groen geverwet ende die stylen, posten ende regelen root, ende boven 't verhemelt groen geverwet ende dair drie van myns genadichs heren ende vrouwen wapen tsamen up gemaict, ende die balck boven root geverwet, enz.

45) (pag. 67.) Immers: 1406. blijkt de metselaar te werken aan „een nuwe camer mit een stille”. 1409. steen o. a. voor de „nieuwe ganc”. 1411. 200 haardtegels uit Delft voor „miins heren oven”. Verder blijkt van vernieuwing, waarvoor hout en steen geleverd, van „myns heeren nuwe camer”. 1412. Item betaald voor 4 wijnvaten, gebezigd in den gang „van der nuwer camer in den coeltuyn”.

46) (pag. 67.) Op een of meerdere dezer kamers slaan misschien de mededeelingen: 1414. Aarde uit den „fundament van der nyer camer” weggevoerd. Aan „die nye camer ende aen die cameren daironder” verwerkt ongeveer 120.000 steenen. 1415. Betailt Joeys die beeldesnyder voir die sciven te snyden int verhemelt van der nyer camer; ook wordt wederom steen aan die kamer verwerkt. 1434. Ende van die gange schoon te maken tusschen die cypressencamer ende dat pryeel.

47) (pag. 67.) Zoo luidt het: 1415. 100 haardtegels, gebezigd „in myner genadigen vrouwen camer in den haert van die scoorstien”; „betaelt die stienhouwer voer twee pylaern an den schoerstien in mynre genadigen vrouwen camer”. 1441. Up die camer, dair myn here van Lalaing (de stadhouder woonde in- en bij de Beyersche kamer) somtydt raet hout ende plach te wesen miinre genadige vrouwe camer.
1416. Item betaelt... van 't puyn, dat voir myns genadichs heren camer lach, ende wt den ronden glasveynster gevallen was, wech te cruyden. 1492. 106r. een ronden spiegel wtgenomen ende vermaict uptie zwarte camer, dair die steden van Holland te rade gaen.

48) (pag. 67.) 1366. 30r. 10 windyser an die grote ronde glas in die nuwe zale.

49) (pag. 71.) Deswege vindt men vermeld: 1437. 62r. en 65v. Ende die camer, die den boutelgiers camer te heten plach ende nu geordineert is by myn here van Santes ende die gemene rade van Hollant, dat voirtan te wesen der steden-camer van Hollant, Zeelant ende Vrieslant hoir versamynge ende sprake in te houden, als zy van myn voirsz. genadichen heren Raden, gestelt ten saken sinen lande van Hollant, enz. in synen hove van Hollant ter dachverde ontboden werden, welcke camer versien ende van goeden stoffe van cruyskasinen, veynsteren, raemen, zeedsen, bancken verandert ende van nuwes vermaict

is (alle houtwerk uitgebroken en op nieuw beschoten)... In die voirz. camer, die men voirtan noemen sal der *stede-raet-camer*; 83r. Dirc Jansz., scilder van dat hii der steden nuwe raetcamer bovenan ende an die siden al van zwert ende graeuw (Bourg. kleuren) gestoffeert, voor den schoorsteen het wapen van den Heer van Bourg. met helm ende tymbe ende devise ende woort, ende daertoe al omtrent besayet met alle der steden wapenen van Hollant, Zeelant ende Westfrieslant.

[50]) (pag. 71.) 1443. De muyr onder 't registercamer, die poirte dairan (middelpoort) ende onder die stedecamer aen die water-syde gescoeyt, want se te mael zeer ingewatert was; ende dairtoe twee pilaernen gescoeyt wel 1/2 steen dick. 1463. 79v. Boven die stedecamer een trappe gemaict, dair men voirt up die foerye mede gaet, dair an verbesicht 3 ribben, dair men die preecstoel ende trapstylen off gemaect heeft, enz. 1466. 69r. Boven die middelpoirt, dair die foerye plach te wesen...

[51]) (pag. 71.) Zoo verneemt men: Boven up die zwarte camer an die noirtsyde in een cruyskesyn, dair die steden somtyts raet houden, enz. 1492. 91v. Gebroken en gemetseld in de nieuwe registercamer. 97r. Item gewrocht an de stedecamer ende nu die registercamer wesen sal. 106r. Eerst in de maent van Januari eene ronden spiegel uutgenomen ende vermaict uptie zwarte camer, dair die steden van Hollant te rade gaen... enz.

[52]) (pag. 72.) De onderlinge ligging der vertrekken blijkt op verschillende jaren: 1436. 73r. ...tusschen die capellen ende die cancelryen eene stene goote in der eerden geleyt. 76v. 2 betsteden over die raitcamer voir myns heren gesin van Santes. 93v. Dirc, die maelre, betaelt van alrehande wercken van schilderyen, die hy bynnen desen jaire bynnen myns genadichs heren hove in den Hage verricht heeft, te weten die raetcamer verhemelt mit stael, yseren ende andere bloemen ende Sinte Cristoffel van Colen ende van Reyt; voir den scoirstien aldair myns heren wapen mitten tymmen, siin devise ende siin vierendelen van olyverwen; noch aldair een oirdele goids, oic van olyverwen. 1438. 73r. Noch een raem van 5 voeten besyden die raetcamer, dair men die kairssen in den ganc mede besluyt voir den wint. 73v. als in die raetcamer 2 dueren toe te leggen; in die hele dicke muyr een nu gat ende duer gemaect ende an dander syde een groot gat in die hele muyr gehouwen ende dair een sitten gemaict voir die duerwaerder. 77v. In den

ganc tusschen die raetcamer ende des Heeren camer van Santes een raem ende een veynster, om die kairsen aldair in te setten. 1439. een glas in de cancelrie, door de honden stuk geloopen, welke daarin besloten waren. 1441. ende een ganck gemaict tusschen die capelle ende die raetcamer aldair (d. i. geëffend). 1442. Verstoppet optie coken, die an die raetcamer staet, ende die cancelrie, die daeran staet. 1443. Ende over die oude ractcamer, dair miins heren knechten van Lallaing up slapen, enz. 1444. Begonnen te maken een camerkin ander cancelrye voer den „dachlycxe memorialen" in te leggen, dat staen sal upten een zyden van den vivermuyren ende want die vivermuer te dicke was, so is die muer al heel of gebroken, enz. (De muur stond kwalijk en het kamertje kon daar door ruimer worden). 1445. Een duercasiin geset in den muer tenden desen voernoemden bouttelyerie om daer duer after in de cancelrie te gaen; een vloer gemaect tusschen die voersz. buttelyerie ende coken. Een nyen eycken duer gemaect an den wendelsteen, die staet voer die raetcamer. In de voern. bouttelrie vyf trappen, dienende int nedergaen van den kelnaer; die ankers angeslagen in die nuwe bouttelrie by die raetcamer.

53) (pag. 73). 1444. Onder die camer van Oestervant, dair myn genadige vrouwe butelgiers lest lagen, enz.; grendel onder die gancpoert, dat men gaet upten camer van O, daer nu myn heer de president up leyt. 1446. Een ganck gemaect, dat men gaet after in die cancelrie, beneden onder die camer van O.

54) (pag. 73.) Omtrent zijn verblijf binnen het Hof: 1434. Aen die wyngaerde after des procureurs (= procureur-generaal) ende des rentmeesters camer (K), staende bij den putte.

55) (pag. 74.) De Riemer, II, p. 236. In 1384. 34v. is reeds sprake van „scrien in die clerckecamer, daar die rekeninghen in legghen."

56) (pag. 74.) Een en ander blijkt: 1442. An een toern op die rekencamer... ende hi verdient hadde als op den toern, die staet an die camer van der rekeninghe, aldaer een gat in ende doerbroken. 1443. Tegelen, dienende in die camer van Cleve mede te paveyen... an die casse in die camer van Cleve, dair die rekeninghen in leggen... up die camer van C. daer men rekent. Ook werd een geheel nieuwe groote kast gemaakt en geplaatst op de kamer van rekening, waarin de rekeningen

„van den gemeen dienren ende officiers van den lande van Hollant, enz." in gesloten en gelegd zullen worden; nog werd daaraan gewerkt „want alle die brieven elc bysonder beschoten sullen worden". 1446. 65r. In de ramen der rekenkamer worden aangebracht: de wapens van mijnh. en mevr. van Bourg. benevens de wapens van Holland en Zeeland. 66v. upt poortael van die groter zalen, dat die rekencamer is. 78r... dat voersz. poertael binnen, dat die rekencamer wesen zal, beschoten mit wagenscot... ende ant cleyn camerken daerby, dienende voer die clercken. 78v. Blijkt dat de groote kasse, waar men de rekeningen in sloot op de „oude rekencamer", overgebracht werd naar het portaal. 90v. Bij Michiel Henricxz., schilder, doen maken ende verlichten voer de schoerstien uptie nuwe rekencamer upt poertael voer die grote zael een Sinte Christoffel.

[57]) (pag. 76.) In deze vindt men aangeteekend: 1469. 166r. In de raadkamer twee gebinden vernieuwd, die kamer geheel gewit; daarboven een nieuwe zolder gemaakt, waarboven kamers en gang, allen met plavuizen voorzien. Alle „solres" op die bovenverdleping alom beworpen met mortel, opdat er geen ratten of muizen zouden doorkomen of in nestelen. 166v. Voir myn here des stedehouders coken, die teynden die raetcamer staet, die cardelingen op den muur hersteld. In „die grafferye" de schoorsteen van den mantel tot de hanebalken afgebroken, als zijnde te nauw. „Aldair een duerkesyn geset in die gevel van die raidtcamer, omdat men in der grafferye nyet horen en soude wat men in de raidtcamer dede of zeyde ende dat kesyn vast gemaict ende gesloten aen 't ander kesyn, datter te voren stonde, mit yseren letselen."

1477. 179v. Item dat gat vermaict daer Jan Schout, duerwairder, inne sit voir die raitcamer in die stede van Willem de Green, alsoe Jan Schout 't gat te cleyn ende te naeu was, dair an verbesicht een keperhout tot regels ('t gat werd met wagenschot beschoten). 1479. 205r. Optie sael boven die raetcamer. 1481. 97r. Item in de selve raetcamer die groen clederen gespyckert, dair die heeren sitten; aldair een deel clawieren, dair 't cleet voir den schoirsteen an gehangen is. 1487. 96v. Gewrocht up ten eetsael boven die raetcamer.

1486. 94v. De kamer naast de grefferye (de raadkamer?) blijkt geheel rondom beschoten en boven het beschot gepleisterd te worden; zij heeft ramen aan de noordzijde. 1488. 90v. duer, die men uuytter grefferye in de raidtcamer gaet.

58) (pag. 77.) Extraord. Graaflijkh. rek. 1455. 64v. Onder in den toren „waer de brieven hangen" werd — tegen brandgevaar — een steenen wulfsel gemaakt, vervangende houten „muylreborden". 1456. 61v. Een leder gemaect, dienende in den toorn, dair die brieven hangen (bij de rekenkamer).

59) (pag. 78.) Ten opzichte van registerkamer en kanselarij het navolgende uit de rekeningen: 1440. Twee oude kisten upter fourie boven die binnenste poirte verlapt, daer men slaeplaken ende oircussen in sluyt. Int register een raam gehangen voir die clercken, 40 ronde stokken om brieven over te rollen. 1441. In de cancelrie een nieuwe tafel, waarop de klerken schrijven. Boven die camer van 't register, enz. 1442. beneden in de *oude* registercamer een nyen glas. Een nyenwe trappe geslagen an die trappe, dair men gaet over dat register. 1443. muyr onder 't registercamer, die poirte daeran ende onder die stedecamer, enz. Gemaict een betstede, dair myn here van Lallaing up slapen sal up die camer boven 't register. 1454. Die camer boven die middelste poirt, over 't register, ende voirt dat alle ommegaens die hairden vermaect, enz. 1459. 68v. De stedehouder „leyt boven die middelpoirt". 1460. 61r. Up des stedehouders camer over dat register, aen die westsyde, (glas) verloot. 1462. 57v. myn heer van Lannoy, stedehouder, een contoir gemaect teynden dat register aldaer, een oude muer uuytgebroken, enz.
(N.B. Dit contoir staat aan den vijver.)
1469. 164v. Het stedehouders contoir 3 voeten ingekort, regels daarin gemetseld om het te kunnen beschieten. Een deurkozijn toegemetseld tusschen des stedehouders kamer en het register, 2 oude steen dik. 165r. Boven myn heer des stedehouderscamer dair myn vrou des stedehouders daghelicx ter maeltyt sit, enz. 1480. 107r. Sleutels, enz. gemaakt: aen die kiste in de registercamer, dair die brieven ende charteren van Hollant inne besloten leggen. 1485. 112v. In der maent van Decembri gedect den nyenwen ganc, gemaict tusschen de registercamer ende dat cleyn camerken, staende voir myn Heer des stedehouderscamer dair hy dagelicx eet (dus nabij *u* en *t* ?) 1492. 91v. Blijkt gebroken en gemetseld in de nieuwe registercamer; 97r. Item gewrocht andc stedecamer ende nu: die registercamer wesen sal.

60) (pag. 78.) 1466. 64v. Over die camer van Ludick staen twe mueren, daer drie doeren in stonden, die uuytgebroken

ende daer weder twe groten duerkesinen in geset om die bedden daer duer te mogen dragen, alsoe men daer die foerye geordineert heeft. 69r. Boven die middelpoirt, daer die foerye plach te wesen... 74r. Boven die camer van Ludic up die solre, daer men nu die bedden leyt twee duerkesynen gemaict mit eenre doer ende mit latteylen..., aldair twee rekken gemaict, daer Walraven (de concierge van den Hove; verg. hierna aanteek. 68) cleder up hanget.

61) (pag. 79.) 1438. 75r. after in den ganck (δ) onder myns genadichs heren camer die vloer gemaect, die zeer gebroken was. 1447. 76v. gedeckt op myns genadigen heren eetzaal (daarnevens een klein kamertje, daaraan een gang.) 1449. 71v. gestopt up dat cleen zaeltgen, daer myn gen. here van Bourg. inne pleecht te eten, dat aen die voirsz. groote bereycamer staet. 1455. in dat zaeltgen voir die cypressencamer. 1462. 63r. gestopt up dat cleyn zaeltgen, dat staet aen die oistzyde aen die lange bereycamer. 1469. 48r. Item noch een duer gemaict in die camer, die men „'t kot" hiet, daer myn genad. heer in plach te eten.

62) (pag. 79.) 's Hertogen kwartier blijkt uit deze aanteekeningen: 1462. 62r. Onder de „camer van staet" blijkt een kruiskozijn aan de vijverzijde; de zaal daarnevens, onder de Beyersche kamer, was een bottelrie en gang toenmaals. 1463. 61v. In myns heren van Charloys speceryecamer onder die staetcamer. 71r. In myns heren van Charlois slaepcamer. staende aen dat oisteynde aen die staetcamer een traly up dat bedde gemaict. 81v. „Vulnis" weggedragen uit het plaatsje tusschen de danskamer (T) en de staatkamer.

(N. B. Dit plaatsje is thans nog in- en naast den doorgang tot het Depart. v. Binnenl. zaken terug te vinden).

63) (pag. 79.) Zoo blijkt: 1469. 168r. In dat poirtael voir die grote zael een cruyskesyn van stien, dat vuytgenomen was om myns 's heeren wil, doe hy gehult was, ende dair 't cruys off vuytgevallen was, dat weder ingeset, enz. 168v. De Beyersche kamer, blijkt geheel vernieuwd en opgehoogd, 16 voet hooger dan vroeger; „in den noortoisthoeck een pyp upgevoert boven die staetcamer. die in de apteeck dient beneden by der aerde. 1470. 181r. aen een camer onder die staetcamer, dair die procureur syn contoir hout. 182v. myns gen. heren slaepcamer, staende aen de staetcamer; vervolgens: cleyn

zaelgen (k_1 met raam over den vyver), staende tusschen die slaepcamer (k) ende de lange dwarscamer (k_2); daarna nog vermeld: camer van cleve (l); 186r. an een camerkin op dat westeynde van der staetcamer, daer miin heer siin financie hout. 1469. 164r. In die ganck 't eynden die cappelle, dat men in die financiecamer (b) gaet.

64) (pag. 80.) 1475. 223r. Item een leen gemaect tenden die grote sael aen die camer, dair myn vrouwe was. 225v. een slot aen die camer, staende onder myns vrouwen camer. Mogelijk is hier bedoeld de Beyersche kamer a.

65) (pag. 80.) Eenige aanteekeningen maken het medegedeelde duidelijk: 1458. 65r. In die camer van Oistervant, daer Heer Lodewyc nu woent een duerkesyn verset, dat ingesoncken was; die muer, dat weder gerecht als dat behoirt. Daarbij behoorde een benedenkamer en een keuken. 66r. In die cameren van Oistervant, daer Heer Lodewyc woent, een out cruyskesien vuytgebroken van een dackveynster; in Heer Lodewycs camer de hairt vermaict, enz.; aldair by die poirt een gat toegemetselt, dat in die muer gebroken was. 1475. 231r. Item noch een ny glaeskin aen die westsyde op die ganck, als men gaet van die oude zael, daer den Dolphyn plach te leggen. 1500. 122v. Item op Dolphyns logys dat leydack gestopt enda gerepareert mit die camer daer beneden ende oick daerachter, 't welck al out ende van quaden dack is. 1502. 146r Gedect ende gestopt dat dolphins huyskin mit beyde die nedervertreckcameren.

66) (pag. 80.) Vermoedelijk is bedoeld Jan Bouwensz. of Jan Boudynsz., oud notaris binnen die Haghe, althans van 1471—1477 griffier der Staten van Holland, in 1479 notaris, doch in 1487 advocaat des gemeen lants. De Staten lieten zich door hem vertegenwoordigen voor den grooten Raad van Mechelen (ingesteld in 1446), waarop beroep in civiele zaken was toegelaten. In 1489 convoceerde die landsadvocaat ook de Staten; hij werd gaandeweg belast met het houden der notulen van 's lands vergadering en behartigde ook de statenzaken buiten de dagvaart. Deze belangrijke betrekking, vooral ook in de volgende eeuwen, werd nader geregeld of nieuw ingesteld tegen 1525, waarvoor toen de bekwame landsadvocaat „van der Goes" werd gekozen. (Blok, Holl. stad, enz.; Fruin, Geschiedenis der Staatsinstell., Uitg. Dr. Colenbrander, p. 74—79).

[67]) (pag 81.) Als aanwijzingen voor het aangevoerde: 1439. Een rechtveynster in der coken gemaect, utie coken dienende in die zael aldaer, datter joncvrouwen camer plach te wesen. (Boven die kamer werden bedsteden gemaakt met ramen boven enkele hunner.) Een trap gemaect beneden in den nuwen zael, opgaende in die camer van Beyeren; beneden in de nuwen zael dat wulfsel boven, dat tot veel steden ontwee gebroken was, weder gelapt ende voersien, wanttet in lange jaeren nyet voirsien en hadde geweest; aldair een bottelrie in der zalen of beschoten ende opgaende totten solre toe bescoten mit tralyers, beneden van wagenschot; een bedstede dairin gemaect onder die trap, enz. Coken van de Burgencourt, dienende an die geruyte camer. (N.B. Zoo genoemd, wegens mogelijke versiering der Beyersche kamer met de blauwe en zilveren ruiten van het geslachtsblazoen?) In der joncfrouwen camer, daer nu die zael ende bottelrie off gemaect is. 1443. Up siin (Lalaings) eetcamer omtrent voir die betstede gehangen een wagenscot voir dat invallen van den vuer; in miins heren coken van Lalaing een nuwe duer gemaict, daer men after wt gaet totter cappellen. 1460. 57r. Up die coken, die aen die camer mitten ruyten staet, mit tegelen gestopt. 1454. In die goot tusschen de voirsz. camer (die met de ruyten) ende die camer van Stae gesoudeert.

In 1442 blijkt het kwartier van Lalaing (volgens een post: schoorsteen vegen) te bestaan uit: myns heren en vrouwen camer van Lallaing, siin coken, zael, grote eetcamer, camer dairan, ende siin kindercamer.

[68]) (pag. 82.) Sommige aanteekeningen wijzen ook hier ons den weg: 1450. 64r. Die camer, die an de danscamer staet (*e*) bij dat pryeel,.. dair syn twee groote ankers doer geboirt anden gevele van der danscamer. 1452. 58v. en 61r. Een nyen glas tusschen die danscamer ende die Beyrsche camer; teynden dat men vuyt die danscamer gaet een nyen dubbelt veynster gemaect. 65r. Ende een nyenwe duer gemaict in die ganck beneden die danscamer. (N.B. Wellicht de nog bestaande zuidelijke gang binnen het Depart. van B. Z.) 68v. dat poirtael van de grote zael, dat men gaet up die taelderye (*e*). 69r. Aldaer een leuf gestopt, die men gaet van die voirsz. taelderye up die oude zael. 1453. 64v. In die ganc, dat men gaet van die grote zael tot die danscamer toe. 1454. In die lange camer teynden die danscamer over die vyver. In die ganck, die men

gaet van die grote zael tot in die danscamer, te weten: in den hoeck, als men eerst vuyt die zael up die trappen comt, een nyen glas. Up Walravens camer boven die danscamer. 1455. Up die taelderye, staende tusschen die oude zael ende Walravens camer (N.B. In 1467. 75r. blijkt deze: bewairer van den ymboel ende huysraedt upten hove), dair die bastert van Bourg. pleecht ter tafelen te sitten. 1458. After aen die danscamer in den tuyn aen die suytside. 1459. 67r. Een glas verloot onder die danscamer aan die noirtside (d. i. aan de open plaats) ende staet in die camer, dair die snyders sitten.

69) (pag. 82.) Zoo vindt men nog: 1462. 63r. Gestopt up dat camergen, dat up die houten stylen staet (o_1), dat men Capenburch hyet. 1463. 76r. up dat camergen, staende 't eynden aen C. 76v. up dat camergen, dat voir an C. staet een groot portael gemaect, dat men up C. gaet. 1479. 200v. Item dat houtwerck gebroken van die vervallen camer, die an C. staet, ende dat gebrocht enz. 189r. Item gemetselt ende upgeleit een muyer derdalve steen dick aent fondement van den achtkanten toirn, staende int water by die brugge, dair men over in den coeltuyn gaet. 198v. Item noch zes houten gemaict int bolwerck after by dat fondement van den „nyenwen" toirn, om bossen (geschut) op te leggen.

70) (pag. 83.) Extraord. Graf. rek. 1455. 70—75. 1479. 188v. 32 voer cleis, die te hove oic verbesicht syn aen den muyer ende bolwerc dat gemaict is dair den toirn om viel. 186v. Item die vervallen cameren after t Hof, dair den toirn by stont, die om viel, eensdeels afgebroken, den sitten dair of gecomen schoen gemaect, getast ende over een hoep gebrocht. Item die schoeren gestopt ende twee dueren (die naar de 2 kamertjes?) aldair toegemetselt.

71) (pag. 83.) Denkelijk meer onmiddelijk oostwaarts tegen de kapel trof men, althans in den aanvang der 16de eeuw, nog aan het vierhuis en het turfhuis daarnevens, verder een oratoer, het capittelhuis, de sacristie met nieuwe sacristie, het biechthuis en een dekenskapel. Ten deele kunnen deze gelegen geweest zijn, noordwaarts van de kapel, langs den vijver.

72) (pag. 85.) Hier volgen enkele beknopte aanteekeningen ter zake: O. a. 1483. 99v. Vier groite ringen gemaict mit huer toebehoiren an die duer van die keldenair in die nyenwe tresorie,

dair die charteren in liggen. 105v. Item in die tresorie van den charteren, staende tenden die oude zael. 1498. 161v. Item een nyen spiegelglas gemaict, staende onder die dullegraefscamer in die oude registercamer an die noirtsyde. 1506. 160r. en 163r. Gewrocht achter voir de tresorier van den charteren ende aldair een ouden vervallen muyer weder upgemetselt tot versouck van enen heer Allaert, die dair boven woent in die siecke graefscamer... ende aldair twee trappen gemaict upgaende voir de tresorier. 1509. 157v. Onder die dollegraefscamer, dair die brieven leggen van den regystercamer. 1515. 129v. Gewrocht in die tresorie, daer myn g. h. syn charteren ende registeren leggen, aldair een nyenwe schoorsteen in de muyr gebrocken, alzoe tselve een groet zwaer verwolfsel is ende zeer rumatyck, waer by die brieven ende boucken gescepen waren by tyde te bederven, indien men aldaer op zekeren vochtigen tyde gheen vier en brande, ende die pype van derselven schoorsteen geleet duer die muyr van de nyenwe raidtcamer ende alzoe hoich upgaende boven 't dack van 't zelve werck, gepleystert alst behoort.

[73]) (pag. 86.) Te Utrecht werd in 1471 (Buurspraakboek 147v.) het verbod afgekondigd: „om des heeren munten, guldene ofte zulvere te conterfeiten in tyn, loot, of anders in eenige maniere"; men mocht het evenmin in omloop brengen natuurlijk.

[74]) pag 86.) Omtrent het doel dezer kamer vindt men: 1485. 113v. dat de slotemaker werk geleverd heeft: om ende an der voirsz. assaycamer van der munte in Hollant, staende binnen den hove voirsz., diemen gemaict ende geëdifieert heeft om die vordernisse van den selven assay der voirsz. munte.

[75]) (pag. 86.) Als nadere aanwijzingen: 1492. 107r. In der munte, daer men dat assay maict een raem an die zuytsyde. 1494. 144r. Gedect noch die assaen, dair neven mit dat ander vertreck daeranvolgende tot die gravecamer ende vertreck. 1498. 160r. Item up die danscamer, daer die assaycamer onder staet mit dat vertreck daerby staende. 1504. 131v. Den haard vermaakt, enz.: upter camer van den capiteyn boven der munte, geheeten „den Rechter". 1505. 129r. Item een sloot genomen van den voirduer oestwaert van de assaycamer, dair een dienair van den stedehouder woent, genoemt „den Rechter". 1507. 127v. In de assaycamer aen d'oestsyde een glas; in de keldenair

van dezelve assaycamer. 1510. 146r. Gestopt up de ganck after die muntecamer. 1515. 108v. Item gestopt in de huysinge daer jouffrou Ysabeel ende den Rechter inne woent.

76) (pag. 87.) 1483. 110v. Item vermaect een ander raemglas van de lantaerne, staende int tresoir aen die westsyde van de sale, die men verby gaet nae myns genadichs heeren camer. 109v. tresoir tusschen die grote sael ende der voirscr. ganc, van de groite sael naer de Beyersche camer.

77) (pag. 88.) Voornamelijk omtrent Hertog Philips vindt men: 1498. 159v. Gedect uptie ganck van den groiter sael, gaende tot myns genaden heeren logys toe. In de maent van Novembry gedect uptie oude sale, daer hertoge Philippus ende Hertoge Karel plegen te eten, twelck een oudt quaet leydack is. 160r. Item noch in de camer daeranstaende, genoemt de middelcamer (Danskamer?) daer Hertoge Philippus dagelycx at, doe hy lest in den Haghe was ende is een langhe cappe. 1499. 142r. Gesteygert an die hooge camere boven die danssale (T), daer myn genad. heere pleecht te eten... oick uptie camer (p_1 of *n*) tusschen myns genedichs heeren slaepcamer ende die zwarte camer (O). 1500. 122v. Gedect uptie lange camer (k_2) voer myns genadichs heeren camer (*l*). Item die twee cameren daeran staende (*k* en k_1) (?), daer die keyserinne gelogeert was. 1504. 134r. Zwarte camer onder myns genad. heeren voircamer. Destijds werden „nye voeten aen de bancken" gemaakt en ook regels „om de tapisserye aen te hangen." 142r... upter princen camer, die clene saele daeran staende. 1508. 130v. Gewrocht up des keysers camer (*p*?) ende up beyde die vertreckameren (*n*) ende die zwarte camer daeran.

78) (pag. 90.) Rekening van Pieter Plumoens. Van den bewinde van der edificatie, reparatien ende refectie van der nyenwere camere, enz.

79) (pag. 90.) 1515. 98r. Gelevert dat hout tot een scutsel, staende in de nyenwe raedtcamer. 101r. Item gesaecht een duere int beschot in de nyenwe raedtcamer. 1516. 111v. Noch gemaect twee stylen ende een platte an de loeffe van de „cleyne raedtcamer".

80) (pag. 91.) Zoo blijkt omtrent hunne vergaderingen: 1514. 95v. de muur „voor de raitcamer ende voor myns heeren kelle

nair" wordt geschoeid, „ende de ganck voir de raidtcamer gemaect, die zeer gebroeken was". 1525. 79r. Item in die oude raidtcamer, dair die steden van Hollant raidt houden.

Ook De Riemer (Beschr. v. 's-Gravenh., I, p. 155) laat de Staten daar nog in 1527 en 1545 b. v. vergaderen; in 1553 daarentegen in de „audientie en pleitkamer van den Hove"; voor hunne bijzondere zaken vergaderden zij nog al eens in een vertrek van het Dominikaner klooster in den Voorhout. Tijdens de „troubles" waren zij ambulant, meestal samenkomende te Delft; na 1583 in het nieuwe Doelenhuis van St. Joris, tot dat zij ten slotte weder binnen het Hof terugkeerden.

81) (pag 92.) 1514. 101r. Nyenwe greffe, staende an de zael. 1515. 97v. Een berckoen an de trap, die men gaet vuyte nyenwe raedtcamer in de galerye van jouffrou Jutte. 106v. Gestopt upte huysinge dair joffr. Jutte inne woent ende uptie ganck over die muntcamer (R). 111v. Den haert upte jouffrouwen camer boven de nyenwe greffe gemaict. 112v. de muur afgebroken „tusschen de nyenwe greffe ende het bachuys"; weder gemaakt.

82) pag. 93.) Omtrent de verdieping boven de oude raadkamer: 1507. 116v. In die maent van meye gewrocht boven die raidtcamer ende der grifferye; tusschen die zael, dair die knechts eeten ende die camer daeraen een muyr geleyt, aen een houten beschot van eenen steen dyck van der ondersolder totter uppersolder, lanck omtrent 2 roeden (7.50 M.) ende 14 voet (3.75 M.) hoich. 118v. Item noch gewrocht uptie sael boven die raidtcamer, daer des stedehouders knechten eeten, enz. 1458. 66r. Up die camer besyden die raidtcamer leyt een stienen ganck voir die veynster, die gebroken was, die weder gemaict mit nyenwe stien. 1395. 't Portael afgebroken an die raetcamer ende die trappen.

83) pag. 94.) Over de ligging van dezen besproken nieuwen aanbouw: 1520. 72r. Noch daer men nu de nyenwe kuecken tymmert teynden der cappelle. 75r. gelevert upt Binnenhof aen de nyenwe grote kuecken ofte stove ene nyen wendeltrap. 1521. 65r. De kamer boven de keuken wordt nog ingericht „ende overmits dat die keyser zeyde, dat men die camer nyet beschieten en soude, hebben die voorn. camer gepleystert ende gewit". 68v. Item noch geleyt eenen block voor die trap in de galerye, daer men gaet van die nyenwe stoef in die capelle ter kercken. 1522. 69v. Wordt ook gemaakt de „nieuwe penterie

ende de bottelrie" naast de nieuwe keuken; er wordt daarbij een put gedolven en een nieuwe kelder gemaakt; de keuken blijkt een herstelde oude keuken aan den vijver te zijn; 70v. zij blijken te behooren bij het verblijf van den Heer van Caestre. 75v. Diens bottelrie blijkt licht te hebben in 't noorden, zuiden en westen en ook is sprake van licht boven die „duere, daer men gaet nae de kaetsbaen." 1523. 64v. Onder die galerye, dair men gaet van de nyenwe stove nae de cappelle. 78r. Item noch gesteigert tusschen die nyenwe kuecken ende die eetsael (*b* en b_2) van den Heer van Caester, omme dat oude goote vuyt te nemen. 1525. 66v. groote camer ofte eetsael, daar nabij: slaepcamer ende garderobbe, lange Beyersse camer, die (t. w. de vloer) van tween gesceyden is. 1527. 77v. beyde die vertreckcameren, dat nu ter tyt die eedtsael es van mynen heere van Castre, noch in de bottelrye, staende tusschen de twee vertreckcameren ende de nyenwe kuecken. 1548. 93r. Cruyskasyn ant logys van de K. M. an de westsyde van den gevel over die „witte" camer. 1554. 106r. borrenput, staende int „Groenewout" by de groete koeken van den keyser. 1579. 137r. Vier ramen int Groenewout in een camer aen die vyver.... int Groenewout in t leste camerken na de capelle.

[84]) (pag 95.) Omtrent het verblijf van de Heeren van Male, verneemt men: 1517. 98r. Int logys van den drossaet in de camere bovens de stoef. 1519. 79r. Thans woont hij in de stoofkamer zelve; 80v. gesteygert buyten in de vyver an de stoefcamer; 84r. stoefcamer onder de oude raedcamer; haversolder van den drossaet boven die stoefcamere. 1520. 69v. In de zuytsyde van der drossaets koecken een duercasyn geset, daer men duer gaet in de bottelrye. 73r. Cleersolder boven d'oude raedtcamer (kozijn aan de noordzijde); coernsolder boven idem (kozijn aan de zuidzijde). 1521. 77r. Item op die corensolder van mijn Heer van Male, int oest verloet. 1522. 74v. Stove daer myn Heer van Male inne woent. 1523. 71v. Gewrocht in de huysinge daer den Heer van Male in woent, alsoe den brant in de schoirsteen van de greffe (*q*) geweest hadde, dair af die colen van boven neder quamen vallen in den schoirsteen up des heeren van Male camer boven der greffe up den solder, alsoe beyde die schoirsteenen in een comen, waeromme an den selven schoirsteen gesteygert is geweest ende een groot gat dair inne gebroken om te sien offer eenich hout in was, dair den brant of comen mochte. 1553. 80v. Upte ganck daer

de vrouwe van Male duer te kercken gaet... an dat portael ande selve ganck, daer myn vrou van Male misse hoert ende staet an die gevel int westen an die cappelle.

Fred. van Renesse, van Oostmael, zoon van Johan, Heer van Wulven en van Marg. van Cuylenburg, geboren omtrent 1470, gehuwd na 1499 met Anna van Hamal van Elderen, stierf 19 Mei 1538 en werd te Breda in de Groote kerk begraven. Hun zoon Johan trouwde de gelegitimeerde (?) dochter van Graaf Hendrik van Nassou en een jufvrouw uit Schoondoncq. Deze Johan overleed 15 Juni 1561. Zijn vader was Drossaet van Breda; diens verblijf binnen den Hove gold echter vermoedelijk zijn ambt van: stadhouder van de leenen van Holland; die leenkamer bevond zich dan ook sinds circa 1520 nabij de middelpoort. Zijne vrouw overleed 6 Juni 1550.

85) (pag. 95.) 1523. 70r. In der maent van Augusto gewrocht in de huysinge dair den conchierge woent ende aldair geschoeyt an de galerye daer men duer gaet vuyt der groter saele nae des keysers logys, alsoe d'oestsyde binnen in de plaetse den muyer zeer gebroken ende vuytgewatert, was geschapen ter neder te vallen, enz. Ook in 1549. 93v. ligt de „coicken van de conchiergerye" binnen gemeld logies.

86) (pag. 95.) 1517. 98r.) In de camere, daer des casteleyns joncwyf woent boven den inganck van de kellenair. 1521. 76r. Glas gemaakt „boven die galerye, dair die casteleyn woent." 1519. 82r. muyer voer den thuyn van den casteleyn achter de caetsbaen. 1518. 73r. muyer an de singel in des casteleyns thuyn. 1520. 68r. Een muur gemetseld „aen des casteleyns camer omme den ganck te wyen, dat men daer ruym duer gaen zoude; ende noch boven die galerye (loopende naar „sconincx logys") beyde de muyren vuytgebroken", enz. 1522 76v. Gesteigerd „an de westzyde van de galerye, dair die casteleyn onder slaept. 1527. 72r. an een schoersteen, dair de casteleyn nu ter tyt inne woent. 1528. 74r. t huys in de kaetsbaene, daer 't jonckwyf van den casteleyn inne woent, an de dullegraven camer, enz. 1530. 63r. Galerye over des casleleyns camer. 1545. 92r. Item noch gemaict twee glaesen, staende over die kaetsbaen ande viverzyde in de groote kamer (*l*?), daer die casteleyn eet. 1548. 107r. boeven die galerye in des casteleyns logys. 1552. 160r. Een glas „boven opte hoichste gaelrye by de casteleyn." 1559. 101v. noch verloet drye glaesen opte hoichste „witte" gaelderye.

87) (pag. 96.) In het algemeen was tot dusverre uit de rekeningen af te leiden, dat kamer k_2 heette de „lange dwarskamer." Mogelijk moet men echter thans onder „lange kamer" verstaan de kamer van Cleve *l*, welke toenmaals door een middenmuur in tweeën kan gescheiden zijn. Die tegenwoordige toestand kan echter ook ontstaan zijn tusschen 1609 en 1611, toen de kastelein (zie: aanteekening 109) in deze buurt een en ander naar zijn smaak inrichtte.

88) (pag. 97.) Immers blijkt: 1539. 98v. Mr. Jan Plumeon, conchierge van den voorlogys van den hove. 85v. Jouffrouwen camer van de coninginne, 88r. koeken van de coninginne. 1540. 84v. Item noch tot Plumeons vermaict boven die sael (oude raadkamer?) ande noirtsyde. 85r. Item int huys, dair Plumeon woent boven de camer, dair die stadhouder sliep. Item noch gemaict int huys, dair Plumeon woent, opte camer dair die coninginne sliep.

89) (pag. 97.) De Riemer, I, p. 134—142. Voor het 1ste deel dezer kroniek vereerden de Staten van Holland aan van der Houve 75 ℔, in 1636 (275v.).

90) (pag. 99.) De aangegeven veranderingen volgen uit verschillende mededeelingen: 1519. 76r. Voer den greffier after an de nyenwe raedtcamer in een cleyne camer. 1522. 78r. Geheel gepleisterd de „rapportcamer". 1523. 66v. Noch gemaict ende verstelt die tafel in de „secrete raidtcamer" mit twee Andreascruyssen. 67v. vertreck staende an de secrete raidtcamer. 75v. In de groote nyenwe raidtcamer... item in de secrete nyenwe raidtcamer. 1524. 71v. Hiernair volgen alsulcke wercken als den voorn. Mr. tymmerman gewrocht heeft achter de nyenwe raidtcamer, dair men de nyenwe raidtcamer houden sal, enz. (O. a. 12 kruiskozijnen met 24 dubbele vensters, twee zolders, twee schoorsteenmantels en zeven deurkozijnen). 73v. gemaakt wordt: het nyenwe vertreck an de nyenwe raidtcamer, dat onder wesen soude de nyenwe griffe. 74v. Gewrocht ande vertreckcamer, staende by de secrete camer, ende 'tselve vertreck heel vuytten grondt afgebroken ende nyenwe fondementen laeten delven, enz. In die vertrekkamer drie nieuwe deurkozijnen... voert soe hebben die voirsz. metselaers afgebroocken een groote stucke muirs in de gange, dair men gaet vuytte voirsz. vertreckcamer nae de raedtcamer toe omdat se te naus was. enz. 80r. Item ant „ronne" (goot) van den

nyenwen thoren, die an de greffe staet. 1525. 68v. De gang werd geheel uitgebroken en met gewelf weder vernieuwd, gewit en gepleisterd, die met een portaal ging van de secreetkamer in 't nieuwe vertrek. 69v. Het deurkozijn tusschen de nieuwe raadkamer (A) en de secrete kamer uitgenomen en weder vijf of zes treden verzet. 71v. In die selve maent van Juni in de nieuwe greffe een dackveynster int westen gemest ende in toornken, staende in de ganck tusschen de nyenwe raidtcamer ende de cleyne vertreckcamer, *daer een groete schuere inne was ende groeten stanck duer qwam,* enz. 1526. 73v. Kruiskozijnen worden vastgezet in den oost- en zuidgevel van de secrete kamer. 1529. 71v. Gewrocht in den ganck van de secrete raedtcamer an een cleyn wendelsteen, dair twee duyms inne gehouwen, deselve daer vast inne gemest omme een doere dair an te hangen, dat men up te secrete camer nyet loepen en zoude. 1530. 78r. Jan Doudyn de somme van... die hij betaelt heeft d'erfgenamen van jouffrouwe Jutte (zie pag. 92. hiervoren) upt hoff voor een zolderken, dat zy gemaict had ende nu aen de greffie was gevoucht.

N. B. In 1500 blijkt de nieuwe kaatsbaan er te zijn. In 1517 is de tuin van den kastelein bekend, ten oosten van deze baan; twee jaar later is er sprake van een muur tusschen beiden. Toen of iets later, tegen 1525, schijnt opgeruimd een deel van de oude assaaicamer der munt, oostelijk van de Dollegraafskamer S, en werd de kaatsbaan zuidelijk tot aan de nieuwe griffie vermoedelijk doorgetrokken. Zoo laten zich wellicht de volgende aanteekeningen het beste verklaren: 1524. 79r. Item upt „nyenwe vertreck" dat myn Heere den stadthouder heeft doen maicken over die kaetsbaene, acht glazen mit lysten. 1525. 77v. Item in die ganck van de raedtcamer, als men gaet int nyenwe cantoer van myn Heere v. Hoechstraten, int noorden. 78r. koperdraadwerk geleverd „updat die selve glasen met caetsen niet aen stucken gesmeten en souden worden. 1529. 78r. mit oick 't dack van 't contoir, staende an de achter (de) raedtcamer. 1533. 81v... contoir... staende an de noordzyde van de raedtcamer.

91) (pag. 99.) 1526. 74r. Gesteygert an de pleytcamere. 1552. 158v. Item opte rol- of pleytcamer alom gestopt. 1569. 90v. Gewrocht int witten van de „audientie" van de raidtcamere. 107r. ende 't yzerwerck (tot de ramen) gelevert, staende upte „furneercamere". 1556. 103v. Griffe, daer die griffier zidt...

opte oude griffe... op ten trappen als men van boven nae de griffe gaet... 1572. 97v. noch gemaect an een poort (bij d_1), die men nae de griff ende liberie gaet. 1550. 105v. noch twee dubbelde sloeten gemaict onder de dollegraven camer an een duer, staende by die greffe.

N. B. In de „fourneerkamer" werden de zakken van de geinstrueerde en in staat van wijzen gebrachte processen door de procureurs gefurneerd en afgegeven. Daar boven bevonden zich (door een trap uit deze kamer bereikbaar) de memoriaalboeken en registers van het Hof en de stukken van de getermineerde processen (De Riemer, I, p. 128).

92) (pag. 100.) Omtrent bedoelde veranderingen verneemt men: 1532. 79v. Ende begonst te breecken ende te metsen an die cameren over die raedcamer. 81r.—83v. (Daghuren) van 't groete nyenwe werck, dat men gemaect heeft boven de pleytcamer ende secretcamer van 't voorsz. hoff. 1562. 88v. Ampliatie van de requestcamer (Aug. en Sept.) omme te amplieeren ende westwaerts vuyt te steecken die requestcamer tot een tweede nyenwe raidcamere. (N.B. Eigenlijk schijnt de secrete kamer en niet de requestkamer bedoeld, hoewel beiden oorspronkelijk zeer nauw aan elkander verbonden zijn gebleken hiervoren). 76r. en 77r. Op die kamer komt een vierkant portaal, en meubelwerk met gedraaide stijlen. 1571. 89r. Noch inde vuytvaert van myn vrouwe van Boussu gestopt opte drie groote camers boven den raet an de caetsbaen, noch in de achtercamer aen de zuytzyde. 1577. 112r. boven op 't nyenwe logys over die audientie.

93) (pag. 101.) Omtrent beide kamers blijkt: 1518. 69r. yseren veynster van den thoern van de regystercamer. 1576. 162r. thorn over de regystercamer. 1520. 71r. raem boven die registercamer boven 't portael van der grooter saelen. 1524. 78r. In de lantairne die voor de leencamer staet in de muer acht voet nyen glaes. 1535. 90r. Cornelis Claesz., scilder van dat hy in de nyenwe leencamere twee drucken, 't een van 't oerdel ende 't ander van de negende „besten" gestopt, verzien ende vernist heeft gehadt. 1540. 91r. „Noch heeft den voorn. rentmeester, alzoe by mynen heer den grave van Hoochstraten geordineert was te maicken een nyenwe vertreckcamer teynden an de leencamer van desen hove, voor welck leencamer een gaelderye respondeerende opte andere gaelerye mit een nyenwe

poorte gemaect moste wesen" (voor welke poort veel blauwe steen aan lijsten, dorpels, pilaren en bogen werd geleverd.) 1550. 107r. Houten koicken besyden den leencamer; 112r. noch zes glaesen verloet boven die westpoirt van de leencamer. 1551. 111r. (houten) wendeltrap onder die leencamer. 1565. 77r. noch verloet... upte leengriffe..., noch upte leencamer. 1584. 138r... van dat zy de leencamer opt Binnenhoff, dair die wacht of guarde van Zyn Exc. gelegen heeft, schoongemaect ende gereynicht hebben. 1588. 122v... van dit zy de leencamer ende het wagthuys van de guarde van Zijn Exc. schoongemaect hebben. Tegen 1651 (De Riemer I, p. 156) lag het Corps de guarde onmiddelijk noordwaarts tegen de middelpoort aan. Reeds op 20 Sept. 1577 schijnen de Staten van Holland besloten te hebben voortaan aan het Hof van Holland op nieuw op te dragen kennis althans te nemen van de processen, hangende voor het Leenhof. (Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen., XIII, p. 5.)

94) (pag. 102.) Die kamers worden nog vermeld: 1522. 74v. ganc boven die muntmeesterscamer (met licht op het westen). 1523. 76r. (glas) Item noch in de muntmeesterscamer, int noirden ende int zuyden. 78v. Item int munthuys, daer nu inne woent Crommendyck. 1541. 81r. Zes yssers van een casyn, staende in de camer van de wardeyns van der munte. 1546. 87r. Jouffrou Anna in de munt. 1522. 80r. Ander reparacien gedaen an de huysinge, staende an de zuitoestzyde van den hove achter de assaycamere, daer inne te wonen plach jouffrouwe Ysabele van Reymerswale., (Zie hiervoren aanteekening 75). Ende in welcke huysinge gewoenlick zyn te logieren die baenreheeren ende ridderscippen, zoe wanneer den grave van Hollant in den Haghe es. 1529. 71r. Vermaict den oven in de assagerie, daer Tymmer Jorisz. inne woent.

95) (pag. 103.) Mogelijk dit zelfde jaar nader aangeduid (80v.) als: dat nyenr werck, dat nu begonnen is aldaer men van de galerye gaet upte nyenr raedtcamer,

96) (pag. 104.) Die erg breekbare beesten huisden vermoedelijk al langer binnen den Hove, en wel sinds 1528, 66r. Item noch heeft die voorn. Meeus Jansz. onledich ende besich geweest om die leeuwen ende andere steene vogels, die van Gorchem in de spoye gecomen waren, om die up te doen brengen, ende een plaetse gemaect in de kellenair, dair men

die setten zoude ende deselve up ende van de wagen te helpen, omdat se nyet breecken en zouden, enz.

97) (pag. 104.) Immers: 1552. 148r. blijkt van geleverd ijzerwerk aan het nieuwe werk eener galerij. 1553. 93r. nyenwe galerye, zoo men mag gaen van 's Keyzers logys in stadthouderslogys mit Sint Yvoescapelle. 100r. houtwerck gelevert ande nieuwe gaelrye opt Binnenhoff an de zuytsyde van de cappelle.

98) pag. 105.) Dienaangaande vindt men: 1550. 120v. en 121r. De steenhouwer Pasquier blijkt steen geleverd te hebben aan een „kornement, lysten en cardelingen" boven de middelpoort; ook werden hem vijftig pond betaald „ter cause van een groete poirt, die hij gelevert heeft van goeden bentemersteen, die staen sal in de middelpoirt van den hove". 1552. 172v. Noch Cornelis die schilder van twee wapens, die hy gemaict heeft an de nyenwe poort van 't hoff, ende een wapen ant valckhuys. 1551. 141v. en 142r. Hier blijkt van de nieuwe vaste brug met drie bogen van Benthemer- en blauwe steen „ende twee calompnen mitte leeuwen, staende voir an de selve bruggen".

99) (pag. 105.) Hierbij valt nog te melden: 1547. 104v. An die groete camer tot Snouckert. 1551. 137v. Aparte rekening voor „nootlicke reparatien in de huysinge van de librarye upte voorsz. hove, daer Heer Willem Snouckaert, ridder, raidt van den voorsz. hove, zyn residentie houdende es, byzondere omme te maicken int zuyden van deselve huysinge an de keucken een vuytstecxsel van steen tot een washuys, over 't water vuytsteeckende. 1572. 97v. Noch gemaect aen een poort, die men naer die griff ende liberie gaet, enz.

N. B. In deze buurt werd na 1582 de Hooge Raad gevestigd, welk college er een afzonderlijke bibliotheek op na hield. Mogelijk is een deel der boeken hier beland, hoewel deze meer op kerkelijk en staatkundig dan wel op rechtskundig gebied zullen betrekking gehad hebben. Ook het Hof Provinciaal hield er een bibliotheek op na, in 1730 plaats vindende in- of nabij de raadkamer C, aan de oostzijde, welke bergplaats — van weinig omvang — in 1707 schijnt gemaakt (De Riemer, I, p. 121). Deze schrijver (p. 256) laat klaarblijkelijk „Jan met de boeken" ten onrechte op 1532 overlijden. Overigens schijnt

die bibliotheek ten tijde der „troubles” vrij wel vernietigd, volgens den geschiedschrijver Bor. In beheer was zij vermoedelijk in 1541 bij een der kanunniken Cornelis Styl of mogelijk Cornelis Stryneus.

100) (pag. 106.) Een en ander als toelichting: 1530. 66v. schijnt de geheele kaatsbaan geheel omringd door muren; aan de oostzijde werd die muur geschoord door twee groote pilaren. 1547. 91r. Werk aan den nieuwen toren, staande bij de achterbrug: Eerst an den voorsz. nyenwen thooren, wyt wesende 24 voeten ende 40 roede voeten hoich; dairinne vier starren, dair off die twee benedenste geribt ende geplanckt zyn, enz. Die toren verkreeg acht hoekstijlen en op de verdieping vier kruiskozijnen. 94v. thoudt tot een duere ande poirte daer men achter nae den Doelen gaet by den nyenwen thoern. 106r. noch een standert boven upten thoern gemaict mit een vaen, dairinne gemaict een dubbelden arent met een keysers-croen boven zyn hoeft ende al te samen doerluchtig gevylt, als men zyen mach. 114r. An Claes de schilder de somme van... van dat hy geschildert ende gestoffeert heeft dat vaenken mit dat looff staende upten appel van den thoern, mitsgaders upte dackveynsteren van den selven thoern, nu van nyenx gemaict, staende achter by de brugge, soemen nae de hantboechdoelen gaet; noch van stofferen van 't looff boven die wendeltrap van den voorn. thoern ende 't looff, staende boven die roll, daer men mede sal petten, enz. 121v. en 122r. Blijkt van nog al verwerkte witte en blauwe steen daaraan. 1548. 115r. Alzoe bij ordonnantie van myn Heere den stadthouder geordonneert is geweest te maecken een nyen bleijckvelt van den thuyn, staende by de caetsbaen, dairtoe alle die boemen ommegehouden ende vuytgeroeyt zyn... dat velt, dat zeer ongelyck was, geëffent ende die hoichte in de laichte gecroeden, enz. 1549. 124r. Arys Janszen ter cause van de vracht van een steenen poirt, die gestelt es after by de caetsbaen, soe men nae de Doelen gaet. 1552. 136r. Tot de casteleyn... in den eersten in de kaetsbaen... noch in den bleychoff. 1556. 86v. Nyenwe thoorn by den casteleyn. In de bottelrie van den voirsz. thoorn.

101) (pag. 106.) 1519. 91r. Penningen, waarvoor: hy in de cruythuyn (waarin een wingerd, kruisbessen en aalbessen) binnen de tweede poerte up myns g. n. heeren hove gewrocht heeft. 1571. 98r. Nevens elkander opgesomd worden de kruidtuin, de wijngaard en de heining van de „majesteyts bleyck-

velt". 1548. 103v. yserwerck an de put int nyenwe bleyckvelt tot den casteleyn. 1550. 113r. Noch twee glaesen gemaict int huys over die casteleyn, aldair men wast ende bact *(z?)* 1551. 114r. Eerst tot de spannaige van t bachuys ende waschhuys mit de turfloots, 14 sparren, enz. 132v. nyenwe koecken in de kaetsbaen. 1538. 72r. Tot Annekens, die achter die greffe woent. 1546. 87r. Ende tot Jouffrou Anna in „de munt" gestopt. 1554. 102r. Gewrocht tot Anna Harrys an een put, daer zy die cleeren van de cappel van 't hoff in spoelt.

N.B. Lang niet onwaarschijnlijk is hier bedoeld de z. g. „lavanderie" binnen den Hove, waarvan sprake is in 1604. (Jaarboekje voor 1900, p. 81). Verg. ook de aanteekening 94 op 1522. In beide gevallen blijkt dan van verplichting tot herberging — in tijden van groote hofdrukte — in dit sinds oudere tijden bestaande gebouw.

102) (pag. 109.) Immers men verneemt: 1572. 107r. Noch betaelt den voorsz. Cornelis Claesz., schilder, ter cause van sauvegarde bij hem gelevert als eerst vier van waterverve op groot lombaertspapier, te weeten een ander vangepoort ende een ander spoeypoort, een ander hofpoort ende een ander Halstege.... noch een voor de boschbewaerder.

103) (pag. 112.) Zoo blijkt: 1592. 210r. Den schrynwercker betaelt, van dat hy voor dye generaele staeten gemaeckt heeft seeckere lysten om haerluyder tapyten daeran te hangen. 1598. 154r. Van 't toemaecken van de oude schermcamer tot bewoninge van den duerwaerder van den heeren Staten generaell. 1603. 291r. De schrijnwerker Pieter Gillesz. levert allerlei kasten en ander gerei in de „camer van de commisen van de Gen. St." N.B. De in 1610 vermelde huizinge (die van den kamerbewaarder Couwenberg?) werd in 1648 ingericht voor de „Secretarie van den Raad", hebbende drie lage verdiepingen, breed twee vensters. (Ising, Raad van State.)

104) (pag. 112.) Misschien was reeds vroeger eenigszins aan de geopperde wenschen te gemoet gekomen. Circa 1600 (378v.) had hier Mr. Cornelis, camerling van zijne Excell., gebouwd zijn logement, genaamd het „Groenewout". In 1636 (271r.) is er sprake van: arbeytsloon aen het delven om de fondamenten te leggen van het huys, daer den camerlingh La Noy in woont, en in 1633 (314v.) verneemt men: Pieter Diert, notaris, betaelt de somme van hondert ponden boven de drye jaren recognitie,

die hy te comptoire van den rendant schuldicx was in recompense ende vergeldinge, dat hy seecker syn comptoirken, gestaen nevens de poorte off inganck van 't Groenewout heeft moeten ontruymen volgens d'ordonnantie van 17 Juni 1633.

105) (pag. 112.) Sinds 1637 werd de griffier bijgestaan door een commies, welke de z. g. „depeches" moest behandelen en de afschriften van de stukken en resoluties aan de gezanten bewerkte. Later in de 17de eeuw werd diens werkkring meer uitgebreid en trad hij zelfstandig en in plaats van den griffier op. In 1680 kreeg hij nog een bijzonder kamertje ten gebruike, voor den griffier getimmerd in 1672, „om te nader bij den griffier ende bij de resolutieboeken van Haar Hoog Mog. te wesen" (Van Riemsdijk, a. v.) Kan hier sprake wezen wellicht van een verblijf, ter plaatse van s_1?

106) (pag. 113.) Uit de rekeningen toch blijkt: 1586. 156r. aen de nieu camer, gemaect ten behouve van den graaf van L., staende aen de oostsyde van de Cleefsche camer. 161r. nieuwe windeltrap, staende aen die camer. 164r. Een dam in de vyver aen de nieuwe camer rontom de privaet geslagen om denselve vuyt het water op te metselen. 164v. Zes canteelsteenen gehouwen mit een sluytsteen op de gevel van de nieuwe camer. 166v. Ende op 't toornentgen van 't secreet van deselve camer een loofwerck met een zeeridder vergult ende ander loofwerck verciert.

107) (pag. 114.) Onder hem stonden ook de krijgsraden, volgens de vermelde instructie. Maurits stelde een Hooge krijgsraad in als hof van appèl. (Fruin, a. v., p. 184 en 376). Diens zetel vermelden de rekeningen niet. In 1621 254v. blijkt alleen: van het repareren van de camer van „krysraet" ende het „seecker toirn" (I).

108) (pag. 115.) 1595. 202v. Van 't maicken van een comptoirken jegens dye muyer achter de Cleeffsche camer. 1597. 159r. van dat deselve gemaict heeft duerganck aen de camer, gemaect voor den Graeff van Leycester. 1599. 279v. (Hout) aen de nieuwe camer neffens de camer daer de Raedt van Staten vergadert. 295v. (Metselwerk). 1601. 300r. (Glas) in de nieuwe kamer van den Raidt van Staten. 1623. (243r. en v.) Jacob van Banchem, den casteleyn van den hove, betaelt..., dat over de vrywillige affstandt gedaen van seeckere woonplaetse, eertyts

ten behouve van den secretaris Adriaen van Myle aen voorn. casteleynie getimmert. Betaelt... voor 't maecken van seeckere twee camerkens, respondeerende op den thuyn voor de casteleynie van voorsz. hove. 1629. 317v.... eenige nieuwe wercken omtrent de raetcamer van de raden van staten. 334r.... over de leveringe van een hartsteenen poirt ten dienste van de raden van staten.

109) (pag. 118.) Hier valt het navolgende mede te deelen: 1609. 387v. Blijkt de kastelein vergunning gehad te hebben te bouwen „een grote sale met een galerye" ende anders by hem tot gerieff ende siraet van voersz. conchergerye,... tselve werck ter eeren van de conchergerye is volmaect. (Voor de groote kosten van meubileering wordt hij mede schadeloos gesteld). 390v. Blijkt een kamer afgeschoten in „de nieuwe gaelderye in de casteleynie". 1622. 242r. 100 ℔ subsidie aan den kastelein verleend voor een hem in 1611 geaccordeerde te maken galerij „tot bevrydinge van de hoff van deselver casteleinie".

N. B. In 1586 (149r. en v.) was nog Joris Adriaensz. b. v. concierge; en Everard Quirynsz. de kastelein. In 1665 (317v.) werden beide ambten vervuld door één persoon, t. w. Cornelis Bex.

110) (pag. 119.) Dat oorspronkelijk de Hooge Raad in de kasteleinij of conchiergerie werd ondergebracht, schijnt ook uit de rekeningen te blijken. Ook werd in 1582 de z. g. stove voor dien raad aangewezen, waarmede bedoeld kan zijn de nieuwe stoof van 1520 (zie: aanteekening 83), waar de admiraliteit dan gevestigd werd na het vertrek van Leycester. Omtrent de oorspronkelijke inrichting verneemt men: 1582. 139v. Jan, de Stoelstrayen op te Geest, van coop ende leveringe van elff mansstoelen mit hoge leening, — ook hout gekocht te Delft —, alle welcke houdt ende stoelen soo in de raetcamer, pleydoye, als in de griffe van den hogen raede in Hollant geemployeert ende gebruyct syn. 1584. 136r. Blijkt de kastelein verlof gehad te hebben om zekere penningen te vertimmeren aan twee cameren, gemaict van de zaele onder de pleytcamer van den hoogen raedt. 137r. Vier schoorsteenen gereinigd in „d'oude liberie". 138r. Voor besemen ende vlogelen, van dat zy de bovencamer ende trappen in de liberie, *daer die Generale staten van Brabant gebesoingneert hebben,* gereynicht ende geboent hebben. 1586. 156r. Geprepareert in de „secreten raetcamer" van den hogen raedt.

[111]) (pag. 120.) Omtrent de plaatsgrijpende vernieuwingen blijkt: 1645. 331v. 26.500 st. blijkt verwerkt zoo aan buiten- als binnenwerk van den Hoogen Raad. 332v. Jan Schillemans, beeltsnyder, de somme van veertien ponden over vier pynappels by hem gesneden, staende op de baluystrade op het pleyn van de nieuwe raedtcamer van de Ed. Heeren van den Hoogen raede. 371v. 12.000 „Ryswycksche klinkert" verwerkt aan de plaats van de kamer van den Hoogen raad. 1634. 251v. Eenige nyenwe wercken in de casteleynie te hove (verricht) mitsgaders 14 nyenwe winckelkens ofte comptoirkens, corps de guarde ende andere wercken.

Ook de galerij *d* werd geheel vernieuwd in verband met de nieuwe poort. Tegelijk werd een geheel nieuwe trap gemaakt: 259r... dat over het decken van de nieuwe trap van de Hoog Mog. Heeren Staten Generaal. 265r... dat om verscheyden dachloonen by hem verdient zoo int opdelven van de fondementen van de nyenwe trap van de Staten Gen.

[112]) (pag. 121). Men verneemt b. v.: 1646. 370v. Johan en Cornelia Hanneman betaelt de somma van vierhondert ponden in vergeldinghe van de ontruyminge ende affstandt, die de zelve hebben gedaen van de bewooninghe van seecker huysinge aen de westzyde van den duergangh van de camere van den Hoogen Raede in Hollant, alzoo de voorsz. huysinghe ende plaetse van dien in ende tot het nieuwe gebouw ende timmeragie voor gemelten Hoogen Raede ende ten dienste van 't selve heeft moeten ingetrokken, aengestaen ende gebruickt werden, niets gereserveert ofte vuytgesondert. 371r. Ook blijkt voor hetzelfde doel afgekocht de „huysinge van de assay van de munte op het Binnenhoff met de plaetse van dien", ten deele noodig zijnde (voor 2500 ponden).

N.B. Overigens blijkt uit een formulierboek der bewoners op het Hof van circa 1570, de liberarie, waar Snouckaert woonde, gescheiden van de assay door een klein huisje, en die assay van der munte te liggen bij de greffe; alles dus ten zuiden van gebouw C. De juiste tijd van verplaatsing in de 16de eeuw blijkt niet.

[113]) (pag. 121.) Zoo luidt het: 1599. 282r. Vernieuwinge ende reparatie van de assaycamer ofte huysinge, die bewoont *wert* by Niclaes Ruffin. 1633. 62r. (Ontvangsten). Van de huysinge van de assay van de munte by de griffe (N.B. Deze laatste was

reeds gelegen toen tegen gebouw C; de aanhaling in haar geheel blijkt eene copie van vroeger), die bewoendt werdt by eene Nicolaes Ruffyn, tot wederseggen toe, van die van der rekeninge van Hollant des iaers om 20 ℔, mits dat hy de Heeren van de rekeningen, Generaels van de munte ende muntmeesters ten dienste moet staen, soe dikwils als het vergaderinge valt om d'assaen te maecken ende andere besoignes de munte aengaende. 1625. 246v. Van verscheyde reparatien gedaen in die assaey ten behoeve van Gerrit van Langenhoven, bottelier van zyne Exc. 1636. 278r. 6 1/2 ell grasgroen laecken in de camer van de Generale munt.

114) (pag. 122.) Men vindt vermeld: 1596. 184v... in vollder betaelinge van 't houdt ende werck by hem geleevert ende gedaen in de nyenwe lavanderye opt Binnenhoft. 1598. 153v. gelevert aent nyenwe washuys van Zynder Excellentie. 1615. 306v. het schoonmaecken van de groote regenback, aen de suytsyde van de groote sael van de lavanderye van Syn Exc. (Vernieuwd 1635. 256v.) 1597. 205v... over een looden hille by Arnt Pieter, bleydecker, tot syn huyse, eertyts genaempt de Lavanderye. (N.B. Mogelijk de oude lavanderie op het Buitenhof.) 1615. 294r. Blijkt het „washuys in de Casteleynie" te zijn of te worden afgebroken. 1582. Jan Claesz, bode opt hoff, van reparatie ande heert ende vloer van den waschtoorn gedaen, die hem om te bewoonen by myn heeren van de reekeninge in Hollandt gegundt is. 1585. 142r. De kastelein krijgt blijkbaar een nieuwe „achter"kamer. 1587. 151v. Claes Allertsz heeft de steen „achter die nieuwe camer by de waschtoorn uytgecroden."

115) (pag. 123.) Mathys Mateeusz. betaelt 33 ℔ vuyt sake hy met Parys pleyster gemaect ende becleet heeft de camere van de Heeren van den Raede van Syne Exc. 154r.... vandt maecken van de nyenwe raedtcamer van den raedt van zynder Exc.

116) pag. 123.) Het schijnt dan ook niet geheel onraadzaam aan te nemen, dat deze raadkamer gaandeweg bestemd bleef voor de meer particuliere zaken van den stadhouder. In 1641. 324v. werden dan 1400 ℔ aan inwendige vertimmeringen besteed „aen de raedtcamer van Syne Hoochheyt"; het volgende jaar. 327v. werden verder veranderingen gemaakt in het „washuys ten dienste van de Ed. Heeren Raiden van Syne Hoochheyt". De afgesloten rekeningen van de Domeinen lagen in 1730 op den zolder van gebouw C (De Riemer. I. p. 126).

[117]) (pag. 123.) In 1572 waren de Spaanschgezinde leden van het Hof uitgeweken naar Utrecht, waar het omstreeks 1577, zonder veel gezag te hebben uitgeoefend, te niet ging. In eerstgemeld jaar waren echter voor Holland nieuwe raden in het Hof benoemd. Zij vestigden zich kort daarna te Delft, en keerden in het begin van 1577 terug. Ten gevolge van de instelling van Gecommitteerden Raden (der Staten) van Holland in 1585 werd volgens Staten besluiten van Mei des volgenden jaars de kennisneming van gewestelijke regeeringszaken aan het Hof onttrokken, dat sinds dien een deel zijner politieke macht verloor. (Omtrent Hof en Hoogen Raad ten tijde der Republiek — het Hof bleef in hoofdzaak werken volgens de instructie van 1531 —, zie: Fruin a. v. p. 349—360).

[118]) (pag. 124.) Elders (Kroon, Beschr. v. 's-Gravenh., p. 101) blijken dergelijke stukken van het Hof en van den Hoogen Raad zich dan ook in 1807 nog bevonden te hebben in deze kelders.

De meest noordelijke kamer — die van Oldenbarnevelt — tegenover de kaatsbaan, heet volgens resolutie van 9 Juli 1601 den Admirant van Arragon tot 1602 als gevangenis aangewezen, gevangene in den slag bij Nieuwpoort (De Riemer. I. p. 128). Dat echter die Admirant in de kasteleinij zelf verblijf hield (Jaarboekje v. 1900. p. 244) is dan ook misschien meer uit de rekeningen te vermoeden uit een post van c. 1603. 369v.: Andries timmerman, deurwaerder van de Heeren Staten Generael, betaelt vant schoonmaecken van de raetcamer ende comptoir van de Heeren Staten Generael *ende van de trappen van boven de camer, daer den admirant gelegen heeft*. Hier valt te denken aan een kamer nabij de vergaderzaal zelve.

[119]) (p. 125.) Het leidak der zaal werd dit jaar geheel vernieuwd. Noodig daarvoor was dan ook (230r:) 't afbrecken van de vandels op te groote sael.

[120]) (pag. 125.) In 1730 bevond zich anders de charterkamer van H. Ed. Groot Mog. op de 2[de] verdieping boven de tegenwoordige koffiezaal der 1[ste] kamer. (De Riemer. p. 153), d. i. dus boven *i*.

[121]) (pag. 125.) Zooals blijkt: 1662. 336r. Over leverantie van groen fluweel ende laken mitsgaders franjen, die zoo tot stoelen taeffels als becleden van pultrinus ten dienste van 't Leenhoff,

Hoff van Hollant, ende Hogen Raede in Hollant, enz. (gebruikt zijn). 338r. Corn. Coppens, tapytwercker te Delft, in voldoeninge van 233 $^{3}/_{4}$ ellen tapeet by hem tot 6 ℔ 6 s. de elle in de nieuwe camer vant leenhoff gelevert. 1665. 337r. Dezelfde, tapytsier, betaelt de somme van 69 ℔ 11 s. voor een stuck tapyt voor de schouwe van 't leenhoff gelevert.

122) (pag. 125.) De leenkamer zelve bleef evenwel ter plaatse naast de Groote zaal. Ook werden in 1679 en 1681 de naastliggende Graaflijkheids rekenkamers voor de „Societeit" tot kosten van deze, naar schijnt, vrij gemaakt. (De Riemer, II, p. 254). Zij schijnen daar gebleven te zijn, want in 1758. 182v. is sprake van verschotten voor de „Graaflijkheids geweesen reekenkamer, 't vertreck van de Societeit, ende leenkamer."

123) (pag. 126.) O. a. wordt in deze gevonden: 1597. 191v. Opt incoopen van rooden steen, daer die nyenwe reeckenkamer mede gemetselt is. 1598. 140v. Verguldt zeven steen dye gestelt is in de muer van den thoorn van de camer van de reeckeninge. 152v. Den selven betaelt vant decken van den toorn van de nyenwe rekencamer. 1599. 279r. Blijkt nog veel houtwerk in deze kamer gemaakt te zijn. 296r. Blijken de vier (overige) „middelcamers van de camer van Reeckeninge" gewit te worden.

124) (pag. 128.) Zulks valt af te leiden op: 1593. 199v... betaelt van dat sy luyden den opganck van Sijn Excell. ende den inganck van de Staeten gewittet hebben. 1596. 173r. Van dat deselve den pat lanx de corte gaeldery nair de Staeten van Hollant te gaen geplaveyt heeft. (Vermoedelijk van de middelpoort af.) 1443. Voirt portael van 't registercamer een druppel ingeleyt.

125) (pag. 128.) 1600. 366v..., over 't schoonmaecken van de cameren binnen den thoorn van het nyenwe werck boven het quartier van Zyn Exc. in de maent van October 99.

126) (pag. 128.) 1621. 248r.... de leveringe van 440 blaueuwe ende graueuwe steen, tgeen by hem gelevert ten behouve vant hoff ende geleyt syn in de nieuwe galerie naer den inganck van de camer van de Heeren Staeten. 252v. voor 't grote nieuwe werck vant logys van Syne furst. enz.

127) (pag. 129.) Zoo vernemèn wij: 1633. 87v. Winckel in de corte gaelderye by den inganck van de capelle.

128) (pag. 129.) 1628. 347v. Over het opbreecken van 't plat boven de „nyenwe" finantie ende 't verleggen van 5460 £ loots aen 't selve werck, 1631. 332v. Int maecken van twee bovencamers ten dienste van Zijn Exc.; een contoir ende kelder ten dienste van de secretarie van myn Heeren de Staten. De ver. melde bordestrap verving een wenteltrap, uit den aanvang der 16de eeuw vermoedelijk. Op zijn beurt werd deze in 1758 (178v.) vertimmerd en verfraaid.

129) (pag. 130.) Te dezer zake blijkt b. v.: 1642. 328r. Hare Hoogheid heeft een nieuwe bordestrap gekregen, kostende 300 £. Er blijkt sprake van een buiten het bestek aangenomen houten galery voor 848 £; er waren ook veranderingen gemaakt in het kwartier van de jonge princes van Oranje voor 1026 £. 329r. 2800 pond over ende in voldoening vant gint by hem verdient is in het opmaken van een nieuwe camer met eenighe veranderingen naast de nieuwe camer van Mevrouw de Princesse boven het quartier van zyn hoochheyt Prins Wilhem. 1641. 346r. — van 't gint by hem verdeckt ende gelevert is aen de noordpoort, *als suytwest syde van het nieuwe pavillioen aen den vyver.* 1644. 228v. — van 't gunt by hem gemaeckt ende gelevert is aen een houten gaelderye, dienende om van den brantsolder op de nieuwe camer van haire hoochheyt te gaen.

130) (pag. 131.) Zoo: 1671. 269v. 240 £ voor het maken van haerstene boogen van de gaeldery, reght voor de poort.

131) (pag. 131.) Zoo blijkt toch: 1641. 323r. De wedwe ende erfgenamen van zaliger Jan Gerritsz. van Lier, steenhouwer, betaelt 18.102 £ over ende in voller voldoeninge van het werck van de nieuwe gaelderie aen de noortsyde van het Binnenhoff (aangenomen 15 Aug. 1639.) Er bleek bij de afdoening geschil over eenige daaraan verwerkte geborsten capiteelen; ook was sprake van wanlevering omtrent de in het bestek voorgeschreven hardsteenen poort. 1640. 332r. 491 £ voor geleverd werk en arbeid „in het separeeren van de camer op d'oude gaelderye voor Syne Hoochh".

[182]) (pag. 132.) Dit benedenvertrek schijnt in 1672 ingericht te zijn geworden als vertrekkamer voor den nieuw benoemden Raadpensionaris Fagel; toen werd er een binnenmuur onder gemetseld, welke de lengte van dit vertrek verminderde tot 11 M. en een binnengang deed onstaan naar de vergaderzaal der Gecommitteerde raden. (Ising, Binnenhof, Staten v. Holland.)

REGISTER
OP BEHANDELDE BESTUURSINSTELLINGEN.

DE JURISDICTIE-GESCHILLEN TUSSCHEN HET HOF VAN HOLLAND EN DEN MAGISTRAAT VAN DEN HAAG.

I.

De oprichting van het Hof van Holland.

Ik heb mij voorgenomen, om in de Bijdragen en Mededeelingen de Jurisdictie-geschillen, die gedurende bijna tweehonderd jaren het Hof van Holland en den Magistraat van den Haag verdeeld gehouden hebben, in bijzonderheden te behandelen, den aard en den omvang dier geschillen te onderzoeken en hunne oplossing mede te deelen, in de betrekkelijk weinige gevallen, waarin die geschillen tot eene oplossing kwamen.

Ik acht het echter wenschelijk, om vóór de behandeling van dat omvangrijke onderzoek vast te stellen wanneer het Hof van Holland is opgericht en wanneer het bestaan van den Haag als vaststaande mag worden aangenomen. Immers in zeer vele jurisdictie-geschillen, d. i., geschillen over de vraag, wie, het Hof of de Schepenbank, bevoegd was, een of ander burgerrechtelijk geschil of een of andere strafvervolging te berechten, was het bij de hoogst gebrekkige belijning van elks bevoegdheid een

geliefkoosd argument van elk der twistende collegies: ik heb de oudste brieven, ik ontstond vóór U, bij mijn ontstaan ontving ik de meest uitgebreide en onbeperkte regtsmacht; gij, die na mij gekomen zijt, hebt dus geen andere of meerdere bevoegdheid, dan die gij bewijzen kunt, dat U later uitdrukkelijk is verleend.

Het Hof stelde zich daarbij op dit standpunt, dat het de opvolger en voortzetter was van den Raad der Graven, waarvan reeds van den aanvang af der Grafelijke regeering melding wordt gemaakt, althans van den Raad, die na de stichting van het Binnenhof, aldaar door graaf Willem II werd opgericht. De Magistraat van den Haag daarentegen hield vol, dat het Hof van niet ouder dagteekening was dan het jaar 1462, toen het zijn eerste instructie ontving van Karel den Stoute, die in die dagen in naam van zijn vader het beheer over Holland voerde.

In het bekend Ampel Berigt van den Hove van Holland van 15 April 1707 vinden wij voor de beweering van het Hof het volgende meer zonderlinge dan afdoende argument aangevoerd:

„Konnende daar benevens oock tot een bewijs van „dese oudheydt van het Hof-geright verstrecken, dat op „de Rolle ofte publique Audiëntie-plaats van het Hof „van Holland, rondsomme het Parquet ofte houte Af„heynnige, van Ouds hebben gestaan alle de wapens „van de Familiën, daer de Graven van Holland uijt „waren gesproten, oick die lange voor het Huijs van „Bourgondiën geweest waren, tot een teken, dat op die „Plaats oock uijt den naam van die voorgaande Graven „is reght gedaan; welcke Wapens van daar eerst in den „jare 1669 zijn weg-genomen, soo als de geheugnis van

„verscheijde Menschen nogh wel toedraagt, die deselve „aldaar gesien hebben; en soo als men die Wapens in „Houd gesneden ende geschildert als noch wel kan ver-„toonen, dewijle alsnoch bewaard werden, benevens de „geschilderde glasen, die nogh onlanghs in de Raad-„Kamer van den Hove geweest zijn, ende mede conti-„neren Historiën van Justitie door ouder Graven, als „die van den Huyse van Bourgondiën geadministreert.”

Alvorens te bespreken de vraag, of het Hof van Holland kan geacht worden de voortzetting te zijn van den Raad der Hollandsche Graven, wil ik eenige andere bewijsgronden onderzoeken, die door de verdedigers van de oudheid van het Hof voor die oudheid zijn aangevoerd.

Vooreerst heeft men zich beroepen op eene plaats van Melis Stoke. Deze schrijft in zijn Rijm-Kronijk, melding makende van het noodlottig einde van Wolfert van Borselen, van dezen Edelman: die wile hi Raet te Hove ware. Men heeft in die woorden het bewijs willen zien, dat er reeds ten tijde der Hollandsche graven een vast collegie, een Raad, in het Hof in den Haag was gevestigd en dat Heer Wolfert daarvan lid was. Echter ten onrechte. Vooreerst zouden die woorden, als men ze in bovenvermelden zin opvat, in strijd zijn met hetgeen eenige regels vroeger van van Borselen wordt gezegd: dat hij zoo trotsch en heerschzuchtig was, dat hij zelfs niemand naast zich duldde. Maar daarenboven vergat men, dat de uitdrukking „Raet te Hove” bij Stoke de bepaalde beteekenis heeft van „in hoog aanzien te zijn aan ’s Graven Hof”; immers sprekende van de verraders, die den aanval der Vlamingen in Zeeland in de hand werkten, om hun eigen invloed en macht te vergrooten, schrijft hij:

Dit siet men alle daghe,
Dat menich hier om leit laghe,
Ende met allen doene daer na staet
Hoe hi te Hove mach worden Raet,
Ende hi sine sake moghe bedriven.

Van meer gewicht zijn de bewijzen, die Mr. Frans van Limborch, advocaat-fiscaal bij den Hove in eene brochure [1]) heeft aangevoerd,

De eerste der twee preuven is deze: dat de Graven van Holland lang vóór het Bourgondische tijdperk in hunne handvesten herhaaldelijk zelf melding maken van *hun Hof*. Men vindt toch in vele stukken, uitgegaan van de Graven, voornamelijk van die uit het Beijersche huis, aan het slot, na de dagteekening de woorden: na den loop of na den stijl van Onsen Hove. Daaruit alleen reeds af te leiden, dat de Graven in Holland een Hof hadden, terwijl men elders te vergeefs een spoor van zoodanig collegie zoude zoeken, gaat echter te ver. Wat toch was het geval. In de 13de en 14de eeuw begon het kerkelijk jaar met Paschen, en het burgerlijke jaar met Januari; de dagen tusschen 1 Januari en Paaschdag vielen dus volgens de eene of andere tijdrekening in een ander jaar: en nu werd het allengs de gewoonte, om, ten einde verwarring te voorkomen, in de acten bij de data te voegen vóór of na Paschen, of zooals de koningen van Frankrijk en andere vorsten deden, naar den loop

1) De titel dier brochure is: Brief behelsende twee preuven dat het Hof van Holland voor den jaare 1429 is opgeregt geschreven aan H. Z. D. V. A. R. D. I. M. door E. L. E. O. D. H. O.; de letters H. Z. D. enz. van achter af gelezen zijn de beginletters van: Mr. Jacob de Riemer, advocaat voor den zelven Hove; de letters E. L. enz. zijn de beginletters van: een liefhebber en onderzoeker der Hollandsche oudheden.

of stijl van ons Hof, wat dan beteekende: volgens de burgerlijke tijdrekening; en er is niets vreemds in gelegen, dat de Graven uit het Beijersche Huis, die tevens Graven van Henegouwen waren, die fransche gewoonte hebben nagevolgd, al hadden zij dan ook niet een Hof in hun hollandsche graafschap.

De tweede preuve voor de oudheid van het Hof van Holland door Mr. van Limborch aangevoerd is deze, dat reeds lang vóór het Bourgondische tijdvak de hollandsche graven in vele handvesten en ook in beslissingen over geschillen, melding maken van hunnen Raad, bij wiens advies de handvesten verleend of de beslissingen genomen werden: de geleerde schrijver gaat daarbij echter uit van de geheel onbewezen en juist te bewijzen stelling, dat de Raad van Holland synoniem is met het Hof, en als hij dan verschillende voorbeelden heeft aangehaald, van de vermelding door de graven van *Onzen Raad*, roept hij zegepralend uit, dat hij nu volledig heeft bewezen, dat het Hof sinds eeuwen reeds had bestaan vóór de dagen van Philips den Goede en Karel den Stoute; het zal geen verder betoog behoeven, dat een dergelijke onbewezen stelling niet het verlangde bewijs kan opleveren.

Daarvoor werd nog een beroep gedaan op het accoord in 1443 door Jan Heer van Egmond gemaakt tusschen de stad Alkmaar en de buren van Bergen, die geschil hadden over de kosten van sluizen te Alkmaar waardoor Bergen ook uitwaterde. In dat accoord lezen wij dat de buren van Bergen in het vorige jaar in den Hof van Holland schrifturen hadden overgegeven en geklaagd hadden over die van Alkmaar, die hunnerzijds eene tegenovergestelde meening hadden verdedigd; dat de Raad van Holland daarop de handvesten omtrent die sluizen, eertijds door de Graven gegeven, had onderzocht en

daarop partijen had verwezen naar den Heer van Egmond om als arbiter hun geschil te beslissen, indien hij zich althans met die opdracht belasten wilde.

Het voorbeeld is niet gelukkig gekozen. Vooreerst betrof het hier een onderwerp van publiekregterlijken, niet van zuiver burgerlijken aard, zooals die aan het oordeel van het latere Hof waren onderworpen; voorts kunnen de woorden *in den Hof van Holland* niet anders beteekenen, dan de plaats, waar het collegie, waarvoor de twistende partijen verschenen; eindelijk indien de Raad de voorganger ware geweest van het Hof, zoude die Raad een rechterlijk lichaam zijn geweest, dat de aan zijn oordeel onderworpen geschillen moest beslechten maar niet partijen naar een arbiter had mogen verwijzen.

Bij de beoordeeling der vraag die ons thans te onderzoeken staat, of het Hof van Holland de voortzetter was van den grafelijken Raad, moet vooropgesteld worden dat het Hof was een rechtscollegie dat zoowel in burgerlijke als in strafzaken vonnis gaf, in sommige gevallen in eersten aanleg, in andere gevallen in hooger beroep, naar gelang van den aard der zaak, de betrokken partijen en in strafzaken ook van de plaats, waar het misdrijf was gepleegd. Aanvankelijk had het Hof ook eenig deel in de regeeringszaken, maar, zijne bevoegdheid in dit opzicht werd door de Staten van Holland in 1591 aanmerkelijk ingekort en in 1674 geheel ontnomen, zoodat na dien tijd het Hof zich uitsluitend met de rechtspraak bezig hield en de eenige werkzaamheid, die daaraan buiten de rechtspraak nog was opgedragen, hierin bestond, dat het ter pleitrolle de plakkaten, ordonnantiën en andere bevelen door de hooge Overheid uitgevaardigd, moest afkondigen.

Vóór Willem den II, Roomsch-Koning, wordt van een grafelijken Raad geene melding gemaakt. Wel wonnen

de Graven van het Hollandsche Huis in gewichtige aangelegenheden den raad in van aanzienlijke of kundige mannen, maar zij zochten in elk bijzonder geval voorlichting, waar zij meenden die het best te kunnen vinden. Zoo vermelden zij in hunne handvesten, dat zij handelen: bij rade van de voorzichtige mannen van ons graafschap, bij rade mijner mannen, met goedvinden der edele en wijze mannen uit Holland, bij rade en toestemming van de edele lieden en onzer getrouwen, met rade veler goede lieden, met rade onzer leenmannen, enz.

Onder Graaf Willem II wordt voor het eerst melding gemaakt van een Raad; maar het is bekend, dat deze Raad aan den jeugdigen Roomsch-Koning was toegevoegd, om hem bij de behandeling der gewichtige Rijks-belangen voor te lichten; wij hebben hier dus te doen niet met een gerechtshof maar met een staatsraad, en hetzelfde kan gezegd worden van den Raad, uit aanzienlijke Edelen bestaande, die graaf Jan I ter zijde stond en waarvan niet veel meer bekend is, dan dat zij den graaf aanspoorde, om een tocht tegen de Friezen te ondernemen.

Eerst onder de Graven van het Henegouwsche en daarna onder die van het Beijersche Huis vinden wij geregeld melding gemaakt van eenen Raad, maar dit was een Raad van den Graaf, geenszins een Raad van Holland. Dat blijkt zoowel uit de woorden, waarmede die Raad in de handvesten wordt vermeld, als uit zijne samenstelling. Die Raad wordt genaamd: onze lieve ende getrouwe Raetsluijden uijt Henegouwe, uijt Hollant, uijt Zeelant, of onzen Rade van onzen drien Landen van Henegou, van Holland ende Zeelant.

En wat de zamenstelling van den Raad betreft, een paar voorbeelden. In 1403 gaf Albrecht van Beijeren onder anderen de stad Schoonhoven aan zijn echtgenoote Margaretha van Kleef in lijftocht; in den brief, waarin

hij dit aan den magistraat dier stad mededeelt, meldt hij tevens dat de Gravin in de stad zal komen, vergezeld van 's Graven Raden: den Landgraaf van Lenterborg, den Proost van Bergen in Henegouwen en Heer Floris van Borselen. In een plakkaat in 1418 door Jan van Brabant en Jacoba van Beyeren uitgegeven tot bestrijding van die van Ysselstein, worden als Raden genoemd de Heer van Culenborg, de Jonkheer van Gaesbeek, de Heer van Montfoort, de Burggraaf van Leiden, Heer Hendrik van Wassenaer en Heer Floris van Haamstede.

Men ziet het, de Raad bestond uitsluitend uit aanzienlijke mannen, deels vreemdelingen, die in staatszaken zeer bedreven kunnen geweest zijn, maar die geen rechtsgeleerden waren.

Die grafelijke Raad had ook niet zijn vasten zetel in den Haag, maar vergezelde den Graaf, werwaarts hij zich begaf. Dit blijkt niet alleen uit de omstandigheid, dat vele handvesten, op advies van den Raad door de Graven zijn uitgegeven op andere plaatsen dan in den Haag, maar het wordt volkomen bewezen door het privilegie, dat Hertog Albrecht op 10 September 1400 aan die van den Haag geschonken heeft. Daarbij werden hun verscheidene voorrechten verleend onder eenige voorwaarden, waarvan de eerste luidde: In den eersten soe sullen onse goide luden vander Haghe voirsz, ons en onsen Nacomelingen en onser Herbergen binnen der Haghe dienen en doen dienen in allen saken onser Herberge toebehoorende, gelijken dat sij en hoir Vorders ons en onsen Voirvorderen tot desen dagen toe gedaen hebben, dats te weten, dat zij ons dienen sullen mit veertien wagen, en elken wagen mit vier paerden, tusschen Hairlem en der Mase en tusschen Oudewater en Woerden ende der Mase voir ons, onsen Rade, voir onser Paneterie, Bottelrie, Coken en Gaerderobbe in alre manieren

als sij tot hair toe gedaen hebben, en wanneer sij in eenich van onsen voirsz. diensten uijt sijn, soe sullen sij voir hun en horen peerden hoeren vrijen cost hebben.

De grafelijke Raad had ook geheel andere werkzaamheden, als het latere Hof van Holland; die Raad was niet een rechterlijk collegie maar zijn advies werd gevraagd in de meest uiteenloopende zaken, die het bestuur van het graafschap betroffen, terwijl hij tevens ook voorlichting, in enkele gevallen eene beslissing gaf in rechtszaken, die aan het oordeel van den graaf werden onderworpen, wanneer deze in een of ander geval die beslissing aan den Raad opdroeg.

Ik wil dit door eenige voorbeelden aantoonen.

Willem van Henegouwen gaf in 1332 een handvest aan het ambacht van Oud-Giesen „bij rade ons gemeenen raets; in het handvest in 1331 aan den Zwijndrechtschen waard gegeven vindt men: wij doen u allen te weten dat wij met onsen ghemeenen Rade over een gedragen zijn, Swindrecht uijt te geven te dijckene ten Zeeuwschen rechte; en toen dezelfde Graaf in 1344 het recht van de Maas aan die van Dordrecht verleende, deed hij zulks wederom: bij rade ons gemeen Raedts.

Albrecht van Beijeren gaf in 1389 aan de stad Delft de vergunning, om eene vaart te graven van die stad tot de Maas. In het privilegie dat hij te dien einde aan Delft gaf, wordt de Raad geroepen, om in verschillende met het te maken werk in verband staande gevallen, van advies te dienen. Wij lezen daarin onder meer: Voirt sullen zij (n. l. die van Delft) maken buijten den Dijck een Speuije ende in den Ouden Maesdijck een goede Sluijse, die alsoo sterck ende also vast is, dat ons ende onsen Raide dunckt, datter ons lant wel mede besekert is ende waert dat wij ofte onsen Raede vernamen dat in dese Sluijsen, Speuijen ofte toebehooren eenige vreese

ons Landts aenlage, dat zouden wij onsen goeden Luijden van Delft alsoo doen beteren, dat ons ende onzen Raede dochte, dat ons Lant wel daermede versekert waer. — Voort waert dat wij ijemant namaels gunnen wouden deur dese Vaert te vaeren ende daer inne te komen, die soude staen tot onsen wille en dat souden zij gelden redelijcke kost met onse stede van Delft tot taxeeren van ons ende van ons Raedts.

Evenzoo verleende dezelfde Vorst, toen hij in 1393 met advies van zijnen Raad, besloot in Holland nieuwe gouden en zilveren munt te doen slaan, verschillende bevoegdheden aan den Raad, o. a. het essaijeeren der muntstukken, wanneer het bleek, dat stukken van minder allooi in omloop werden gebracht.

Toen Hertog Albrecht den Arkelschen oorlog wilde ondernemen, deed hij zulks niet, zonder daaromtrent vooraf zijn Raad te hebben gehoord, zooals hij aan die van Rotterdam schreef, toen hij hun voor de kosten van den oorlog 1500 gouden schilden ter leen vroeg: „dat wij met goeden voorzien ons liefs Soon van Oostervant en onse gemeene Raeds overdragen zijn een Reijse te doen op onse vijanden, den Arkelsen.

Welk aandeel 's Graven Raad in de rechtspraak had, moge uit het volgende blijken.

In 1303 beslechtte Graaf Jan II een geschil tusschen de verschillende inwoners van Kennemerland: Wij Jan, Grave van Henegouwen, van Hollant, van Zeeland ende Heere van Vrieslant maken kont, dat wij bij Rade onser goeden luijden van onsen Landen hebben een recht gemaeckt tusschen den Edele luijden in Kennemerlandt, die half Edel sijn of daer beneden ende van onse gemeente in Kennemerlandt.

Bij het aanvaarden van het Ruwaardschap over Holland in 1357 beloofde Hertog Albrecht: voert van alle

twistelicke saken of van allen geschillen, die in den lande wesen moghen van heren, van steden, van enighe goeden luden of van goede, die gheloven wij in goeden trouwe bij Rade ons Raedts ende den goeden steden, nae al onser macht in ruste ende in goeden punten te brengen.

Reeds in het volgende jaar legde hij een twist bij over „de heerschappe van der Lecke" tusschen de Heeren van Culemborg eenerzijds en Heer Jan van Polanen, Heer van de Lek anderzijds. [1]) Hij schrijft: „Soo hebben „wij bij goeddunken van ons Raeds van Holland ende „der steden van Holland eenen bescheijden dag be„scheijden op Sinte Lambrechts dag lest voorleden tot „Sinte Geerdenberge den voorsz. partijen, om een ijegelijk „rechte ende reden te doen na sijnen betoge; op welke „dachvaert wij ontboden hadden onsen lieven Neve Jan „van Beloys, onsen lieven ende getrouwen Raetsluijden „uijt Henegouwe, uijt Hollant, uijt Zeelant op welken „tijd wij aanzagen ende hoorden voor onsen lieven Neve „Jan van Beloys, voor onse Raetsluyden, neven (steden?) „ende mannen zulck betooch, als die heere van Arckel, „die heere van Culenborch daer deden togen op die „eene zijde en heer Jan van Polanen op die ander zijde. „Soo hebben wij met onsen lieven Neve, Raetsluijden, „die Steden ende mannen voorseijt op de voorsz. be„toge wel beraden, ganschelijck met open rade ende aan„gesien een ijegelijks recht ende des overdragen gansche„lijk ende eendrachtelijk, die ons dunckt, ende gevonden „hebben", enz.

Bij de beslissing van een geschil tusschen den Burggraaf van Leiden en die van Oudewater over de tollen te

[1]) Ik geef deze beslissing eenigszins uitvoeriger, omdat zij een denkbeeld geeft van de wijze van procedeeren in burgerlijke zaken in de 14de eeuw.

Alphen in 1380, schrijft Hertog Albrecht: „waerom wi „bi onsen Rade van onsen drien Landen van Henegou, „van Hollant, van Seelant en van Vriesland onsen Re- „gister besien hebben, betoch van beijde siden ghehoert „hebben ende gesien, ende daer op bi Raede ons Raedts „voorsz. onse segge geordineert ende gesheijt hebben", enz.

In het boven reeds vermelden handvest, waarbij aan die van Delft werd vergund eene vaart te graven naar de Maas, werd hun tevens verlof gegeven, om de aarde die bij het werk werd opgegraven te brengen ter plaats, die hun het meest geschikt zoude voorkomen; den grond, dien zij noodig hadden, om de specie te bergen, moesten zij aan de eigenaars betalen, volgens de schatting van bekwame deskundigen, en zoo daarvoor geschil ontstond, moesten zij dat brengen voor den Graaf en zijnen raad, of voor dengene, dien de Graaf tot dat einde zoude aanwijzen.

Die van Dordrecht maakten aanspraak op het stapel- regt, dat hun betwist werd door de voornaamste steden en eenige dorpen van Holland met Heer Otto van Arkel en zijne stad Gorinchem. Albrecht van Beijeren beval beide partijen, om voor hem en zijnen Raad te verschijnen op Zondag na St. Nicolaas-dag 1392, en hunne privilegies over te leggen. De Graaf en zijn Raad onderzochten die stukken en die welke in de grafelijke registers voorhanden waren, waarop de Graaf „met goeddunckcen ons Raets" de zaak besliste ten nadeele van Dordrecht.

Tusschen de bewoners van den grooten Waard in Zuid-Holland en die van het land van Heusden bestond voortdurend oneenigheid over den onderhoudsplicht van den Heijdijk; beide partijen wendden zich in 1415 tot Hertog Willem, opdat deze hun twist zoude beslechten; de Vorst droeg aan zijn Raad op, om de beide twistende partijen te hooren. waarop hij, na bekomen bericht van den Raad, zijne beslissing gaf.

Door de vermelding der bovenstaande voorbeelden meen ik volkomen te hebben aangetoond, dat tusschen den Raad der Graven van het Henegouwsche en van het Beijersche Huis en van het latere Hof van Holland een zoo aanmerkelijk verschil bestond, dat er geen schijn van reden bestaat, om in het laatste de opvolger en voortzetter van den eerste te zien. Deze toch, wel verre van een rechterlijk collegie te zijn, dat de geschillen besliste, die partijen daar aanbrachten, was een staatkundig lichaam, dat in regeeringszaken werd gehoord, en daarenboven in rechtsgedingen den graaf voorlichtte — wanneer die voorlichting werd gevraagd — voornamelijk over de bewijskracht der in het geding gebrachte bescheiden, soms ook een onderzoek instelde in de grafelijke registers naar het bestaan van vroeger verleende privilegies, in andere gevallen alleen de litigeerende partijen hoorde, en veelal ook den Graaf voorlichtte omtrent de te nemen beslissing, maar dat alles niet krachtens eigen ambtsbevoegdheid, maar enkel in ieder afzonderlijk geval krachtens opdracht van den Graaf.

De bevoegdheden en werkzaamheden van den grafelijken raad onder de Henegouwsche en Beijersche Huizen verschilden dus in wezen en aard geheel en al van die van het latere Hof van Holland.

Wij zijn thans genaderd tot het Bourgondische tijdvak.

Bij den zoen tusschen Philips van Bourgondië en Jacoba van Beijeren in 1428 werd onder meer bepaald dat een Raad voor Holland, Zeeland en Friesland zoude worden ingesteld: omme te verstaen de saecken roerende den Lande van H. Z. ende V.; die raad zoude bestaan uit negen personen: goede ende reckelijcke mannen, geneegen tot payse ende tot vreden, waarvan Jacoba er drie zoude aanwijzen; terwijl de zes anderen, die Philips zoude benoemen, voor de helft uit de genoemde gewesten en

voor de wederhelft uit andere landen zouden worden gekozen. Als de leden van dien Raad worden genoemd: Johan Burggraaf van Montfoort, Johan van Vianen, Heer ter Noordeloose en Gerrit van Zijl, ridders, benoemd op voordracht van Jacoba, benevens Jacob, Heer tot Gaesbeeck, Hendrik van Borselen, Heer van ter Veere, Willem van Egmond, Roeland van Uytkercke, Heer van Heestert en van Heemszaade, Colairt van Comene, Heer van der Ruwerschure en Baudewijn van Zwieten, de zes laatsten door Philips zelf benoemd.

Men heeft in dien Raad voor de zaken van Holland de eerste voorlooper en de oorsprong van het Hof van Holland willen zien, zooals blijkt uit de boven aangehaalde brochure, doch ten onrechte. Vooreerst toch blijkt reeds uit de samenstelling van den raad van Negenen, die ten deele uit vreemdelingen *moest* bestaan, dat wij hier niet met een rechtscollege over Holland te maken hebben, maar ook uit de instructie, die Philips op 13 Augustus 1438 aan den Raad gaf, dat de bevoegdheden van dien Raad hemelsbreed verschilden van die van het latere Hof, en dat Philips bij de instelling van den Raad allerminst de bedoeling had, om een Gerechtshof op te richten, de rechterlijke bevoegdheden toch aan den Raad gegeven, vormden slechts een klein gedeelte van de taak, die dat collegie was opgedragen.

De Raad zoude dan de baljuwen, schouten en rentmeesters aanstellen en ontslaan even als alle andere rechters en officieren: hij zoude de rekening van alle ambtenaren opnemen en vaststellen, hij zou in alle zaken recht doen, en de kwaaddoeners straffen naar gelegenheid der zaken, en verder alles doen, naar inhoud van den zoen, wat de hertog zelf zoude mogen doen. Daarenboven was nog bepaald, dat, als er zeer gewichtige zaken voorkwamen, daer men meer raets toe behoefde, de Raad van Negenen die zaken niet zelf zoude afdoen, maar ze

den Hertog zoude mededeelen, die daaromtrent dan zoude ordonneeren als dat behooren sal. Eindelijk kan de Raad van Negenen niet worden beschouwd als de oorsprong van het latere Hof, omdat alle verband tusschen beide ontbreekt: de Raad toch bestond slechts ruim één jaar en werd toen door Philips ontbonden, om plaats te maken voor een nieuwe inrichting van het bestuur. In 1430 werd Frank van Borselen met zijn neven Philips en Floris van Borselen gouverneurs van de drie landen, met een adviseerende raad naast zich, maar reeds in November van het volgende jaar werd het bestuur hun weder ontnomen en dit opnieuw aan een raad opgedragen; die in 1433 eene instructie kreeg en in het zelfde jaar zijn zetel van Leiden naar den Haag overbracht.

Die instructie behandelt bijna uitsluitend de Staatsrechterlijke bevoegdheden van den Raad, die hoofdzakelijk hierin bestonden, dat dit collegie de zaken onderzocht, besprekingen hield, onderhandelingen voerde, maar de beslissing aan den Hertog bleef voorbehouden. Slechts in een paar gevallen mocht de Raad zelfstandig handelen; hij mocht leenen en andere goederen verkoopen, waarvan de waarde minder bedroeg dan duizend klinkaars en hij had de bevoegdheid om vergiffenis te schenken voor strafbare feiten, wanneer deze niet tegen de persoon of de Hoogheid van den Hertog waren bedreven.

Toch, waarschijnlijk krachtens eene nadere instructie, die niet tot ons is gekomen, oefende de Raad in burgerlijke en in strafzaken rechtsmacht uit.

Geruimen tijd lag Willem de eerste Heer van Schagen wegens de pacht zijner visscherijen overhoop met de buren en onderzaten van Schager-cogge en Niedorpercogge. Ten slotte werd de zaak voor den Raad aangebracht, die in 1439 een sententie gaf ten gunste van den heer van Schagen. Maar de landlieden stoorden zich

in het minste hier niet aan; zij bleven hun pachten weigeren en Willem had geen middel om de uitspraak van den Raad ten uitvoer te leggen. Beide partijen wendden zich daarop tot den Heer van Brederode, Heer van IJsselstein en den Rentmeester-generaal Willem van Naaldwijk, om hun twist te beslechten, en deze voldeden aan dat verzoek, evenals of er in Holland geen Raad bestond en alsof deze niet reeds de zaak had beslist.

Toen, tengevolge van den oorlog met de Oosterlingen, de prijs der levensmiddelen buitengewoon hoog was gestegen, ontstonden er in 1438 onlusten te Rotterdam; er werd herhaaldelijk in de straten gevochten en verscheidene personen kwamen daarbij om het leven. De Raad onderzocht de zaak en veroordeelde de raddraaijers tot verbanning, welke straf door Philips werd gehandhaafd, toen hij in het volgende jaar aan alle anderen, die ter gelegenheid van het Rotterdamsche oproer tegen hem en zijne hoogheid misdreven hadden, volkomen vergiffenis schonk.

In 1443 ontstond er te 's Gravenhage een twist tusschen zekeren Jan van de Vondele en een knecht van de Baljuw, die zoo hoog liep, dat de messen getrokken werden; ten slotte werd van den Vondele door zijn tegenstander dood gestoken. De broeders van den verslagene wendden zich tot den Raad met het verzoek dat de zaak — daar de Baljuw in deze niet onpartijdig was — door den Raad zoude worden behandeld, of zoo zij aan het gewoon landrecht onderworpen moest worden, dat de Baljuw gedurende den loop van het geding, zoude worden geschorst. De Raad onderzocht de vraag en besliste daarop: dat die voirsz. gebroederen 't recht van haeren dooden broeder vervolgen sullen na den Landrecht, als men van outs van sulcke saken constumelie is te doen, want 't voirsz. recht een ijegelic scerp genoeg is.

Uit het vorenstaande volgt, dat de Raad voor de zaken van Holland, overladen met werkzaamheden van staatkundigen en finantiëelen aard, ook wel nog daarenboven in burgerlijke en strafzaken recht sprak, doch dat met het oog op de wijze waarop, en de bevoegdheid, krachtens welke die rechtspraak plaats greep, moeielijk aan het hoogste rechterlijk collegie in Holland kan worden gedacht. Immers in de zaak betreffende de visscherij van den Heer van Schagen, werd de beslissing van den Raad eenvoudig als niet geschied beschouwd, en de aanzienlijksten van den lande toonden er hunne minachting voor, door in eene zaak, die door den Raad was afgedaan, als scheidslieden een nieuw onderzoek te gelasten en zelfstandig uitspraak te geven.

In de boven reeds vermelde twist tusschen die van Alkmaar en de buren van Bergen, even als in het verzoek der gebroeders van de Vondele schoof de Raad eenvoudig de zaak van zich af; speciaal wat het laatste geval betreft, zij opgemerkt, dat het latere Hof steeds volhield dat de hooge ambtenaren en evenzoo hunne bedienden een forum privilegiatum hadden en niet voor den gewonen rechter mochten worden terechtgesteld. Eindelijk bewijst de bevestiging der veroordeeling van de Rotterdamsche oproermakers door Philips, dat de Raad wel een sententie had gegeven, maar dat de Hertog de macht bezat die te bevestigen, waaruit volgt dat hij evenzeer bevoegd was, die te vernietigen, afgescheiden van zijn recht van gratie.

De klachten over de rechtsbedeeling waren dan ook vele en zij werden steeds luider geuit. De Raad, zeide men, liet de zaken, die aan zijn oordeel onderworpen werden, liggen inplaats van ze af te doen; door den daardoor veroorzaakten langen duur der processen, werden deze zeer kostbaar, zoodat eigenlijk niemand in Holland recht

konde verkrijgen. Het moge thans vreemd klinken, toch schreef men den langzamen gang der justitie toe aan het groot aantal leden van den Raad; hun aantal namelijk was langzamerhand tot 28 geklommen, zonder dat kunde en bekwaamheid de redenen van de benoeming van vele hunner geweest waren.

Philips trachtte door twee ordonnanties in 1458 en 1460 eenige verbetering in den toestand aan te brengen — echter niet door het aantal leden van den Raad te verminderen, — doch zijne pogingen hadden geen gunstig gevolg: van eene vaste, geregelde en geëerbiedigde rechtspraak konde immers geen sprake zijn, zoolang een politiek lichaam, deels samengesteld uit personen, die voor hunne taak niet berekend waren, als bijzaak met de rechtspraak was belast; daarvoor was noodig de oprichting van een collegie, dat uit kundige rechtsgeleerden bestaande, uitsluitend, althans hoofdzakelijk bestemd was tot de behandeling van rechtszaken, welks uitspraken beslissend waren en konden worden ten uitvoer gelegd.

Zoo begreep het Karel van Charolois, die door zijn vader met het bestuur over de Nederlandsche gewesten was belast. In 1462 besloot hij het rechtswezen in Holland voor goed te regelen en op vasten voet te stellen, en zoodanige regels voor te schrijven, dat de rechtzoekenden waarborgen ontvingen voor eene goede, goedkoope en spoedige rechtspraak: de ordonnantie van Karel werd met eenige wijzigingen in het volgend jaar door Hertog Philips goedgekeurd en van kracht verklaard, waarbij hij tevens de ambtenaren, die het nieuwe collegie zouden samenstellen, benoemde en hunne wedden vaststelde.

De ordonnantie van 1462 bevatte hoofdzakelijk de volgende bepalingen:

De Raadkamer van den Raad van Holland, Zeeland, en Vriesland, op verschillende plaatsen ook het Hof ge-

naamd, zoude voortaan zijn samengesteld uit den Stadhouder over die gewesten en acht Raden „notabele „mannen, wel besocht ende geëxperimenteert in saecken „van justitie"; een hunner moest worden aangewezen, om bij ontstentenis van den Stadhouder als President diens functiën waar te nemen; voorts werden bij die Raadkamer benoemd:

1°. een Advocaat-fiscaal, die de memoriën moest opstellen en moest pleiten in alle zaken die den Hertog of zijne Hoogheid, d. i. zijne Hoogheidsrechten, en in die welke arme en ellendige personen betroffen; dat alles op de wedde, die de Hertog hem zoude toekennen; voor andere personen mocht hij even als andere advocaten voor loon en salaris opkomen;

2°. een Procureur-fiscaal, ook Procureur-generaal genoemd, die een substituut schijnt te hebben gehad, waarvan het evenwel niet blijkt of deze eene vaste aanstelling had, of dat hij alleen door den Procureur-fiscaal werd aangewezen om hem bij ontstentenis, door afwezigheid of anderszins te vervangen, welk laatste mij het meest waarschijnlijk voorkomt. De Procureur-fiscaal moest tweemaal per jaar alle baljuwschappen en schoutambten in Holland, Zeeland en Friesland rondreizen en overal den noodigen tijd vertoeven, om een onderzoek in te stellen naar aanslagen, gepleegd tegen de rechten en de Hoogheid van den Hertog en tegen geestelijke personen, weduwen, weezen, arme en onnoozele personen, die onder den algemeenen naam van geprivilegieerde personen werden aangeduid; hij moest alle klachten onderzoeken, die hem daaromtrent werden gedaan, en speciaal moest hij nagaan, welke crimineele feiten verjaard waren; onder dit laatste werd verstaan: misdrijven, die, omdat de dader niet was gevat of niet bekend was, of om eenige andere reden niet waren berecht binnen één jaar na het plegen van het feit; die

misdrijven werden, zooals later zal blijken bij het Hof onderzocht en afgedaan. Eindelijk moest de Procureur-fiscaal onderzoek doen naar het beheer der Dijkgraven en Heemraden. Na zijne terugkomst in den Haag, moest hij in de kamer van den Raad rapport uitbrengen omtrent al zijne werkzaamheden en onderzoekingen; de kamer beslistte welke zaken hij moest vervolgen; maar alvorens iemand in rechte te dagen, moest hij voorloopige informatiën inwinnen, en deze aan het oordeel van den Advocaat-fiscaal onderwerpen; eerst wanneer deze het onderzoek voldoende achtte, mocht hij zijne dagvaarding uitbrengen;

3°. een Rentmeester der exploiten, die de kosten en onkosten moest betalen van alle zaken, die vanwege den Hertog werden aangebracht;

4°. een Griffier, die de appointementen en sententiën van den Raad moest registreeren; deze en alle andere stukken van den Raad uitgaande moesten voortaan op perkament en niet meer op papier worden geschreven; de Griffier hield de rol der aangebrachte zaken en bevestigde die aan de deur der zaal, waarin die zaken behandeld werden, aan diezelfde deur hing hij een bord met het opschrift: *Curia vacat*, in de drie vacanties van den Raad en op de kerkelijke feestdagen, waarop geen zitting gehouden werd, en acht dagen vóór dat de eindarresten werden uitgesproken bevestigde hij aan die deur met het zegel van den Raad eene lijst der zaken waarin de definitieve beslissing zoude worden gegeven. De Griffier hield voorts twee registers: in het eene teekende hij aan de namen der partijen met opgaaf van den dag, waarop hunne zaken dienen zouden, in het andere vermeldde hij de deliberaties in raadkamer, benevens de namen der leden, die aan die deliberaties deel namen.

5°. Twee bezoldigde Secretarissen, die niet in de

raadkamer mochten verschijnen, maar belast waren met de redactie van de acten en plakkaten; en onbezoldigde Secretarissen, wier taak het was de afschriften der origineele stukken te maken. Eindelijk werden nog deurwaarders vermeld, aan wie hoofdzakelijk werkzaamheden werden opgedragen, die thans door den concierge of een bode worden verricht, en een onbepaald aantal boden.

De beslissingen moesten worden genomen door den Stadhouder of President met minstens vier Raden; maar alle Raden moesten tegenwoordig zijn bij de uitspraak der definitive sententies, welke vier malen in het jaar plaats had en wel in de weken, waarin de Quatertemperdagen vielen. De Raden moesten dagelijks vergaderen van 's morgens vroeg tot etenstijd, dat was tusschen Paaschen en Bamis van 7 tot 10 uur en tusschen Bamis en Paaschen van 8 tot 11 uur; in die ochtendzittingen hadden de pleidooijen en de behandelinge der gewichtige zaken plaats; na den noen kwamen de Raden wederom bijeen voor de behandeling der minder belangrijke zaken. De zittingen op de vier eerste dagen der week waren gewijd aan de behandeling der gewone zaken terwijl de zittingen op Vrijdag en Zaterdag, zoowel des voor- als des namiddags bestemd waren voor de zaken die den Hertog en het Land betroffen.

Voorts bevat de ordonnantie uitvoerige voorschriften omtrent de emolumenten der leden van en ambtenaren bij de Raadkamer en een tarief voor advocaten, procureurs en getuigen; ik wil daarvan slechts twee bepalingen vermelden. Als één der Raden zich uit den Haag verwijderde om informatiën in hangende gedingen in te winnen, dan werd hem per dag voor zijne reis- en verblijfkosten toegelegd 36 grooten, maar dan moest hij zelf het francijn en het papier bekostigen, noodig voor het schrijven der door hun opgemaakte stukken. Alle

schrifturen die in de Nederduitsche taal gesteld, aan de Raadkamer werden overgegeven, moesten terstond in het Latijn of in het Fransch worden vertaald door een der Raden, den Griffier of een der Secretarissen; de vertaler ontving voor zijn arbeid 2 grooten vlaams voor elk blad aan beide zijden beschreven, op elke zijde 28 regels van 10 woorden elk.

Nog vindt men bepalingen omtrent de wijze van procedeeren in burgerlijke zaken — omtrent de strafzaken slechts dit: dat de beklaagde drie maal verstek kon laten gaan, maar zoo hij op de vierde oproeping niet verscheen, werd hij gestraft met verbanning en confiscatie zijner goederen — over de voorloopige ten uitvoerlegging der sententiën en over het appel van alle arresten op den Hertog, en ten slotte eene opgave van alle zaken, die aan de jurisdictie van de Raadkamer waren onderworpen. Deze waren: de zaken betreffende de vrijheden en rechten van den Hertog, de fundatiën van kerken, injuriën gedaan van geestelijke personen, verbreking van de sauve-garde door den Hertog verleend, de domeinen, de ambtsverrichtingen van 's Hertogs Officieren, de munt en andere betreffende de Hoogheid van den Hertog, geschillen tusschen steden en kastelenijen, obligaties door Edellieden op hun eerewoord en onder hun zegel gegeven, waarbij zij zich verbonden tot betaling van geld of levering van goederen, stoornis in het bezit van leenen en andere goederen, privilegies gegeven aan vreemdelingen, en eindelijk alle verjaarde strafzaken. Zooals men ziet zijn in deze opsomming van allerhande zaken niet opgenomen de appellen van de vonnissen van lagere rechters, hoewel de ordonnantie bepalingen omtrent de behandeling dier appellen bevat, en evenmin eene omschrijving van de personen waarover, en het grondgebied, waar het Hof zoowel in

burgerlijke als in strafzaken uitsluitend jurisdictie had. En juist over deze beide laatste punten ontstonden later de meeste jurisdictie-geschillen tusschen het Hof van Holland en de magistraat van den Haag. Het Hof beweerde uitsluitend rechtsmacht te hebben over de Edelen, de Suppoosten van den Hove en de geprivilegieerde personen, en over alle misdrijven, die gepleegd of ontdekt werden op het grondgebied van het Hof en de aanhoorigheden daarvan; de Magistraat ontkende die rechtsmacht op zich zelve wel niet, maar omtrent de vraag, wie onder de bovenbedoelde personen moesten worden gerekend en hoever zich de aanhoorigheden van het grondgebied van het Hof zich uitstrekten, konden de beide rechtscollegies het maar zelden eens worden.

Bij ordonnantie gegeven te Brugge den 14 Mei 1463 bevestigde en bekrachtigde Philips de ordonnantie, die zijn zoon het vorige jaar omtrent de Raadkamer van den Raad had uitgevaardigd. Bij die ordonnantie ontbond hij de Rekenkamer in den Haag en voegde die bij de Rekenkamer te Brussel. Voorts gaf hij aan alle leden van en officieren en ambtenaren bij den Raad hun ontslag en benoemde er anderen; er ontstond dus door deze nieuwe benoeming op eene geheel nieuwe instructie een nieuw college, dat onder eenige wijzigingen het latere Hof van Holland werd. De nieuwe leden werden benoemd: à la consultation, déliberation, conclusion, adrece et conduite, tant de la justice, comme de nos propres affaires, droits, domaires, hauteur et Seigneurie, comme aussy de toutes autres besognes et affaires de nosdits pays de Hollande, Zeelande et Frise et de nos srijets d'iceux.

Men ziet het, de werkzaamheden, die aan de Raadkamer waren opgedragen, waren zeer talrijk en uiteenloopend, en waar wij boven zagen, dat de Raden dagelijks

's morgens en 's namiddags zich met rechtszaken hadden bezig te houden, rijst de vraag, hoe zij den tijd konden vinden, voor de behandeling der staatszaken. De samenstelling van de nieuwe Raadkamer toont trouwens voldoende aan, dat Philips voornamelijk op het oog had, een rechtscollegie op te richten; de door hem benoemde leden waren: behalve de Stadhouder, Heer Lodewijk van Brugghe, Heer van Gruijthuijsen; Mr. Willem van Alkemade, ridder, rechtsgeleerde; Gerard Heer van Assendelft, Kralingen en Heemskerk; ridder, Mr. Jan van Halewijn, Jean Petit-pas, Louis de Chesne, Mr. Jan de la Bouvrie, licentiaat in de rechten, Mr. Hendrik Jansz. van Wissekerke en Mr. Wouter Jansz. van Zierikzee.

Die Raden even als de andere ambtenaren ontvingen geene vaste bezoldiging, maar werden betaald voor den tijd, dat zij in hun ambt werkzaam waren; behalve de griffier, omtrent wien Philips bepaalde: dat diens ambt zoude worden gegeven aan de geschikte persoon, die bij opbod het hoogste bod zoude doen.

Ik hoop door het bovenstaande te hebben bewezen, dat het eerste hooge rechtscollegie in Holland in 1463 is opgericht, door de goedkeuring der ordonnantie van 1462 en door de benoeming der leden in de Raadkamer van den Raad van Holland, Zeeland en Friesland, en dat dus ook het Hof van Holland dat uit deze Raadkamer is voortgesproten, ten onrechte zijn ontstaan vroeger stelde dan het jaar 1463.

J. B. DE VAN DER SCHUEREN.

DE WONING VAN DESPINOZA OP DE STILLE VEERKADE.

Toen ik een paar jaar geleden de eer had een bezoek te brengen aan wijlen den Zeer Geleerden Heer Tal, Rabbijn der Israëlitische gemeente te dezer stede, om hem te raadplegen over enkele Hebreeuwsche boeken van Spinoza's boekerij, vermoedde ik weinig dat ik mij in het huis bevond waar die boekerij zelve eens had gestaan, en de wijsgeer zelf had gewoond.

Nu het mij gelukt is zulks te kunnen bewijzen, is het mij aangenaam het in de jaarboeken van „Die Haghe" ter algemeene kennis te mogen brengen.

Op zonderlinge wijze is men in de bepaling van dit huis telkens op een dwaalspoor geraakt.

Johannes Colerus, onze eerbiedwaardige en geloofwaardige zegsman omtrent Despinoza's leven in den Haag, vermeldt ons, op bladz. 27 van de Uitgave van zijn werk door den Heer Campbell, bladz. 147 der oorspronkelijke, dat de wijsgeer zich in den Haag vestigde op de Veerkaai, ten huize „van de weduwe van Velen, alwaar hij zich ook in de kost besteed hadde, in hetzelfde huis, daar ik tegenwoordig in wone, zijnde mijn studeerkamer, in

't agter-ende van 't huis, op de tweede verdieping gelegen, zijn laboratorium of werkplaats, alwaar hij sliep en arbeijde enz.

Colerus' „Leven van Spinoza", in 1705 uitgegeven, is vermoedelijk „opgehaalt", althans van de Hollandsche uitgave zijn nog slechts een paar exemplaren over. [1]) De Fransche vertaling van dat boek is evenwel overal voorhanden en daarom waren vroegere geschiedkundigen gemakshalve gewoon van die vertaling gebruik te maken. De Fransche vertaler nu had van de weduwe van Velen, de weduwe van Velden gemaakt en hierop afgaande had men Elsje van Houweninge die met den advocaat van de Velde getrouwd was, tot hospita van Despinoza verheven. (Zie Mededeelingen van de Vereeniging tot Bev. der Gesch. van 's-Grav., II, p. 108—117.)

Zoodoende was men reeds het spoor bijster, maar sloeg nog verder uit den koers, toen van Velden, door den Heer Frederiks in den Spectator van 1871, n°. 20, door den Heer Dr. J. van Vloten in zijn Benedictus de Spinoza bladz. 262 en zèlfs door mijn anders zoo nauwkeurigen vriend K. O. Meinsma (Spinoza en zijn kring, blz. 327) tot van der Werve werd gemaakt, zijnde de naam van een advocaat die een paar huizen oostelijker dan Despinoza woonde.

Zoo gebruikte men eerst een verkeerden tekst en veroorloofde zich daarna willekeurig van dien verkeerden tekst af te wijken.

Leest men daarbij de oordeelvellingen van den eenen onderzoeker over den anderen, bekroond door een onverdienden uitval van Meinsma tegen onzen braven Colerus, dan kan ons deze eigenaardige letterkundige

[1]) De uitgave van 1731 is een titeluitgave, wijl daarin dezelfde fouten voorkomen als in die van 1705.

dwaling wel niets beters leeren dan bedachtzaam te zijn in 't oordeelen over anderen. Caute, vermaande Spinoza.

Toen mij het onzekere en gewaagde der bovengenoemde beweringen in het oog was gesprongen, kwam het mij veel vertrouwbaarder voor in plaats van naar een zekere onbekende juffrouw van Velen, te zoeken naar de woning van den beroemden en befaamden Colerus. Zijn naam zou eerder te vinden zijn, en wist ik waar hij woonde, dan was ook de Spinoza's verblijf ons bekend.

Mejuffrouw van Diepen, als altijd bereidwillig de leden van „Die Haghe" in hun onderzoekingen ter zijde te staan, beloofde mij op Colerus te zullen letten bij haar nasporingen in oud-den Haag en was reeds kort daarna in staat mij een overdrachtsbrief aan te wijzen van het jaar 1703, waarbij Colerus werd aangewezen als bewoner van het daarin besproken perceel op de Veerkaai.

Door den tegenwoordigen bewoner den Heer P. C. Amiabel werd ik met de meeste welwillendheid op de hoogte gesteld van de in zijn bezit zijnde oude stukken en met deze gewapend begaf ik mij naar het Rijks-Archief waar het mij door de welwillende voorlichting van den Heer Beth gelukte de geheele reeks van overgangen van het bewuste huis van 1654—1901 weder terecht te brengen, zoodat thans, geloof ik, het vraagstuk is opgelost.

Geschiedenis van het huis op de Stille Veerkade thans (A°. 1901) gemerkt N°. 32; kadastraal N°. 420 en behoorende aan Mej. Bouwmeester, echtgenoote van den Heer P. C. Amiabel Sr.

2 Sept, 1654. (fol. 300 der Overdrachten) Samuel Keun, notaris te 's-Gravenhage en Adriaen Oeljers, curatoren over den boedel van Sacharias Willemszoon

van Dalen in zijn leven Mr. timmerman, verkoopen aan JOHAN VAN DER CLOOT een huis en erf, staande en gelegen aan de zuidzijde van de Nieuwe Veerkade, belend:

ten noorden, de Heere straat (d.w.z. de Veerkaai)
„ oosten, Dirck Arents Tol.
„ zuiden, de gemeene gang.
„ westen, Gerrit van Maerle, koorenkooper.
Sedert 13 Aug. 1646 ald. gevestigd.

In 't Quohier van 't straatgeld 1664, fol. 344, komt Johan van der Cloot de Jonge als eigenaar voor.

2 Febr. 1703. (fol. 289.) Margaretha van Blenchvliet, weduwe van Johan van der Cloot geeft aan DAVID VAN DER CLOOT zoon van Isaac van der Cloot, het bovengemelde huis, *werdende tegenwoordigh bewoont by Ds. Collerius, predicant van de Luyterse gemeente binnen 's-Gravenhage, in voldoening van,* enz.

(Zie de acte gepasseerd voor Notaris Otto van Voorst te Rotterdam, dd. 27 Januari 1703.)

8 Oct. 1731 maakt Juffr. Barbara van Leeuwen, wed. van wijlen den Heer David van der Cloot een testament voor Leonard Bylandt, Notaris te 's-Gravenhage, waarbij hare twee zoons de Heeren JOHAN ADRIAAN en ISAAC VAN DER CLOOT tot executeurs worden aangesteld en gemachtigd hare onroerende goederen te verkoopen, enz. Akte in het bezit van den Heer Amiabel.

29 Febr. 1744 verkoopen de Heer Johannes Adriaan van der Cloot, coopman, wonende tot Rotterdam en de Heer Tieleman Tamé, med. doctor alhier, bijde

als last en ordre hebbende van en hun sterk makende voor hunne moeder en schoonmoeder Mejuffrouw Barbara van Leeuwen, weduwe wijlen den Heer David van der Cloot, aan Mejuffrouw ANNA VAN WORMER, weduwe van wijlen den Heer Teunis van der Storm, wonende alhier, seekere huys en Erve met een gemeene Uitgang in de Haagpoort uytkomende op de dunne Bierkade, staende en gelegen aan de zuijdzijde van de Veerkade alhier, bekent in de quohieren der Verpondingen onder 4920 [1]), belent: ten oosten Jacobus van den Burgh, ten zuyden de voorschreven Haegpoort, ten westen .... en ten Noorden de Heere straat.

Gepasseert voor Notaris G. Trouillé.
In het bezit van den Heer Amiabel.

Genoemde Anna van Wormer was eerst gehuwd geweest met CORNELIS ESGERS. Ze stierf in April 1749. De aangifte voor de successie geschiedde 12 Aug. 1749. Executeur was G. Trouillé en onder de nagelaten goederen behoorde het bovengemelde huis. Haar nalatenschap kwam aan neven en nichten.

De Akte van scheiding in bovengenoemden boedel is gepasseerd voor Notaris Pieter Bakker.

13 Maart 1752. Gerard Reyners gehuwd met Jacoba Esgers verkoopt bovengemeld huis, belend als voren, nu ten Westen Juffr. Tinne, aan ANTHONY

[1]) Dit nummer 4920 is het doorloopend No. van het verpondingsregister en beantwoordt aan No. 970 van de wijk, zooals blijkt uit de verpondingslijst van 1730.

BOGAARDT. Notaris Dedel en Patijn. In het bezit van den Heer Amiabel.

11 Februari 1789, Anthony Bogaert (wonende te Utrecht), verkoopt het huis met dezelfde belendenden [1]) aan Anna Elisabeth Droulé, huisvrouw van CAREL GUSTAAF VAN GULDEN. Notaris Beelaertz en Bachman.

De Huwelijksche Voorwaarden van C. G. van Gulden zijn 14 Oct. 1774 gemaakt voor Notaris Gillis Mijné. Hij overleed 6 Juni 1790 te 's Gravenhage. Bij scheiding van 5 Sept. 1798, (Notaris G. Slekking,) komt het huis aan zijn kleinzoon TEUNIS VAN GULDEN Pieterszoon.

4 Febr. 1799. Teunis van Gulden verkoopt het huis aan JAN VAN OS, schilder, belendenden als 1752. In het bezit van den Heer Amiabel.

Deze Jan van Os sterft 7 Febr. 1808. Bij akte van scheiding, 30 April 1808, toegewezen aan de kinderen ISAAC JOHANNES VAN OS en MARIA MARGARETHA VAN OS. Deze Akte wordt 7 Febr. 1809 aangegeven. ('s Gravenhage A IV 815 blz. 63).

5 April 1809. Isaac Johannes van Os en Maria Margaretha van Os verkoopen het huis aan FRANS VOLHAVEN. Notaris van Ogten. Akte in het bezit van den Heer Amiabel.

---

[1]) Voor het gemak werden altijd dezelfde belendenden uit de vorige Akte overgeschreven, ofschoon ze reeds lang overleden moesten zijn.

2 Sept. 1824. De erfgenamen van Elisabeth Melsers, weduwe van den Heer Frans Volhaven, verkoopen het huis aan Mejuffrouw Alida Sauer, weduwe van den Heer Gijsbert Mijné. Notaris Jan de Bas. In het bezit van den Heer P. Amiabel.

20 April 1831. Willem Hendrik Zahn, als voogd over Alida Mijné, dochter van Alida Sauer, weduwe Gijsbert Mijné, verkoopt aan J. W. A. NABER, Rijks ambtenaar. Notaris Verwoert. In het bezit van den Heer Amiabel.

4 Sept. 1876. Wed. J. W. A. Naber verkoopt het huis aan Mr. CORNELIS LE CLERCQ, Secretaris Generaal van buitenl. zaken. Notaris Eikendal. In het bezit van den Heer Amiabel.

2 November 1881. Mr. Cornelis le Clercq aan Dr. IJzo HENRICUS GROENMAN. Notaris Eikendal. In het bezit van den Heer Amiabel.

Januari 1901. Dr. IJzo Henricus Groenman verkoopt het huis aan vrouwe J. Bouwmeester, gehuwd met P. C. Amiabel Sr. den tegenwoordigen bewoner. Notaris Vollgraff.

Het huis komt in de verpondingsregisters van 1730 voor onder de nummers 4920 en 970, werd op het kadaster gebraeht onder N°. 420 en heeft thans als plaatselijk N°.: 32. De gang achter het huis bewijst den onveranderden toestand.

De toestand van de Zuidzijde der Stille Veerkade van af de Wagenstraat was in 1730 aldus:

1730.			Stille Veerkade Zuid- van af de Wagenstraat. Verponding 1730.
1ste huis van af de Wagenstraat		N°.	957. Gerrit Meerman Mz.
2de „		„	958. Erven Jacobus Cambier
3de „		„	959. David van der Kloot
4de „		„	960. Gijsbert Roijaarts
5de „		„	961. Mathijs Maasman
6de „		„	962. Ament van Bommel
7de „		„	963. Jac. Suydervliet
8ste „		„	964. v. Hogerheide
9de „		„	965. Huybert v. d. Burgh
10de „		„	966. Philip Rietvelt, met een uitgang
12de „		„	967. Jan Woest
12de „		„	968. v. d. Werven
13de „		„	969. Dirk Arents v. Tol (1656) later Johan Schorenburg (1730) later Jacob van den Burg, gehuwd met Anna Catharina Schorenburg.
14de „	6de huis van af de Pav. gracht.	„	970. Johan v. d. Cloot later David v. d. Cloot
15de „	5de „	„	971. Govert van Maerle. later Dr. Marcelis v. Maerle eigr in 1730.
16de „	4de „	„	972. Nicolaas Diercquens
17de „	3de „	„	973. Erven Balthazar v.Buuren, geen uitgang.
18de „	2de „	„	974. Erven Willem Drijffhout
19de „	1ste „	„	975. idem
—	—	„	976. idem (een schuur)

Nieuwe nummering. Staten 1810.
Wijk N°.

966
967
968
969
970 970/420/32
971
972
973
974
975

Uitgang.
Gang.
Dunne Bierkade.
Paviljoensgracht.

thans kadastraal N°. 420 en toebehoorende aan Mejuffr. Bouwmeester, echtgenoot van P. C. Amiabel Sr.

De vraag blijft over wie de Weduwe van Velen was. Als huurster zijnde, komt zij in de registers niet voor, ook niet in het kohier van het straatgeld, waar alleen de eigenaars zijn opgeteekend. Het eenige wat ik kon vinden is het volgende:

1°. *Jan van Veelen* komt als belendende voor bij den verkoop van een huis op 't Binnenhof A° 1635.

Den 16 Mei 1645 koopt Aertge van Ommeren, Wed. van Veelen een huis in een gang op 't Spuij van Gabriël van Montfoort.

In 1653 komt deze Wed. van Veelen voor als impetrante bij een gerechtelijke verkoop en den 10 Febr. 1654 verkoopt de Weduwe van Johan van Veelen, Juffrouw Aertgen van Ommelen, elders Ommeren genoemd, een huis op de Dennenweg aan de Maulde.

Daar nu in Sept. 1654, het huis waarin Spinoza woonde, overging aan Johan van der Cloot die te Rotterdam woonde, is het niet onwaarschijnlijk dat toen reeds de Weduwe van Veelen, die in Febr. 1654 een huis verkocht, daar als huurster is ingetrokken.

2°. Mr. Cornelis van Vhelen. In 1660 als Cornelis van Veelen ingeschreven in het Album te Leiden, als Hagiensis 20 jaar; den 15 Mei 1665, als Cornelis van Vhelen, Haga Batavus, opgeteekend als Advocaat van den Hove; en 20 Mei 1668 in de Hoogduitsche kerk gehuwd met Judith Houttuyn. Deze kan het niet zijn, daar na 1672 nog verscheidene kinderen van hem gedoopt zijn.

3°. *Mr. Hendrik van Vhelen.* In het Album te Leiden ingeschreven 1653, oud 23 jaar. J. Hagiensis. Den 16 Dec. 1653 aangenomen als advocaat van den Hove. Den 7 Sept. 1659 gehuwd met Cornelia du Pont van Amsterdam.

Van hem worden kinderen gedoopt in de Groote Kerk 18 Oct. 1665 en 18 Aug. 1669.

In alle boeken worden de namen Vhelen en Veelen met elkander verwisseld.

Indien nu deze Hendrik van Vhelen in 1669 gestorven is, kan ook zijn vrouw de hospita van Despinoza zijn geweest. Juffrouw Aertgen van Ommeren dus of Juffrouw Cornelia du Pont.

W. MEIJER.

EEN „IN MEMORIAM" GEWIJD AAN DE AMSTERDAMSCHE VEERKADE, DE STILLE VEERKADE EN DE PAVILJOENSGRACHT TE 'S-GRAVENHAGE.

ENDE ZIJ ZEIDEN: «Laet ons onze steden uitbreiden door grachten te graven, ende daerneffens wegen aen te leggen ende de gronden tot huijs-erven uit te geven."

Ende zij deden alzoo. — «Ende de steden der kinderen Nederlands, sij werden vol van welvaert, ruijm ende aangenaem om te zien ende om bewoond te worden, ende sóó, waren er geene andere in het werelddeel van Europa.

„Ende in alle deze hunne steden, werden groote schilders geboren."

Het Gemeentebestuur van *'s-Gravenhage* vond goed in het jaar 1901 *te niet* te doen, het werk, dat de Vroedschap van het vlek „die Haghe" in het begin der XVII^de^ eeuw met veel kosten had tot stand gebracht, het liet dempen de *Amsterdamsche Veerkade,* de *Stille Veerkade* en de *Paviljoensgracht* en tegenover het standbeeld van *Baruch Spinoza,* den grooten denker, die zich vruchteloos verdiept in *dit* dempings-vraagstuk, zal nu ergens een gedenkteeken worden geplaatst, in vier basreliefs voorstellende

Amsterdamsche Veerkade van de Wagenstraat af gezien.

het graven en het dempen dier grachten, en heur aanblik nà die graving en nà die demping, en door een schilderskring is reeds voorgesteld, om onder de namen dier grachten de woorden te plaatsen:

Zienden deden ons graven.
Blinden deden ons dempen.

Dat *doen graven* dier grachten van wege de Vroedschap *die Haghe*, en dat *doen dempen dierzelfde* grachten van wege het bestuur der Gemeente *'s-Gravenhage*, was en is dat iets toevalligs, was en is dat een op zich zelf staand feit, iets plaatselijks, zoodat met de kennis van die toevallige omstandigheid of van dat feit, het vraagstuk voor *Spinoza*, die aan de Veerkade, in het huis, nu van den Heer Amiabel N°. 32 [1]) zijne woning had, en die zich daarom dubbel daarin verdiept, zou zijn opgelost?

Neen, dat is volstrekt *niet* het geval.

Wat *'s-Gravenhage* deed, grachten graven om ze later weêr te dempen, *datzelfde* deden ook *Alkmaar, Amsterdam, Enkhuijzen, Haarlem, Hoorn, Leijden, Leeuwarden*, en tal van onze steden en daarmede veranderd dat vraagstuk nu van beteekenis, van afmeting, en komt men onwillekeurig te staan voor de vraag: wat toch bewoog de Vroede Mannen van *weleer*, om in *al* die steden grachten te doen delven en wat toch beweegt de EdelAchtbare Mannen van *onzen* tijd, om in die *zelfde* steden die *zelfde* grachten weer te doen dichten?

Wat *waren* en wat *zijn* de oorzaken, van die zoo lijn-

---

1) Deze mededeeling omtrent de woning van Spinoza, dank ik aan den Heer *W. Meijer* alhier.

recht tegenover elkander staande, van die elkaar vernietigende daden, wat toch deed onze echt zakelijke voorouders besluiten om met heel veel kosten zich grachten te graven en wat toch deed onze, immers slechts uit knappe mannen bestaande, Gemeenteraden besluiten om met groote kosten die zelfde grachten in langwerpige straat-pleintjes te veranderen?

Op elk dier beide vragen nu, zal ik trachten een antwoord te geven.

Zoodra in de vroegere eeuwen van haar bestaan, eene oud-Hollandsche stad zich moest of wilde uitbreiden, dan maakte zij hare buiten- of verdedigings-gracht, die tot dusverre met hare omwalling of ommuring ten taak had voor hare veiligheid te zorgen, tot eene binnen- of bedrijfs-gracht, en dit, voor zoover zij zich natuurlijk *binnen* het uitbreidings-terrein uitstrekte en ter zelfder tijd, werden dan in verband met die nieuwe binnen-gracht, verschillende andere bedrijfs- of verkeers-grachten uitgedolven, en deze dan meestal ter weerszijden, doch soms ook slechts aan ééne zijde, met wegen en later met straten voorzien.

Niet zelden werden bij speciale Keuren, door de stedelijke overheid enkele dier nieuwe grachten dan voor bepaalde bedrijven of speciale neringen aangewezen, of tot bijzondere leg- of markt-plaatsen bestemd, en de bij die neringen of bedrijven direct of indirect betrokkenen, zij vestigden dáár dan hunne woningen, hun werkplaatsen en pakhuizen, terwijl de meer rustige grachten, bij voorkeur gezocht werden door de deftige burgers en als woonplaats door de kooplieden.

En langs al die grachten, meerendeels met houten beschoeiingen voorzien en niet zelden met spoel- of

waltrapjes of walstoepjes voor vele huizen, langs al die grachten, werden dan ter weerszijden boomen geplant, die, groot geworden, gracht en weg overschaduwden, de breede bovenruimte vulden en met hun bij wind elkaar begroetende kruinen en met hun bladtooi die met elk saisoen van kleur en dichtheid wisselde, aan het geheel bijna een feesttooi gaven en het dankbaarste fonds vormden voor al die baksteenen gevels en geveltjes met hun toppen in spelende vormen.

Waar die grachten, 't zij tot binnen de stad doorgetrokken rivier-armen, 't zij gewezen buiten- of vestinggrachten waren, daar waren zij veelal breed en diep, en dit was mede het geval met *die* gedeelten, die reeds bij den aanleg tot een binnen-haven waren bestemd; overigens waren zij meerendeels vrij smal en niet breeder dan noodig was om, zoo er ter weerszijden een schip aan wal lag, aan twee andere schepen nog de gelegenheid te geven elkaar ongehinderd voorbij te kunnen varen. Soms ook waren zij veel smaller en dienden dan hoofdzakelijk tot verbinding der hoofd-grachten, of enkel, om de eigenaars der daaraangrenzende erven in de gelegenheid te stellen, met schuiten hun goederen te kunnen aan- of af-voeren.

Die grachten toch, zij waren *de* transport-wegen destijds binnen de steden, en dit zoowel voor goederen als voor personen; het roeibootje, de pakschuit, de trekschuit, het zeilschip en het jacht, zij waren hier overal nog volop in eere en in plaats van per rijtuig ging men toen per jacht bezoeken afleggen, in plaats van per spoor of per stoomboot ging men toen per trek- of zeilschip, vaak expresselijk voor de reis gehuurd; het rijtuig was toen binnen onze steden, hoezeer bekend, toch zoo goed als niet in gebruik, en de wagens of rijtuigen die van buiten kwamen, zij bleven bij de poorten staan op de daartoe

veelal aanwezige wagen-pleinen, want van wege de vele en hooge boog-bruggen over de grachten, was het bezwaarlijk rijden in de steden, en vracht-sleden, zij deden waar noodig, toen de taak onzer vracht-karren.

Het water-verkeer vervulde toen, wat het vervoer betreft, de plaats van ons straat-verkeer; bijna alles wat *nu* per rijtuig komt, kwam *toen* per schuit en van daar, ter wille van de onbelemmerde vaart door die grachten, de vele hooge bruggen, meerendeels eerst eenvoudige houten juk-bruggen, later vervangen door breede, statige steenen boog-bruggen, terwijl in de hoofdgrachten enkele en ook zelfs dubbele klap- of ophaal-bruggen, de groote schepen in de gelegenheid stelden om met staanden mast binnen te komen, als 't kon, door te zeilen zelfs. En over de kleinere dwars-grachtjes en bij vele dwars-straten zag men niet zelden loop- en trapbruggetjes in allerlei vorm en afmeting. Sommige zelfs zóó hoog en zóó smal, dat men bij duisternis of storm, maar liever eene brug verder liep en ze dan maar niet over ging. In de steden zijn deze soort bruggetjes nu zoo goed als verdwenen, maar in de Zaan-streek en in de Groninger-veenkoloniën kunt ge ze bij honderden nog vinden.

Daar waar, op de aan die grachten aangewezen marktplaatsen, de ruimte voor de kooplustigen bij toenemenden bloei der stad eindelijk te smal begon te worden, daar behielp men zich eerst door met een steigerwerk, die ruimte ten koste der gracht iets te verbreeden, tot men eindelijk, zoodanige gracht-gedeelten geheel overkluisde of overbrugde, en zóó ontstonden die eigenaardige marktbruggen óf markt-ruimten over of boven de gracht, zooals men ze *nog* vindt te *Alkmaar,* te *Leiden,* te *Leeuwarden,* te *Rotterdam,* te *Schoonhoven,* enz. En die grachten, overboomd en overschaduwd als zij waren, zij beschermden de schuiten die, vooral op markt-dagen, vol met koop-goederen

lagen uitgestald, zoowel voor de felle zon als voor het eerste regenbuitje, en zij waren dan ook de gezochte ligplaats voor al wat schip en schipper was; des zomers kwamen zij, die schepen en schuiten in allerlei vormen en afmetingen en kleuren, op- en afvaren, met heur masten en heur touw- en zeilwerk half verscholen tusschen het geboomte en vóór dat de vorst inviel, zorgde elk schipper, als 't even kon, om met zijn schip bijtijds binnen de stad zijner keuze of woning te zijn, ten einde dáár te kunnen overwinteren.

Zoo werden die grachten, in meerdere of in mindere mate, de groote centra van de drukte en van de handelsbeweging in onze Hollandsche steden, dáár kwamen en dáár lagen de schepen van tal van andere plaatsen en uit de omgeving, beladen met hun koopwaren of landbouwproducten of met hetgeen zij aanbrachten voor eigen opslag, dààr kwamen en van dààr gingen de veer- of beurt-schepen en ook de vaste markt-schepen en mede de voor zeil- of reistochten eigen of in huur verkrijgbare boeijers en jachten of hoe zij toen heeten mogten; de kaden, zij waren dikwijls voor een groot gedeelte bezet met stapels goederen, die pas aangevoerd, 't zij opgeslagen of ingeladen moesten worden, en inzonderheid tijdens de groote jaarmarkten waren die grachten vaak eenig, en dan niet zelden bezet met schepen, waarop geheele kramen en tenten met allerlei uitstallingen in rei en gelid geschaard stonden.

En meer verder af naar buiten, naar de omwalling toe, vond men de voor bepaalde bedrijven aangewezen grachten of gracht-gedeelten, dáár vond men de lakenvolders en de laken-ramen, en de verwers, dáár lagen de bier-schepen en mede de visschers-vaartuigen en de vischhal, daar lagen de zoutkeeten en woonden de teer- en de pik-verwerkers, dáár lagen de scheeps-timmerwerven

en de houtzagerijen en de verdere molens, en verder al hetgeen gevaar of hinder opleverde in die dagen.

Geen wonder dus, dat die binnen-grachten of diepen, zooals ze o. a. in *Friesland* en in *Groningen* genoemd werden, in het leven onzer steden destijds een *hoogst* gewichtige factor waren, de verkeers- en de bedrijfs-aders tevens, geen wonder ook, dat men *toen* bij voorkeur aan die grachten woonde, die immers minstens van twee tot vijfmaal zoo breed waren als de gewone straten met de daarin nog veelal bij elke étage iets overgebouwde huizen; hier toch was volop licht en volop lucht, hier was altijd leven en beweging en dit altijd weer anders, en men kon tevens ook vlak vóór zijn huis zijn goederen laten komen of zijn reis aanvaarden of beëindigen. Was in eene straat het uitzicht slechts weinig verder dan overbuurmans ramen, hier aan de gracht met heur dubbele rei boomen, met heur bruggen en sluis, met heur schepen en heur water, was dat uitzicht een geheel ander, veel verder, veel dieper, en ook altijd varieerend, niet alleen met elk saisoen, maar zelfs elken dag, want 's morgens was het geheel anders dan 's middags en 's middags wêer geheel anders dan 's avonds.

En op de vaste zitbanken, die op den stoep van *elk* huis bijna, bezijden de voordeur aanwezig waren, vondt ge dan ook tegen den avond, 't zij al dan niet door een luifel gedekt, onze voorouders zitten met hun goudsche pijp in den mond en eenig naaldwerk in de hand, elkâar het nieuws vertellen, dat de veer-schipper van stad A of B, dien dag had mêegebracht.

En die grachten en grachtjes, zij waren dààr, waar zij slechts langs éêne zijde met eene straat of weg voorzien waren, vaak nog veel schilderachtiger dan de overigen, ter weerszijden door straten besloten, want, nu komen aan die overzijde, 't zij de achtergevels der huizen, 't zij bij meerdere diepte, de tuinen en de tuinhuizen in allerlei

varieteit en met hun overhangend groen en hun bloemen en door- en inzichten daar op uit; en zelfs dààr, waar de achtergevels of lage uitbouwtjes die gracht-zijde begrenzen, zit daarin nog vaak eene speling van vormen, van daken, van hoogten, van diepte en van kleur, bij gunstige belichting de verrassendste effecten gevend, of wel, die achtergevels, zij openen zich even boven den waterstand, elk in eene galerij, die tot los- of laadplaats, tot spoelplaats, tot zitje, of, tot ik weet niet welke andere doeleinden werd benut, en nu aan zoo'n gracht weder een geheel ander, nog veel karakteristieker effect geeft.

En dààr, waar de gracht-waterstand een drie of vier Meter of meer, geregeld beneden bovenkant bestrating bleef, daar benutte men die hoogte *onder* de straat tot overkluisde kelders, die, in aansluiting met de kelders onder de huizen, dan de bewoners dier huizen in staat stelden om van uit hun woningen direct in de schepen te kunnen lossen of laden, terwijl dan soms, zooals o. a. in de Oude Gracht te *Utrecht* nog eene tweede, eene beneden loskade, de z. g. *onder*-gracht langs het water was aangebracht.

En de kleinere, vaak smalle verbindings-grachten, niet door wegen of straten begrensd, maar de scheiding tusschen twee tegenover elkaar gelegen reien huiserven vormend, zij zijn soms nog het allerschilderachtigst, want over die grachtjes heen vindt men soms allerlei leuke houten uitbouwsels, uitstekken en uitkijkjes, hier planten en bloemen op of tegen rekjes, ginds een halve wasch, elders weer iets anders, hier een trapjes topgevel, daar een bemost rood pannen dak, hier een ietwat overhangende boom en daar naast een groen geschilderd of geteerd bergplaatsje, kortom van die in-typische gracht-zichtjes, zooals *Dordrecht* en *Amsterdam*, zooals *Rotterdam*, *Gouda* en *Oudewater* ze gelukkig nog bezitten.

Dit alles te zamen gaf aan onze Hollandsche steden iets bizonders, een *eigen* cachet, en een *eigen* karakter, die grachten, zij werden het *onmisbare* bestanddeel dier steden, *onmisbaar*, zoowel in praktischen als in esthetischen zin, zij juist gaven aan onze Hollandsche steden, dàt vriendelijke, dàt gezellige, dàt ruime, dàt levendige, dàt frissche, dàt schilderachtige, dàt altijd op nieuw treffende, wat steden *zonder* binnen-grachten moeten missen, en de vreemdeling, hij is dan ook nooit uitgepraat over die steden, in welke in bijna alle straten schepen liggen, over die steden schijnbaar uit bebouwde eiland-groepen bestaande, door bruggen van allerlei vorm verbonden, zooals *Amsterdam*, dat zóó bezien, op een 90 eilanden is gelegen door een 300-tal bruggen vereend.

En de huizen langs die grachten, meest alle in eenvoudige of sierlijke topgeveltjes eindigende, bijna alle met een hijschbalk, vele, als waren zij nieuwsgierig, iets overhangende, onderscheidene met eene op den steeds onmisbaren stoep uitgebouwde potkast, of met een in dien stoep neergaanden kelderingang voorzien, zij hadden vaak op 't allerleukst met behulp slechts van enkele gewone houten posten een glazen voorhuis, dat tot winkel en tot werkplaats tevens niet zelden diende, terwijl een ter halver raamhoogte aangebrachte luifel de stoep overdekte en deze tot een geschikte uitstal-plaats maakte, zoodat, op marktdagen die stoep en ook de potkast vol stonden met allerlei koopwaar, en de luifel ten overvloede dan nog behangen was met alles wat er maar aan hangen kon.

Uithangborden in allerlei kleuren en vormen, zij riepen u reeds van verre, opschriften in rijm en niet zonder humor soms op de luifels aangebracht, deden mede hun best om uw attentie te trekken, aan de kaden piepten en kraakten niet zelden de typische houten windassen en de kleine houten kranen, en bij de veer- en zakkendragers-

huisjes en op de bruggen, vondt ge altijd, pratende en wachtende en kijkende of gapende groepjes.

Inderdaad, zóó moet men zich onze grachten terugdenken, want *zoo waren* ze in heur goede dagen, en ze zóó terugdenkend, begrijpt men eerst haar *volle* beteekenis, haar *volle* waarde in en voor het stedeleven dier dagen, zij waren niet alleen de verkeers- en de transportwegen, maar gezochte woonbuurten tevens, zij waren de marktplaats zoowel als de wandelweg der omwonenden, 's morgens vol beweging, vol drukte, 's avonds bezet met onder de luifels en op de stoepen zittende keuvelende groepjes, en tevens waren zij de ruimte-, de licht- en de lucht-brengsters in die hoog omwalde of hoog ommuurde steden, wier poorten 's avonds gesloten werden, en in wier smalle straten het veeltijds reeds volslagen donker was, als het op de gracht pas begon te schemeren.

Dat er in *die* steden schilders geboren werden en schilders *moesten* geboren worden, dat kon niet anders, die grachten, zij waren bijna alle en bijna overal schilderstukken, en wel schilderstukken, elk oogenblik varieerend, want de zon èn de lucht èn de schepen èn de boomen èn de menschen, zij allen schilderden er aan mêe, en ieder dezer, zij deden dat onbewust, en daarom juist, was het dikwijls zoo *eenig* mooi.

Doch dat mooie van zoo'n eenvoudig stads-grachtje met zijn boomen, zijn schepen, zijn menschen-drukte, zijn leven en beweging, zooals ge dit op een zomerschen marktdag o. a. nog in *Alkmaar* of in *Delft* ten vollen kunt genieten, het laat zich niet in woorden beschrijven, men moet dat gezien en genoten hebben, een *Jan van der Heijden*, een *Berckheijde*, een *Ruijsdael*, een *Joannes Vermeer* en ook *Klinkenberg*, zij wisten dat in hun grachtstukken vaak zóó treffend terug te geven en wie hier te

'sGravenhage nog moogt willen zoeken naar dergelijke gracht-stukken in natura, welnu, die ga naar de Brouwersgracht, of naar de Houtmarkt, of naar het nog overgebleven stukje der Prinsengracht.

Zóó was het *verleden* onzer stads-binnen-grachten, en in *dat* verleden, ligt het antwoord op de vraag, waarom onze voorouders toch wel al die grachten lieten graven. —

En waarom gaat men nu *diezelfde* grachten dempen? — dat was de tweede vraag, die ik boven stelde.

Het *heden*, is helaas, ten dezen het *verleden* niet meer; zoo zij, die in het midden der XVII^de^ eeuw te *Amsterdam* den *Singel* bewoonden, *nu* aan hun *Singel*-gracht terugkwamen, zouden zij haar ternauwernood daarin herkennen, zóó rustig, zóó stil, zóó kalm is het dààr sedert geworden, en toch is die *Singel* nog volstrekt niet de stilste onder de tegenwoordige Amsterdamsche grachten.

Was oudtijds de gracht met het schip, de voornaamste transport-weg en het voornaamste transport-middel, sedert van lieverlede overal de wegen en de straten gehard of verbeterd zijn, is het vervoer per as binnen de steden, steeds meer toegenomen, vooral voor personen; moest den 25^e^ Augustus van het jaar 1663 Monsieur *de Monconys*, toen hij met zijnen zoon *Amsterdam* bezocht, aan Burgemeesteren nog eerst uitdrukkelijk *vergunning* laten vragen, alvorens hij in eene caros binnen die stad *mogt* rijden, thans bewegen zich ongevraagd en ongeweigerd vele honderd-tallen van rijtuigen van allerlei vorm en afmeting dagelijksch binnen die stad. Met het rijtuig kwam tevens de kar, vooral nadat de *stoom* het geheele transportwezen had veranderd, en in steeds grooter wordende stoomschepen nu de ladingen worden aan- en weggevoerd, schepen te diep èn te breed èn te lang voor de sluizen

en voor de grachten, voor de bruggen en voor de doorlaten; zij varen dus niet meer naar binnen, zij blijven in de rivier of in de buiten-haven liggen, en sedert verplaatsten zich tal van pakhuizen en van opslagplaatsen, tal van kantoren en van zaken uit de stad naar buiten, naar de aanlegplaatsen dier booten.

En daar waar de stoomboot niet kon komen om het vervoer over te nemen, daar nam nu de spoorwagen die taak op zich, het geheele personen-vervoer per schuit, het verdween bijna geheel en de gezellige trekschuit en het familie-jacht van voorheen, zij behooren nu bijna reeds tot de kinder-sprookjes en tot de musea-voorwerpen.

Zoodoende verloren onze grachten steeds meer van haar verkeer, van haar vervoer en dienen zij nu nog slechts voor de kleine binnenvaart en voor eenig plaatselijk transport, of als ligplaats voor turf- en winkel-schepen.

Doch niet alleen het vervoer via de gracht verdween, maar in verloop van tijd, zijn ook tal van bedrijven, ten wier behoeve oudtijds grachten waren gedolven, of aan welke bepaalde grachten ter vestiging waren aangewezen, geheel en al verdwenen of van aard veranderd, de laken-draperie o. a. die groote bedrijfstak in tal onzer steden, zij is nu bijna spoorloos verdwenen, en de groote ruimten die zij noodig had, zij zijn nu door stille woningen ingenomen; de tallooze bierbrouwerijen voorheen in elke stad, zij zijn vervangen door misschien ééne enkele stoom-bierbrouwerij, en de zoutkeeten, de leerlooierijen, de scheeps-timmerwerven, waar zijn die alle gebleven? — zij hebben zich verplaatst, gelocaliseerd, of zijn door enkele fabrieken vervangen, kortom, niet alleen het *vervoer*, maar ook het *bedrijf* heeft nu bijna overal onze grachten verlaten en alleen op bijzondere markt-dagen geven enkele gracht-gedeelten ons nog eenigermate een beeld van heur beteekenis en van heur doel in 't verleden.

En de vreemdeling, die vroeger opgetogen was over al die eigenaardige scheeps-drukte en over al die bedrijvigheid *te water* binnen onze steden, die zegt nu, de bijna schuitelooze grachten overal ziende: wat een wonderland is dat Holland toch, in de steden vindt ge bijna overal midden in de straten een vaart, maar die niet bevaren wordt en ook niet bevaren zou kunnen worden, want bij elke dwars-straat bijna ligt, er eene vaste brug overheen — 't Is waar, iemand die het verleden onzer steden niet kent, moet dat wel vreemd toeschijnen, te meer, omdat wij inderdaad tal van onze vroegere *boog*-bruggen reeds hebben vervangen door vaste platte bruggen en daardoor de weinige scheepvaart, die er nog op die grachten was, nog hebben verminderd. — Wat hadden die boog-bruggen dan tochwel misdreven, dat zij, die meerendeels reeds een paar honderd jaar ongehinderd dienst hadden gedaan en nog wel een paar honderd jaar dienst hadden kunnen doen, nu afgebroken en vervangen werden? — waren zij plots alle meer of min bouwvallig geworden? — toch niet, men vond ze alléén wat te lastig voor de rijtuigen, en daar het rijtuig in de steden het geheele personen-vervoer had overgenomen, kwam er nu, ten koste der schipperij, van alle rijtuigen-houders den wensch, soms zelfs de eisch, tot brug-*verlaging* en daar beweegbare bruggen, door het oponthoud dat zij bij het openen en sluiten aan het verkeer veroorzaken, vaak *nog* lastiger zijn dan de boog-bruggen, zóó kwam het, dat onder dien drang, vooral nadat de getrokken ijzeren balk geboren was, zóó kwam het, dat onze boog-bruggen nu door vaste ijzeren balk-bruggen vervangen werden.

En die drang tot brug-verlaging, hij werd nog veel sterker met de uitbreiding van het tram-verkeer binnen onze steden, de tram vraagt horizontale wegen, elke boogbrug is een beletsel op zijn weg, sommige boog-bruggen

zijn inderdaad zóó steil, dat zij voor een tram onbereidbaar zijn, zoodat dààr, waar gelijk in *Amsterdam* de tram als het ware een onmisbaar verkeers-factor begon te worden, met elke nieuwe tramlijn, weder tal van boog-bruggen werden gesloopt, en de nog op die grachten overgebleven scheepvaart zich tot een steeds kleiner traject moest beperken.

En de schipperij? — In den tweestrijd tusschen de belangen van het vervoer per as en dien per schuit, binnen de steden, had zij reeds geleerd, dat de belangen der inwonenden en die der meerderheid, altijd het zwaarste wegen, zij protesteerde wel, maar steeds zwakker, want zij wist vooraf, dat zij kwam kloppen aan eens dooven mans deur, en eindelijk, protesteerde zij maar niet eens meer, maar zweeg.

Met de boog-brug verdween echter niet alleen de laatste scheepvaart op onze grachten, maar verdwenen tevens die zoo eigenaardige doorzichten onder vele dier vroegere bruggen, die zich in hun kalmen eenvoud zoo rustig welfden boven die grachten, de middelste boog steeds de hoogste en de wijdste en de bogen ter weerszijden iets kleiner en iets lager, door hun massa, vooral oudtijds toen zij nog geen *open* leuningen hadden, maar nog met schut- of borstwerings-muren besloten waren, vooral oudtijds, door hun massa eene donkere, krachtige tegenstelling vormend met de *onder*-doorzichten en ook met al het mast- en touw-werk, dat toen voor het gezicht, boven de brug den achtergrond veelal vulde en vormde.

En die onder-doorzichten, zij werden door de weerspiegeling van de bogen in het watervlak nòg eigenaardiger, vooral, zoo bij een eenigzins donkeren voorgrond, achter de brug zich alles toevallig in het volle licht deed zien. In zoo'n boog-brug van gewonen baksteen zelfs, zoo doodleuk als zij onze gracht soms over-

spant, ligt vaak een bizonder esthetisch effect, poëzie niet zelden, een schilderstuk bijna altijd; over zoo'n boog-brug gaande èn van dáár, de overstaande bruggen der zelfde gracht beziende, heeft men meestal de mooiste gracht-gezichten, want die overstaande bruggen, zij omsluiten en omlijsten dan het tusschengelegen gracht-gedeelte, doch ter zelfder tijd, een nieuw, een opvolgend schilderstuk openend.

De boog-brug is inderdaad 't bijna onmisbaar complement onzer stads-binnengrachten, geen ouderwetsche houten klap-brug zelfs, kan haar met eere vervangen, en komt er eene platte ijzeren brug in hare plaats, dan is deze, voor ieder die den vroegeren toestand gekend heeft, voor ieder die gevoel voor vorm heeft, eene blijvende storing, een misstand.

En al wordt nu zoo'n platte nieuwe brug ook bekleedt met gepolijst Zweedsch graniet, en ook versierd met bronzen candelabres of zelfs met beelden, dit alles kan haar niet redden, 't is eene kwestie van vorm, van silhouet, niet van materie, de brug kan zoo onkostbaar mogelijk zijn, dat doet er niets toe, zij spreekt door haar vorm, door haar doorzicht vooral en dat doorzicht, is het allerdankbaarst in den boog-vorm. — Waarom? —

Omdat een *boog* leeft en spreekt, omdat een boog altijd als 't ware iets individueels heeft, terwijl een *balk* rustend op een paar steun-muren, een type is van rust, ik zou haast willen zeggen van luiheid.

Met elke boog-brug die er opgeofferd wordt voor de tram, òf voor de rijtuig-houders, òf voor andere adressanten, verliest het daarbij betrokken stads-deel weer iets van haar mooi, weer iets van haar cachet, en wordt die stad in esthetischen zin weer iets armer, weer iets minder treffend en minder boeiend.

Noodeloos dus eene boog-brug te vervangen door eene ijzeren balk- of tralie-brug, dat is *in* en *voor* het stedeleven werkelijk een misdaad, en hij, die zoo iets voorstelt of goedkeurt behoorde, als een gevaarlijk individu, eigenlijk buiten de stads-palen te worden gebannen.

Worden er dan wel eens boog-bruggen noodeloos gesloopt en vervangen? — Helaas ja! — De zóó merkwaardige Boteringe-brug in de stad *Groningen*, merkwaardig om haar vorm èn ligging èn geringe kruin-dikte, is vervangen door eene ijzeren traliebrug — waarom? — omdat de Directeur der Gemeentewerken dier stad, een ingenieur, die geen oog had voor die oude brug en voor hetgeen zij over *dat* diep en in *die* omgeving, voor hetgeen zij in 't stads-karakter waard was, van oordeel zijnde, dat men in *onzen* tijd ijzeren bruggen *behoort* te maken, er in 't geheel niet over *dacht* dat zijn *nieuwe* brug, daar ten eenenmale misplaatst *kon* zijn, en dààr feitelijk een ingenieurs-paskwil zou worden. En zóó is het dikwijls gegaan, en zóó gaat het nog, en zóó, met of zelfs zonder aandrang, verdwijnen de boog-bruggen onzer grachten en dat nog wel vaak door toedoen van hen, de Gemeente-Architect of de Gemeente-Ingenieur, bij wien in de allereerste plaats oog voor vorm, voor ligging, voor kleur, voor omgeving, voor het stads-cachet, mogt verondersteld worden, bij wie in de *allereerste* plaats het schilderachtig mooi onzer oude stads-gedeelten niet alleen volkomen *veilig moest* zijn, maar door *wie* dit ook trouw *bewaakt* behoorde te worden.

Doch het *tegendeel* is meestal juist het geval; onze oude, vaak zoo in-karakteristische stads-gedeelten, met name onze grachten, zij hebben niet zelden geen grooter, geen gevaarlijker vijanden, dan juist het eigen Bureau van Openbare Werken, dan hen, die juist voor het behoud van dat nog overgebleven karakteristieke stukje stads-lichaam moesten opkomen en zorgen.

Aan het hoofd van zoo'n Bureau toch, staat niet zelden een man, die, hoe bekwaam of kundig technieker misschien ook, toch veelal een vreemdeling is in het verleden dier stad, die het eigenaardig karakter dier stad voelt noch opmerkt, die geen oog heeft voor of op een stede-lichaam en dus ook niet weet, hoe hij dat voor altijd kan bederven of verbeteren, wat men *al* en wat men *niet* mag doen, een man dus, die geen gemeente-architect *moest* zijn, omdat hij geen *stede*-architect is, en die daarom, zoowel in geval van uitbreiding als bij wijziging van verkeers-toestanden, een groot gevaar oplevert voor die arme stad, die aan *zijn* zorg als *deskundige* nu is toevertrouwd.

Betreft dit nu steden, waarin helaas haast *niets* meer te bederven valt, waarin *al* het karakteristieke van voorheen reeds *is* vernield en verdwenen,, onder vorige directies, en zoodanige steden hebben wij reeds *vele*, ofschoon ik heur namen maar zal verzwijgen, welnu, dan is de man voor het behoud van het mooie, dáár niet meer noodig, maar des te noodiger de man, die opnieuw eenig cachet aan dat stede-lichaam kan geven, die, ten minsten cachet weet te leggen in al hetgeen hij voor haar doet en tot stand brengt, en hoe zal hij *dat* kunnen, als hij geen *stede*-architect is? of ten minste begrijpt wat een stede-lichaam, in breeden zin opgevat, behoeft en eischt?

Dat vele onzer vroeger hoogst merkwaardige steden, ten deele zijn bedorven en vernield, of nog steeds verder worden bedorven en vernield en ontdaan, juist van hetgeen heur eigenaardig mooi was, dat hebben zij niet zelden te danken aan den Gemeente-architect, of aan den Directeur der Gemeente-werken, want welke eigenschappen, vóór de aanstelling door een Raad ook in zoo'n ambtenaar verlangd worden, kennis als *stede*-architect bijna nimmer, en zoo haalt men dan ook niet zelden het paard van Troye binnen.

Doch ik mag de Technici, die in onze steden aan het hoofd der Gemeente-werken stonden of staan, niet al te hard vallen, want *zij* waren het *niet alleen,* die, *blind* voor het typisch cachet, voor het werkelijk interessante en voor het stille mooi in die steden, onbewust als het ware, dat alles voor een groot deel of bijna geheel hebben vernield, ook het meerendeel der Heeren Burgemeesters en Wethouders en het meerendeel der opvolgende Raadsleden, hadden meestal oog noch oor daarvoor, en nog veel minder een vooruitziend oog, in staat om de gevolgen te overzien van dat eindeloos afbreken, dempen en vernieuwen.

Van een Gemeente-Architect echter, mag men verwachten, dat hij van te voren, als in *volle werkelijkheid* vóór zich ziet, al hetgeen hij, na rijpe studie, op papier heeft geprojecteerd, 't zij een nieuw stads-gedeelte, 't zij een nieuw gebouw, 't zij eene nieuwe brug, 't zij de gevolgen eener gracht-demping, althans, hij behoort dat te *kunnen,* en is dan ook terecht verantwoordelijk; want hoezeer als ambtenaar verplicht, om uit te voeren hetgeen hem door zijn lastgevers, door B. en W., wordt opgedragen, zoo heeft hij toch, juist door zijn positie als *de* deskundige, niet alleen de gelegenheid, maar ook ten plicht om te ontraden, alles wat inderdaad in strijd mocht zijn of komen met het blijvend belang der stad, de gelegenheid ook, om door overlegging van *andere* plannen en het aangeven van *andere* oplossingen dan de gevraagde, het gevaar af te leiden en te voorkomen.

Wenscht men zijn advies evenwel *niet* te volgen, is en blijft het bestuur blind voor goeden raad, welnu, dan komt de verantwoordelijkheid voor den daad, dan ook uitsluitend ten laste van dat bestuur, eene verantwoordelijkheid, die echter geheel ten laste van den Gemeente-Architect blijft, zoo hij de slechte daad, niet of niet tijdig en niet zoo beslist mogelijk, mogt hebben ontraden.

Waarom werden de grachten in onze steden dan toch *gedempt?* — Die vraag, zij is nog steeds onbeantwoord gebleven. Was het, omdat de scheepvaart die grachten toch reeds grootendeels had verlaten? — Was het, omdat het meerendeel der boog-bruggen toch reeds door platte bruggen was vervangen? — Maar daarom behoefden zij toch niet *gedempt* te worden, men had ze toch immers kunnen laten in den toestand, waarin zij toen waren? Doch juist *dat,* kon bezwaarlijk. — Hoe was dan wel die toestand?

Naarmate onze steden grooter werden en tevens dichter bebouwd en bevolkt, in die mate ontwikkelde zich in de meeste harer, welke niet aan eene door of langs haar stroomende rivier of aan zee gelegen waren, een groot bezwaar, dat van den afvoer der faecaliën en dien van het verbruikte of vuile water uit huis, werkplaats en fabriek. Zoolang die steden nog klein waren en bezet voor een deel met hoeven en met groote moestuinen, was dat bezwaar gering, want de faecaliën werden gaarne benut en het vuile water had toen nog eene betrekkelijk geringe hoeveelheid en verdeelde zich toen bovendien over een grooter en dieper wateroppervlak.

Van lieverlede echter werden de sloten, om of achter de erven aanwezig, gedicht, en die erven die voorheen daarop hun water loosden, zij krijgen nu riolen uitmondend in de vóór het huis gelegen gracht, en de faecaliën voorheen vergaard in tonnen of diepe putten, op geregelde tijden geleegd, zij vinden nu, 't zij met of zonder toestemming, steeds meer hunnen weg mede naar de gracht, vooral nadat met de watergeleidingen onder druk, het closet-stelsel in gebruik was gekomen.

Zoodoende werden vele dier grachten van lieverlede steeds meer vervuild, tenzij men in staat was, om door het geregeld inlaten van versch water, in voldoende hoe-

veelheid en onder voldoend verval, ze bij wijze van doorspoeling zuiver of ten minsten stankvrij te houden, doch eene zoodanige doorspoeling is eene zeldzaamheid, bij de meeste onzer steden inderdaad onbereikbaar en bij gunstige ligging slechts te verkrijgen door behulp van een stoompomp-toestel, en van eenige sluizen, waarmede men de grachten groepsgewijze kan afsluiten en ververschen.

Dientengevolge werd de toestand van sommige grachten in enkele steden, meer dan hinderlijk, soms, vooral in den zgn. bloem-kooltijd was voorheen o. a. de Prinsengracht te *Amsterdam* bijna onhoudbaar, althans voor een vreemdeling, want de gracht-bewoners zelve, zij waren er reeds vrij wel aan gewend en ondervonden daarvan ook geen schadelijke gezondheids-gevolgen. Onze laatste cholera-epidemie echter van het jaar 1868 en de leer der bacillen, zij gaven eindelijk den doorslag en openden veler oog voor den werkelijk onhoudbaar wordenden toestand, waarin de grachten van lieverlede gebracht werden, bijna tot dien van een groot open vuilnis-riool.

En nu, in plaats van afdoende middelen te beramen en uit te voeren om aan *dien* toestand een einde te maken en de grachten weer te doen zijn, wat zij vroeger waren, kwam men tot de ongelukkige leuze: „de grachten stinken, ergo *weg* met de grachten, *dempt* ze”. En *die* leuze, zij werd nu aller wachtwoord. Van nu af regent het overal adressen bij den Raad, demping van deze of gene gracht, van dit of dat gracht-deel verzoekend, en als men dan de beraadslagingen van den betrokken Raad over die adressen leest, dan blijkt daaruit nergens, ook maar één woord van waardeering voor de gracht zelve, of over haar waarde in ’t binnen stede-aspect, de gracht, *zij* is *de* misdadigster geworden, ergo *weg* met haar! En of nu al een enkel raadslid ook mogt opmerken, dat men

zonder afdoende voorziening in den afvoer van faecaliën en van het vuile water, bij demping van een of meer grachten *niets* zal en ook *niets* kan winnen, en het vuil en de stank zich dan in de andere grachten moet verdubbelen, men luisterde niet, later zou men daarin dan wel voorzien, als eerst de vuile gracht in kwestie, maar was gedempt.

De grachten, *zij waren de schuldigen* in bijna aller oog, en *niet* de overheid, welke die grachten liet vervuilen en zelve hielp vervuilen, en daarom werd het doodvonnis, het vonnis van *demping*, bijna allerwegen over haar uitgesproken. *Alkmaar* gaat nu dempen, *Amsterdam* gaat dempen, *Bolsward* gaat dempen, *Enkhuizen* gaat dempen, *'s-Gravenhage* gaat dempen, *Groningen* gaat dempen, *Haarlem* gaat dempen, *Hoorn* gaat dempen, *Leeuwarden* gaat dempen, *Leiden* gaat dempen, *Middelburg* gaat dempen, *Rotterdam* gaat dempen, *Sneek* gaat dempen, *Workum* en *Zaandam* zelfs, volgen het voorbeeld, en toch heb ik aller namen bij lange na nog niet genoemd.

Menig gracht van voorheen, is *nu* gedempt, wat is nu het verschil tusschen haar *verleden* en haar *heden?* —

De ruimte of liever de breedte zij is toch *dezelfde* gebleven, er staan nog *dezelfde* boomen en mede nog *dezelfde* huizen, niets is er immers veranderd, dan dat hetgeen voorheen *water* was, nu *straat* of weg is geworden en dat die lastige bruggen zijn verdwenen, anders niets; overigens, bleef toch alles *precies* hetzelfde. 't Is waar, dat *is* de *eenigste* verandering en toch was dat weinige, reeds meer dan voldoende, om dat stadsdeel bijna onkenbaar te maken, het schijnt zelfs dat *zelfde* stadsdeel, met die *zelfde* huizen en die *zelfde* boomen niet meer..

't Is alles daar nu nauwer, smaller en vooral lager geworden, boomen en huizen, zij hebben hun vroegere hoogte èn kleur, hun speling èn spiegeling verloren en armer dan ooit voorheen, staren zij elkaar nu over en weer aan; alle gebreken, die men vroeger in den stand of in den vorm dier stammen en in hun kruinen en in die overhangende gevels en in die baksteenen topgeveltjes *niet* opmerkte, *niet* zag, hoe dit kwam weet ik niet, maar al die gebreken ziet men nu wel, zij vallen u nu bepaald op, 't is vreemd! — De kleur, het schilderachtige, het aantrekkelijke, het *levendige* vooral van de oude gracht, dat alles, het schijnt met die gracht gedempt, begraven te zijn.

Dat stille, tusschen zijn kade-muren besloten watervlak waarin licht en lucht, waarin huizen en boomen, waarin schepen en menschen weêrspiegelden, dat onder den invloed van den wind vaak ging kabbelen, soms ging golven zelfs, dat stille watervlak, waarin bij avond alle lichten, het maan-licht zoowel als het sterre-licht, het lantaarn-licht zoowel als het winkel-licht, het scheeps-licht zoowel als het huisdeur-licht, zich in lange bundels weêrkaatste, in dat stille watervlak lag het geheim van het aantrekkelijke, het pitoreske, het mooie der oude grachtstraat, en *met* dat watervlak, is dat *alles nu ook daaruit* verdwenen.

En waar voorheen die waterspiegel lag en die diepte was, dáár vindt ge nu een ietwat boven de wederzijdsche straat uitkomend steen- of grint-vlak, dat niets zegt, niets weerspiegelt, dat wel licht *neemt*, maar niet *teruggeeft*; waar voorheen bij die bruggen, die eigenaardige doorzichten konden zijn, en soms plots een schuit te voorschijn schoot of wegschoot, daar is nu alles weg en opgelost in het zelfde platte, doode straatvlak; terwijl voorheen de over elkaar staande huizen, door de gracht gescheiden, veel verder van elkaar verwijderd

schenen en hun voet of plint toen op het watervlak scheen te beginnen, schijnen zij, nu dat watervlak verdwenen is, wel een vierde in hoogte te zijn verminderd en zijn zij alle in aanzien achteruitgegaan, verarmd schijnbaar, omdat, terwijl het oog zich vroeger bij voorkeur bezig hield met het schilderachtig gracht-*geheel,* dit nu, die gracht missend, onafgeleid voor het eerst misschien, *elk gebrek* aan *elk* dier huizen ziet.

En als vroeger de wind het stof en het vuil grachtwaarts joeg en onschadelijk maakte, jaagt diezelfde wind nu dat stof en dat vuil in uw oog èn in uw mond èn in uw huis, zoodat ik vermoed, dat als *Hijgea* zelve, uitspraak moest doen omtrent de vraag, wat is het *minst* schadelijk voor de gezondheid der omwonenden, de *open* gracht van voorheen of de *gedempte* gracht van het heden, dat *haar* oordeel dan ten gunste der *open* gracht zou zijn.

Trouwens men schijnt dat reeds eenigermate te begrijpen, want het geadresseer en het geschreeuw om gracht-demping, in naam der gezondheid, vroeger algemeen, is reeds veel kalmer geworden, trouwens men ziet eindelijk ook een weinigje in, dat bijna overal waar grachten gedempt zijn, die gedempte stadsgedeelten meestal zijn veranderd in allernaarste en trieste straten, vele zelfs in vervallen of in beruchte achterbuurten.

Inderdaad met elke gracht die er gedempt wordt, vernield men een stuk echt oud stede-leven, om dit meesttijds te zien veranderen in een dood stuk stede-leven.

En is het gevaar voor onze grachten nu eindelijk voorbij? — o, neen, 't zij verre, er is nu zelfs nog een nieuwe gracht-vijand komen opdagen, waar vroeger de dempings-leuze was: *„in naam der Hygiène"*, komt men nu met de leuze: *„in naam van het Openbaar Verkeer"*; een machtwoord, dat tot de massa even overtuigend spreekt als voorheen die andere leuze.

De tram, de fiets en de automobiel, zij allen meenen recht te hebben op eigen banen, en zeggen nu tegen de gracht, weg met u, ge hindert mij, en een koor van kortzichtigen, 't gilt wêer mede, *weg met de gracht*.

En de grachten die er nog zijn, zij mogen nu plaats maken voor electrische tram-banen en ter plaatse van den stillen waterspiegel van voorheen, spant men dan een netwerk van draden, komt dan de fluit of de bel u waarschuwen om toch haastig over te steken, wilt ge niet overreden worden, terwijl ter zelfder tijd een tuf-tuf met zijn korte en zóó welriekende ademhaling u verschrikt, of een dolle fietsrijder u rakelings voorbij snort! — Zóó behoort het! — zóó is de *nieuwe* eisch van het stede-leven! — zóó is de *nieuwe* eisch van het openbaar verkeer! — en wie is de *krent*, die zich daartegen nog zou durven verzetten? — niemand immers, neen, voor onze steden is nu een schoone toekomst weggelegd, juist door heur oude grachten zijn zij immers voorbestemd tot *boulevard*-steden, en een *boulevard*-stad te zijn, dat is immers het *ideaal* van de stad van het heden. Dempt toch spoedig uw overgebleven grachten, gij steden van Nederland, om dat *boulevard*-heil en dat *tram*-heil en dat *fiets*-heil en dat *automobiel*-heil en wat al niet meer, binnen kort werkelijk deelachtig te worden! —

De beide vragen, waarom onze *voorouders* grachten binnen onze steden hebben gegraven, en waarom *wij* ons nu haasten deze te dempen, die beide vragen, zij zijn nu beantwoord en nu ga ik terug naar *Spinoza*, die nog steeds niet bekomen is van zijn verbazing, die hij ondervond, toen hij verdiept in zijn overdenkingen werd gestoord door de herrie der grachten-dempers, die daar *zijn* Stille Veerkade gingen *vernielen*.

En die *Stille Veerkade* en de *Amsterdamsche Veerkade*

en de *Paviljoensgracht*, zij zijn nu gelukkig gedempt, nu rest ons in *'s-Gravenhage* nog te dempen, de *Nieuwe Haven*, de *Hooi-* en *Prinsengracht*, de *Brouwersgracht*, het *Spui*, het *Kanaal* en de *Singels* en als dan eindelijk ook die vervelende *Vijver* langs het Binnenhof is dichtgegooid, dan zijn we volkomen rêe, en staat onze gemeente op *de eere* plaats in het dempings-register.

Feitelijk is er geen gemeente die reeds zooveel nut heeft gesticht in die richting als *'s-Gravenhage*, geene, die reeds zooveel en met zooveel succes gedempt heeft, en vooral nu, nu men eenmaal aan 't rioleeren is, komt die gracht-demping zóó kostelijk ten goeden aan het gemakkelijk rioleeren, de ledig gepompte gracht, zij is al dadelijk eene riool-sleuf; wat is dus eenvoudiger, dan de gracht te dempen ten einde het riool te kunnen leggen. —

Is er in *'sGravenhage* dan reeds zooveel gedempt?

Inderdaad ja. — Ofschoon geen stad, maar volgens *van der Does* het Dorp der dorpen, zijn hier toch ook even als in de steden oudtijds grachten gegraven.

Toen Graaf *Willem II* in de tweede helft der XIII^de^ eeuw hier zijn kasteel liet bouwen, koos hij daartoe een terrein, dat aan twee zijden, ten westen en ten zuiden door de uit de *Scheveningsche* duinen komende *Beek* werd omspoeld, dat kasteel werd door eigen grachten bovendien nog omsloten en de noordelijke kasteel-gracht door zijn zoon Floris V omstreeks het jaar 1280 tot een vijver vergroot van ± 100 M. breedte bij ± 300 M. lengte.

De beek, door twee spruiten in verbinding gebracht met dien vijver, zorgde voor aanvoer van water, terwijl een vroegere sprank dier beek werd verbreed en verdiept tot een afvoer- of spui-kanaal, tot het *Spui* of *Spoeij*, dat reeds in 't begin der XIV^de^ eeuw in nog aanwezige bescheiden genoemd, waarschijnlijk reeds gelijktijdig met

den Vijver is gegraven, en na in 1550 te zijn verlengd tot in de *Vliet*, die reeds ten jare 1345 was gegraven, zijnde de Haechsche Vaert werd naar Delft en naar Leiden. Dit waren de *eerste* grachten in het Dorp *die Haeghe*, de grachten rond het kasteel en het Spui; naar mate het Dorp zich nu uitbreidt, komen er meerdere, ofschoon bij gemis aan plattegronden en aan betrouwbare mededeelingen vóór het jaar 1560 niet meer is uit te maken, wanneer en om welke redenen die grachten gegraven zijn.

In bescheiden van het jaar 1451 is er reeds bij herhaling sprake van de *Volders*-gracht, van de *Verwers-sloot* en van de *Ramen*, alle gegraven blijkbaar ten behoeve der laken-bereiders en verwers; en mede is er in dit jaar reeds sprake van de *Houtgracht* en *Wateringe* en van de *Lange Gracht* en van haar verlengde de *St. Antonis-Burgwal.*

Vóór 1597 was reeds de *Middel-graft* of de *Schedeldoeks-haven* gegraven. Tusschen de jaren 1603 en 1615 is gegraven de gracht ter plaatse der *Kalver-markt* en dit op het terrein, dat op de kaart van 1570 bewesten de *Hout*-straat nog met sloten doorsneden is, in 1642 is die gracht echter noordwaarts verlegd langs de erven aldaar, met eene vertakking in de Begijnestraat en daar de sloten opnemende, die voorheen het Begijneklooster omsloten; tengevolge dier verlegging ontstond *toen* eerst de *Kalver*-markt. Den 12^{den} Febr. 1609 werd den Heer Joris Doublet ontv.-generaal en heer van St. Annaland door de rekenkamer vergund om eene vaerte te mogen maken „benoorden houte" en de vaart in 't Bosch te doen diepen ter afzanding. In dat zelfde jaar 1609 werd de *Turfgracht* gegraven; in 1614 begon men te graven de *Raemwatering* of *Burgwal* (onze nu gedempte Paviljoensgracht) van af de Groen-Markt tot aan de zuid-binnen-cingel, en in dat jaar

besluit men, vooral op aandrang van Prins *Maurits* om 's-Gravenhage voor overvallen te beveiligen en eene gracht te graven loopende omme De Haege; op de pracht-kaart dezer gemeente van 12 April A° 1616 van de landmeters *C. Bos* en *J. van Harn* is die gracht reeds voor $^3/_4$ gegraven, alleen het noordwestelijk gedeelte van af het *Noord-Einde* tot aan het *West-Einde* ontbreekt daarop nog. Doch in 1620 was ook dit gedeelte voltooid en zóó ontstonden de *Bierkade* en al onze *Cingel*-grachten met haar windstreek-namen en werd *'s-Gravenhage* 's avonds door opgehaalde klapbruggen en sluitboomen gesloten, cingel-grachten die later ten deele andere namen kregen, zooals die van *Noord-wal, Princesse wal, Hooge wal, Maurits-kade,* enz. Hiervan was de *Bierkade* reeds in 1615 gegraven en werden de gronden aldaar tot huiserven uitgegeven, onder 't uitloven eener vereering van *f* 150 voor het eerste huis dat onder dak was.

A° 1624 begon men, volgens de Riemer, de *Veerkaaij* te maken, van af het Spui tot aan de Wagen-straat.

Tusschen 1615 en 1626 is de *Heeregraft* er reeds, toen, de Bezuiden-Houtsche weg genoemd.

A° 1615 is blijkens bovengenoemde kaart de *Nieuwe Haven,* reeds aanwezig, doch slechts van af de *Ammunitie-haven* tot aan de *Kalver-markt.*

In 1627 werd de *Ammunitie*-haven of de *Staten*-graft gegraven, in 1640 werd de *Amsterdamsche Veerkade* doorgetrokken tot in de *Paviljoens-gracht,* in 1642—43 werd de *Prinsegracht* gegraven en wel tot aan en in de Zustersloot of Raem-watering, doch ter breedte der markt werd het oostelijk gedeelte overkluisd en dit gedeelte de Lange Marktbrug genoemd. In 1646 werd de Westkaaij besteed met de 2 bruggen over de Veerkade, die bij de Wagenstraat en bij de Paviljoensgracht.

Vóór het jaar 1600 werd de *Brouwers*-gracht gegraven

en in 1664 de *Nieuwe Haven* verlengd tot in de Cingel-gracht. Omstreeks het jaar 1706 werden de noordelijke en oostelijke grachten langs den toenmaligen *Nieuwen Uitleg* der gemeente gegraven, en in 1822—1825 het kanaal naar *Scheveningen*, terwijl eindelijk sedert 1898 het *Laak*-kanaal is aangelegd.

Zijn dit de data van de wordings-geschiedenis onzer grachten, haar dempings-geschiedenis is nagenoeg de volgende:

De *Beek*, een open water voorheen, is steeds meer overkluisd en overbouwd geworden, bijna ieder die in het Noord-einde er langs woonde, vroeg vergunning om een *bedstede* of uitstek er boven te mogen maken, en eindelijk is zij, die Beek voor het oog zoo goed als verdwenen, en nu moet men de oude kaarten raadplegen om haren loop nog terug te kunnen vinden.

De *Voldersgracht*, een doodloopend stuk gracht verdween met de laken-neering en is reeds gedempt tusschen de jaren 1603 en 1615.

De *Hof-vijver* schijnt in 1634—1640 ten behoeve van den aanleg van de huizen-rei langs den Korten Vijverberg, aan die zijde ter breedte van ruim 12 M. te zijn ingekort en gedempt.

Op het Lage Zandt, werd de smalle gracht langs zijn westzijde welke de n. z. van den Schedeldoeks-Haven, de z. g. Kalck-haven, met de Hout-gracht verbond, reeds vóór 1665 gedempt (zie de kaart v. *C. Elandt.)*

De vroegere gracht op het *Bleijenburg* is op het plan van het jaar 1718 reeds gedempt.

De *Raam*-gracht is op de kaart van 1729 reeds gedempt, doch haar verlengde in het *Groenendaal-straatje* eerst in 1745.

De *Verwers-sloot* is gedempt in de jaren 1732 of 1733.

De gracht langs de *Kalver-markt* is vóór 1739 reeds

gedempt met de daarop ten noorden uitloopende kleine vaarten.

De gracht langs de westzijde der *Brouwerstraat* voorheen aanwezig, komt nog het laatst voor op eene kaart van het jaar 1759.

A°. 1825 schijnen de *St. Anthonis-Burgwal* en de *Lange Gracht* te zijn gedempt.

A°. 1853 werden de *Heeren-gracht* en de *Fluweelen Burgwal* deels gedempt, deels overkluisd.

A°. 1860 werd door den Raad besloten tot demping van 1°. de *Schedeldoeks Haven*, 2°. de *Luthersche Burgwal*, 3°. de Lange grachts Markt-brug (op de zuidoost zijde van de Groote Markt), 4°. de *Ammunitie-haven*, 5°. *het Spui* tot aan de Nieuwe Kerk.

A°. 1861 werden de grachten rond het *Binnenhof* gedempt en de bruggen weggebroken.

A°. 1863 werd het vaarwater in de *Keeser-* of *Statenpoort* gedempt.

A°. 1879 werd besloten tot demping der *Prinse-gracht*, namelijk het gedeelte van af de *Groote Markt* tot aan de *Brouwersgrachten*, in 1881 had die demping plaats.

A°. 1901 werden de *Amsterdamsche Veerkade*, de *Stille Veerkade* en de *Paviljoens-gracht* gedempt.

Bovendien zijn er tallooze vaartjes en sloten, zoo van Gemeentewege, als op last of met vergunning der Gemeente van lieverlede gedempt, want naarmate er behoefte aan uitbreiding kwam, werd er maar eenvoudig een grooter of een kleiner stuk bouw- of duin- of moesland met al zijn afwaterings-sloten bij de Gemeente aangetrokken en die sloten, zij werden niet zelden als grensscheiding behouden, tot aan het tijdperk der dempings-mode.

Met uitzondering van het overgebleven gedeelte *Prinse*-gracht met de *Brouwers*-gracht, van de *Hooi*-gracht met den *Nieuwen Uitleg* en van het *Spui* met de *Nieuwe Haven* en de *Houtmarkt*, en van den *Hof-vijver*, is straks alles gedempt, wat zich aan gracht of vijver, binnen het door Singels omsloten *'s-Gravenhage* der XVIIe eeuw bevond; de ideaal-toestand is dan bereikt, het *Vijver*-terrein kan dan nog tot woon-erven worden ingedeeld en verkocht en in het *Voorhout* een schouwburg worden gebouwd, terwijl ook het *Plein* desnoods mede nog tot straten en huis-blokken kan worden verbruikt. Geen stinkende grachten hinderen u dan meer, geen noodelooze ruimte vindt ge dan meer, en drukker dan ooit voorheen, zal *'s-Gravenhage* dan natuurlijk bezocht worden door vreemdelingen, benieuwd naar die Hollandschen ideaal-stad, die al haar grachten heeft gedempt en al haar pleinen en open ruimten, tot zelfs haar duin-gronden toe, heeft benut en in huis-blokken heeft omgezet.

De laken-bereiders van voorheen, zij zijn met hun „neeringe van de Draperie," oudtijds de voornaamste, de drukste, voorgoed verdwenen, hen volgden sedert de bier-schepen, de veer-schepen, de trek-schepen, de jachten, enz. De kunstschilders en alle wandelaars met een open oog voor schilderachtige stads-gezichten ook zij, zullen dan weldra totaal verdwijnen; minimum-loon en maximum-werktijd zoekers komen hen dan vervangen, en waar eertijds onze grachten lagen, daar rijden dan full speed electrische trams, en vindt men fiets- en automobiel-banen; alles en een ieder heeft dan evenveel haast, niemand heeft er dan tijd zelfs om te loopen, laat staan om te wandelen of om iets te zien of op te merken, en „het dorp der dorpen geen," 't is dan weinig meer dan eene woon- en eene werk-doos, waarin zij, die niet meer kunnen of niet meer behoeven te werken, en ook zij, die ziek of zenuwachtig

zijnde, herstelling zoeken, zich niet meer als vroeger bij voorkeur 't huis gevoelen, het is dan eene uitsluitend praktische, eene bureau- of zaken-stad geworden, wier binnen-gedeelte men, zoo mogelijk, elken dag direct ontvlucht, zoodra men zijn zaken gedaan of zijn kantoor of winkel gesloten heeft.

De *Amsterdamsche Veerkade*, de *Stille Veerkade* en de *Paviljoens-gracht* zij zijn nu gelukkig gedempt, dat is weer af, behoudens nog de aansluiting bij den Zuidwal. Bij herhaling hoor ik echter vragen, *waarom* zijn *die* drie grachten toch eigenlijk wel gedempt? — Zijn zij gedempt, omdat zulks bij herhaling in adressen aan den Raad dezer Gemeente gericht, zóó beslist was gevraagd of verlangd? — Zijn zij gedempt, enkel en alleen, omdat zij op enkele zomerdagen, na lange droogte, soms nog wat onaangenaam konden geuren? — Zijn zij gedempt, in de stille hoop om de *Wagenstraat* wat te ontlasten en een deel van het verkeer nu over de *Paviljoens-gracht* te zullen leiden? — of zijn zij gedempt, omdat zij gerioleerd zouden worden en dit door demping dier grachten dan veel eenvoudiger kon gaan? — Wat in dezen den doorslag heeft gegeven, weet ik niet, doch al die overwegingen te zamen, zij wettigden noch volstrekt niet een zoodanige schennis, van dat nog werkelijk mooie stukje *Oud 's-Gravenhage*. Die grachten, zij zijn blijkbaar gedempt, omdat bijna niemand uit het college van B. en W., of uit den Raad meer iets anders in onze binnengrachten ziet of wil zien, dan verdriets-dingen, die opgedoekt moeten worden; in al de verhandelingen van onzen Raad, van af 1850, vond ik, en dat is toch wel opmerkenswaardig, geen *enkel* woord van *waardeering* voor geen *enkele* onzer grachten zelfs, zij worden alle zonder onderscheid maar kort en wel uitgemaakt voor

stink-slooten, voor modder-poelen of voor open riolen en op 't laatst, spreekt men in de stukken niet eens meer van *de* gracht, maar van het *kanaal* of van het *riool* door de *Veerkade*, door de *Brouwersgracht* of door de *Nieuwe Haven*.

Dat *die* grachten, behalve dat zij een stuk *geschiedenis* vertegenwoordigen uit het ontwikkelings-leven dezer Gemeente, tevens *een eigen stuk leven* daarvan zijn, dat men niet kan wegnemen, of er komt een dood lid voor in de plaats, daaraan dacht blijkbaar niemand, althans niemand der Raadsleden sprak in dien zin, ook maar *een* enkel woord, en dat men, een gelukkig nog overgebleven schilderachtig gedeelte, midden uit het hart eener groote gemeente, maar zoo niet *mag* wegnemen, geen mensch die daarover praktiseerde zelf. In hoeverre de gebreken, die men niet had voorkomen, maar wel had verergerd, nog op *andere* wijze als door eene zoodanige amputatie waren te voorzien, niemand die zich daarvoor interesseerde, of zelfs eene vraag in die richting deed, men was nu eenmaal in den dempings-moesson, en het ging met *onze* grachten, als met de lijdende menschheid in sommige onzer steden, die in het gelukkig bezit van een beroemd chirurg, maar bij 't minste gebrek onmiddelijk wordt geopereerd of geamputeerd. De geamputeerde menschen, zij verdwijnen echter na korteren of langeren tijd, doch de geamputeerde steden, zij blijven helaas over, men moet er zelfs in *blijven* wonen, en in *blijven* leven en dat is kwaad, want als de adressanten die het vonnis uitlokten en als de overheid die 't vonnis uitsprak, en als de directie die 't vonnis uitvoerde, als die allen ad patres zijn, misschien innig tevreden met en over hun succes, dan komen er nieuwe generatiën en *die* zullen stellig vragen, waarom hebt gij de woonplaats mijner voorouders eerst laten vervuilen en toen zóó vernield, *wie* waren *zij* die *dat* deden, hoe zijn *hun* namen?

Nog eens: Waarom zijn die schilderachtige gracht-gedeelten gedempt? — niet, omdat zij geen vrienden hadden, maar omdat die vrienden zwegen en zich daartegen niet met alle kracht en niet met alle overtuiging hebben verzet en er geen hunner was, die in de commissie van Bijstand of in den Raad op de bres kon springen voor *Oud-'s-Gravenhage*.

En de Vereeniging „*die Haeghe*" dan? — Het bestuur dier Vereeniging acht zijn taak volbracht met de uitgave van een Jaarboekje, met het geven van een Kunst-avond en met het *bespreken* van *Oud-'s-Gravenhage*, of het doen eener excursie, doch nadat het ter goeder ure, jaren geleden, den eersten stap heeft gedaan die allengs tot restauratie van de Grafelijke zalen heeft geleid, heeft het zich bijna nimmer voor het behoud van hetgeen ons uit het verleden nog rest in deze gemeente, zakelijk geinteresseerd en dan ook voor het behoud dezer drie grachten geen enkele stap gedaan; blijft het in die richting volharden, en vatten anderen haar taak ten dezen niet op, dan is het te vreezen, dat binnenkort ook onze *Prinse-* en onze *Brouwers-gracht* èn ook onze *Houtmarkt* èn onze *Nieuwe Haven*, met groote cement-riolen zullen worden belegd en dan gedicht.

De *Paveljoens-gracht*, zij is de oudste der drie dit jaar overledenen. Het St. Elisabeths-convent, ± A°. 1400 gesticht op het zuidwestelijk uiteinde der Vlaming-straat, destijds de buitenkant van het dorp, werd rondom door eene breede sloot omgeven en geïsoleerd tevens, welke sloot met den tot het klooster behoorenden open grond zuidwaarts doorliep en later verbreed en vergraven werd tot een deel der Lange Gracht. Nadat dit convent in het jaar 1584 met de Vlaming-straat was afgebrand, kocht de Magistraet van die Haege een deel dier klooster-

Paviljoensgracht van de Doubletstraat af gezien.

gebouwen, verhuurde ze eerst, doch liet ze later ten deele afbreken en bestemde voor het jaar 1614 reeds, die aldus verkregen ruimte tot Groen-markt, of volgens latere kaarten tot wekelijksche Markt en sedert tot Groote Markt, nadat tusschen de jaren 1700 en 1718 het verhuurde gedeelte van het gewezen klooster staande, tusschen de Markt, de Vlaming-straat en de Laan, tot vergrooting der westelijke Marktzijde was weggebroken (op een kaart van het jaar 1700 wordt een deel dier Markt „de eiermarkt" genoemd.)

Het gedeelte der *Zuster-sloot*, dat bewesten het klooster afsloot, werd toen tot aan het tegenwoordige Groendalstraatje gedempt en markt-ruimte, doch het andere gedeelte dier zelfde sloot bleef bestaan en werd in 1614 tot marktgracht verbreed, welke gracht, *de Burgwal* genaamd, volgens de groote kaart van A°. 1616 tot aan de Nieuwe Molstraat slechts langs één zijde, langs de westzijde, met eene straat en eene rei boomen voorzien was, tegen de andere zijde dier gracht grensden onmiddelijk de aangelegen erven; tegelijk met de algeheele omgrachting van *'s-Gravenhage* in de jaren 1614—1620 werd de markt-gracht nu zuidwaarts doorgetrokken tot in de cingel-gracht, langs het zuidelijk gedeelte ter weerszijden eene straat aangelegd en de wegen langs deze gracht tevens *geplaveid*, destijds nog eene zeldzaamheid [1]), van daar, dat die gracht nu werd

1) *Jacob van der Does* zegt in zijn gedicht „*'s Graven-Hage*", (dat in 1668 verscheen bij Hermannus Gall, Boeckverkooper, woonende in de Hof-straet, in den Koninglijcken Bijbel), o. a. van den weg naar *Rijswijk*:

„Aen 't Zuijden heeft den Haegh vermaeckelijcke Landen,....
„En onder anderen een Wech, die is *gestraet*
„Dat veel gemack geeft aen een yeder diese gaet,
„Voor desen plegen in dit sant en gulle spooren.
„Bij heete soomer tijdt de Paerden schier te smooren:

genoemd de *Geplaveide Gracht*, een naam, van lieverlede tot *Paviljoens-gracht* verbasterd.

Die gracht zij liep toen door van af de Cingel-gracht tot op de Markt in de aldaar overbrugde Prinsengracht; in den zuidoostelijken hoek der markt, springen de huizen van wege die vroegere markt-gracht nog ± 5 M. terug. Beoosten de geplaveide gracht lagen de Ramen, de gronden, met vaartjes doorsneden, alwaar de laken-bereiders op ramen hunne gekleurde lakens spoelden en uitlegden, tot na het verloop dier nering, ook die gronden werden bebouwd en daarover reeds in 1609 de *Raamstraat* werd aangelegd. Bewesten de Geplaveide gracht was in het jaar 1616 nog bijna alles weiland, in dat jaar echter stichtten de Heilige Geest-Meesters het nog bestaande Heilige Geesthofje met zijn 36 lage huisjes of kamers in 't vierkant rond een groote tuin aangelegd, een tuin met een hardsteenen pomp in 't midden en door eene klinker-

---

„Voor desen wierden in dit slijck en vuijle nat,
„Bij koude wintertijdt de Paerden afgemat,
„Nu draeft men er over heen, en een Paert kan meer trecken
„Als vier voor desen dêen, hoe dat men haar sach recken:
„Nu kan den Huijsman met sijn wagen vol gelaen
„Van Fruyt, of Suijvel naar de Haegsche Marct toe gaen:
„Nu kan den Adel met haer Koetsen hier gaen rijden,
„En haer verlustigen bij soete Somertijden".

Hoe betrekkelijk zeldzaam een bestraatte weg nog in de tweede helft der XVIIe eeuw alhier was, blijkt o. a. mede uit de geschiedenis van den *„Steen-wegh van den Haghe op Schevening"*, waarvoor *Constantijn Huijghens* reeds in 1643 een ontwerp had gemaakt en al de voordeelen aan den Magistraat van 's-Gravenhage had aangetoond, toch duurde het nog tot den 16en November 1665 alvorens die straat eindelijk gelegd en voltooid was, eene zaak destijds van zoo groote importance geacht, dat de ontwerper, daaraan zelfs in 1666 (op 70-jarigen leeftijd) nog een gedicht wijdde van 34 bladzijden lengte, getiteld: „De Zee-straet van 's-Graven-Hage op Scheveling."

bestrating met goot omzet. Tot dat Hofje, toen aan 3 zijden omsloot, behoorde mede een groot kamp land en een boomgaard, die zich westwaarts uitstrekte tot een beboomde Singel-weg, die echter reeds op de kaart van *C. Elandt* van 1665 als *Boekhorst*-straat voorkomt, aldus genoemd naar den Heer Boekhorst, een der eerste huizen-stichters op dien Singel-weg, de sloot benoorden het Hofje, is sedert gedempt en veranderd in de *Rozemarijn*-steeg. Geheel op het zuidwestelijk uiteinde der Geplaveide Gracht was in 1615—1617 tegen de Singel-gracht, gebouwd het groote fraaie tuin- of lust-huis van den Heer *Joris Doublet*, de ontvanger-generaal, wiens tuin toen benoorden grensde aan het Hofje en over wiens gronden later de *Doublet*-straat werd aangelegd. [1])

Met eene vrij hooge boog-brug opende zich de Geplaveide Gracht in de Cingel-gracht, zoodat de schepen van daar uit ongehinderd tot aan de Markt konden varen, want ook bij de *Getrouwe Herder-straat* lag sedert 1615 en bij de *Nieuwe Molstraat* sedert 1600 eene boog-brug, draai-bruggen kende men toen nog niet en klap-bruggen had men toen slechts tot afsluiting bij nacht, over de Cingel-gracht ter plaatse, waar hoofdwegen, als de *Delftsche Weg*, de *Leidsche Weg*, de *Loosduinsche Weg* en de *Scheveningsche Weg* deze moesten passeeren.

Door middel der *Lange Gracht*, waarvan echter het westelijk gedeelte tot aan de *Wagen*-straat, alwaar de *St. Anthonius*-brugge lag, de *St. Anthonius Burgwal* werd genoemd, stond de *Geplaveide* gracht tevens in verbinding met het *Spui*; van wege de vestiging der Luthersche kerk aldaar in 1620, werd het noordelijk gedeelte dier gracht,

---

[1]) Zie de mededeeling van den Heer J. G. Frederiks in de *Heraldieke Bibliotheek*, Nieuwe Reeks, II^{de} Dl. A°. 1880.

nà 1665 tot *Lutherschen-burgwal* herdoopt en dat gedeelte in 1860 gedempt, waarmede ook de Lange Markts-brug verviel, terwijl het *Groenedal*-grachtje reeds vroeger gedempt was.

Ofschoon de *Geplaveide* gracht zoowel door de *Lange Gracht* als door de *Bierkaaij* in verbinding stond met het *Spui* en dus ook met de Vliet, de vaart naar *Delft*, vond men het toch in 1624 noodig, zekerlijk vooral ter meerdere waardegeving aan de tusschengelegen bouwgronden, om benoorden de *Bierkaaij* nog eene *nieuwe* verbindings-gracht tusschen het *Spui* en de *Geplaveide* gracht te doen graven en zóó ontstonden eerst de *Amsterdamsche Veerkade*, zijnde het oostelijk gedeelte dier nieuwe gracht, en later, in 1646 de *Stille Veerkade* of het westelijk gedeelte dier gracht. De Overheid trachtte het bouwen van huizen langs de Veerkaeij en ook in de Kraen-straat (die mede eerst van 1624 schijnt te dagteekenen) te bevorderen, door het uitloven van „preuves" van 30 gulden voor elk huis „twee estages hoog" aldaar gebouwd, zoodanige preuves werden o. a. nog in 1635 uitbetaald. [1]) Op de kaart van 1616 was hier alles nog weiland, doch na den aanleg dezer met eene rei boomen ter weerszijden bezette Veerkaden, werden hier reeds spoedig huizen gebouwd, terwijl 3 boog-bruggen, eene bij de *Kraen*-straat, eene in de *Wagen*-straat, en de derde langs de oostzijde der Geplaveide gracht, het verkeer vergemakkelijkten. Deze laatste brug, werd de *Spookbrug* genoemd, omdat in een bijgelegen huis lang voorheen

---

[1]) Ik dank deze mededeeling aan den Gemeente-Archivaris, den Heer *G. J. Servaas van Royen*, terwijl den Heer *F. L. Geldmaker*, in dezen allen dank toekomt voor zijn onvermoeide hulp en medewerking bij het opsporen op de kaarten van het ontstaan en het weder verdwijnen onzer grachten.

Paviljoensgracht met z. g. Spookbrug.

een lijk zou zijn begraven, dat daarmede niet tevreden, zijn vroegere naastbestaanden zoolang op allerlei wijze, door vreemde verschijningen, vreemde geluiden en wonderlijke daden wist te kwellen, dat zij den overledene eindelijk eene Christelijke begrafenis niet langer onthielden; in 1819 herhaalde zich eene dergelijke spook-geschiedenis in diezelfde buurt; [1]) 't is wel eigenaardig, maar *Amsterdam* heeft eene zelfde geschiedenis op haar *Zeedijk*, daar spookte het in Juli 1653 bij den leerlooier *Gerhard* gedurende 20 dagen in het huis „'t verdoolde schaap" en in Mei van het jaar 1853 kwam ook dáár het spook terug en betrok toen, zonder permissie een kaaswinkel, zeer tot belangstelling en amusement natuurlijk der omwonenden. [2])

Die *Veerkade*, zij was voorheen een zeer geachte buurt, dààr heeft in het jaar 1669 onze wijsgeer *Baruch Spinoza* gewoond, dààr woonde onze schilder *Paulus Potter*, dààr heeft ook onze bouwmeester *Pieter Post* gewoond, dààr woonde mede de Med. Dr. *Hendrik van Deventer* en wel in het zelfde huis, nu door onzen kunstschilder *J. G. Smits* bewoond.

Veel is er sedert op elk dier drie grachten veranderd, de Luthersche kerk zij werd in 1769 geheel vernieuwd en met een zwaan tot windwijzer voorzien, het lusthuis van de familie *Doublet* is met zijn tuin geheel en al verdwenen, de weilanden en tuinen en sloten van vroeger, zij zijn nu door woningen bezet, alleen het H. Geest-Hofje is nog precies gebleven zooals het was, doch er zijn drie

---

1) Zie 't boekje: Bijzonderheden omtrent de veel geruchtmakende verschijning van den Geest eens Afgestorvene, in een huis op de Stille Veerkade te 's-Gravenhage. Prijs 10 cents.

2) Zie 't boekje: De geschiedenis van het spook op den Zeedijk te Amsterdam of Vadervloek en Zustermoord. Prijs 25 cents.

nieuwerwetsche ramen in den langen, overigens blinden voorgevel aangebracht, een gevel, die met zijn poort, wegens de voortdurende straat-ophoogingen, in den grond als verzakt schijnt, trouwens dat zelfde is ook het geval met zeer vele huizen aldaar; de sierlijkste oude gevel is nog die van het huis van den Heer *Amiabel*, welke gevel met zijn groote pilaster-koppen, zijn cartels en tijmpans dagteekent van het jaar 1614, doch helaas zijn ouden top mist.

Sedert het jaar 1880 zit nu op de Paviljoens-gracht *Spinoza* in zijn stoel rustig te mediteeren, vroeger ziende naar de *Markt*, nu naar den *Zuidwal*, een armzalig ijzeren boog-hekje omsluit het voetstuk van rood graniet; waarom dat voetstuk niet omgeven door een bloemen-rand, zooals *Haarlem* met zijn *Frans Hals* heeft gedaan, waarom die groote denker als het ware ingekerkerd achter zoo'n hekje? —

Een breed, verhoogd schelpen-pad in een hardsteenen band gevat, vult nu ten deele de ruimte door de demping verkregen, en toch, niettegenstaande die meerdere loopruimte, schijnt alles er kleiner, lager, smaller en vooral *armer* te zijn geworden, dat water met zijn spiegeling, met zijn kabbeling, met zijn schepen, met zijn bruggen, het verruimde, het verhoogde, het scheidde alles, het trok onwillekeurig altijd het oog, dat daardoor veel van wat het nu hindert, volstrekt niet opmerkte. Het H. G. Hofje, dat nu, als men van de *Stille Veerkade* komt, halverwege weggezonken schijnt, het ziet er met zijn gepleisterde midden-bouw, met zijn donkerbruinen gevel, met zijn eindtrapgeveltjes en groote schoorsteenen, zoo typisch naar en armzalig uit, als het voorheen nooit gedaan heeft. *Spinoza* ook, hij gevoelt zich bij die platgetrapte schelppaden volstrekt niet t'huis en de huisjes met hun stoepen, hun stoep-paaltjes en hekjes, zij achten zich verre van gelukkig met hun trottoir, dat er maar vóór gelegd is,

Amsterdamsche Veerkade bij de Kranestraat naar het Spui gezien.

om 't even, of het kon aansluiten bij dien stoep, of deze tot een kuil maakte.

Werkelijk die grachten, 't zij gezien bij goed of bij slecht weer, bij regen-storm of bij zonneschijn, bij dag of bij avond, 't zijn *dezelfde* buurten, *dezelfde* grachten niet meer, de afmetingen zijn veranderd, zelfs de kleur en de belichting is veranderd, al het aantrekkelijke, al het pitoreske, al het *leven* van voorheen, is er nu uit, en vreemd ziet men nu op, bij het lezen van deur-opschriften, als: „*Amsterdamsch-* en *Leidsch* Veerhuis, dagelijksche schroefbootdienst op *Leiden* of dagelijksche pakschuitdienst op *Amsterdam*", haast zou men geneigd zijn ze voor spotschriften te houden, waren het niet de laatste souvenirs aan de oude Veerkaeij, waarvan *Jacob van der Does* in zijn reeds boven aangehaald gedicht, die oude Veerkaeij met de nieuwe vergelijkende, getuigde:

„Want hier is meer gewoel van volck, en meer gedruijs
„Van Schepen, want elck huijs is schier een Schippershuijs.
„Hier is het Veer op Delft en Rotterdam te vinden.
„Hier zijn de Schepen die na Amsterdam toe varen.
„Ik spreek u van die plaets en haer gelegentheijt,
„Die ruijm en luchtigh is, en seer vermaecklijck leijt,
„Daer nette huijsen staen en matige gebouwen,
„Maer daer ('t geen dese plaets altijdt in eer sal houwen)
„Den grooten Meester in de Bouwkunst heden woont:
„De schrandre *Post*, die soo veel nieuwichheden toont. —
„Die is een Konstenaar, in weereltsche Palleijsen."

Hier woonde ook, volgens *van der Does*, de Predikant *Gellius*, terwijl aan de Nieuwe Veerkaeij,

„Die na de konst bebouwt en cierelijck beplant,
„Waer is geen groot gewoel, maer men kan eensaem leven,
„En het verstant tot goe gedachten overgeven:
„Ook soo is dese gracht van haer begin geweest,
„Een woonplaets van die geen, die wercken na den geest,
„Gelijck als daer nu noch twee herders zijn te vinden,
„Dat 's *Vollenhoven*, en geleerde *van der Linden*."

Gijsbert de Cretser, welke in het jaar 1711 's-Gravenhage beschreef, zegt van den Burgwal of Paviljoens-gracht „dat deze vooraan voornamelijk is bebouwt met heel aan-„zienlijke huizen, waarvan der ook veele voor woonhuizen „van Beampten en Hofbedienden verstrekken, en langs des-„zelfs kade heen ten uiteinde toe met een rije lindeboomen „is beplant. Op de zelve Burgwal, eindigen aan de oost-„zijde de Bierkade, de Veerkade en de St. Anthonis Burg-„wal, die alle insgelijks aan zienlijk zijn, door hare deftige „huizingen daar op staande en door haare Gragten welkers „kaden ook langs heen met lindeboomen beplant staan."

Het *Speuij,* noemt hij een breede aanzienlijke Gragt, „aan wederzijden met voorname Winkeliers- en ook met „eenige Renteniers-huizen tusschenbeiden bezet en betim-„mert, met eene heel levendige passagie, door alle de „Reizigers die in den Hage dagelijks in menigte aan-„komen en weder daar uit vertrekken, aldaar passeren, „terwijl aan de Kaaijen tal van zeil-schepen, die op de „Veeren varen, of met waren komen, vastleggen."

Wie ge ook opslaat van onze oude stede- of reis-beschrijvers, 't zij *Lodovico Guicciardini* (de uitgave van 1581), 'tzij *Joan Blaeu* (1650), 't zij *Monsr. de Monconijs* (1663), zij allen, en vooral de laatst genoemden, die het toen binnen zijn singels besloten *'s-Gravenhage* kenden, zij roemen haar als om strijd, als het schoonste, het rijkste en het grootste open dorp van geheel Europa, met grachten zooals de Prinsegracht, waarvan men geen weergade of ten minste geen beter in de deftigste steden van Europa zou kunnen vinden.

Welnu, met elke gracht die men dempt, gaat er weder onherstelbaar een stuk van dat werkelijk interessante oude gedeelte dezer gemeente te loor, van juist dat, wat voorheen ieder boeide, en ieder trok, het is daarom te hopen, dat het doodvonnis, dat onze weinige nog over-

gebleven grachten bedreigt, want „in beginsel" (zegt men) is ook tot heur demping reeds voorlang besloten, het is daarom te hopen, dat de voltrekking van dat vonnis worde voorkomen, en dat zij nog tijdig gratie mogen vinden in de oogen van B. en W. en van den Raad, gratie en eer-herstel tevens.

's-Gravenhage, December 1901.

C. H. PETERS.

HET EERSTE „GENERALE POSTCOMPTOIR" EN HET EERSTE „PROJECT TOT DIRECTIE VAN HET GENERALE POSTCOMPTOIR" TE 'S-GRAVENHAGE.

I.

Te koop een huis en erve, tuin, stalling voor 4 paarden en koetshuis, staande en gelegen *Noortzijde* van het kerkhof benevens de St. Jacobskerke alhier (in 's-Gravenhage), belent volgens transportbrief van 11 Mei 1702 *Oost* den rentmeester van Esch, *ten zuiden* de Heerenstraat (d. i. eenvoudig de straat, thans genoemd „Rond de groote kerk"), *ten Noorden* den gang van den procureur Vijfhuis en *ten Westen* den procureur Roskam, met al wat daarin aard- en nagelvast is.

Bij opbod werd dit huis publiek geveild door den notaris Bartholomeus Planta q : q : als procuratie hebbende van zijne principalen als Catharina van der Wayen, wed^{e} van Heer Antonie van der Heim en van

Ocker Johannesz. Gevaerts [1]) te samen in qualiteyt als eenige universeele erfgenamen van wijlen hare moeder ende grootmoeder Herbertine de Wit, wed^{e} Jacob van der Wayen en gekocht volgens brief van Schepenen

---

[1]) Raadpensionaris Anthonie van der Heim werd begraven te Delft in de oude kerk 22 Juli 1746: „De Heer en Mr. Anthony van der Heim, Raetpensionaris van Holland en Westvrieslant hier gebragt van 's Hage met koetsen, 18 dragers en een wapendrager op de middag, eyge graft, 3 minderjarige kinderen", hij was 25 Mei 1721 gehuwd met Catharina van der Waeyen, geboren 6 Dec. 1694, dochter van Jacob en van Herbertina de Wit Jansdr; zij overleed in den Haag aan verval van krachten 30 Nov: en werd te Delft bij haren man 6 Dec. 1763 bijgezet: „Vrouwe Catharina van der Waeyen uit 's Hage met 18 dragers, een wapendrager met koetsen op de middag; de wapenkas hoog 11 voet 9 duim en breed 7 voet met 8 quartieren; eyge graft 3 meerder(jarige kinderen)". Hun zoon Jacob was gehuwd met Maria Arnoudina Gevaerts, dochter van Paulus en Margaretha Alida Stoop. (Guldenboek van Schiedam en begraafregisters van Delft).

Dat Mevrouw v. d. Wayen, de schoonmoeder van den Raadpensionaris in een prachtig gemeubeld huis gewoond heeft, leert ons de resolutie van Heeren Commissarissen der posterijen, d.d. 3 April 1755, waarin we lezen:

„In aanmerkinge zijnde genomen, dat het tapijtbehangsel hangende in de groote zijkamer van *'t generael posthuys* alhier in den Hage alsmede der schilderijen zoo voor den schoorsteen als boven de deuren aldaer van geen dienst kunnen zijn om daer te blijven, is goetgevonden en verstaen dat waergenomen zal worden de publieke verkoopingen der meubilen *van de overledene gewezene eygenares van 't voorsz. huys*, om alsdan te verkoopen de tapisserije hangende aen de mueren, het schoorsteenstuk boven den schoorsteen en de 2 stukken met haar ornementen boven beide de deuren in de voorsz. zijkamer en werd de ontvanger le Jeune geauctoriseert om de kooppenningen daervan provenerende, te ontfangen uit handen van den vendumeester Verheyden en daarvan verantwoording te doen in zijne volgende rekeningen.

van 's-Gravenhage dato 16 Mei 1755, door Jacques le Jeune, ontvanger der posterijen van Holland en Westfriesland, daartoe geauthoriseerd ingevolge het besluit van 29 Maart 1753 genomen door Heeren Commissarissen dier posterijen en zulks ten behoeve van het gemeene land, d. i. van de twee genoemde provinciën Holland en Westfriesland, thans Zuid- en Noordholland uitmakende. (Register van verkoop van huizen en landen te 's-Gravenhage, Rijksarchief).

De notaris bekent voldaan en betaald te wezen van de koopsom, eerst met de somme (in contanten?) van *f* 5533—6—8 en tweedens met eene obligatie ter somme van *f* 11660—13—4, benevens daarenboven nog ontvangen te hebben de som van *f* 1200.— wegens (voor) overname of koop van eenige meubilaire goederen.

In de resolutie van 26 Maart 1755 van genoemde heeren Commissarissen der posterijen, leeren we wanneer de verkooping heeft plaats gehad (13 Maart 1755) zoomede de redenen kennen, waarom Jacques le Jeune voornoemd gemachtigd werd dat huis en erve, stalling en koetshuis aan te koopen, namelijk om in 's-Gravenhage een vast, eigen en geschikt „Generaal Postcomptoir" te vestigen, terwijl haar inhoud eenige meer duidelijke en bepaalde aanwijzingen geeft, waar dat huis „staande en gelegen" was, namelijk *„agter de groote kerk"*:

„De Heer van Noordwijk (wij zullen later zien wie en wat hij was) heeft gecommuniceert, dat hier in den Haag op 13 deses (13 Maart 1755) public gekogt is van den notaris Bartholomeus Plante q: q: een huis *agter de groote kerk* ter somme van 16600 gulden, *om te worden geappropriëert tot een Generaal Postcomptoir*, waarop geene resolutie is gevallen."

„(Tevens) is geexhibeert eene notitie van den notaris Planta, houdende de verschuldigde rantçoenpenningen

etc. voor den koop van een (het) huis in de vorige extentie gemeld, als: bedongen rantçoenpenningen, bedragende volgens art. 12 der (koop)conditiën van eene

som van *f* 16600	*f* 830.—
voor de conditiën en voorwaarden	- 24.—
voor arm(en)geld *f* 8.— en voor copie authentique en zegel der (koop)conditiën *f* 6.12 =	- 14.12
	f 868.12

waarvoor ordonnantie van betaling is gedepecheert op gemelden ontvanger Le Jeune." (Archieven der posterijen, Rijksarchief 's-Gravenhage).

Na het lezen dezer resolutie van 26 Maart 1755, zou men geneigd zijn te gaan denken, dat er toen te 's-Gravenhage geen postkantoor bestond, dat er in het dorp den Haag, vóór den aankoop van dat pand geene gelegenheid bestond om een brief van elders te ontvangen of er een naar eene andere plaats te verzenden, doch dan zou men verkeerd denken, er bestonden zelfs *te veel* postkantoren, hier en daar in verschillende straten verspreid al naar gelang der woonplaatsen van de door de postmeesters aangestelde commiesen, die daarin hun bureel hielden. Doch er bestond vóór dien 26 Maart 1755 in den Haag geen *eigen algemeen* postkantoor.

Wanneer het eerste zoogenaamd postkantoor, of misschien beter uitgedrukt, sedert wanneer er in 's-Gravenhage gelegenheid bestond om met den of met eenigen post brieven te verzenden en per dezelfde gelegenheid antwoord te ontvangen, hoe gebrekkig en langzaam zulks ook ging, weet ik niet juist te bepalen; 29 Sept. 1660 vindt men reeds de uitgifte der Engelsche posterij aan Quentijn de Veer (baljuw Verius) en Jacob van der Hoeven voor hen *en hunne erven;* 12 Mei 1682 aan den minderjarigen Willem Gerrit Dedel, die zelf als postmeester aanbleef alhoewel hij 22 Jan. 1691 secretaris werd van

Amsterdam; 2 Febr. 1684 verkreeg de minderjarige François Fagel ook eene posterij enz., verder blijkt uit de resolutie van den magistraat van den Haag van 20 Juni 1747, dat de gemeente, even als zooveel andere in de provinciën Holland en Westfriesland, toen verschillende posterijen in eigendom bezat, doch in plaats van die voor eigen rekening te beheeren, te laten uitvoeren en bedienen en de winsten aan de gemeente uit te keeren, zooals hun dure plicht was, gaf die vaderlijke magistraat de administratie en het beheer aan — men zou het bijna niet gelooven — aan de vriendjes tegen betaling van eene kleinigheid, als 't waar voor eene fooi aan de gemeente; die vriendjes werden voor hun *leven lang* als postmeesters aangesteld, en staken de voordeelen en groote baten in hun zak in plaats van in die der gemeente [1]) Een

[1]) Ik zeg *groote* baten. In de, in het Rijksarchief berustende archieven der Posterijen 1752—1790, vindt men de lijsten der verzochte opgaven van ontvangsten en uitgaven in de verschillende steden van 1738 tot 1747. Die dorre opgaven hier te laten volgen strekt tot geen het minste nut meer, alleen wil ik er uit mededeelen, dat in 's-Gravenhage de zuivere ontvangst der Brabantsche en Fransche post in die 10 jaren de belangrijke som beliep van *f* 99892—16—15, en dat in een tijd, toen de posterijen nog zoo gebrekkig ingericht waren, niet zoo uitgebreid als nu en het vervoer geschieden moest per schip of paard, waarvoor duizenden moesten betaald worden. De vriendjes trokken dus ieder jaar nog al een aardig sommetje waar ze toch niets voor moesten doen, dan hun naam zetten, en wat toezicht houden, dat de ambtenaren goed hun plicht en hun best deden en de zakken der possesseurs niet benadeelden.

Men leze hierover het werk van Jhr. Mr. J. de Witte van Citters „Contracten van Correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het *ambtbejag* in de Rep. der Ver. Nederl.", wordende daarin eene nauwkeurige geschiedenis ontplooit over de schandelijke organisatie der familieregeering, eene samenspanning van de eerste klasse der staatsburgers

erg wanbeheer, ja eene zeer schandelijke handelwijze zou men zoo zeggen, maar in dien tijd niet iets bizonders, niet iets ongewoons; de magistraten bestonden toen bijna overal uitsluitend uit familieleden en familie van familie en deelden al de gezaghebbende en winstgevende baantjes onder elkander zoo we reeds eenigzins hebben laten zien; zoo verkreeg om het licht nog wat helderder te laten schijnen op die ergerlijke huishouding, Barthout van Slingegeland, geb. 1 Juni 1731, den 11 Nov. 1737 dus oud 6 jaren en 6 maanden van papa den burgemeester van 's-Gravenhage het postmeesterschap van de zoo belangrijke posterij op Hamburg, na het overlijden op 8 Nov. 1737 van Johan Bebber, en liet dat waarnemen door zijn knecht, die daarvoor denkelijk een fooitje kreeg; zoo teekende Jan Hudde Dedel als vader en voogd voor zijn nog minderjarige zoon Willem Gerrit Dedel, en J. v. Assendelft voor zijne minderjarige *dochter* Cornelia Jacoba, 15 jaren oud, gezamenlijk postmeesters der Brabantsche en Fransche posterijen.

Wij zullen later zien dat in 1749 de magistraat der steden in Holland en Westfriesland waar postkantoren gevestigd waren, die aan den prins *offereerden* en deze na ze aangenomen te hebben ze weder afstond aan de

---

in onze soms zoo zeer opgehemelde republiek. Ook vergete men niet eens over te lezen het stuk ons medegedeeld in het Haagsch Jaarboekje voor 1894 blz. 182 „Een stadhouderlijk-koninklijke recommandatie" door W. van der Endt. Willem III, koning van Engeland vroeg 4 Oct. 1691 voor een Louis Mellin, die hem uitstekende diensten had bewezen bij zijn vertrek naar Engeland, om bij vacature een postmeesterschap in den Haag. Doch bij de vacature in 1696 werd in plaats van dezen Mellin aangesteld de minderjarige zoon van den oud-burgemeester, toen raadsheer en griffier Willem van Schuylenburch „uyt singuliere genegentheyt voor zijn persoon" en de prins-koning liep een blauwtje.

Staten van de provinciën bovengenoemd ten bate van het gemeene land. Ook deze aanvaarden die gifte en vroegen daarop, om te bekomen de kennisse van zaken, aan die zoo vrijgevige magistraten om hun opgaven te verstrekken omtrent het tot dusver gehouden beheer, ten einde naar behooren te kunnen oordeelen over het te maken gebruik van de gedane overdrachten ten beste van 's lands financiën. Uit de in het Rijksarchief daarover bewaarde stukken en andere bronnen, willen we daaromtrent wat 's-Gravenhage aanbetreft, het een en ander bespreken.

Er wordt dan daarin medegedeeld, dat er zeven posterijen bestonden, als:

1°. op Duitschland, Zwitserland, Gelderland en Cleve;
2°. op Engeland, Schotland en Ierland;
3°. op Frankrijk, Spanje en Portugal;
4°. op Hamburg en (de) oostersche landen;
5°. op Utrecht, Overijsel, Friesland en Groningen;
6°. op Zuidholland, Maastricht, Overmaas, Aken, Luik, Zeeland, enz., en
7°. op Amsterdam en Noordholland. [1])

[1]) In de kleine „Berigtboekjes van 's Gravenhage", de voorloopers van ons tegenwoordig vrij lijvig adresboek, en waarvan het oudste bewaarde is van 1701, komen deze posterijen reeds allen voor behaive die op Hamburg, zij bestond toch, maar was misschien bij een ander bureel ingevoegd, b. v. in het 1ste of 5de. Die zes administraties hadden ieder zijn bizonder kantoor waar men de brieven kon bezorgen of bussen. Het eerste werd bediend door den agent Hendrik Helt, die woonde aan den Oostkant van de Nieuwstraat; het tweede door Isabella Johanna van Offenberg wonende aan denzelfden kant dier straat; het derde was op het Binnenhof naast den drukker der Staten van Holland; het vierde werd ook bediend door denzelfden agent als n°. 1, het vijfde werd bediend of gehouden door Adolf Borrebach aan de westzijde van het Spui

Het 1e kantoor werd bediend door Jan Vervoort, die daarvoor *f* 400.— per jaar genoot; daaraan waren drie bestellers verbonden als Abrm. de Graaf met een traktement van *f* 2—10 st. per week; Dirk van der Meer met *f* 3—10 st., waarvoor hij nog eene tusschentijds aankomende kleine post te bestellen had en Hendrik Wagener met *f* 2—10 st.; dit kantoor werd gehouden op de Prinsegracht.

Het 2e, hiervan vind ik geene aanteekeningen.

Het 3e werd gehouden in het huis van den Commies Gerrit Swaen op den hofsingel; hij genoot daarvoor ieder kwartaal *f* 75.—; als bestellers worden gemeld Maria Margaretha Felix, Jucobus Pontvuyst, Magdalena van Egmont en Hermanus van Deelen. De posthouder of rijder George Biechlin wonende te IJsselmonde, genoot

---

en het zesde door Adriaan van Texel aan de oostzijde van het Jan Hendriksstraatje. Volgens het Berigtboekje van 1718 kon men voor het zesde kantoor behalve bij A. van Texel voornoemd nog bussen op het Spui in den Oyevaar in de kabel, wat echter niet duidelijk is of men een of twee huizen daarmee bedoelt. In dat van 1731 worden echter al de zeven administratiën genoemd alsmede door wien en waar gehouden, als: n°. 1 bij Jan Gudde Dedel in 't Voorhout tegenover den Kneuterdijk; n°. 2 door den agent Cornelis Bosch in de Nieuwstraat; n°. 3 door den Commies Swaen op „de Singel bij 't Hof" (Hofsingel); n°. 4 op Hamburg bij postmeester Bebber op den Singel naast het logement „Alkmaar"; n°. 5 bij Heer Nikolaas van Assendelft op de Prinsegracht, doch slechts voor 3 maanden, de volgende 3 maanden bij de erfgenamen van burgemeester Dedel, de volgende 3 maanden weder bij den eersten en zoo vervolgens, dus om de 3 maanden verandering van tooneel; n°. 6 bij de Wed. van den baljuw Dierquens tegenover het Voorhout voorbij de groote Houtstraat en ook aan de oostzijde van de Spuistraat het 3de huis van het Spui en n°. 7 kunnen deze besteld worden op het kerkhof tegenover de Vischmarkt en bij Mons. Persijn aan het Leidsche Wagenveer.

f 949 — 16 st. per jaar. In 1747 bracht deze post zuiver op *f* 8603 — 8 — 12.

Het 4e Hamburger postkantoor; hiervan was zoo we bereids gezien hebben, de nog in de wieg liggende zoon van den burgemeester Van Slingeland de possesseur of postmeester; de postknecht Jan Vrieze, „een zijner domestieken" nam het sedert 1738 waar in het huis van voorn. burgemeester; de besteller was Thomas van Os en de postrijder Jan Netze, wiens bezoldiging verstrekt werd door de Hamburger postadministratie te Amsterdam, zoodat de familie Van Slingeland er gelukkig afkwam met de kermis- en nieuwjaarsfooi. Deze post bracht op van brievenporten *f* 16254 — 19 — 0, de 6e penning bedragende *f* 2709 — 1 — 0 was voor den Haag; voor uitgave werd betaald *f* 537 — 10 — 0, dus bleef er voor den in de wieg spelenden postmeester zuiver over *f* 2171-11-0 voor aankoop van een rateltje en een kinderstoel.

Deze post ging alleen tot Amsterdam, van waar hij naar Hamburg ging, rijdende over Amersfoort en koter- of katerveer aan den IJsel en duurde 56 uren; iederen dinsdag en vrijdag vertrok hij naar Amsterdam om 12 uur, om daar om 6 uur aan te komen; iederen maandag en vrijdag kwam hij in den Haag aan, des zomers geregeld en des winters al zeer ongeregeld.

Doordien Johan Bebber, de possesseur den 8 Nov. 1737 overleden was en de dienst van Van Slingeland den 1 Jan. 1738 maar inging, werd de administratie zoolang waargenomen door den Burgemeester Johan ten Hove, erfgenaam van Bebber en was het kantoor gevestigd ten huize van Johan Herskamp in de Hoogstraat.

Het 5e werd gehouden op de Prinsengracht ten huize van den burgemeester Dedel, doordien Salomon Dedel daarvan voor de helft possesseur was; de commies was even als van het 1e kantoor Jan Vervoort en werden

deze kantoren dus in één gebouw gehouden; de besteller was Pieter van der Elst, die daarvoor *f* 3—3 st. per week ontving.

Het 6ᵉ. De commies Willem Jan (zoon?) Sjaak had *f* 16 per maand, voor huishuur *f* 230 en voor kermis- en nieuwjaarsfooi *f* 12, makende *f* 434, doch daarvan moest hij zelf een der brievenbestellers betalen, die *f* 70 ontving, restende dus voor den commies *f* 356.—. De twee andere brievenbestellers waren Bartholomeus Meerlo met een traktement van *f* 198 en Willem Bouillon met *f* 120 en voor ieder met kermis en nieuwjaar *f* 12. De possesseurs waren Joh. Dierquens, oud 39 jaren en Cath. Maria Dierquens, wed. Bonifacius van der Haar 42 jaren.

Het 7ᵉ. Posthouder was de klerk Gerrit Swaen op den Hofsingel, dus in 't zelfde huis als n°. 3, genoot daarvoor *f* 400.—; de bestellers Thomas v. Osch wonende op 't Singel (denkelijk dus in het postkantoor); wed. van Dam in het Achterom en Wed. Jan Rosselieu in de Molenstraat. hadden te zamen *f* 450 en 4 st.; de postillon Simon Rodenrijs had *f* 70.— per maand en de *postbus* hangt bij Jacob v. Hilden op 't kerkhof, d. i. aan zijn huis rond de kerk; hij genoot daarvoor *f* 15.— per jaar. Deze bracht in 1747 zuiver op *f* 8605—8—2; de possesseur was Dankert van Assendelft, oud 51 jaren.

Het postkasje zoo men toen soms zeide van dit 7ᵉ kantoor zal aan 't kerkhof gehangen hebben, doordien het kastje van 't 3ᵉ kantoor reeds aan het Hofsingel hing; twee bussen voor verschillende kantoren aan één huis zou trouwens oorzaak tot verwarring kunnen gegeven hebben.

Welke omstandigheden zich hebben voorgedaan, dat de magistraat van 's-Gravenhage bewoog om van de posterijen afstand te doen is mij onbekend; werdt hunne concientie wakker, hunne oogen geopend en zag ze dat de loop der zaken zoo niet kon blijven duren, rezen er

van alle kanten klachten op over de uitvoering der posterijen, of werden de heeren afgeschrikt voor de groote kosten, die op den duur vereischt zouden worden voor de verlangde uitbreiding en volmaking der meer en meer in gebruik komende gelegenheid tot verzending en ontvangst der aangroeiende correspondentie, zooveel is zeker dat Schout, Burgemeesters en Schepenen van 's-Gravenhage, dien geheelen boel van hun schouders lieten glijden door hun besluit van dinsdag 20 Juni 1747, waarbij zij besloten om aan Zijne Hoogheid den Prins van Oranje de verschillende posterijen, zooals ze nu reilden en zeilden, „*te offereeren*" opdat Z. H. na deszelfs hooge wijsheid daarover zou kunnen beschikken, wanneer zij in het toekomende vacant komen te vallen; 't geen m. i. zeggen wil dat *slechts na* den opvolgenden dood der possesseurs-vriendjes Z. H. de volle macht en beheer verkrijgen zou der hem geschonken posterijen; doordien er nu bij waren, nog in de kinderjaren verkeerende, kon nog menig jaar gewacht worden eer de Prins er ten volle over kon beschikken.

Dingsdag den 20 Juni 1747. [1])

Op het geproponeerde van den Hoog Ed. Heer baron van Wassenaer, is na deliberatie met eenparigheid van stemmen goedgevonden en geresolveert hooggemelde heer balliuw te verzoeken en te authoriseeren, gelijk deselve versogt en geauthoriseert werd mits desen om uit naem van de Magistraat aan sijn Doorl. Hoogheid de heer Prins van Oranje en Nassau, stadhouder, capitein-generaal en admiraal van dese provintie *te offereeren*, om van de posterijen alhier

[1]) Extract uit het Register der Resolutiën van de Edel Agtbare Heeren balliuw, burgemeesters en schepenen van 's-Gravenhage.

in 's-Gravenhage, die in het toekomende sullen koomen vacant te vallen, te disponeren (beschikken) soodanig als zijn Doorl. Hoogh. na desselfs hooge wijsheid sal oordeelen te behooren.

(onder stond) Accordeert met voorz. register
(get.) Johan Steenis.

De magistraat deed dus voor 't toekomende afstand der posterijen en Zijne Hoogheid nam het aanbod aan, doch vermoedelijk oordeelende in zijne hooge wijsheid, dat het beheer, dė bediening en de uitvoering niet dan met veel moeite zou gepaard gaan en misschien niet wenschende nog meer op zijne schouders te laden, besloot, ingevolge den inhoud van de resolutie der Staten van Holland en Westfriesland van 21 Juni 1747, de *dispositie* van de voorschr. posterijen over te dragen aan gemelde Staten, aan het lichaam dat de provincie bestuurde, en ongetwijfeld daardoor voor die uitgebreide administratie de rechte persoon was.

In de Resolutie van de Staten van Holland en Westfriesland genomen op den 21 Juni 1747 staat hieromtrent nog het navolgende aangeteekend:

Sijn Hoogheid den heere Prince van O. en N., heeft aan haar Edele Groot Mogende (de Staten voornoemd) bekend gemaakt en voorgedragen, dat de magistraat van 's-Gravenhage de generositeit gehad hadde, van aan sijne H. te offereeren, om van de posterijen alhier in 's-Gravenhage, die in het toekomende zullen komen vacant te vallen, te disponeren zoodanig als Sijne Hoogheid, na desselfs hooge wijsheid zoude oordeelen te behooren, volgens de resolutie aan het eind deses geinsereert, (reeds gemeld)

Dat sijne H. de voorschr. offerte geaccepteerd hebbende, daar van gemeend hadde geen beter gebruik te konnen maken, als *de dispositie van de voorz. posterijen op te dragen en over te geven aan haar Ed. Groot Mog., ten behoeve van het gemeene land van Holland en Westvriesland, gelijk sijne H. zulks kwam te doen mits desen,* om ter sijner tijd te konnen dienen tot versterking van 's lands financiën en tot des te beter verval van de zware lasten, die het gemeene land in deze ongelukkige en bekommerlijke constitutie van tijden en zaken genoodzaakt was te ondergaen, verhoopende, dat het selve aan Ed. Gr. Mog. *niet onaangenaam* zoude zijn. Waarop gedelibereert zijnde hebben haar Ed. Gr. Mog. *ten hoogste gelouëert de genereuse demarches van de magistraat van 's-Gravenhage en teffens hare uiterste (hoogste) erkentenis en dankbaarheid betuigd aan zijne H. voor de gedistingueerde weldaad, die zijne Hoogheid aan het gemeene land van H. en Westvr. en tot ondersteuning van 's lands zoo zwaar gedrukte financiën kwam te bewijzea, dezelve weldaad voor het gemeene land van H. en Westvr. met de uiterste vergenoeginge accepteerende en deselve aanmerkende als eene uitstekende preuve van Zijne H's liefde, genegenheid en vaderlijke zorge . . . en welke weldaad haar Ed. Gr. Mog. nog tot in de laatste nakomelingschap met eene diepe en verschuldigde erkentenisse in eene aangename geheugenisse sullen houden.* Is wijders goedgevonden en verstaan te ver. soeken en te committeren . . . om te overleggen en te overwegen, wat gebruik van de voorschr. overdragt *ten beste van 's lands financiën gcmaakt zal konnen werden* en haar Ed. Gr. Mog. te dienen van derselver consideratie en advis.

Uit den inhoud van deze resolutie merken wij, dat de Staten zeer ingenomen en dankbaar waren met het besluit en de opdracht van Zijne Hoogheid; zij verwachtten stellig en niet zonder redenen uit het beheer dier verschillende posterijen voor het gemeene land geld te kloppen en een nieuwe bron van hulp gevonden te hebben tot mede bestrijding der groote en talrijke uitgaven, en zware lasten, die het gemeene land toen te dragen had; de daarvoor gecommitteerden werd wel eene zware taak op de schouders gelegd [1]), maar tegen geene moeilijkheid opziende en met vereende krachten werkende tot bereiking van het beoogde doel, trachtten zij in de opdracht te slagen, 't geen hen, zoo als 't vervolg ons zal doen zien uitmuntend gelukte, zoodat hunne taak geene ondankbare geweest is.

De resolutie van de Staten van 21 Febr. 1749, geeft ons van hunne werkzaamheden de beste getuigenis.

..... den 21 Febr. 1749.

Ontfangen de consideratiën en het advis van de H.H. gecommitteerden.... geexamineerd wat gebruik van de overdragte der posterijen ten beste van 's lands financiën zal kunnen en behooren te worden gemaakt. Goedgevonden en verstaan dat om te bekoomen de kennisse van zaken die noodig is, om na (naar) behooren te kunnen oordeelen wat gebruik van de gedane overdragte der posterijen deser

---

[1]) Voor deze hunne zware taak werd bepaald, dat zij kunnen declareeren op den voet als Gecommitteerden van heeren Staten gewoon zijn te doen, n. l. voor een heer uit de ridderschap en edelen ƒ 11.50 en voor een heer uit de respective steden ƒ 7.30 per dag.

provincie, *die thans alle in den boezem van haar Ed Gr. Mog. gekomen zijn* [1]), ten beste van 's lands financien en teffens ten beste van de correspondentie soo buiten als binnen 's lands, gemaakt zal kunnen en behooren te worden, eenige heeren uit hun midden bij Z. Hoogh. te benoemen, en te authoriseeren om zich nauwkeurig te informeren op den aard, gelegenheid en toedracht van de voorsz. posterijen in 't generaal, en van ieder van dien in 't byzonder, mitsgaders op de directie en administratie die daarover tot nu toe gehouden is met alle den gevolge en aankleve van dien en dat ten dien einde burgemeesters en regeerders van de respective steden, die de voorschr. overdrachte gedaan hebben, zullen worden verzocht en gelast, om dienaangaande aan voorschr. Gecommitteerden *alle soodanige openinge*, zoo mondeling als bij geschrift te geven als daartoe vereischt wordt of door gemelde heeren van hen gerequireerd zal worden; en als zij uit de kennisse die zij zelf daar van hebben of door de bezitters der posterijen zullen verkrijgen, sullen kunnen geven en specialijk mede exhibito van alle zoodanige concordaten, contracten, conventiën en andere documenten en papieren, als tot de voorsz. posterijen eenigzins zijn specteerende, alsmede specificatie van de jaarlijksche onkosten op iedere posterij gevallen, mitsgaders opgave van hetgeen iedere posterije *jaarlijksch zuiver en na aftrek van alle onkosten* heeft gerendeerd, beide over de jaren 1738 tot 1747 incluis, ieder jaar

---

1) Het voorbeeld van 's-Gravenhage werd onmiddellijk gevolgd door Alkmaar, Brielle, Delft, Edam, Enkhuizen, Gorkum, Gouda, Haarlem, Hoorn, Leiden, Medemblik, Monnikendam, Purmerend, Rotterdam, Schiedam en Schoonhoven, terwijl Amsterdam daartoe slechts besloot den 31 Aug. 1748.

distinctelijk, behoorlijk gecertificeerd [1]). Hiertoe worden ook gelast de tegenwoordige bezitters der posterijen.

Men ziet het, de weg was juist afgebakend, want alleen inzage der toen loopende administratie van alle posterijen was de eenige wijze, waarop men het doel met zekerheid kon bereiken, en het antwoord kon geven op de vraag of men op het tot heden bewandelde pad zou voortgaan of een ander zou inslaan.

Dat deze onderzoekingen nog al tijd vereischten, zal men begrijpen; het was dan ook niet voor 5 Juli van dat jaar eer men weer iets verneemt aangaande de aanhangige zaak; het besluit der Staten van dien datum meldt ons dan ook daarover, dat de commissarissen [2]) aan burgem^rs^. en regeerders van de overgedragen posterijen hebben geschreven en dat door allen daar aan is voldaan, dat zij gewikt en gewogen hebben en tot het besluit zijn gekomen om alvorens verder te gaan, eerst van de Staten vernemen willen of zij van plan zijn *„de jegenwoordige possesseurs zoo lang zij leven het beheer en de administratie zullen laten behouden, dan wel of zij zouden kunnen goedvinden, om het verder beheer, de uitvoering en administratie zelf op zich te nemen*, na de possesseurs een behoorlijk dedommagement of schadevergoeding te verleenen, en ze dus af te koopen. Zij voegen er verder bij „dat het hun voorkwam dat het vele difficulteit zal ontmoeten ingeval de Staten niet zouden kunnen besluiten tot het dedommageren (afkoopen) dier possesseurs, omdat de schikking,

---

1) Zoo als reeds in eene noot gezegd is, vele der stukken berusten in het algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.

2) Deze commissarissen waren benoemd 22 Febr. 1749 en waren: Graaf Bentinck, Heer van Roon en Pendrecht, Stein, de Raat, de Vrij-Temmink, de Groot, Abbekerk-Crab, burgemeesters van Haarlem, Leiden, Amsterdam, Rotterdam en Hoorn.

die nader op de posterijen zal moeten gemaakt worden niet wel geschieden kan zoolang de Staten niet tot de volkomen beheering kwam, hetgeen nog vele jaren zou kunnen aanloopen, in welke tijd vele en merkelijke veranderingen, zoo in de postroutes als andersins zou kunnen komen en ondertusschen embaras zoude geven om orde te stellen, op de maniantiën van die gedeeltens die van tijd tot tijd komen te vaceren (open te vallen)". Als de Staten echter nu de posterijen in beheer nemen, zouden zij Gecommitteerden in staat zijn om hunne principalen te dienen van *hun finaal advis, en op wat voet de directie ten behoeve van 't gemeene land en van diens financiën alsmede van de correspondentie zoo binnen- als buiten 's lands*, zal kunnen geschieden.

De Staten namen op 19 Juli daaraan volgende, dit gewichtig besluit: „Is met eenparige bewilliging van al de leden goedgevonden en verstaan, dat de administratie en beheering der post, *sonder af te wachten het overlijden van de jegenwoordige possesseurs, sal werden gebragt aan haar Ed. Gr. Mog.*, onder een behoorlijk dedommagement (schadeloosstelling) aan desselfs possesseurs, gelijk ook aan alle steden, die anderssins nog eenigen tijd voordeel van dc posterijen zouden hebben genooten, het selve dedommagement, in te gaan met den dag waarop het rendement (de overgave) der posterijen bij het gemeene land zal beginnen geprofiteerd te worden."

Hiermede was het beheer der posterijen door de steden en van de possesseurs ten einde en konden de provinciën Holland en Westfriesland, dat zelf beginnen en allengs die veranderingen en verbeteringen invoeren, die noodzakelijk en nuttig zouden blijken voor een geregeld en zich steeds uitbreidend postverkeer.

Met de voorbereidende werkzaamheden voor de nieuwe dienst waren de heeren Gecommitteerden eindelijk in

Maart 1752 zóó ver gevorderd, dat op donderdag den 30sten dier maand de *eerste* vergadering kon plaats hebben. In deze wordt, om voortaan opzicht te nemen over de nieuw in te voeren administratie als Commissarissen aangesteld, Jhr. Jacob van den Boetzelaer, Heer van Nieuwveen (reeds genoemd) en Wigbold van der Does, Heer van Noordwijk, beide voor den Haag en daar wonende, Mr. Hendrik ter Smitten en Mr. Cornelis van Collen, beide voor Amsterdam en daar wonende, Mr. Hugo Cornets de Groot voor Rotterdam en daar wonende, Willem Kersseboom secretaris en Jacques le Jeune ontvanger der posterijen, beide te 's-Gravenhage [1]).

Ook dezen heeren zal het vooreerst aan geene werkzaamheden ontbroken hebben, want onder het departement der heeren van Nieuwveen en van Noordwijk, ons alleen bepalende bij 's-Gravenhage, behoorden zeven verschillende administraties of posterijen, verdeeld op *vijf*, later *drie* bureelen of kantoren:

1°. op Duitschland, Zwitserland, Italië, enz.
2°. op Utrecht, Overijsel, Friesland, Groningen, Drenthe, enz.
3°. op Engeland en geheel Brittannië.
4°. op Brabant, Frankrijk, Spanje, enz.
5°. op Hamburg.
6°. op de Binnenlandsche steden, die te Alphen wisselen. genaamd het Zuidhollandsche comptoir en op Zeeland.
7°. op Amsterdam en het geheele Noorderkwartier.

De eerste en tweede vormden één postkantoor, zoo ook 6 met 7, zoodat er, zoo wij boven gezien hebben, *vijf* postkantoren waren.

---

[1]) Willem Kersseboom woonde toen op de kleine bierkade en Jacques le Jeune in de korte hoogstraat te 's-Gravenhage.

Tevens werd in deze vergadering besproken „hoedanig en op wat wijze, de tegenwoordige possesseurs der posterijen zullen worden gededommageert". [1])

Het zijn ongetwijfeld de voorn. heeren Commissarissen met den secretaris en den ontvanger, (deze vooral schijnt een in de administratie bekwaam persoon en niet te missen factotum, (altoos in goeden zin) te zijn geweest)

[1]) Uit de lijst dier dedommagementen of schadeloosstellingen, zal ik alleen wat betrekking heeft op 's-Gravenhage mededeelen; zij is te vinden in het Rijksarchief, aanwinsten 1893 n°. 19h.

Lijst der steden van Holland en Westfriesland met de departement van derselver posterijen, alsmede de ouderdom en namen der respective postmeesteren in den jare 1749 met bijvoeging van de dedommagementen, die zoo aan deselve als aan de steden, gedurende derselver leven voor het verlies van deselve posterijen zijn toegelegd.

's-Gravenhage.

Duitsch en Italiaans post-comptoir. Jan Hudde Dedel, 48 jaren, *f* 9021—17.

Engelsch. Willem Hendrik van Schuylenburg, 69 jaren, *f* 5141.—. Cornelis van Schuylenburg, 66 jaren, *f* 5141.—.

Brab. en Fransche. Pr. van Assendelft, 61 jaren, Jacob van Assendelft, 58 jaren, Cornelia Jacoba van Assendelft, 16 jaren en Willem Gerrit Dedel 24 jaren *ieder f* 2614—16.

Hamburgs. Bartholomeus v. Slingeland, 19 jaren *f* 2171.18.

Utrechts en Frieslands. Salomon Dedel, 39 jaren *f* 1750—14.

Zuid hollands. Johannes Dierquens, 40 jaren en Catharina Dierquens, 43 jaren, *ieder f* 5331—18.

Amsterdams en Noorderquartiers. Dankert van Assendelft, 52 jaren, *f* 7405—16.

Samen voor 's-Gravenhage *f* 49139—19; welke som echter niet goed is en moet zijn *f* 51754—15, schijnende een der bedragen der Brabantsche en Fransche post over 't hoofd gezien te hebben.

En in 't geheel voor al de postmeesters en steden *f* 305178—10, plus *f* 2614—16 als hebbende in 's-Gravenhage die som vergeten, uit welke verbazende som de belangrijkheid der ten geschenke gegeven posterijen ten duidelijkste blijkt.

die een „*project tot directie*" (wij zeggen nu reglement of verordening) vervaardigden, om na oprichting van het algemeen postcomptoir te dienen tot leiddraad der in te voeren administratie, hare uitvoering en beheer. Althans we vinden in de notulen der Staten van Holland en Westfriesland van vrijdag 11 Juli 1753, dat het hun opgedragen project ter tafel aanwezig was en na deliberatie goedgekeurd en gearresteerd en de heeren Commissarissen volmacht verstrekt om met overleg met den Raadpensionaris aan den inhoud, zoo het daar lag, uitvoering te geven.

Vrijdag den 11 Juli 1753.

„Is gelezen het *project tot directie* van het Generaal Postcomptoir in den Hage, waarop gedelibereert sijnde, is goedgevonden en verstaan, het fonds (de inhoud) van dat project van directie te arresteeren, soo als gearresteert word bij deese, dog werden teffens versogt en geauctoriseert de Heeren v. d. Boetselaar en van der Does, om met overleg van de Heer Raatpensionaris daaraen de noodige executie te geeven en soodanige verdere schikkinge te maken onder de commisen en het werk van yder te assigneren, als sij sullen vinden te behooren, so na mogelijk conform aan haar Ed. Gr. Mog. resolutie van 9 Febr. 1753. Wijders werd geresolveert dat *Jan Vervoort*, commis van de Duitsche, Italiaanse en Gelderse posterijen sal weesen de 1ste Commis in het Generaal Postcomptoir en daar in hebben de vrije wooning. En sal enz."

Dit project tot directie of de verordening, waarnaar de werkzaamheden, die in het op te richten Generaal postcomptoir zullen uitgevoerd worden, waarin ook de

verschillende werkzaamheden der commiesen en andere beambten worden geregeld, zoo ook de boekhouding, de vaststelling der openingsuren van het comptoir enz., is een belangrijk stuk en wel onze aandacht waardig; ongetwijfeld is deze verordening jaren lang bij het postwezen, na van tijd tot tijd hier en daar eens eene meer of mindere verandering naar behoefte des tijds te hebben ondergaan, in gebruik geweest; 'k wil daarom dat stuk in zijn geheel als *bijlage* laten volgen en hier slechts even nagaan de veranderingen, die de heeren Commissarissen van plan waren te maken in de „menigvuldige postkantoren."

De *vijf* reeds genoemde kantoren zou men al vast met twee verminderen en zouden alzoo worden „gebracht om in *drie* gesepareerde departementen te worden gedirigeert."

Bij het bureel der Zuidhollandsche- en Hamburgsche posterijen, zou men dat van Amsterdam, Haarlem en het Noorderkwartier voegen, en dat te zamen zou het 1e departement uitmaken; derhalve zouden het 6e, 5e en 7e bij elkander zijn.

Bij het Duitsche-, Italiaansche- en Geldersche bureel zou men dat van Utrecht, Friesland, Overijsel en Groningen voegen en dat te zamen zou uitmaken het 2e departement, derhalve zouden het 1e en 2e bij elkander zijn.

Bij het Brabantsche- Fransche- en Spaansche bureel zou men de Engelsche correspondentie voegen en dat te zamen zou het 3e departement uitmaken, derhalve zouden het 3e en 4e zamensmelten.

Drie administratiën, na dat men er vroeger zeven had, was voor het publiek reeds eene groote verbetering, doch eene grootere stond nog voor de deur, wanneer de Commissarissen een vrij eigen „algemeen postcomptoir" konden vestigen, 't geen echter nog een drietal jaren wachten moest.

In de resolutie van heeren Commissarissen dd. 23 Juli 1751 las ik, dat de commiesen en ondercommiesen uit de voorgaande administratie zouden worden „gecontinueert" met andere woorden, dat de ambtenaren der opgeheven administratiën zouden overgaan naar de nieuwe administratie en dat alles den 1 Juli 1752 voor de invoering dier nieuwe regeling moest gereed zijn; daarom werden van de, voor de drie departement overgenomen ambtenaren den 12den Juni van dat jaar den eed van getrouwheid en secretesse afgenomen, als van:

Willem (Jansz.) Sjaak, commies voor het 1e departement, doch slechts voor de administratie van Zuidholland en Hamburg, ieder berekend op *f* 15.000 bruto opbrengst, waarom hij eene borg moest stellen van *f* 4000.—. De bestellers waren Bartholomeus v. Meerloo, Willem Boljon (soms Bouillon) en Reinier van Schooten voor het 1e en Thomas van Os voor het 2e bureel. Voor het in dit departement gevestigd bureel voor Amsterdam, Haarlem en het Noorderkwartier, berekent op eene bruto opbrengst van *f* 12000.— [1]) had men als Commies aangesteld Jacob Verstege op eene borgstelling van *f* 2000.— en hem 3 bestelsters toegewezen als: Wede. Rosselieu, Johanna, Wede. D. van Dam en Margaretha v. Os of Osch. [2])

---

1) Voor het Amstersche kantoor hing er in 1753, dus een jaar *na* de opening van het Generaal comptoir, nog eene „cas" of bus op de Veerkade en eene aan de groote kerk, dat zal aan een der rond die kerk helaas! nog geplakte huisjes zijn geweest. Dit is wel een bewijs, dat de correspondentie op Amsterdam zeer belangrijk was.

2) Derhalve niets nieuws onder de zon, althans niet in 't gebruik van dames bij de posterijen. In het commissieboek van heeren Commissarissen der posterijen 1752—1805 (Rijksarchief) treft men nog eenige dames in verschillende betrekkingen bij de posterijen aan:

Jan Vervoort, commies voor het 2e departement, de Duitsche- Italiaansche- en Geldersche post, waarbij gevoegd was die op Utrecht, Friesland, Overijsel en Groningen, berekend op eene bruto opbrengst van *f* 18000.— waardoor zijne borgtocht ook *f* 4000.— bedroeg. De bestellers waren Dirk van der Meer en Hendrik Wagener voor de 1e en Johannes v. Petten voor de 2e administratie.

Otto Koetsch en Johannes Geenenburg, commiesen voor het 3e departement, de eerste voor de Engelsche- en de laatste voor de Brabantsche- Fransche- en Spaansche posterij, ieder geschat op eene bruto opbrengt van *f* 20.000.— moesten beide eene gelijke borgtocht stellen van *f* 4000.—.

De bestellers waren Jacobus Pontvuijst, Hendrik van Deelen en Maria Velings, wede Rosselieu.

Bij besluit van donderdag 8 Juni 1752 werd door heeren Commissarissen den secretaris Willem Kersseboom opgedragen te spreken met den wapen- en stempelsnijder Nikolaas van Swinderen (deze woonde toen op de Luthersche burgwal) om te doen maken het cachet van de

---

1 Juli 1752 werden aangesteld: Agatha Hoolwerf, wed. Lenting als hoofdcommise voor 't generaal postkantoor te Alkmaar; in dat zelfde jaar Maria Strijers, ondercommise en bestelster in Amsterdam van wege het postkantoor te Alkmaar; 1753 Bernardine Crans, wed. Tocharkel, commise voor het Texelsche postkantoor te Amsterdam, waarbij haar zoon Jan Tocharkel, brievenbesteller was; 1778 Helena Christina Friese, wed. Hendrik Haas, ondercommise voor 't postkantoor te Rotterdam, dienstdoende te Delfshaven en de laatstaangeteekende aanstelling was 1789 van Petronella Vlaming, wed. Michiel Lub tot ondercommise van 't postkantoor te Hoorn, dienstdoende te Enkhuizen.

In den „wegwijzer der Stad Gent" voor 1794 vindt men als Directrice in de posterijen aldaar „Joffr. Mahieu", terwijl al de beambten mannen waren.

depêches van Heeren Edel Groot Mogenden (Staten van Holland en Westfriesland) in conformiteit van de instructie der heeren Commissarissen met het wapen van Holland, hebbende ter rechter zijde de letter H en ter linker de letter P en onder den leeuw een posthoorn; voorts te doen maken gelijke cachetten, doch als legende het randschrift daaromheen, de namen der steden daar (waar) postkantoren zijn.

Alles was nu gereed voor de uitvoering der nieuwe dienstregeling, die voor rekening van het gemeene land van Holland en Westfriesland zou aanvangen; het „Generael postcomptoir" zou den 1 Juli 1752 voor den dienst en het publiek geopend worden.

Geene aanduiding is gevonden waar het „Generael Postcomptoir" bij de opening op 1 Juli 1752 gevestigd was of zou zijn; ongetwijfeld zullen Commissarissen een huis hebben moeten huren, waar plaats in was, geschikt en ruim genoeg tot berging van het benoodigde materieel, de ambtenaren, enz. tot den tijd, dat zich eene gelegenheid zou voordoen om een gebouw in eigendom te verkrijgen; drie jaren later deed zich die gelegenheid voor, door, zoo we in 't begin medegedeeld hebben den aankoop van het ruime pand (woonhuis, stal en koetshuis, drie stellig *bij* misschien *naast* elkander staande huizen) van de 84-jarige Mevrouw de Wed^e^. Jacob van der Wayen, geb. Herbertina de Wit, die den 10^den^ Febr. 1755 plotseling kwam te sterven, staande en gelegen achter de groote kerk, midden in de kom der gemeente, aan de noordzijde van de straat „rond de groote kerk", ongetwijfeld op de plaats waar nu nog het Rijks post- en telegraafkantoor gevonden wordt, op den noordwestelijken hoek van de sedert een 15-tal jaren verlengde en verbreede Prinsestraat en rond de groote kerk.

Hiermede is echter de vraag *waar* het comptoir ge-

vestig was bij de opening op 1 Juli 1752, nog niet opgelost, doch ik meen gerust te mogen antwoorden: *in hetzelfde huis, dat later is aangekocht*, in het huis van Mevrouw wed. v. d. Waeyen; zoo lang de oude dame leefde zal wel niet het geheele *dubbele* huis daarvoor zijn verhuurd en in gebruik genomen, doch ongetwijfeld een gedeelte, dat met het koetshuis en de stalling vooreerst tot een posthuis zal geschikt gemaakt geworden zijn. In het register van het te ontvangen straatgeld, berustende in het archief van 's-Gravenhage van 1 April 1752 tot 30 Maart 1753 vindt men: „rond de groote kerk," 11 of 9 huizen, waarvan bewoners of eigenaars waren de erfgenamen van Piek, Maarten Warmond, Heer Stippius, de kosterswoning, de heer Roscam (met 2 woningen), *Mevrouw van der Waeyen*, Wed. Baartman (met 2 woningen), heer Turnhout en heer v. Staveren, en in het volgende van 1 April 1753 tot 30 Maart 1754, komt het „Generael posthuis" *tegelijk voor met en onmiddellijk te staan na of onder Mevr. v. d. Waeyen*, tusschen deze en Mevr. Baartman. Was nu 1 April 1753 volgens die geregistreerde aanteekening het comptoir reeds in die panden gevestigd, dan is het m. i. *niet te gewaagd* voor *vast en stellig aan te nemen, dat negen maanden vroeger 1 Juli 1752*, het daarin ook wel reeds zal gehouden geworden zijn. Commissarissen zullen het voorloopig gehuurd hebben, vermoedelijk wel in het bijna zekere vooruitzicht, dat na den dood van Mevr. v. d. Wayen, die panden, zoo geschikt in 't midden der gemeente te koop zouden worden gepresenteerd. Hetgeen dan ook is geschied; het „Generael Postcomptoir" van de oprichting of opening af is dus steeds gevestigd geweest op de plaats waar wij het tegenwoordig Post- en Telegraafkantoor nog zien verrijzen.

Ongetwijfeld zal het gebouw in zijn 150-jarig bestaan

in- en uiterlijk wel eens eene kleine verandering ondergaan hebben [1]), doch de grootste zal wel geweest zijn in 1880 en bij de doortrekking van de Prinsestraat; een sieraad of monumentaal gebouw is het voor de hofstad echter nog niet geworden, doch wel reeds veel verfraaid door de nieuwe gevels enz.

'S-Gravenhage, October/November 1901.

FRED. CALAND.

---

[1]) Hoe het „Generaal posthuis" er in 1755 uitzag, daarvan bestaat geene teekening of schets; 'k zou echter durven zeggen, dat het uiterlijk eenige jaren zóó gebleven is, als het ten tijde van den verkoop was, doordien in de notulen van Commissarissen geene melding gemaakt wordt van eenige verandering van beteekenis, zoo als van het generaal posthuis te Amsterdam. Dewijl nu omstreeks 1775 de teekenaar Paulus Constantijn Lafargue het uiterlijke heeft vereeuwigd op zijne teekening van de noordzijde der groote kerk. waarvan eene verkleinde gravure voorkomt in ons orgaan, „Die Haghe", Bijdragen en mededeelingen, 's-Gravenhage, Mouton en Co., 1900, tegenover blz. 150, in het zoo belangrijke stuk „de Groote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage", door C. H. Peters, zoo kan men wel aannemen, dat het posthuis op die teekening voorkomt zooals het 20 jaren vroeger (1755) was.

Het vertoont een breed dubbel huis van twee verdiepingen; aan de rechterzijde der deur heeft men vier en aan de linkerzijde, het eigenlijk kantoor, twee ramen, waarboven een bord waarop men leest „algemeen postcomptoor" en op welks bovenrand een wapenschild prijkt met den Hollandschen leeuw. Aan de buitenzijden dier twee ramen is een lantaarn aangebracht, doch noch bij die deur, noch bij of tusschen die ramen, waarvoor een houten hek is geplaatst, vindt men eenig spoor van brievenbassen of bussen, die denkelijk dan in den gang, de deur schijnt steeds open te staan, zullen gehangen hebben. Vóór het kantoor staat een aangekomen of op vertrek staand postpaard, door den postrijder in zijn uniform, aan den toom gehouden.

BIJLAGE.

—

Project tot directie van het generaal postcomtoir in den Haage.

De actueele beheering derzelve postcomtoiren geschied tans door *vijf* commisen, in de huijsen daar deselve woonen, en dus in *vijf* comtoiren gearrangeert.

Het *eerste* is de Duijtse, Italiaanse en Geldersse post, en op dit comtoir werd meede waargenoomen de post op Utrecht, Vriesland, Overijssel en Groeningen.

Het *tweede* is het Engelse postcomtoir, zijnde de correspondentie op geheel Groot Brittanniën.

Het *derde* is de Brabandse, Franse en Spaanse post, met eenige Generaliteits steeden.

Het *vierde* is de Binnelandse- of Zuijdhollandse posterije, waarbij is Maastricht, Aken, Luyk, het Limburgse, 's Hertogenbosch en Breda.

Op dit comptoir werd meede waargenomen de Hamburgse post.

Het *vijfde* is de Amsterdamse, Haarlemse en de Noordhollandse correspondentie.

Deese vijf comtoiren waarin seven differente correspondentien sijn, zoude kunnen werden gebragt om in *drie* gesepareerde departementen te werden gedirigeert, zoo

dat de inkoomende brieven, tot wegzendinge en de aankoomende tot het uijtgeeven, souden kunnen werden behandelt in deser voegen.

1°. Dat bij de Zuijdhollandse en Hamburgse brieven te gelijk gevoegt zouden kunnen werden de Amsterdamse, Haarlemse en die van het Noorderquartier als gaande alle avond weg, en koomende alle morgen aan, uijtgezondert de Hamburgse die maar vertrekken en aankoomen *twee maal ter week*. Dit zoude weesen *'t eerste* departement.

2°. De Duijtse, Italiaanse en Gelderse post, en de Utrechtse met de Frise, Overijsselse en Groeningse post souden kunnen uijtmaaken het *tweede* departement.

3°. De Brabandse, France en Spaanse brieven gelijk meede de Engelse brieven soude maaken het *derde* dep[t].

De oudste of eerste of die der commisen die daartoe sal werden gedispicieert zal gehouden sijn, sig alle morgens te laaten vinden in 't huijs alwaar het general postcomptoir sal werden gehouden, om dus een generale opzigt te hebben over alle de departementen, waaruijt het general postcomtoir na de combinatie zal bestaan.

Niet te min zal yder Commis zijn departement of correspondentie soo die jegenswoordig is, op zijn zelfs blijven behandelen, en alzoo seperatelijk moeten verantwoorden, alleen met dat onderscheijt, dat zulks moet geschieden in 't generale postcomtoir, ten bijweesen van de andere commisen, soo in de expeditie van de verzending als van de aankomst, ten eijnde zij alle en een yder van hun een generale kundigheid van yder posterije of correspondentie zoude magtig werden.

De commisen zullen haar postboeken op het generale postcomtoir, alsmede het geld laaten berusten in particuliere kassen of kisten, daartoe te approprieeren, en waarvan sij de sleutels sullen hebben, yder van zijn departement; egter soo, dat de cas daar de postboeken

in bewaard of gelegt sullen werden, voor een yder van de commisen accessibel (toegankelijk) zal moeten zijn.

In de expeditie van yder post of correspondentie sal yder commis die dezelve tans dirigeert, die ook moeten blijven dirigeren en behandelen, dog sal altoos twee à drie van de andere commisen en wel twee uuren voor het afgaan van die post, daar present moeten zijn en daarin de behulpsaame hand moeten leenen, even als of het haar eygen post was.

Zullen meede alle maaken present te zijn bij de aankomst van yder post, op dat de maale in de tegenwoordigheid van haar alle werde geopent, om te zien of die in behoorlijke ordre wel geconditioneert aankomt, en tot de expeditie van de uytgaef de behulpsaame hand moeten leenen, blijvende den commis wiens departement het is, gechargeert met het cargeeren, als die geene welke het kundigste is, en die 't selve moet verantwoorden.

Yder commis zal een exacte franqueerlijst moeten maaken en die in het postcomptoir moeten ophangen, opdat alle de commissen die kundig zouden worden.

Zullen onder den anderen bij beurten en ten minsten tot het getal van drie, zig den geheelen dag op het postcomptoir laaten vinden te weeten 's morgens van neegen tot twaalf uuren en des naarmiddags van twee uuren tot het vertrek der laatste posten, ten eynde een yder taal en antwoord te kunnen geven, de franqueergelden te ontfangen en de brieven in ordre te leggen tot de verzendinge.

De franqueergelden naargezien zijnde, moeten behandigt werden aan die commis voor wiens departement die ontfangen zijn.

Bij de aankomst der posten, moet het werk insgelijks onder den haare (onder elkander) verdeelt werden, ten eynde behoorlijk nagezien word of het getal conform de

adviseeringe is, die brieven die aankomen te sorteeren en tot de uytgave of bestellinge te schikken, op dat sulks wanneer alles geboekt zal zijn, met de uyterste spoed en vigilantie soude kunnen werden volbragt, sullen malkanderen ook moeten visie laaten nemen van haare boeken, sonder daar omtrent eenige agterhoudinge te gebruyken, gelijk meede van alle ontfangen en te schrijven brieven, welke eenige relatie tot haare correspondentie souden kunnen hebben en dieswegen niets doen als met onderlinge communicatie en overleg en naar bekomen ordres van Heeren Commissarissen in loco.

En derhalve van alle voorkomende extraordinaire saaken, zal den eerste of oudste of den commis wiens departement het aangaat, zig aanstonds moeten adresseeren aan gemelde heeren Commissarissen en haar ordres immediatelijk moeten communiceeren en ter uytvoer brengen.

De oudste commis of die daartoe zal werden geordonneert, zal goede sorge moeten draagen voor het sluijten van het comptoir en verantwoordelijk zijn voor alle ongemakken, die bij faute van dien souden kunnen voorvallen.

Sullen in 't generaal onder den anderen moeten houden, een goede en geschikte harmonie, en ten dien eijnde agtervolgen de ordres van den oudste of eerste commis, dog zoo zoude vermeijnen dat dezelve eenig nadeel of confusie in 't postweesen konde veroorzaaken, zal 't zelve met alle bescheijdentheit moeten voordraagen, en vermeenende dat geen genoegsaame regard op de remonstrantien genoomen werden zal yder commis in 't geval zijnde zig aan de Heeren Commissarissen moeten adresseeren.

Alle onvermindert de particuliere instructien voor yder van hun in 't byzonder gemaakt, welke dienen te blijven in haar geheel.

Edog een tweede manier van beheeringe en directie soude meede geintroduceert kunnen werden in dezer voegen.

Namentlijk dat men vast stelle vaste boeken voor yder correspondentie of postcomptoiren soo die tans loopen en gedirigeert werden.

Dat bij het vertrek of depecheeren van yder post, alle de commisen present sullen zijn, soo om de correspondentie kundig te werden als ook om volkome kennisse te krijgen, weegens het te ontfangene franqueer geld en wijders het insluijten der zakken en paquetten te leeren formeeren, yder naar de plaatse van haare destinatie en vervolgens om de expeditie soo spoedig mogelijk te bevorderen.

Dat vervolgens bij de aankomst der posten of maalen, alle de commisen meede present sullen dienen te weesen, wanneer den eenen de paquetten zal openen, het getal der brieven naar zien, of conform de adviseeringe is.

Welke het paquet dan zal overgeeven aan den commis van wiens departement het is, om deselve te cargeeren (belasten) conform het tarif of portlijst daar toe relatif.

Een derde commis zal dat paquet dan te boek zetten in 't postboek daar deselve toe hooren, ten bijweesen voor eerst van den commis wiens departement het is.

Een vierde commis zal deese gecargeerde brieven in zijne respective wijken sorteeren, en 't effens een losse notitie houden van haar generaal beloop, met denotatie van het getal van een gelijke post.

Den vijfden commis zal immediaat daar uijt sorteeren en bijeen brengen de brieven voor Hooge Collegien en voor haar Koninklijke Hoogheid en derzelver Hofhouding, en die terstond aan een bestelder, daartoe te dispicieeren overgeeven en daar van een specifique notitie houden ten eijnde die op de notitie waarop de Hooge Collegien en Haar Kon. Hoogheid werden gecrediteert, te kunnen worden geboekt.

Den vierden commis zal vervolgens de brieven uitgeeven aan de bestelders yder van haar wijken om die immediaat te gaan bestellen, maar alvoorens haar het getal en 't beloop der somme te hebben toegetelt, of dóen optellen, ten eijnde gezien kan werden of conform is, soo die besteld werden, als die voor de Hooge Collegien etc. byzonder zijn uijtgesorteert.

Den derden Commis die inmiddels opgeaddeert (opgeteld) heeft het beloop der postboeken, zal als dan moeten zien of 't beloop of 't montant aan de bestelders gegeven daarmeede accoord is.

Den tweede commis of den geene van wiens departement het is, zal vervolgens de somme van het postboek overbrengen in zijn casboek.

En den eerste commis zal daagelijks naargaan of alles behoorlijk is overgebragt en geen abuysen of erreuren begaan zijn.

Bij het retour der bestelders of op zoodanige uur als den commis voor wiens departement de bestellinge gedaan is begeert, zullen zij haar op het comptoir laaten vinden om de penningen van de bestelders 't ontfangen.

Twee commisen bij beurten onder den anderen te houden, sullen van 's morgens tot 's avonds naar het vertrek van de laatste post haar op het comptoir laaten vinden, om aan yder taal en antwoord te kunnen geeven, uytgezondert van 12 tot 2 uuren wanneer het comptoir sal weesen geslooten, wel verstaande dat op de daagen wanneer posten op die uuren aankoomen of vertrekken, de commisen present sullen moeten zijn.

Dat wanneer bij versterf van een of twee van de commisen, het getal gefixeert zal blijven op drie volgens Haar Ed. Groot Mog. resolutie van den 9 Febr. 1753.

Een commis zal verrigten 't geene nu aan de twee eerste is gedemandeert.

Den tweede 't geen de derde en vierde nu moeten verrigten. .

En den derde hetgeene hem verders van de twee eerste sal werden geordonneert.

En alsdan zal het postcomtoir kunnen geagt werden in drie departementen te zijn verdeelt. Als: 1° de Binnenl. correspondentie in 't geheel en daarbij Amsterdam en 't noorder quartier,

2°. Duitsland, Italien en Gelderland, Utrecht, Vriesland, Overijssel en Groningen, daarbij Hamburg,

3°. Braband, Spanje, Portugal en Vrankrijk, en daarbij geheele Groot Brittannien.

DE HAAGSCHE NOTARISSEN.

I. 1525—1600.

Den oorsprong van het Notariaat vinden wij terug, in de alleroudste tijden, bij de Egyptenaren, Joden en Grieken.

Reeds zij hadden openbare schrijvers die van gesloten verbintenissen aanteekening hielden en opschreven wat anderen, die niet schrijven konden, in geschrift wenschten gebracht te zien.

Het groote verschil met den werkkring van de latere notarissen blijkt hier onmiddellijk wanneer wij in het oog houden dat zij niets anders deden als opschrijven hetgeen hen door anderen werd opgegeven.

Een eerste toenadering, hoewel van verre, vindt men in de bankiers, de zoogenaamde trapezitae der Atheners. „Deze bankiers waren personen, die, uit hoofde van hunne betrekking het algemeen vertrouwen genoten; aan wie partijen hare verbintenissen, in tegenwoordigheid van getuigen in geschrift gebracht en behoorlijk onderteekend, gewoon waren in bewaring te geven, ten einde naderhand, in geval van geschil, daaruit bij hen eene beslissing te kunnen vinden." [1])

---

[1]) Handboek voor notarissen door P. Mabé en G. de Vries, 3de dr. 1848, dl. I, p. 1.

Het meest kwam het ambt van notaris evenwel overeen met de tabelliones of tabellarii der Romeinen.

Deze toch waren personen die testamenten en contracten in geschrift brachten en requesten en andere acten voor de burgers kosteloos opstelden.

Oorspronkelijk slaven, die door den Staat werden onderhouden, werden de tabularii later uit vrije personen gekozen en vormden zij weldra een stand die zeer in aanzien stond.

In verloop van tijd werden deze tabularii of tabelliones ook wel notarii genoemd.

In Ravenna vormden zij o. a. in de VIe eeuw een college, aan welks hoofd stond een Primicerius notariorum — eerste der notarissen — later Protonotarius genoemd. Door dezen werden de tabularii met goedvinden van dit college gekozen, terwijl de gekozene door den Prefect van de stad werd beëedigd. [1]) Zij hielden op het forum een actenwinkel.

Het woord notaris wordt afgeleid van nota literaria d. i. lettermerk of stenografisch teeken. Notarii werden derhalve zij genoemd die het gesproken woord snel opteekenden, dus onze tegenwoordige stenografen.

Constantijn Huygens leidde den naam schertsend op de volgende wijze af:

Oud Roomen doopte mij, naer ick verstae, notaris;
Maar landslien, gaet u niet zoo verr' ten einden aem;
Wat dunckt u, raeckt ick niet ten deelen aen den naem,
Omdat ick meestendeel gehaelt wert als noot daer is?

De naam notarius zou het eerst gegeven zijn aan diegenen die de oraties, welke Cato eertijds in den Romeinschen Raad hield, stenografisch opteekenden.

---

[1]) P. v. d. Schelling. Histori van het notarisschap, 1745, p. 107.

Naast de wereldlijke notarissen komen ook geestelijke functionarissen voor, die hun aanstelling van den Paus ontvingen.

Bij de hoofdkerk te Rome was een geheel collegium notariorum aangesteld, aan welks hoofd een Primicerius stond.

De instelling der tabelliones heeft op de ontwikkeling van het notariaat in ons land grooten invloed uitgeoefend.

Na den val van het Westersch Romeinsche rijk heeft deze instelling zich in verschillende gedeelten van Italië in stand gehouden, terwijl de naam notarius meer en meer in gebruik kwam.

Karel de Groote schijnt het notariaat in zijn rijk te hebben ingevoerd. Door hem werd in zijn Capitulaire van het jaar 803 aan zijne Missi Dominici de uitdrukkelijke last gegeven om overal ten dienste der ingezetenen notarissen aan te stellen. [1])

De opkomst van het notariaat hier te lande dagteekent van veel later tijd. Wij hebben onze openbare notarissen ontleend aan het Duitsche Rijk.

De ambtenaren, die wij in middeneeuwsche oorkonden met den naam van notaris vinden aangeduid, waren geen openbare ambtenaren, maar klerken, meerendeels geestelijken, onder den Kanselier staande, in dienst van den vorst of graaf. [2])

Ook Pausen, bisschoppen en abten hielden er hunne bijzondere notarissen op na. Dezen was opgedragen gesloten verbintenissen en privilegies op te teekenen en giften en uiterste wilsbeschikkingen in geschrift te brengen.

Een oorkonde van koning Karel de Kale van 11 Oct.

---

1) Handboek der Notarissen door P. Mabé en G. de Vries, dl. I. p. 5.

2) Dr. R. Schröder. Lehrbuch der Deutschen Rechtsgeschichte 1889. p. 138, 472 e. v.

864, waarbij hij de kerk van St. Bavo te Gent in hare bezittingen bevestigt, is onderteekend door Hilleboldus, notarius. [1])

Een privilegie van Graaf Dirk VII voor de inwoners van Dordrecht van Februari 1200 is opgemaakt door notaris Witt [2]).

Notarissen, die door het Hoofd van den Staat of van zijnentwege ten behoeve der ingezetenen zijn aangesteld vindt men volgens Mabillon [3]) in Frankrijk niet vóór 1270.

In dat Rijk zijn zij het eerst benoemd door Lodewijk den Heilige.

De eerste keizerlijke notaris die in het bisdom Utrecht gevonden wordt is Erembertus Heinricus de Trajecto in 1297 [4]).

Voor dien tijd hebben waarschijnlijk alleen slechts de notarissen van de bisschoppen van Utrecht ook voor particulieren acten gepasseerd [5]).

Onder de charters van de abdij Leeuwenhorst komt een notarieele bekrachtiging voor op een acte van Dirk van Westende, kanunnik van St. Marie te Utrecht, door Gerard Dirksz. van Renen, openbaar keizerlijk notaris, 10 September 1300, die aan het slot der acte schrijft:

---

1) Van den Bergh. Oorkondenboek dl. I n°. 18.
Zie voor verdere voorbeelden van der Schelling, p. 49 e. v.

2) Van den Bergh. Oorkondenboek dl.I n°. 181.

3) De re diplomatica. Parijs 1709.

4) Chronologische lijst van eenige notarissen, op openbaar gezag aangesteld in het Sticht van Utrecht, voorkomende van 1297—1606, samengesteld door Mr. L. J. Nepveu tot Ameyde. Jaarboeken voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving. dl. VI. p. 113.

5) Mr. J. Nanninga Uitterdijk. De notarissen in Overijssel tot de 17e eeuw. Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. 2e afd. Verslagen en mededeelingen 12e st. p. 45.

„Et ego Gerardus Theoderici de Renen, publicus auctoritate imperiali notarius premissis omnibus et singulis presens interfui et ea rogatus scribere conscripsi meoque signo signavi" [1]).

De invoering van het openbaar notarisambt in het Sticht is dus te stellen aan het einde der 13e eeuw; voor Holland evenwel eerst onder het Bourgondische Huis.

Slechts enkele zuiver notarieele acten treft men in Holland vóór dien tijd aan en dan nog slechts beschikkingen van pieusen aard, terwijl de notarissen meestal voorkomen als: „Clerici Trajectensis diocesis ordinaria (d. i. episcopali) admissione".

Deze geestelijke notarissen werden aangesteld of door den Bisschop of namens den Paus door Protonotarii. Zij noemden zich notarii apostolicae sedis of sacri Lateranensis palatii. In lateren tijd werd de term publicus apostolica auctoritate notarius meer en meer gebruikelijk.

De wereldlijke notarissen hier te lande ontvingen hun aanstelling namens den Keizer door Comites Palatini (Paltsgraven). [2]) Zij noemden zich imperiali auctoritate notarius.

Daar de notarissen in de 14e eeuw hun aanstelling dikwijls, hetzij direct of indirect, zoowel aan keizerlijk als apostolisch gezag ontleenden, gaven zij zich in dat geval met zekeren trots den titel van publicus apostolica et imperiali auctoritate notarius.

Wanneer de Keizer de verdiensten van een zijner onderdanen op bijzondere wijze wilde beloonen en hem

---

1) Rijksarchief.

2) Voor de beteekenis van het ambt van Paltsgraaf en van dat van notaris verwijs ik naar Dr. R. Schröder's Lehrbuch der Deutschen Rechtsgeschichte. p. 485 e. v. en naar Harry Breslau's Handbuch der Urkundenlehre 1er bnd.

in den adelstand verhief, werd hem tevens dikwijls het recht verleend notarissen aantestellen en te beëedigen.

De gebroeders Herman Martijn Johannes en Petrus Tuleman, kanunniken van St. Salvator te Utrecht, werden aldus door Keizer Frederik III in een diploma van 1479 tot Paltsgraven verheven, terwijl hun tevens het recht werd verleend om openbare notarissen, aldaar tabelliones of judices ordinarii genaamd [1]), over het geheele Duitsche rijk aan te stellen en naar de bestaande gewoonte door het overhandigen van een zegelring, een inktkoker, een pen en een stuk perkament plechtig in te wijden en te beëedigen [2]).

Het formulier van den eed, welken de op deze wijze benoemde notarissen moesten afleggen, is ingelascht in de acte waarbij Johan Tuleman in 1494 Dirk Pietersz. Spanjaart, priester en kapelaan van de abdis van Leeuwenhorst tot keizerlijk notaris aanstelt.

In deze acte is tevens opgenomen het diploma van den Keizer, waarbij Tuleman tot de waardigheid van Paltsgraaf wordt verheven [3]).

Een ander voorbeeld vindt men bij Hubertus de Clusis of van der Cluis, heer van Waderen, Weert, Aalst en Dommelen, die eveneens door Keizer Karel tot Paltsgraaf was verheven [4]) en bij Gaspar van den Perre, secretaris van den Raad van Braband.

De acte waarbij deze eenen Gaspar van den Borch

---

1) Van der Schelling. p. 200 e. v.

2) Handboek voor notarissen door Mabé en De Vries, dl. I, p. 8.

3) Gedrukt bij van der Schelling. p. 62—78.

4) Het diploma van zijn verheffing is gedrukt in de Jurisprudentia Heroïca p. 19—24.
Zie ook v. d. Schelling p. 96 en 97.

tot notaris of tabellion creëerde is gedrukt in de Jurisprudentia Heroica [1]).

De keizerlijke notarissen mochten acten passeeren in het gansche gebied waarover de keizer te zeggen had; de apostolische, voor zoover zij door den Paus waren aangesteld, in alle plaatsen van het Christendom, zelfs buiten het grondgebied van den Paus of Keizer, en zij die hun aanstelling van den Bisschop hadden gekregen, binnen de palen van het Bisdom.

Dat de notarissen die aldus werden aangesteld niet altijd de meest geschikte personen waren, behoeft geen betoog.

Het ontbrak hen dikwijls aan kennis om hun ambt naar behooren waar te nemen, sommige waren door hun gedrag onwaardig als openbaar ambtenaar op te treden.

Om hierin te voorzien, was reeds aan de Bisschoppen de macht toegekend om alle notarissen te examineeren en de onkundigen of onwaardigen aftezetten; maar van dit recht schijnt hier te lande weinig gebruik te zijn gemaakt.

Daar de aard van hun werkkring niet nauwkeurig was omschreven, stond de weg open voor allerlei misbruiken zonder dat daartegen afdoende kon worden gewaakt.

Bovendien was hun aantal, daar zij door drie verschillende autoriteiten konden worden benoemd, in sommige plaatsen veel te groot.

Het duurde evenwel tot aan het begin van Keizer Karel's regeering voordat hierin een definitieve verbetering zou worden aangebracht.

Op de dagvaart gehouden te 's-Gravenhage den 31en Januari 1524 bij de Gedeputeerden van de zes groote steden van Holland, was de quaestie van de notarissen ter sprake gebracht.

---

1) dl. I, p. 17. v. d. Schelling. p. 57.

Eenige steden hadden namelijk geklaagd „over de veelheyt ende onbequaemheyt van den notarissen, die hemlieden onderwinden te maken instrumenten van alle contracten ende uuyterste willen daer veel processen ende geschillen uuyt rijsen". Zij begeerden daarom „dat elck in den sijne de nutste ende bequaemste sal mogen eligeren, zoe veel hemlieden nae grootheyt van der stadt van noode sal sijn; die goet register of prothocol sullen moeten houden ende dat van testamenten ofte uuyterste willen, die in tijden van noode haestelicken gemaect moeten worden." [1])

Den 9den Februari daaraanvolgende, toen de zaak opnieuw ter tafel kwam, werd nog voorgesteld dat „elcke stadt (zal) hebben d'electie van twee, drie ofte vier, nae dat de stadt groot es".

De besprekingen die hieromtrent werden gevoerd, kunnen wij niet volgen; de resoluties geven slechts zeer beknopt het geresumeerde weer.

Wij weten slechts dat de pensionaris van Holland, Mr. Aert van der Goes, op last van de Staten den 12den Februari naar de Landvoogdes en den Stadhouder werd afgevaardigd om, benevens andere zaken, ook dit punt bij de regeering ernstig ter overweging aan te bevelen. Toen hij den 1sten April van zijne zending terugkwam, kon hij met verwijzing naar het plakkaat dat reeds 10 dagen te voren door Keizer Karel hieromtrent was uitgevaardigd, mededeelen: dat de hooge regeering in alles toestemde „dat de steden de notarissen zouden mogen eligeeren maar dat de staat op deze electie approbatie zou verleenen."

Bij dit plakkaat dat gegeven werd te Brussel den

1) Resolutiën van de Staten van Holland.

21sten Maart 1524, kwam het eerst een wettige regeling van het notariaat tot stand [1]).

Het schijnt dat Aert van der Goes deze zaak mondeling uitvoerig heeft toegelicht; want onder de redenen, die tot het uitvaardigen van dit plakkaat hebben geleid werd niet alleen gewezen op de „simpelheijt ende onabelheijt" van sommige notarissen, maar tevens op de fraude die enkelen plegen in het maken van contracten, testamenten en legaten, terwijl er zelfs gevonden worden, die „gheen registeren, noten ende prothocollen en houden". Tevens werd hieraan toegevoegd dat „te duchten is, dat zij in hueren instrumenten getuygen gestelt soude mogen hebben, die tot dien tijde doot waren, daer uuyt diverse abuysen dagelijcx geschyen ende vele twisten ende processe tusschen onsen ondersaten gebueren tot huerder groten verdriete, schade ende achterdele".

Om in deze gebreken „tot ontlastinghe van de ondersaten ende zekerheyt van den partien contrahenten" te voorzien, ordonneerde Keizer Karel dat voor het vervolg in elke stad of vlek niet meer notarissen mochten worden benoemd dan door Burgemeesters en Schepenen zouden worden voorgesteld.

Het bestuur van de stad had dus de keuze van de personen en van het aantal, het Hof van Holland daarentegen moest den betrokken persoon toestemming verleenen om de praktijk uit te oefenen.

Alvorens die toestemming kon worden verleend moest de aldus door het Gemeentebestuur voorgedragen notaris

---

1) In Friesland werd het Notariaat voor het eerst wettelijk geregeld bij de plakkaten van keizer Karel van 1531 en 1540. S. Koopman: Het notariaat in Friesland vóór 1811. p. 19 e. v.
In Duitschland had een wettige regeling van het notariaat reeds in 1512 plaats gevonden. Schröder p. 825.

door een der raadsheeren van het Hof worden geëxamineerd en beëedigd.

Was dit geschied dan werd zijn naam in een daarvoor bestemd register ter Griffie van het Hof ingeschreven.

De notarissen kwamen dus rechtstreeks te staan onder het gezag van het Hof van Holland.

Verder werd nog in dit, voor het notariaat zoo belangrijke, plakkaat bepaald, dat de acten van notarissen die niet op deze wijze hunne aanstelling hadden verkregen niet van kracht zouden zijn [1]).

Daar het register waarin de namen van de aldus geadmitteerde notarissen werden ingeschreven in het archief van dit college bewaard is gebleven, kunnen wij nauwkeurig nagaan, welke personen achtereenvolgens de praktijk in den Haag hebben uitgeoefend [2]).

Dat de fouten, die het notariaat aankleefden, door dit plakkaat niet in eens uit den weg werden geruimd spreekt van zelf.

Vele notarissen, die reeds gevestigd waren, bleven rustig hun praktijk op den ouden voet uitoefenen, zonder zich door het Hof te laten examineeren en inschrijven.

De Hollander is van natuur conservatief.

Zoo was het o. a. gegaan in Leiden.

De notarissen, die na de afkondiging van het plakkaat

---

1) 3e Memoriaal Mr. Arnoult Sandelijn fol. 90.
Groot Plakkaatboek dl II p. 1382.

2) In dit register staan de notarissen, die in de verschillende plaatsen in Holland en Zeeland zijn aangesteld, in chronologische volgorde ingeschreven. Daar het eerste gedeelte tot 1550 vrij slecht geschreven is en er geen index op dit register bestaat, is het onderzoek naar een bepaald persoon niet gemakkelijk.

Dit vooral heeft mij doen besluiten de namen van de Haagsche notarissen hier te publiceeren.

door de overheid waren genomineerd, hadden zich niet verwaardigd om zich bij het Hof aan te melden.

Het Hof besloot daarom in 1526 buiten de nominatie om een eigen candidaat te benoemen „omme binnen Leyden te wesen ende texerceren t'officie van t'notariaetscip" opdat „die stede ende die ingesetenen van dien daer by nyet en souden wordden verachtert off geïnteresseert". [1]) Want volgens het plakkaat misten de acten van die notarissen wettige kracht.

In de kleinere plaatsen waren bovendien velen, die geheel onbekwaam waren om hun ambt behoorlijk waar te nemen, eveneens nog in functie gebleven.

Om hierin te voorzien werd in het plakkaat van Keizer Karel „roerende de policie deser landen" van den 7den October 1531 omtrent de notarissen de volgende bepaling ingelascht:

„Ende om te voorsien up de gebreken, faulten ende abuysen, die in onsen voorsz. landen gecommitteert wordden bij de notarysen off tabellyonen, bij eenige uyt simpelheyt ende ignorancie ende bij d'andere mit proposte ende opsetten wille, ter groote intereste van onsen ondersaten, ende van der gemeender welvairt; hebben wij gestatueert, ende statueren, dat van nu voortaen nyemant totten voorsz. state geadmitteert en sal worden, dan vermaerde ende wel gefameerde luyden, ende deghene, die bij examinacie ende ondersouck van den Hooft ende Luyden van onsen Raiden ende Provincialen Rechteren in elck landt besundere bevonden sullen worden dairtoe expert, bequaem ende sufficient ende voor sulcke geapprobeert ende dairaff blijcke bij acte van den voorsz. Raeden ende provincialen Rechteren, ende welcke acte de voorsz:

²) Register der notarissen. 11 Januari 1525 (1526).

notarysen alleer sij huer officie sullen mogen exerceren, sullen gehouden wesen uyt de greffien van den voorsz. Raeden te lichtene, mits betalende voor elcke acte thien grooten Vlaems, alleenlick up de peyne van arbitrale boete bij dengeenen ende elcken van hen die betaelen off nemen soude meer dan thien grooten voor elcke acte. Ende verbieden allen anderen niet geëxamineert, ende totten voorsz. staet van notarys off tabellioen in der manieren voirscreven nyet geadmitteert, ende geen acte hebbende uyt de greffien van onsen Raeden ende Rechteren provincialen, d'exercitie van den voorscreven officie, up de peyne van arbitrale boete ende van inhabiliteyt, de voorsz. officie, noch andere nimmermeer te mogen exerceren" [1]).

Een ander kwaad dat nog beteugeld moest worden bestond hierin, dat vele notarissen er geen behoorlijk protocol op na hielden, zoodat de comparanten wanneer de origineele acten soms verloren gingen, wat in die „turbulente tijden" geen zeldzaamheid was, volstrekt geen verhaal op elkaar hadden.

Ook hierin werd voorzien bij art. XIII van het plakkaat roerende de politie van 4 October 1540, waarbij elken notaris gelast werd om „alle contracten, testamenten ende andere acten, die zij passeren ende ontfangen zullen" te registreeren, „bij ordene dat zij die ontfangen ende gepasseert zullen hebben."

Daar het dikwijls voorkwam dat zij acten passeerden van personen, die zij in het geheel niet kenden, of verzuimden de woonplaatsen van de comparanten te noemen, werd bij Art. XIV van dit plakkaat den notarissen nog verboden „te ontfangen oft passeren eenige obligatiën,

---

1) 1ste Memoriaal Mr. Johan de Jonge, fol. 73. Groot Plakkaatboek, dl. II p. 1387.

gelooften ofte contracten, allienatien, testamenten ofte lesten wille van persoonen hen onbekent, ten zij dat de getuygen gestelt in de voersz. obligatien oft andere acten voerscreven, luyden van eeren, weerdich van geloove bekent zijn den voirnoemden notarissen, ende dat sij affirmeren dat de persoonen zulck zijn als zij hen baptiseren ende noemen enz."

In art. XV werd hen nog op peyne van „arbitralycken gecorrigeert te worden" gelast „de plaetse van de domicillie ofte woonstede van de persoonen, die eenige acte voer hen passeren in hun instrument te insereren." [1])

Deze bepalingen zijn voor de 16[de] eeuw vrijwel onveranderd geldend gebleven.

Indien men dus door den Keizer of Paus of in hun naam door een Comes Palatinus of Protonotarius tot notaris was benoemd en men wilde het notariaat in de provincie Holland, Zeeland of Westfriesland uitoefenen, moest men in de allereerste plaats trachten brieven van voorschrijving te verkrijgen van het gerecht van de plaats waar men zich wilde vestigen [2]). Zie de acte van voor-

---

[1]) 3[de] Memoriaal Mr. Johan de Jonge p. 25 vs. en 26. Groot Plakkaatboek dl. V p. 318 en 319.

[2]) Deze brieven van voorschrijving werden ook wel verleend door andere autoriteiten.

Hartman Adriaensz. jegenwoirdich secretaris ende schoelmeester op Honselaersdijck werd admissie verleend op „nominatie ende recommandatie van den advys van de gemeene broederen der gemeenten binnen Naeltwijck enz. 21 Maart 1572.

Dirck Boot notaris te 's-Gravenhage op recommandatie van de Hoofdingelanden van de Sype.

Pieter van der Capellen, notaris alhier „deur nominatie ende recommandatie van den Deken ende Capitularen van Sinte Mariën Palayse upt Hoff alhier", enz. enz.

Een enkele maal geschiedde de benoeming op recommandatie van een particulier persoon. Dit was het geval met

schrijving van het gerecht van den Haag voor Lenert Ketting. Bijlage A. pag. 378.

Deze acte benevens de acte van aanstelling legde men over aan het Hof van Holland.

Het Hof deed onderzoek, liet den candidaat door een zijner commissarissen examineeren en indien hij bekwaam bevonden werd, werd hem, zoo we gezien hebben, door den President of door een van de Raden de eed afgenomen en acte van admissie verleend.

De eed bestond oorspronkelijk uit 8 artikelen. In 1528 werd er een artikel tusschengevoegd. Bijlage B. pag. 379.

Later werd deze eed tot 15 artikels uitgebreid, terwijl zij natuurlijk na de hervorming wijziging onderging; [1]) na 1572 moesten de notarissen bovendien nog den eed van „getrouwicheit" afleggen. [2])

Gerart Haechdooren Andriesz. secretaris van 't Oosteinde van Vlieland die 23 Sept. 1600 door het Hof als notaris geadmitteerd werd te Vlieland „opte creatie ende recommandatie van eenen doctor Palidanus, medicus der stede van Eynchuysen". Er werd evenwel bijgevoegd dat dit geschiedde „zonder te trekken in consequentie". Register der notarissen.

1) Bijlage A, pag. 380.

2) Missive van de Staten van Holland aan het Hof.

Alsoo wij omme seeckere goede consideratien tot dienste van den Lande geordonneert hebben, dat egeene notarissen binnen nochte buyten den steden in den Lande van Hollant ende West-Vrieslandt, haerluyder ampt van notarisschap sullen exerceren nochte bedienen, ten zij bij dieselve d'abjuratie van den Coninck van Spaengien ende den behoorlijcken eedt sal zijn gedaen; ende ten eynde voortaen de voorss. ordre binnen den voornomden Lande van Hollandt ende West-Vrieslant eenpaerlijck ten meesten dienste van den Lande mach worden onderhouden, sullen UweE. gelieven voortaen egeene notarissen op onse brieven van creatie t'admitteren tot d'exercitie van dien, ten sij deselve na goede examinatie op de acte van

Alvorens de notarissen den eed aflegden werden hen natuurlijk de artikelen waaruit de eed bestond, voorgelezen.

Toen onder Leycester, die, zooals wij later zullen zien, eveneens notarissen creëerden, dit verzuimd werd en de notarissen wel den eed aflegden, maar geen kennis kregen van de bepalingen, die voor de waarneming van hun functie waren voorgeschreven, schreef het Hof den raadsheer Van Loon, die met den Landvoogd in Mei 1586 in Utrecht toefde eene missive om de aandacht van eenige leden van den Raad van State en van Zijn Excellentie hierop te vestigen en te trachten te bewerkstelligen dat de beëediging wederom op de oude wijze zou plaats vinden [1]).

De Comes Palatini en Protonotarii, die de notarissen aanstelden, waren meerendeels geestelijken. In het register waarin de notarissen werden ingeschreven staat van 1557—1571 bij elke notaris vermeld door wien hij was „gecreëerd". Een volledige opgave van de namen van deze autoriteiten, over dat tijdvak, is opgenomen onder Bijlage C.

Toen in 1572 Holland en Zeeland zich voor het grootste gedeelte aan het gezag van den Landvoogd hadden onttrokken en de Prins van Oranje de teugels van het bewind in handen had genomen, werden de notarissen door de Staten van Holland of door hem, als vertegenwoordiger van den Landheer, gecreëerd.

---

admissie de voorsz. abjuratie ende eedt sullen hebben gedaen, ende deselfde in de acte van admissie sal wesen gementioneert, dat sulcks by hem sal zijn gedaen 5 Sept. 1592.

3de Memoriaal Mr. Pieter Hanneman, p. 286.
Plakkaatboek dl. II p. 1439.

[1]) Register der missiven en adviezen van het Hof n°. 3 fol. 202.

In de eerste jaren verleende de Prins ook nog creatie op naam van den Koning.

Het laatst vond dit plaats 23 Oct. 1581.

Na dien tijd evenwel stelt hij de notarissen alleen op zijn eigen naam aan, terwijl hij er in 1584 de clausule bijvoegt: „als representerende ende hem gedefereert zijnde die Hooge Overicheyt ende regeringe der Landen van Hollant, Zeelant ende Frieslant".

De laatste aanstelling die de Prins deed was den 27sten Juni 1584, dus 13 dagen voor den moord.

Na 's Prinsen overlijden deden de Staten van Holland alleen de benoeming totdat Leycester als Landvoogd was gekozen.

Hij verleende den 14den Maart 1586 als „gouverneur generael der Vereenigde provinciën en heure geassocieerde" de eerste aanstelling.

In diezelfde maand geschiedde ook een benoeming door Prins Maurits van Nassau, die 1 November 1585 als stadhouder van Holland en Zeeland was aangesteld, en sinds dien tijd vonden de creaties zoowel door Leycester als door Maurits plaats.

Nadat Leycester in 1588 voorgoed afscheid van de Nederlanden had genomen, waren het wederom de Staten van Holland of hun stadhouder Prins Maurits, die brieven van creatie verleenden.

Een enkele maal vinden wij ook eene benoeming door de Staten Generaal.

Indien men dus in die jaren het notariaat wenschte uit te oefenen, zond men zijne brieven van „nominatie ende recommandatie" aan de Staten van Holland.

De Staten verleenden hierop acte van creatie en zonden deze stukken door aan het Hof.

Het Hof, de stukken onderzocht hebbende, nam den candidaat den ambtseed af benevens den eed van „ge-

trouwicheyt, volgens het formulier van de Staten van Holland d.d. 18 November 1584 en verleende zijne admissie.

Den 15^{den} September 1592 werd door het Hof een nieuwe formule voor deze acte van admissie vastgesteld (Bijlage D).

In 1590 had het Hof „swarigheyt gemaeckt eenige tot d'exercitie van 't notarisschap vorder t'admitteren tenzij tot dien eynde bij de steden aen haer mede brieven van nominatie en recommandatie werden geaddresseert".

Deze eisch steunde niet op eenigen grond, daar de Staten toch gewoon waren de brieven die haar door den requestrant werden overgelegd, aan het Hof op te zenden.

't Was dus slechts een quaestie van overgroote gevoeligheid van 't Hof, een chronische ziekte waaraan dit college gedurende zijn gansche bestaan geleden heeft.

De Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland, in wier handen deze zaak was gesteld, besloten dan ook „dat aen denselven Hove sal geschreven worden, dat hetselve Hof geen reden heeft, noch is, om niet te doen examineeren en in gevalle van bequaemheyt t'admitteren alsulcke personen als die brieven van creatie van wegen de Staten sullen hebben geobtineert op de brieven van nominatie of recommandatie als deselve nevens de brieven van creatie den Hove als voren worden overgelevert en bij hen behouden." [1])

In de Zeeuwsche steden vond na 1592 de benoeming uitsluitend plaats door de Staten van Zeeland of den Prins van Oranje.

Het Hof bleef evenwel steeds de approbatie tot het uitoefenen van het notariaat verleenen.

---

[1]) Resolutiën van de Staten van Holland, 10 October 1590, p. 417.

Den 10en April 1585 bepaalde dit college „dat van nu voortaen alle notarissen, die bij eenige Raden van andere provinciën, creatie van de Heeren van de Landen, Staten van dien ofte oock Comitibus Palatinis gheadmitteert zijn, mits dat deselve in exercitie ende possessie daervan in andere provintien zijn geweest, wesende luyden met eeren ende bequaem omme t'officie van notarischap te bedienen bij den Hove alhier mede mogen gheadmitteert werden op de brieven van recommandatie van de steden ofte plaetsen daer sij t selve sullen versoecken te bedienen, sonder vorder aggreatie van de heeren Staten van Hollandt daer op te requireren." [1])

Zoo behoefde Cornelis Cools, die acte van admissie had verkregen van den Grooten Raad tot Mechelen, alleen maar den eed van „getrouwicheyt" af te leggen om als notaris in Holland zijne functies te kunnen uitoefenen. [2])

Mathijs Bras, die „na nominatie en recommandatie enz. en sekere acte van den Raede van Vlaenderen daer bij hij den 2den Juli 1579 tot d'exercitie van 't notarisschap geeligeert es geweest", verkreeg in Juli 1592 van het Hof eveneens deze bevoegdheid.

Maar reeds vóór 1585 had het Hof notarissen die door den Grooten Raad van Mechelen of door den Secreten Raad waren geadmitteerd, het recht verleend hun functies in Holland en Zeeland uit te oefenen. [3])

---

[1]) 1ste Memoriaal, Mr. Pieter Hanneman fol. 125 vs.
Groot Plakkaatboek dl. II p. 2186 en 2187.
v. d. Schelling. Historie van het Notarisschap, p. 122.

[2]) Register der Notarissen 28 October 1591.

[3]) „Mr. Daniel Fannius voor dato in Brabant tot de exercitie van 't notarisschap gecreert geweest, dogh sijne brieven van creatie en admissie, mits sijn verloop uyt de Universiteyt van Loeven door de troebelen aldaer gelaten hebbende, op nieuws

Jan Wolff, wonende te 's-Gravenhage, die na nominatie van het Gerecht van zijn woonplaats door den Secreten Raad te Brussel in 1554 „totten exercitie van 't officie van openbaer notaris in ende over alle sijne Majesteits landen van herwaerts over" was geadmitteerd geweest, verzocht 4 jaar later aan het Hof admissie, op zijn voorsz. aanstelling, omdat „somwijlen den voorss. suppliant bij eenige geobycieert wordt zeecker placcaet up te notaryssen in den jaire 1524 bij den Majesteyt geemaneert dairbij willende infereren dat men gheen regard nemen ofte justitie soude mogen doen up eenige instrumenten dan alleenlick upte gheene die gemaict wairen bij notarissen geadmitteert ende geedt bij ons uuyte naem van den Majesteyt waer deur sommige simple menschen ofte lantluijden altemet maickende scripule ende meenende nyet bewaert te weesen mette instrumenten van den suppliant hem willichlicker keeren totten notarissen geadmitteert bij desen Hove enz." [1])

In die meening werden de „simple menschen" gesterkt door de regeering van de steden.

Zoo had de Regeering van Amsterdam bij klokgeslag een ieder gewaarschuwd geen acten te doen passeeren dan bij die notarissen, die brieven van voorschrijving van de stad hadden ontvangen en door het Hof waren geadmitteerd.

Twee notarissen te Amsterdam, Filips de Bisschop, die in 1550 door den Grooten Raad van Mechelen „tot de exercitie van notariaatschap en tabellioen was geadmit-

---

van den Hove op voorschrijvens der stad van Brouwershaven geadmitteert het notarisschap aldaer te mogen exerceren, tot dat hij gem. brieven den Hove sal hebben vertoont."

7de Memoriaal Mr. Bartholt Ernst fol. 271 vs.

[1]) Het Hof verleende, nadat Jan Wolff „den behoorlicken eed" had gedaan, den 19den Sept. 1558 de verzochte admissie.

1ste Memoriaal van Mr. Bartelt Ernst 1557—1559 fol. 132.

teerd, welke admissie in 1555 door den Secreten Raad nog was geapprobeerd" en Frans Volkaertsz. Coornhert [1]) „die door den Secreten Raad was geadmitteerd en het notariaat reeds 3 jaren te Amsterdam had uitgeoefend zonder dat eenige actens voor hem gepasseerd „invaillabel" waren verklaard," verzochten bij request aan koning Philips II dat de voorsz. publicatie door zijne Majesteit mocht worden te niet gedaan.

Op dit request werd door den Secreten Raad bij besluit van 22 Juni 1566 goedgunstig beschikt. [2])

Hieruit blijkt dus dat de Secrete Raad aan personen, die bij hem of bij den Grooten Raad waren geadmitteerd, het recht verleende overal in Holland hun functie uit te oefenen.

Het komt ook voor, zooals bij notaris Bisschop is gebleken, dat de Hooge Raad van Mechelen admissie en de Secrete Raad approbatie verleende.

Somtijds werd in de acte van aanstelling, wanneer die door den Secreten Raad werd verleend, uitdrukkelijk bepaald dat de benoemde notaris den eed zal moeten afleggen in handen van den President van het Hof van Holland.

Dit was o. a. het geval bij de aanstelling van Mr. Cornelis Hameroede in 1561. [3])

Jan van der Muelen, geboren te Gent, klerk van den

---

[1]) Frans Coornbert was mede begrepen in de sententie van bannissement en confiscatie van goederen, welke tegen 135 personen, die voortvluchtig waren uit Amsterdam, op naam van Alva den 1sten Sept. 1568 was uitgesproken. Hij was een broer van den bekenden Dirck Coornhert, die 13 November 1561 commissie als notaris ontving te Haarlem.

Marcus, Sertenties van Hertog Alva, p. 123.

[2]) Zie Van der Schelling, p. 117. e.v. Commelijn: Beschrijving van Amsterdam, dl. II hoofdst. 14, p. 970.

[3]) v. d. Schelling. p. 169.

Griffier van den Raad in Holland „gecreert notaris ende tot d'exercitie van dien alomme binnen Co. Majesteits landen van herwaertsover bij den hooftpresident ende luyden van den Secreten Rade geadmitteert" legt in hetzelfde jaar eveneens den eed af in handen van een der Raden van het Hof.

Deze bepaling was misschien wel het gevolg van de klachten van de Staten van Holland aan de Landvoogdes in 1554, dat er in Holland verscheidene notarissen waren die praktijk uitoefenden zonder dat zij approbatie van het Hof hadden verkregen.

Op de vergadering der Staten, gehouden te Brussel den 10^{den} October 1554 werd „geresolveert te spreecken den President (van den Secreten Raad) beroerende het placaet van de Notarissen omme hetselve weder gepubliceert te hebben ende bij deselve voorts geinterdiceert geen officie van notaris in Holland te mogen bedienen, dan bij admissie van den Raede van Hollandt na voorgaende nominatie van de steden."

President Viglius had hierop geantwoord „dat de Keyserlycke Majesteyt niet en wilde sluyten sijn macht ende authoriteyt van notarissen te mogen creëren ende admitteren, dat evenwel Sijne Majesteyt altoos reguard nemen soude, dat er bequame notarissen toeghelaten souden werden, ende dat het placaet soo veel als het doenlijck was soude werden onderhouden; dat men evenwel aen die van den Grooten Raede soude mogen versoecken dat sij hen souden willen reguleren naer vermogen van hetselve placaet, en hij en twijffelde niet, sij en souden willigh wesen hetselve te doen. En indien sij swarigheijdt maeckten dat te kennen gevende, soude henlieden bij besloten brieven belasten het voorss. placaet te achtervolgen." [1])

[1]) Resolutiën van de Staten van Holland, 11 October 1554, p. 38.

Het aantal notarissen was in den loop der tijden in de meeste steden aanzienlijk uitgebreid.

In enkele plaatsen was het aantal op het einde der 16de eeuw zelfs buitengewoon groot.

De steden hadden over dien overvloed van notarissen geklaagd, zoodat deze zaak reeds op een vergadering der Staten in het begin van het jaar 1594 ter sprake was gebracht. [1])

Voor de dagvaart, die van 3 — 12 Maart van dat jaar gehouden zou worden, waren de afgevaardigden der stemhebbende steden uitgenoodigd „openinge" te doen van het aantal notarissen in elke stad, met bijvoeging hoe groot dit aantal zou moeten zijn.

Aan deze mededeelingen, die op den 11den Januari in de vergadering der Staten werden gedaan, danken wij de volgende opgave:

„Is verklaert bij die van *Dordrecht*, dat sijluijden in den haren hebben 12 notarissen en dat sij souden hen mogen behelpen met 6.

„*Haerlem*, dat sij in den haren hebben 6 notarissen ende dat sijluijden noch 4 notarissen — Papen wesende — daerof twee de exercitie van dien is geinterdiceert, ende de andere twee niet en exerceren, en dat sij genoegh hebben aen ses."

Delft heeft er 11 „en dat sijluijden hem wel souden mogen lijden met 8."

---

[1]) Om de te groote toevloed van notarissen op het platte land tegen te gaan, hadden de Staten van Holland bij res. van 5 Dec. 1584 bepaald: „dat voortaen in de dorpen ten platten lande egeene notarissen en sullen werden toegelaten dan in de groote dorpen ende plaetsen, stadtsrechten genietende, ofte daer toe gepriviligeert zijnde, ofte daervan allen ouden tijden notarissen zijn geweest."

Leijden heeft er 10 maar is tevreden met 8. [1])
Amsterdam heeft er 20, „doch negen zonder nominatie van de stad". Heeft er aan 20 genoeg.
Gouda heeft er 10 „dat sijluijden wel gedient souden zijn van 6."
Rotterdam 8 „en dat sijluijden hen daermede contenteren".
Gorinchem 4. Voldoende.
Brielle 4. Voldoende.
Alkmaar 10. 8 Voldoende.
Hoorn „aldaer wel noodigh souden zijn 8".
Enkhuizen 9. Voldoende.
Edam 1, „daervan sij niet genoegh zijn gedient en dickwils 2 behoeven".
Monnikendam 2. Voldoende.
Medemblik 2. Voldoende.

Hoewel den Haag niet tot de stemhebbende steden behoorde, was toch aan het gerecht opgaaf verzocht. En toen bleek het dat er 22 notarissen praktijk uitoefenden, terwijl er slechts 8 noodig waren.

Merkwaardig is het dat den Haag, dat in de 16de eeuw door verschillende oorzaken zoo buitengewoon geteisterd is geweest, zich op het grootste aantal notarissen kon beroemen.

Er waren er hier nog meer dan in Amsterdam en bijna driemaal zooveel als in Rotterdam.

Reeds in 1568 had de secretaris van den Haag, Adriaan Bennink Matthyszoon, aan het Hof verzocht om

---

[1]) 't Gerecht van Leiden had in een ampliatie op het keurboek van 1545 d.d. 7 Nov. 1577 bepaald dat niet meer dan 5 notarissen binnen de stad zouden mogen resideeren.
Dr. H. G. Hamaker. De middeneeuwsche Keurboeken van de stad Leiden. p. 444.

„aen zijnen verschenen pacht eenige gratie ende quytscheldinge'' te willen doen [1]) „overmits desen turbulenten ende uproerigen tijt ende deur 't verloepen ende vertrecken van veele inwoenders van den Haege nyet veel voer recht gedaen en werdt ende weynich brieven gemaickt worden, zulcx dat hij suppliant in de plaetse van dat hij plach te ontfangen up eenen Schouten rechtdach XII ofte XV stuvers, althans nyet meer en ontfanckt dan 4, 5 ofte 6 stuvers ende dickwils nyet eenen stuver, ende dat meede *de meenichvuldicheyt van den notaryssen, die dagelycx geadmitteert worden* (tot grooten achterdeele van den voorss. suppliant) 't officie van secretarisschap zeer verargert ende vergaen is". [2])

De notarissen deden eveneens concurrentie aan den Griffier van het Hof. Om hiertegen te waken nam het Hof den 8sten Juli 1578 de volgende resolutie:

„Alzoe die notarissen alhier in den Haege wonende daegelicx auctentiseren veel ende diversche copiën ende voer hem mede gepasseert worden veel stipulatien, procuratien, appellatien ende andere acten, die men in de Griffe behoert ofte soude moegen gedaen, al in prejudicie van den griffier van den voorss. Hove ende eens-

1) Het secretariaat van de stad werd toen als zooveel andere baantjes aan den meestbiedende verpacht.

2) Register der Appointementen 31 December 1568 p. 96.

Een dergelijke klacht deed de Secretaris van Delft in 1604: „Upte requeste van Jacob Adriaensz. Groenhout, secretaris deser stadt is geappostilleert dat alsoe deur de menichfuldicheyt van de notarissen, wesende omtrent 20 in getale binnen deser stadt, het incomen deser stadtssecretarie zeer vermindert ende affneempt, dat oock deene notaris den ander tbroot ute mont neempt, men van nu voortaen tgetal van deselven zal laeten versterven tot op twaelff persoonen, sulcx dat men boven het voorsseyde getal van twaelfven niemant eenige brieven van nominatie tot het notarisampt zal verleenen etc."

Camerbouck van Delft 29 Maart 1604. Rijksarchief.

deels mede in prejudicie van den secretarissen van denselven Hove; soe ist dat 't voorss. Hoff die voorschreven notarissen geïnterdiceert heeft ende interdiceert hen 't selve Hoff mits desen, egeene copien te auctentiseeren nochte eenige stipulatien, procuratien, appellatien te ontfangen nochte eenige acten te passeren ofte te exerceren, die men in de Greffe behoert ofte soude moegen doen op peijne van arbitralicken gecorrigeert te werden soe wye van de voorschreven notarissen bevonden sullen worden contrarie tgundt voorss. es gedaen te hebben". [1])

Keeren wij evenwel na deze uitwijding wederom tot de vergadering der Staten terug.

Nadat de steden van het getal der notarissen mededeeling hadden gedaan en men het er over eens was dat dit aantal in de meeste steden veel te groot was, werd den volgenden dag besloten „omme te voorsien dat voortaen geen tot notarissen en werden gecreert, die niet en hebben de noodsaeckelycke qualiteijten;... dat degene, die voortaen begeren tot notaris gecreëert te werden, sullen presenteren requeste aen de Staten, op welcke requeste geordonneert sal worden, dat deselve

---

1) 7de Memoriaal van Mr. Bartolt Ernst fol. 245 vs.

Reeds in 1546 had men bij de benoeming van nieuwe titularissen tegen deze concurrentie trachten te waken.

Vincent Fransz. procureur voor 't Hof was tot notaris te 's Gravenhage geadmitteerd op voorwaarde „dat hij nyet en sal passeren eenighe certifficatien van getuygenissen ofte deposicien, noch exerceren eenige acten die men in de Greffe behoort oft soude mogen doen, mer alleenlick tgundt de consistorie van den provisoer ende deken van Delflant roert, als oeck van testamenten ende diergelijcke.

Register der notarissen 13 Nov. 1546.

Herman Proost werd in 1548 op dezelfde voorwaarden acte verleend.

sullen werden geexamineert bij twee Raedsheeren van den Hove, omme te weten of sij genoegsaem gestileert ende gepractiseert zijn om het notarisschap wel ende dienstelijck te bedienen; ende indien sijluijden bij de Commissien bevonden worden ghequalificeert te zijn, sal aen de steden ofte plaetsen van hare residentie gheschreven werden om geinformeert te zijn van haer leven, conversatie ende comportementen, om daervan die informatie ghesien zijnde, op het versoeck gedisponeert te worden naer behooren." [1])

In deze resolutie was dus niet voorgeschreven dat den nieuwbenoemden notaris de eed afgenomen zou worden door een Raadsheer van het Hof en dat zijne commissie in het daartoe bestemd register geregistreerd moest worden.

Daar aan de bepalingen in de resolutie vervat evenmin nauwkeurig de hand werd gehouden, schreef het Hof in November 1595 eene missive aan de Staten waarin zij de wenschelijkheid betoogde, dat deze resolutie nagekomen zou worden en waarin zij de Staten in overweging gaven „dat voortaen alle degene dye begeeren sullen tot notaris gecreëert te werden, allvooren geëxamineert ende van heurl. comportement advys genomen sal worden, volgende de voorss. resolutie, mits dat deselve daerop tot notaris gecreeert zijnde, daernae wederomme aen ons gesonden sullen worden omme gheadmitteert, hen den eedt affgenomen, d'articulen van dyen gesubministreert ende heurlieder Commissie tot behoorlijcke verseeckerheijt van de ingesetenen der voorss. landen geregistreert te worden naer ouder gewoonte." [2])

---

1) Resolutiën van de Staten van Holland. 12 Maart 1594, p. 60.

2) Missiven en requesten aan het Hof.

De Staten konden zich met dit advies volkomen vereenigen en namen in dien geest den 14den December d. a. v. een besluit. [1])

*
* *

Ingevolge het plakkaat van Keizer Karel van 21 Maart 1524 werden den 24en October van dat jaar door het Hof de navolgende zes personen te 's-Gravenhage als notaris toegelaten:

Mr. Adriaan Zuijermont, Mr. Marcelis van Alendorp, Mr. Cornelis van der Capella, Mr. Willem Deijm, priester en pastoor van 't Hof, Mr. Joest Corvinck, „priester, pater ende confessoer van de convente van St. Marie in Galeleen" op 't Spui en heer Anthonis Egbertz., priester provisor en deken van Delfland. [2])

In Januari van het volgende jaar kwamen er nog twee bij: heer Frans Gerbrantsz., onder-pastoor en heer Jan de Feuren, priester en koster van de kapel op 't Hof.

Deze personen waren bijna allen reeds als notaris te 's-Gravenhage gevestigd.

Mr. Cornelis van der Capella voerde den weidschen titel van: publicus sacris apostolica et imperiali auctoritatibus ac venerabilium dominorum decani et capituli

---

1) Resolutiën van de Staten van Holland p. 541. 1ste Memoriaal Mr. Johan de Regtere. fol. 142 vs.

2) „Dese ses notaryssen als genomineert bij die van den Hage, gesien huere testimoniaelen, zijn bij den Hove van Hollant geadmitteert ende hebben huere eedt gedaen in handen van mijn heere die president opten 24sten dach van Octobri anno XVc XXV".

beate Marie Pallacii Hagensis notarius et clericus Trajectensis deocesis. [1])

Na zijne aanstelling door het Hof liet hij deze laatste omschrijving meestal weg, maar voegde er bij: et scriba juratus per Senatum regie majestatis admissus.

Hij was dus keizerlijk en apostolisch notaris en bovendien notaris van de kapel op 't Hof.

Mr. Joost Corvinck was notaris van het Maria convent op 't Spui. In een acte van 1529 noemt hij zich: „Clerck des ghestichts en bisdoms van Utrecht, ghemeen ende openbaer notaris bij der keyserlycke macht bij 't Hoff van Holland gheapprobeert". [2])

Anthonis Egberts en Willem Zuyrmont vinden wij eveneens reeds in het begin der 16de eeuw in den Haag gevestigd.

In Amsterdam werden omstreeks denzelfden tijd als

---

[1]) Meestal stond deze geestelijke hoedanigheid voorop: Henricus, filius Gerardi Montfoert ab Haerlem, clericus Trajectensis diocesis, apostolica auctoritate nec non consilii imperatore majestatis curie Hollandie approbatione notarius. 1552.

Harmardus, filius Jacobi de Delff, clericus Trajectensis dyocesis, publicus sacra imperiali auctoritate notarius ac coram venerabilibus dominis provisore et decano jurisdictionis Delflandie judicibus causarum scriba juratus. 1530.

Voor 1525 was de titulatuur eenvoudiger:

Johannes de Leydis, clericus Traj. dioc., publicus apostolica auctoritate ac ordinaria admissione notarius juratus 1490.

Jacobus Meerman, clericus Traj. dioc., publ. sacra auctoritate notarius. 1496.

[2]) Cartularium van het convent van St. Maria in Galilea fol. 22 vs. R. A.

in den Haag 5 [1]) en in Leiden 4 [2]) notarissen toegelaten.

De personen, die in de eerste helft der 16de eeuw het notariaat hebben uitgeoefend, kunnen voor het grootste gedeelte onder twee catagorieën worden gebracht: geestelijken en gemeente-secretarissen. [3])

Zij toch waren uit den aard der zaak de meest aangewezen personen.

Van oudsher waren de notarissen meerendeels geestelijken, daar zij de weinigen waren die voldoende kennis van het Latijn bezaten en zich met schrijfwerk bezig hielden.

Bovendien hielden de meeste kloosters, kapittels en geestelijke districten er een eigen notaris op na. [4])

---

1) Mr. Gijsbrecht Dircks.
Mr. Andries Jacobsz. van Naerden.
Jan Cort, secretaryss van der stede.
Heer Reyer Lourysz. Deze is ontfangen XXIX Octobris anno XXV ende die ander dair te voiren, naevolgende cedulle die sij daer off hebben.
Mr. Frans van Delft 21 September 1526.

2) Jan Claesz. de Claech 11 Januari 1525 (1526).
Mr. Symon van Assert, pensionaris van Leiden 13 Mei 1526.
Heer Isaack Alewijnsz. presbiter „doer nominatie ende requisitis van 't Capittel van Sinte Pancraes tot Leyden geadmitteert binnen Leijden ende in Rijnlandt 13 Juli 1526.

3) Te Opdam werd den 18den Maart 1565 Michiel Pietersz. van Veenhuysen, die reeds de waardigheid van pastoor en secretaris in zich vereenigde bovendien nog tot notaris benoemd.

4) Hugo de Bloot filius Theoderici, clericus Trajectensis diocesis, publicus sacra imperiali auctoritate ac venerabilis domini provisoris et decani jurisdictionis Delflandie notarius juratus.
Mr. Lenaert de Haccuria notaris der geestelijke jurisdictie van Zuid Beveland, wordt op zijn verzoek geadmitteerd tot „d'exercitie van die te Remmerswaal" 5 Juli 1569.
5de Memoriaal Mr. Bartholt Ernst fol. 48.

Voor de secretarissen was de kennis van een beetje latijn evenzeer een vereischte. Zij waren bovendien gewoon acten van allerlei aard op te stellen, daar in de kleine plaatsen en op het platteland, testamenten, procuraties en andere acten meestal voor Schout en Schepenen werden gepasseerd.

Daarenboven was het vooral in de kleine gemeenten gewenscht, met het oog op de concurrentie die notaris en secretaris elkaar konden aandoen, beide functies in één hand te vereenigen.

In de tweede helft der 16e eeuw, toen het aantal notarissen zich langzamerhand sterk had uitgebreid, vinden wij de functie van notaris met allerlei andere betrekkingen vereenigd.

De Haagsche notaris Cornelis Cools bezorgde o. a. den magistraat de nieuwmaren, zoowel van de kantoren te Amsterdam [1]) als uit Frankrijk.

Dikwijls waren notarissen werkzaam bij de rechterlijke macht of bekleedden zij belangrijke betrekkingen in de plaats hunner inwoning.

Frans Criep was o. a. substituut-griffier en daarna griffier van het Hof.

De notaris Jan Purtyck bekleedde tevens de belangrijke functie van secretaris van dit college.

Twee pensionarissen van Rotterdam, Mr. Gerrit Doedesz. en Mr. Huges van der Goes [2]), waren tevens notaris.

De pensionaris van Enkhuizen Mr. Garbrant Cloetenius [3]) oefende eveneens de praktijk uit.

---

1) Waarschijnlijk uittreksels uit de brieven der handelshuizen. R. Fruin. Verspreide Geschriften dl. III p. 350.

2) Commissie 2 October 1564.

3) Commissie 12 Februari 1556.

Zelfs vind ik op 15 Maart 1563 de benoeming van Cosmas Claesz., baljuw van Spanbroek, tot notaris te Opdam en Hensbroek.

Eigenaardiger nog is de combinatie met dokter of chirurgijn.

Mr. Gijsbrecht van Eeuwyck „doctor in de medecijnen", werd notaris te Enkhuizen [1]) en Mr. Johan Latour, geboren te Bergen in Henegouwen, „Cyrurgijn te Vlissingen" werd eveneens notaris in de stad zijner inwoning. [2])

Het moet voor ernstige patienten zeer geruststellend zijn geweest onder behandeling van den dokter-notaris te zijn.

Organisten vond men ook al onder het gilde.

Arent Cornelisz. van Egmont, organist te Bodegraven, wordt tot notaris benoemd 11 October 1553 en Gillis Gerritsz., secretaris van den schout en organist te Noordwijk, was eveneens notaris aldaar. [3])

Onderwijzers werden eveneens meermalen tot notaris gecreëerd: o. a. Jacob Massureel, scholaster der stedeschole van Vlissingen, [4]) Mr. Marten Moens, geboren in de heerlijkheid Oosterhout in het land van Breda, schoolmeester te Geervliet, [5]) Maerten Claesz., rector en schoolmeester van Oudewater. [6])

Aan groote heeren viel het natuurlijk gemakkelijk ambtenaren, die bij hen in functie waren, een extra-baantje er bij te bezorgen.

---

1) Commissie 12 September 1553.
2) Commissie 15 April 1564.
3) Commissie 8 Mei 1566.
4) Commissie 22 April 1573.
5) Commissie 10 December 1582.
6) Commissie 21 Maart 1560.

Zoo werd Jan Bourchet (of Boursset), „secretaris van Jhr. Dirck Snoy [Diederik Sonoy, gouverneur van Noordholland] den 7en Juli 1574 notaris te Enkhuizen en den 17en Januari d. a. v. ook te Alkmaar.

Andries van Aesche, secretaris van den heer van Fontes, vice-admiraal van der zee, werd notaris te Veere. [1])

Geen betrekking scheen met het ambt van notaris onvereenigbaar.

Claes Pietersz., castalain van 't gemeen landtshuys te Petten, zag zich eveneens tot notaris benoemd. [2])

Jacob van Reijnsberch, „jegenwoordich thollenaer ofte collecteur van den tholle opte Vaert anders Vreeswijck genaempt," werd notaris te Vianen. [3])

Daar tegenover staat dat Mr. Jan Claesz. Buyes, doctor in de rechten, eveneens het ambt van notaris begeerlijk vond. [4])

* * *

Bij het lezen van de namen van al die vogeltjes van diverse pluimage, die het notariaat hebben uitgeoefend, vraagt men zich af welke de eischen waren, die aan een notaris werden gesteld.

Hoewel wij hierop geen afdoend antwoord kunnen geven, meenen wij toch met zekerheid te kunnen verzekeren dat zij niet buitensporig hoog zijn geweest.

In een werkje over het notariaat uit het begin der 17e eeuw [5]) zegt de schrijver ons: wie het notarisambt

---

1) Commissie 4 April 1559.
2) Commissie 3 Mei 1589.
3) Commissie 15 Januari 1568 (1569).
4) Commissie 15 Juli 1586.
5) Ars notariatus door Jac. Thuys, notaris te Antwerpen, 1628 uitg. Amsterdam 2de dr. 1654. p. 3 e. v. Universiteitsbibliotheek te Leiden.

mocht bekleeden, welke hoedanigheden hij behoorde te bezitten en wie er onherroepelijk van buitengesloten moest blijven.

Hij begint met de laatste categorie.

„Wie notaris mach wesen":

„geen boer oft ackerman,

„geen monnick, canonicken, reguliers etc. en mogen geen notarisen wesen, want alsulcke bij de gemeijne rechten voor doode worden gherekent ende behooren alsulcke hen te bekommeren met den Godtlijcken dienste ende hun niet t'onderwinden met 't gene der Ghemeijnte oft marckt aengaet."

De tijden waren veranderd.

Verder waren buitengesloten: „een heretijck oft ongelovige, want sij geacht worden als gediffameerde, ende dat alle wettelijcke ende gemeijne handelen hun sijn verboden,

„Item totten selven officii en mogen niet ontfangen worden, degene, die mits 't gebreck van hunne vijf sinnen geen volkomen verstant oft kennisse hebben, als sijn: rasende, sotte, blinde ende doove." Een verstandige opvatting. Tegenwoordig komt 't nog wel eens voor, dat een doove als getuige fungeert!

„Item worden daertoe manspersoonen gestelt, want een vrouwe en mach geen notaris wesen, doordien het een openbaer ende mannelijck officie is, van 't welcke de vrouwen worden gheweert". De schrijver schijnt geen feminist te zijn geweest.

„Item raetsheeren noch advocaten en moghen gheen notarissen sijn. Item een eerloos vervalscher oft ongetrouwe en mach geen notaris sijn, want het notarischap is van grooter eere ende weerdicheijt, van 't welcke een die eerloos is wordt afgeweert"

„Hoedanich de notaris behoort te wezen" wordt als volgt omschreven:

„De notaris behoort te zijne rijp van verstande, van goeden name ende fame, van goeden leven ende eerlijcke conversatie, luttel sprekende, wel aenhoorende ende verstaende 't gene voor hem wort gecontracteert, voorsichtich, wijs ende hebbende volkomen kennisse, sulcx dat hij wete t'onderscheijden d'een sake van d'andere, t'onderkennen 't gene de partijen sijn doende, 't gene geveynst is, welcke gerecht is, welcke acten en instrumenten hij mach ontfangen, ende welcke hij behoort te verwerpen, ten welcken fijne hij behoort gheleert te sijn in de rechten, immers middelmatige kennisse te hebben van de rechten, statuyten ende coustumen gemaekt op de contracten, uyterste willen ende andere rechtelijcke solemniteyten.

„Dat iedere notaris zich niet op deze hoedanigheden en deugden mocht beroemen, zullen wij later zien; maar de schrijver gaat nog verder en geeft aan: „Wat saken men aenmercken moet aleer men eenen notaris creeert".

„Degeene die macht hebben notarisen te creeren, behooren t'aenmercken ende toesicht te nemen op de qualiteyt van de persoonen, die tot denselven staet van notaris willen worden gepromoveert, te weten: dat deselve sijn van wettelijcken ende behoorlijcken ouderdom, van goede zeden, manieren, conditiën, gheleert als boven, ende van eerlijcke ende degelijcke ouders.

„Degene, die begeert notaris te wesen, behoort te zijn XXV jaren out, want de jonckheijt totten selven niet wel en voecht ende dat oock de jonghers meer worden gheleijt ende gheregeert door hunne passien dan door redene ende verstant."

(Dit schijnen de wetgevers van onzen tijd ook zoo in te zien, daar den candidaat-notarissen voldoende tijd gelaten wordt om „uitterazen", alvorens zij zich in de praktijk begeven).

„Alsulcke behooren te hebben de geleertheijt boven

vermelt, behooren oock te zijn goede grammatici, opdat sij in de saken, die men in 't Latijn, Fransoys oft andere talen stellen moet, weten mogen de differentie van de spreekwoorden ende deselve talen gerechtichlijcken schicken, in 't welcke vele notarisen hedendaegs sijn te berispen, mits sij niet en weten d'onderwijsinghen ende beghinselen van grammatica ende daeromme doen sij seer qualijcken, die alsulcke persoonen ende ongheleerde totten notarisschappe promoveren, gemerkt het so hoogen schoonen staet ende officie is. Sijnde het gemeyn spreeckwoort niet te vergeefs, 't welck seght, dat beter ware de plaetsen ydel te laten dan de geyten daerinne gestelt".

Onze 16e eeuwsche notarissen zullen wel niet allen aan die eischen hebben voldaan.

Voornamelijk werd gelet op een goede reputatie waarvan het onderzoek waarschijnlijk ook al niet veel verder zal gegaan zijn dan tegenwoordig het bewijs van goed gedrag door het hoofd der gemeente geteekend. De hoofdzaak was verder een weinig kennis van het Latijn en eenige jaren oefening bij een collega.

In de brieven van voorschrijving die de notarissen van Burgemeesters en Schepenen ontvingen, waren dit dan ook de eenige feiten, die werden aangehaald.

In een request van Burgemeester en Schepenen van Oudewater aan het Hof van Holland, verzoeken zij, dat Jacob Bonzer, schepen van deze stad „wesende een eerlijck man van affcompst ende leven, mede genoech ervaren ende in de Latijnsche sprake van jonck op daertoe opgevoedt sijnde", tot notaris mag worden gecreëerd." [1])

---

[1]) Dit request was gegrond op de volgende overweging:
„Burgemeester en Schepenen der stede van Oudewater doen verstaen eenen yegelyck dien t behoort, certificerende voor de rechte waerheydt, dat wij hoochnodich te wesen in onse stede bevonden hebben tot gerieffe van onsen ingesetenen ende oock

Burgemeesters en Schepenen van Leiden bevelen Dirck Pietersz van Egmondt als notaris aan „als van jongs aen hem metter penne geoeffent ende tot noch toe gestadich in dienste van Salomon van der Wuerdt, zijnen oom, (die wel een van de geschicste, bequaemste ende ervarenste onser notarysen es) geweest zijnde, gequalificeert, nut ende bequaem zij, gelijc Uwer Edele doende denzelven onderzoucken zullen mogen bevinden, enz. [1])

't Gerecht van Middelburg beveelt Melchior Caen aan „inwonende poorter, van goede gequalificeerde ouders ende hem oick burgerlijck ende eerbaerlijck dragende." [2])

In Leiden schijnt in 1586 geen enkel notaris geweest

---

de vreemde lieden, die deselve onse stede sijn frequenterende, omme aldaer te trafyckeeren off yet anders te doen oft handelen hebben, een openbaer notarium bij den Hove van Hollant geadmitteert tot d'exercitie in onsen voorss. stede te wonen, naerdien wij ghenen notarium in onse selve stede tegenwoordichlijck hebben wonende, uytgesondert Willem Luytenss. onsen secretaris, diewelcke wel sijn officie van 't secretarisschap te bedienen genoechsaem geoccupeert is, ende daerom tot andere exercitien te minder mach vaceeren".

Missiven en requesten aan het Hof 14 Januari 1584 (1585).

[1]) Missiven en requesten aan het Hof 19 Mei 1584.

[2]) Als voren 18 Juni 1584.

Nog vond ik een aanbeveling van: Burgemeester en Regeerders van Amsterdam. d.d. 15 Januari 1596, verzoekende Hercules Fallet, zoon van Gedeon Fallet, secretaris dier stad, te willen admitteeren „vermits de kennisse die wij hebben van zijne nutheyt ende bequaemheyt als van jongs op ter penne ende in de practycque geoeffent geweest zijnde", en van Burgemeesters en Regeerders van Gouda voor Jan Florisz. de Jager, substituut van den secretaris d.d. 20 Juli 1595 „also ons bekendt is de experientie bij hem vercregen duer dyen hij nu lange jaren, soe in sijn voorss. bedieninge als daer te voren, geoeffent is geweest, midsgaders hoe hij hem altijdt gedragen heeft ende dat hij wel gestudeert heeft in bonis literis enz."

te zijn die Fransch verstond, zooals blijkt uit een request van Burgemeesters en Schepenen aan het Hof: „Ten versoeke van de Walsche of Franchoysche gemeente aldaar in groote meenichte wesende" en „tot vorderinge ende verzekeringhe van henlieder handel ende coopmanschap werd voorgedragen Bertholomeus van Meldart eertijds notaris te Brussel ende zeer naer ghemaechtaelt aan Justus Lipsius." [1])

Bij den handel waren de notarissen ook dikwijls ten nauwste betrokken; o. a. in plaatsen waar de lakenhandel werd uitgeoefend waren zij met het toezicht belast.

Van de gebreken, die door de „tarrameesters" in het laken werden gevonden, moesten zij aanteekening houden in daarvoor bestemde registers.

20 September 1591 vaardigden de Staten-Generaal eene ordonnancie hieromtrent uit, waarbij tevens werd vastgesteld den eed, dien zij op de uitoefening van deze speciale functie moesten afleggen. [2])

In plaatsen waar geen notaris resideerde, was de secretaris er mede belast.

*
* *

Wanneer een notaris een onteerend vonnis achter den rug had werd hem voor altijd het recht ontzegd zijn functie waar te nemen.

Voor zoover ik heb kunnen nagaan is dit in Holland in de 16de eeuw maar tweemaal voorgekomen.

Den eersten keer in 1548 met Mr. Dirck Adriaenz van Crimpen notaris te Gouda en den tweeden keer in 1561 met eenen Cornelis Maertensz. geboren te 's-Gravenhage.

---

1) Missiven en requesten aan het Hof 22 Mei 1586.

2) Groot plakkaatboek dl. I p. 772 e.v.

Wat Mr. Dirck van Crimpen op zijn geweten had is mij niet gebleken; maar zijn admissie als notaris werd hem door het Hof ontnomen omdat hij door het gerecht van Gouda „injuriarum was gecondemneert ende mitsdien infamis was". (Zie bijlage E pag. 387).

Cornelis Maertsz. werd van zijn officie „gepriveert" en tevens voor tien jaren uit Holland gebannen omdat hij zich de weelde had veroorloofd om er twee vrouwen op na te houden en bovendien omgang had gehad met aanhangers van de secte der Anabaptisten. (Zie bijlage F. p. 388).

*
* *

Hoewel ons omtrent den levenswandel van de Haagsche notarissen uit de 16de eeuw niet veel bekend is — de gegevens voor dien tijd zijn zeer schaars — kunnen wij toch van enkele leden van dit gilde het een en ander mededeelen dat tevens een eigenaardig licht op den geest van dien tijd werpt:

In het begin der 16de eeuw leefde in Den Haag heer Jan Willemsz., priester en kapelaan van de St. Anthoniskapel in het Bosch, die tevens een keizerlijke aanstelling als notaris had ontvangen.

Hij werd toegelaten als notaris voor het Hof in 1531 in de plaats van Marcelis van Alendorp.

Heer Jan Willemsz was, behalve priester en notaris, ook nog koster. Eerst van de Hofkapel op het Binnenhof, daarna van de St. Jacobskerk.

Van hem kunnen wij getuigen dat hij was een zeer meêgaand en niet „slagvaardig" en, ten minste op zijn ouden dag, een zeer vroom man.

Omtrent deze eerste eigenschap kan het volgende verhaal dienen:

„Alsoe Neeltgen Gillisdr. op Saterdach voor Kersmisse

(1531), naer noen, gecomen is geweest in de capelle van 't Hof ende aldair bevindende m^r^. Jan, die Coster van deselve capelle; naer dat zij mit hem zekere kijffelicke woerden gehadt hadde, dat zij hem onder zijn kinnebacken geslogen ende hem mitten haire getogen heeft in de sacristie; ende die voorsz. m^r^. Jan daer uijtgaende omme die clocken te luijden dat zij hem noch eens onder zijn kinnebacken slouch etc." [1])

Had m^r^. Jan zich onbehoorlijk jegens haar gedragen, wij weten het niet; maar zeker is het dat hij zich goedig heeft laten afranselen, zonder ook maar een poging tot tegenweer te wagen.

Van zijn vroomheid getuige „de reijsse ende peregrinaitge" die hij reeds op vergevorderden leeftijd naar Jerusalem ondernam.

Was het misschien om een zwakheid zijner jeugd goed te maken — heer Jan had een „natuerlijcke" dochter Maritgen, die later huwde met den biervoerder Huijch Cornelisz. [2]) — of was het louter vroomheid die hem noopte deze groote reis te ondernemen?

Het doet hier weinig ter zake, wij weten alleen dat heer Jan, die tot zijn vertrek rustig met zijn „jonckwijff" (dienstbode) Margaretha Jacobsd^r^. aan de oostzijde van het Spui woonde, in 1565 op reis toog naar het Heilige land.

Voor zijn vertrek had hij bij zijn collega Floris van Coolhem den 25^en^ Maart van dat jaar, [3]) zijn testament laten maken.

De heenreis werd gelukkig volbracht; maar op den terugweg werd hij door de Turken overvallen en gevangen genomen. [4])

[1]) Register der Crimineele Sententien van het Hof 1531. fol. 22 vs.
[2]) Transportboek van den Haag 1568. fol. 10.
[3]) Als voren 1566 fol. 98.
[4]) Als voren fol. 77 vs.

Toen dit onheil, waarschijnlijk door een ander pelgrim uit zijn gezelschap, die had weten te ontkomen, in den Haag bekend was geworden, trachtten zijn vrienden Joachim van Mierop, Cornelis van der Heijden, bode van den Haag en heer Huijch Jansz., priester en memoriemeester van de Parochie of St. Jacobskerk, geld bij elkaar te krijgen voor losgeld.

Zij namen o. a. in 1566 „tot sijn lossinge" 200 Car. gulden op van Baertgen Jacobsd^r^. en 9 gulden van Kathrijn Andriesd^r^. waarvoor haar na overlijden van heer Jan een jaarlijksche rente van 15 stuivers zou worden uitbetaald.

De brave man heeft evenwel van dit losgeld niet geprofiteerd, want voor het geld hem uit zijn gevangenis kon verlossen was hij reeds in „Rodes [1]) in Barbarien ofte Turckiën" overleden. [2])

Een ander notaris, die eerst op het einde der 16^e^ eeuw in functie trad, had niet zoo'n zachtzinnige natuur. Wij hebben hier het oog op Johan Reijnbout Danckaertsz., die, geboren te Brussel, evenals zoovelen zijner landgenooten naar de noordelijke provinciën was uitgeweken. [3])

---

1) Rhodus, Turksch eiland aan de z. w. kust van Klein Azië. Eertijds hoofdzetel der Johanniter Ridders.

2) Transportboek van den Haag 1571 fol. 106.

3) Dezen uitgewekenen was het Hof in den regel gunstig gezind.

„Phillips van Cortewille licentiaet in den rechten ende gepromoveert tot Dolen" zich „langen tijt geoeffent ende geemploijeert hebbende in theoria et praxi" werd op zijn verzoek „omme zijn kost eerlicken te winnen met sijn huysvrou, duerende sijn ballinschap uyt Vlaenderen, plaetse sijnder geboorten, en op recommandatie van Burgemeester en Schepenen van Veere", geadmitteert tot d'exercitie van 't notarisschap omme 't zelve te moegen exerceren ende bedienen over all in de Vereenichde provintien (Holland, Zeeland en West-friesland) 23 Maart 1589.

Eerst had hij den kost gevonden als secretaris van den generaal John Norrits, dien hij 10 jaren had gediend. Het reizen en trekken moede en om beter in het onderhoud van zijn „huysfrouw ende zes cleyne kinderen” te kunnen voorzien, had hij in 1592 het Hof verzocht om te mogen bedienen „d'officie van openbaer notaris oft tabellioen”.

Dit verzoek werd hem toegestaan.

Hij vestigde zich in de Poten en verkreeg van de Rekenkamer toestemming om aan de zuidzijde van het Binnenhof op zijn kosten een comptoir te doen opmaecken, alleenlijck van de lengte van 14 ofte 16 voeten neffens den nieuwen winckel van den goutsmit. [1])

Dezelfde vergunning werd 7 October 1591 op recommandatie van Schout en Burgemeesters van Nieuwervaart verleend aan: „Mr. Guillaume de Vos licentiaet in de rechten”, die „volgende sijne briefven van promotie up den 15den Aprilis 1569 notarius imperialis gecreert is geweest ende oock ter exercitie van dien geadmitteert up den 18 derselver maendt bij mijn Edele Heeren van den Raede in Vlaenderen naer uutwijsen die principale briefven daervan sijnde.

In zijn request aan het Hof verklaart hij nog „tot goeder naem en faem” bekend te staan en „uyt den lande van Vlaenderen (plaetse zijnde geboorte) religionis causa gevlucht” te zijn, „hem errewaerts over getransporteert” hebbende, en ver„latende ende abandonnerende alle sijne schoone goederen”.

3de Memoriaal Mr. Pieter Hanneman fol. 16 en 239.

1) 4de Boek van de Appointementen van de Rekenkamer 1592 fol. 203 vs.

2de Memoriaal van allerhande zaken fol. 345.

In 1600 had hij zich nogmaals in een request tot de Rekenkamer gewend, zich beklagende „dat het dack van zijn comptoir, staende alhyer op 't Binnenhoff, seer ondicht is, veroorsaeckende dat hij in 't selve bij slachregen ende onweder hem qualycken kan behelpen”. Hij verkreeg op zijn verzoek consent „om 't selve comptoir op te mochen halen op den voet als Mr. Jan Causenszoon enz. 11 September 1600. Register der Appointementen. fol. 335.

Deze notaris Danckaert, wiens signalement in 1616 luidde: „oudachtich van jaeren, bruyn van haer, hebbende een spits baerdeken", zat in Februari 1616 ten huize van Coolhaas op het Buitenhof „een waterken" te gebruiken. Aldaar raakte hij in twistgesprek met Boudewijn van Rietwijck en diens neef Willem van Veen over de kerkelijke geschillen en over den politieken toestand van het land. Zulke gesprekken waren toen aan de orde van den dag.

Danckaert, die zeer anti-Paapsch gezind en de contra-Remonstrantsche partij toegedaan was, liet zich zeer heftig uit over Uyttenbogaart, zeggende: dat hij „veel twists in 't lant maeckte" en „dat hij Uyttenbogaerts hoet eens afgesmeeten hadde" en dat er niet veel aan verbeurd zou zijn geweest indien hij hem zijn hoofd eveneens zou hebben „afgesmeeten".

Verder zei hij „dat hij 't met „Oraengien" hieldt, maer dat eenige van de heeren Staten *met de goude stock gestreecken waeren* en o. a. dat de griffier Aerssen wel 40000 pistoletten van de andere zijde ontvangen had".

Hier doelde hij blijkbaar op de geruchten die in omloop waren dat vele leden van Oldenbarnevelt's partij, en deze zelf incluis, waren omgekocht.

Hoewel deze „seditieuse ende schandaleuse propoosten", zeer tot nadeel waren van de eere van eenige heeren van de regieringe, schijnt hij niet te zijn achtervolgd. [1])

Danckaert, die zich notaris van den Prins noemde, stond blijkbaar onder hooge protectie.

Die eigenaardige uitdrukking van met den gouden stok gestreken te zijn had hij nog eens gebezigd.

Onze praatzieke notaris schijnt op zijn ouden dag niet geheel en al drankvrij te zijn geweest, wat niet te

[1]) Inventaris Holland n°. 1363 c.

verwonderen is wanneer wij weten dat hij er — merkwaardig genoeg — een tapperij op na hield. [1])

Eens op een middag — het was den 16den Februari 1617 — „droncken ende gealtereert zijnde", was hij den raadsheer Van Loon op het Binnenhof te gemoet geloopen, en had hem „sonder eenige reverentie te doen off zijn hoet aff te nemen" zeer onbehoorlijk aangesproken en hem onder allerlei bedreigingen ook beschuldigd van met den gouden stock gestreecken te zijn".

En van hem scheidende had hij hem nog toegeroepen: „papou, papoumaer". [2])

Den volgenden dag scheen hij wederom niet al te frisch te zijn geweest, want 's middags op het Binnenhof heen en weer loopende, had hij tegen enkele voorbijgangers politieke betoogen gericht en tegen verschillende personen gezegd: „datter veel al gestreelt waeren ende onder anderen dat den advocaet van 't lant ontfangen hadde 120000 ducaten, daerop nyet een aesken te licht was".

„Zijn compeer Aertss zou gehad hebben 50000 ducaten ende zijn goevaerken [3]) eenen diamant van 10000 guldens" [4]).

Verder beweerde hij dat de pensionaris van Dordrecht Johan Berck [5]) 30000 ducaten ontvangen had, terwijl de

---

[1]) In 1609 werd hem door de Rekenkamer vergunning verleend om een loterij te houden.
In 1613 voerde hij een proces tegen Nicolaas de Morbaix.

[2]) Crimineele Papieren van het Hof 1617 n°. 7.

[3]) Waarschijnlijk had hij het oog op Franchois van Aerssen, heer van Sommelsdijk en op diens vader Cornelis van Aerssen heer van Spijk, griffier van de Staten Generaal.

[4]) Van der Aa, biographisch Woordenboek, dl. I, p. 33. Van der Aa, Vaderl. Historie, dl. IX, p. 272 en 273.

[5]) Zie Van Balen: Beschrijving van Dordrecht, dl. II, p. 945.

raadsheer Van Loon [1]) ook al (met den gouden stok) gestreeld zou zijn geweest.

De oude man had de klok hooren luiden.

Eenigen tijd later de „groote zaal" binnen gaande, had hij ontmoet den advocaat Noordingen [2]) en Cornelis van Beest — een eerzaam burger uit Delft — die daar zamen liepen te wandelen.

Beide personen hadden weldra de aandacht van Danckaert getrokken.

Tegen Van Beest, wien hij eenige liefelijkheden tegen het hoofd had geworpen, had hij o. a. verschillende malen gezegd: „salve pater" en Van Noordingen had hij uitgemaakt voor „papist".

Weer naar buiten gaande was hij in de poort van het Hof den Procureur-generaal tegen gekomen en in zijn dronkenschap had hij zich niet ontzien om hem aan te spreken, terwijl hij hem bovendien achter zijn rug „de guych naer gesteecken" [3]) had.

Op Uyttenbogaart scheen hij bijzonder gebeten te zijn. Den 1sten Maart 1610 was hij te zijnen huize gekomen en had hem daar zonder oorzaak uitgemaakt voor: „schelm, woukeraar, banquerouttier, uytgebannen uit Utreght, landverrader", enz. enz. Hij had hem tevens verweten dat hij dagelijks kwam bij Oldenbarnevelt en Aarssen „die mede schelmen en landverraders waren".

Uyttenbogaart had hierop een klacht ingediend bij den fiscaal van 't Hof. Een onderzoek werd ingesteld en den

---

1) Gijsbrecht van Loon, 1ste raad van Prins Maurits en raad ordinaris van den Raad van Brabant. Protocol van den notaris Lenert Ketting 1611, fol. 43. Tr. 1615, fol. 166 vs.

2) Mr. Jan van Noordingen, sinds 9 Juni 1606 advocaat voor het Hof.

3) Iemand de guich naar steeken = de tong achter iemand uitsteeken. Woordenboek der Ned. taal.

Procureur-generaal werd gelast onzen lastigen notaris gevangen te nemen en beslag te doen leggen op zijn goederen. [1])

De zaak schijnt evenwel weer van hoogerhand te zijn gesust, want een vonnis werd in deze evenmin gewezen.

Een andere notaris van wiens particuliere leven een en ander tot ons gekomen is, was Cornelis Cools.

Deze was, evenals Danckaert, uit de zuidelijke Nederlanden afkomstig. Hij was eerst notaris en procureur geweest voor den Hoogen Raad te Mechelen en had zich daarna in de noordelijke provinciën gevestigd.

Cools was gehuwd en hij wist het, want zijn echtvriendin had hem veel kinderen, maar weinig levensgeluk geschonken. Mevrouw Cools behoorende tot het ras der booze vrouwen, had op allerlei wijzen getracht haar man te blameeren.

Toen het eindelijk de spiegaten uitliep, beklaagde de brave man zich in 1583 in een request aan het Hof dat zijn huisvrouw, die hij „met 10 ende 11 levende kinderen zoo loflijk onderhouden heeft en van wie hij in 18 jaren maar 10 daalders 's jaars genoten heeft", hem „nyet alleenlijck in zijnen ouderdom was verlatende ende abandonnerende, maar hem alle middelen van leven poogende te intercipieren, zoo zij nu mede onlancx in Vriesland gedaen heeft" en trachte zelfs hem „notaris ende autenticq persoon wesende, infame ende eerloos te maken." [2])

Wat mevrouw Cools in Friesland voor schelmstuk uitgevoerd heeft is mij niet gebleken, maar van haar echtvriend weten wij dat hij er later in den Haag een extra duitje bijverdiende door aan de Burgemeesters de nieuw-

[1]) Missiven en requesten aan het Hof 1610.

[2]) Als voren 1583.

maren zoo uit Frankrijk als elders te bezorgen. (Zie pag. 322.)

Een ander Haagsch notaris, die rijk met kinderen maar slecht met aardsche middelen gezegend was, is Joseph van Meerhout.

Deze verzocht in 1596 aan de Rekenkamer om „op 't Buijtenhoff aen de muyr van het Valckenhuys een huysken [1]) tzijnre costen te moegen timmeren ende doen maecken, omme hem, zijne huysvrouwe ende kinderen daerinne te moeghen behelpen." Hij had tot nu toe van de Regeerders van den Haag in huur gehad twee voorkamers in 't Jacopinenklooster [2]) in 't Voorhout.

Toen dit perceeltje was verkocht en door de koopers zelf in gebruik zou worden genomen moest hij naar een andere woning omzien.

Daar hij niet wist waar hij met zijn huisvrouw en zeven kinderen „in deesen dieren ende benauden tijt" moest blijven en „oock die huijshuijer over al soe dier valt als die over menighe jaeren ghedaen heeft" was zijn eenige toevlucht geweest een request aan de Rekenkamer.

Hij grondde zijn verzoek vooral hierop: dat hij „over die 17 jaeren als clerck in de Leencaemere van Hollant ghedient (sonder eenighe gaegen te ghenieten) ende oock over die 12 jaeren als clerck in de grieffe van den Hove van Hollant om een cleyn loon gheschreven heeft, welcke twee plaetsen hij alsnoch sulcxs is bedienende." Bovendien voegde hij er aan toe is „men wel ghewoonelick alle ouden dienaeren voor andere te prefereren."

---

1) Zijn weduwe Ariaentgen Willemsdr. verkoopt dit perceel den 17den Mei 1636 op voorwaarde dat zij levenslang mag blijven wonen op de bovenvoorkamer en op het kleine kamertje daarachter en dat haar dochter Marie Jozefs of eene andere nog een jaar bij haar mag blijven inwonen. Tr. fol 579 vs.

2) Rekening van den Tresorier van den Haag 1590/91 fol. 26.

Voorzeker een goede oude Hollandsche gewoonte.

Zijn verzoek werd dan ook bij appointement van den 19 Augustus 1596 toegestaan. [1])

Een bekende Haagsche figuur en tevens een sieraad van de betrekking, die hij bekleedde, was Jan Purtijck Evertsz., die in 1546 commissie als notaris ontving.

In hetzelfde jaar werd hij benoemd tot secretaris van het Hof van Holland, welke belangrijke functie hij omtrent 40 jaren met de grootste nauwgezetheid en ijver vervulde.

Na 1572 werden de meeste commissies en acten, door den Prins van Oranje gegeven, mede door hem onderteekend.

Zijn zoon Jan Purtijck volgde hem als secretaris op.

Toen hij in 1584 benoemd werd tot weesvader van den Haag, verontschuldigde hij zich om de navolgende redenen: „Overmits hij nu over die 66 jaeren oudt zijnde, met verscheyden gebreecken des ouderdoms als in 't gesichte ende andere bij den Here almachtige gevisiteert werdt ende byzonderlyck (zoo een yegelicke notoor is) sulcke vercrenckinge ende debilitie in zijn eene voet lijdende is, dat hij op een handtstock nyet sonder grote pijne ende weedom sijnen ganck zeer quaelick gebruycken mach, twelck hij soe veel te min soude connen gedoen des wynters ende op andere tempeestige tijden, waerdeur hij d'affairen van de voorss. dienst (die ten contoire in 't weeshuys vallen) nyet en soude moegen voldoen." [2])

*
* *

Onder de 60 notarissen, die in de 16de eeuw commissie ontvingen om in den Haag praktijk uitteoefenen waren 14 geestelijken.

---

[1]) 5de Boek van alderhande appointementen etc. fol. 81. 3de Memoriaal van allerhande zaken. (No. 37) fol. 278 vs.

[2]) Missiven en requesten aan het Hof.

De laatste die voor het Hof werd toegelaten, was heer Floris van Coolhem, kapelaan van het St. Barbara gilde, priester en vicaris van de St. Jacobskerk in Juni 1567. Hij noemt zich in notarieele acten „priester ende notaris van den provisoer en den deken van de jurisdictie van Delfland."

Eenige dagen voor zijn aanstelling als notaris had hij nog den Bisschop van Utrecht als kapelaan geassisteerd in 't wijden van het hoogaltaar, waarvoor hij 10 schellingen ontvangen had. [1])

Verschillende notarissen hebben meer of minder belangrijke functiën bekleed bij het Hof, hetzij als secretaris, griffier, substituut-griffier, klerk of deurwaarder.

Ook onder de leden van de Vroedschap en in dienst van de gemeente worden notarissen genoemd.

Jan Wolff was o. a. tresorier en Jacob van Dorp vele jaren vroedschap, schepen en burgemeester. De notaris Lenaert Ketting was eveneens raad en later ook Burgemeester van den Haag. Deze woonde bij de Markt in het huis genaamd „de Vergulde schrijvende hant", waarschijnlijk uitkomende in de St. Pieter of Gortstraat op de hoogte van de tegenwoordige Kettingstraat, welke straat aan hem haar naam ontleende.

*
* *

Ten slotte nog een enkel woord over de acten.

De notarissen schreven de acten oorspronkelijk in het Latijn. Eerst in de 15de eeuw werden deze meerendeels in de landstaal gesteld en behielden slechts het begin en slot of alleen het onderschrift in het Latijn. [2])

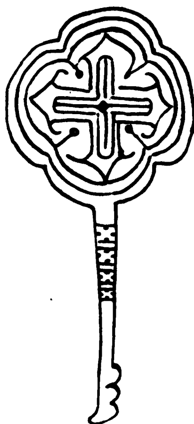
[1]) M. G. Wildeman. Aanteekeningen uit de Rentmeestersrekeningen der Groote of St. Jacobskerk. p. 128.

[2]) Zie het testament van heer Cornelis Deym 6 Maart 1550. Bijlage G.

Die acten werden geschreven op perkament.

Behalve de onderteekening plaatsten de notarissen onderaan de acte een merk of teeken, dikwijls versierd met een kruis. Zij noemden dit hun signum solitum, gewone signature, merk, notarieel teeken enz.

Ieder notaris had een eigen teeken. Deze eenigszins kabbalistische figuren waren dikwijls zeer ingewikkeld.

Mr. Nanninga Uitterdijk geeft in de Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis [1]) eene merkwaardige verzameling notarismerken, die door hem in het Kamper archief werden gevonden. Eenige merken van Haagsche notarissen uit de 16e eeuw staan hier op ware grootte afgebeeld op pag. 342, 353, 355, 361, 371, 373 en 396. [2])

Het notarismerk dat hier is opgenomen vond ik op een charter van 1300 dat door notaris Gerard Dirksz. van Renen is onderteekend. [3])

Later gebruikten zij ook wel hun familiewapen of schreven onder het notarismerk hun naam of hun initialen.

Een spreuk of een devies onder het merk kwam eveneens veelvuldig voor.

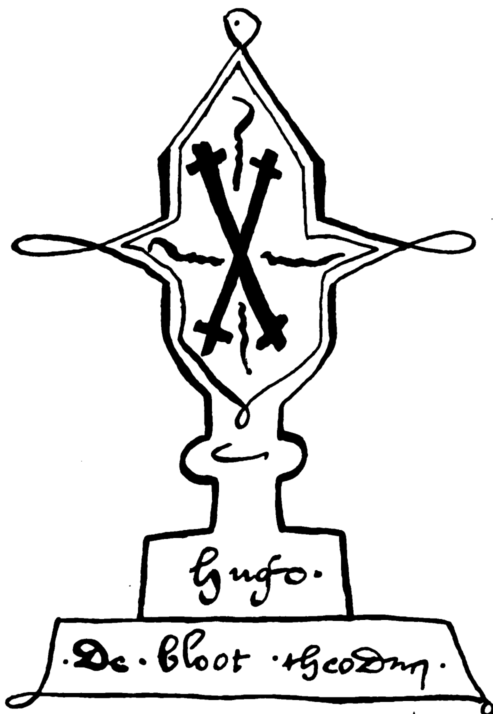
Oorspronkelijk was het klein notaris-cachet of vignet met de pen geteekend; volgens Van der Schelling [4]) waren

1) 2e afd. 12e stuk p. 55—67.

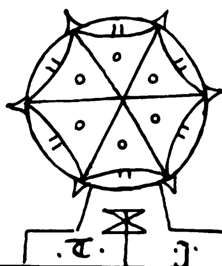
2) Bij S. Koopmans: Het Notariaat in Friesland vóór 1811, staat het eigenaardig merk afgebeeld van notaris Nicolaas Cleuting 1564 p. 74. Zie ook bij v. d. Schelling.

3) Charters der abdij Leeuwenhorst. R. A.

4) Historie van het Notarisschap. Rotterdam 1745. p. 195 e. v.

flo . de . dam

de notarissen gewoon na 1585 het in was af te drukken, terwijl zij op het einde der 16de eeuw een groot zegel gebruikten, waarschijnlijk in palmhout gesneden en met inkt op het papier gedrukt.

De andere merken zijn van notarissen, die in de laatste helft der 15e en begin der 16e eeuw vele acten te 's-Gravenhage hebben gepasseerd.

Van de protocollen waarin de notarissen de minuten der acten moesten inschrijven, is, voor zoover mij bekend is, uit de 16de eeuw — wat den Haag betreft — geen enkel bewaard gebleven.

Van de Haagsche notarissen, die in de 16e eeuw hun aanstelling ontvangen hebben, zijn mij maar enkele protocollen bekend. Eén van notaris Augustijn Turck die 2 Maart 1600 acte van admissie ontving en vier van voornoemden notaris Lenaert Ketting.

Het protocol van Augustijn Turck berust op 't oogenblik nog in het rechterlijk archief van 's-Gravenhage en loopt van 13 Maart 1600 tot November 1605.

Het blijkt dat hij in die jaren 151 acten heeft gepasseerd. [1]) Het zijn meerendeels acten van procuratie, insinuatie, borgtocht, verhuur en verklaringen om eventueel in proceszaken te kunnen gebruiken benevens inventarissen van boedels.

Welk zijn tarief was heb ik niet kunnen nasporen; alleen is mij uit een inventaris, voorkomende in zijn protocol, gebleken, dat hij voor het maken van een testament voor

---

[1])

13 Maart — 24 December 1600	41	acten.
6 Januari — 24 December 1601	39	„
15 Februari — 2 September 1602	11	„
28 en 29 Juli 1603	2	„
3 Juni — 27 December 1604	10	„
12 Januari — 1 November 1605	48	„
	151	acten.

Magdalena Jacobsd^r^. huisvrouw van Heijndrick Cornelisz. slootmaecker in de Molenstraat 3 Karolus gulden in rekening bracht.

Turck was de notaris van de erfgenamen van den bekenden Jhr. Arent van Dorp; een groot gedeelte van de acten, die door hem zijn gepasseerd, hebben op dien boedel betrekking.

De protocollen van Lenaert Ketting, berustende onder de notarieele archieven — thans bewaard wordende in het nieuwe dépôtgebouw van het Rijksarchief — loopen over de jaren 1601—1607, 1611—1615 en eenige losse katerns, die onvolledig zijn over 1616—1628, 1631 en 1635.

In deze protocollen zijn alleen aangeteekend de testamenten en huwelijksvoorwaarden. Er blijkt uit dat Ketting een drukke en deftige praktijk had.

Onder Bijlage H heb ik een lijst opgenomen van de voornaamste personen die in genoemde jaren voor hem een testament of huwelijksvoorwaarde hebben verleden.

Als getuigen werden meestal genomen in de omgeving van den notaris wonende kleine burgers die een penningske daarmee verdienden, evenals heden nog het geval is.

Bij een acte, verleden in 1562 voor den notaris Dirck van Woerden, worden als getuigen genoemd Jaspar Dircxsz. cleermaker en Gerijt Pietersz., speldemaicker; bij notaris Herman Proost waren het Jan van der Cappellen, deurwaarder en Joost Adriaensz., koster van de St. Jacobskerk. Beiden woonden in zijn onmiddellijke omgeving. Bij Govert van Rijswijk waren o. a. in 1582 getuigen: Hans Kremer en Hans Brugge „scrijver van de guarde van de Excellentie van de Prince van Orangne."

Een enkele maal vinden wij ook een toekomstig notaris, die zich in de praktijk oefende onder de getuigen genoemd o. a. bij den notaris van der Wijck te Delft

treedt in 1591 als getuige op Pieter Ketting [1]) die een jaar later als notaris werd toegelaten.

Wanneer voor hooggeplaatste personen een acte werd verleden zijn ook de getuigen uit een anderen kring genomen.

Toen Gijsbrecht Boyens, priester en notaris bij den Rade des Keizers in Brabant in 1558 een acte passeerde te 's-Hertogenbosch ten huize van Anna van Berghen, gravin van Aremberg, was o. a. getuige mr. Pieter van den Dijcke „doctoer in medecinen". [2])

Een acte verleden ten huize van Vrouwe Eleonora van Egmont in hare woning in het Voorhout door den notaris Dirck van Noye [Noyée] in 1582, geschiedde ter presentie van mr. Jan Wagewijns, secretaris van 't Hof en Christoffel Ondaert, ontvanger van de goederen van den huize van Egmont in Vlaanderen.

In de 17de eeuw hielden enkele notarissen hun kantoren buitenshuis op het Binnen- of Buitenhof, waarschijnlijk ten gerieve van de buitenlui.

In de 16de eeuw vindt men hier ook een paar voorbeelden van.

Nicolaas Caron verkreeg in 1585 van de Rekenkamer consent om te zijnen koste „een houten huysken te mogen doen timmeren op de plaats waer Caerle de Moor dat gehad heeft achter de Borreput op 't Binnenhof genaamd het Leeuken". [3])

Met ingang van Mei van het volgende jaar werd hem verhuurd het „assayhuyske" staande op het Binnenhof aan de zuidzijde van de Saele naast de poort of galerij daarnevens. [4])

1) Transportboek van Rijswijk 1591 fol. 146 vs.
2) Transportboek van den Haag 1560 fol. 28 vs.
3) 3de Boek van alderhande Appointementen 1585 fol. 57.
4) Register als voren 1588 fol. 192 vs.

Johan Danckaerts, wonende in de Poten, had in 1596 zijn kantoor eveneens op het Binnenhof gevestigd.

*
* *

De lijst van de Haagsche notarissen, die hierachter volgt, heb ik samengesteld, zooals ik reeds heb medegedeeld, uit het register van het Hof waarin de namen der notarissen, die bij het Hof werden toegelaten, achtereenvolgens werden ingeschreven. De bijzonderheden, die ik er bij heb kunnen noteeren, zijn meerendeels geput uit de registers van overdrachten van huizen en landen, de zoogenaamde Transportboeken van den Haag, en de registers van schuldrentebrieven, in de lijst verkort aangeduid als Tr. Andere bronnen, die door mij werden geraadpleegd, staan als noot vermeld.

Aan het slot volgen nog de namen van eenige notarissen, die in den Haag praktijk hebben uitgeoefend, zonder dat zij daartoe een speciale vergunning van het Hof hadden gekregen.

Indien men door het Hof als notaris was toegelaten, schijnt men over het geheele gebied van dit college de praktijk te hebben mogen uitoefenen, en waren de acten, ondanks het plakkaat van Keizer Karel waaruit men het tegendeel zou vermoeden, geldig. [1])

Het kwam trouwens ook wel voor, dat aan een notaris speciale vergunning werd verleend om in alle plaatsen

---

[1] Erasmus van Brederode, die 10 September 1575 als notaris te Alkmaar of Enkhuizen was toegelaten, passeert o. a. den 22sten September 1592 een testament van Johan van Oldenbarnevelt en Maria van Utrecht ten huize van de comparanten in de Spuistraat.

Tegenwoordig is het den notaris verboden buiten zijn ressort zijn ambtsbediening uit te oefenen.

in Holland en Zeeland acten te mogen passeeren. (Zie bijlage I. p. 410).

Deze inleiding is natuurlijk slechts te beschouwen als een kleine bijdrage tot de geschiedenis van het notariaat in de provincie Holland in de 16e eeuw, waarvan weinig bekend is.

Moge een meer bevoegde hand dit onderwerp eens grondiger bestudeeren. Bouwstoffen zijn in de archieven ruimschoots voorhanden.

TH. MORREN.

ALPHABETISCHE LIJST DER NOTARISSEN
1525—1600.

---

1. Frans Aerntsz.
7 December 1566.
gecreëerd door Dr. Johan Drolshagen.

2. Mr. Marcelis van Alendorp 1525—1531.
24 October 1525.

3. Claes Arntsz.
2 December 1531.
in de plaats van Adriaan Zuyermont.

4. heer Laurens Baerntsz., priester.
25 April 1544.
in de plaats van Anthonis Egberts.

5. Willem Benninck [1])
10 Maart 1598.

Zoon van Adriaan Benninck Matthijsz. secretaris van Den Haag en substituut van den baljuw en van Alijd Plumeon, dochter van Jan Plumeon eveneens secretaris van Den Haag.

Gehuwd met de dochter van Willem Pauwelsz. van Toornvliet en Pietertgen Jansd[r]. wonende te Leiden. Tr. 1606 fol. 243 en 1614 fol. 7.

---

1) Hij koopt 15 Aug. 1606 een huis en erf in den Ouden Raam, (Raamstraat) welk perceel hij den 3 Mei 1610 wederom verkoopt. Tr.

Hij heeft twee broers en ééne zuster: Tr. 1593. f. 90 vs.

Matthijs Benninck, die zijn vader in 1574 als secretaris van den Haag opvolgt [1]) gehuwd met Alijt van Cuyl Jansdr. Tr. 1580 fol. 72.

Balthasar Benninck, gehuwd met Aertgen Jansdr. weduwe van den hopman Cornelis Keerom. Tr. 1595 fol. 170 vs.

Maria Benninck, gehuwd met Antonis Kievit.

6. Mr. Andries Beyersz.

priester van Amsterdam, wonende alhier.

5 Februari 1537.

in de plaats van Mr. Claes Cuyp.

7. Willem Bom.

26 October 1583.

burger van Delft, wonende alhier.

Zoon van Jan Bom [2]).

Hij koopt in 1587 het huis genaamd „De vergulde Aernt" aan de nz. van de Spuistraat. Tr. fol. 101. Zijn weduwe was in 1594 hertrouwd met Willem van Heemskerck Allertsz. [3]) Tr. fol. 31 vs.

8. Dirck Boot. [4])

Juli 1598.

Verkrijgt zijn admissie op recommandatie van de Hoofdingelanden van de Sype.

---

1) Hij sterft 6 Mei 1612. De Riemer 1739. 2e dl. p. 183.

2) Jan Jansz. Bom, notaris te Delft. Commissie 26 Maart 1577.

3) Deze verkoopt het huis „De Vergulde Aernt" den 6en Nov. 1609 aan Pouwels Willemsz. van Thoornvliet (zoon van voornoemden Willem van Toornvliet, zie pag. 348) waard in „den Toelast" te Leiden. Tr. fol. 286.

4) Dirk Boot, procureur van het Hof van Holland, koopt 14 Januari 1610 een huis en erf in de Houtstraat. Tr. fol. 14.

9. Jacob Boot.

5 Augustus 1600.

wonende alhier.

Gehuwd met Machtelt Goudt, dochter van Dammas Goudt Cornelisz, burgemeester van den Haag en waard in de herberg „'t Hoeffijser" in 't Noordeinde en van Neeltgen van Colster Heyndricxd^{r}., Tr. 1570, fol. 22. vs.

10. Pieter van der Borch (of Burch).

20 Juli 1564.

Gecreëerd bij Cornelis van Mierop.

Hij was klerk van den griffier van het Hof mr. Bartholt Ernst, op wiens recommandatie hij werd toegelaten. Bij de komst der Spanjaarden week hij naar Utrecht uit, trad aldaar in het huwelijk en keerde in 1579 naar den Haag terug.

Door het Hof werd hem den 24^{en} Juli van dat jaar opnieuw acte verleend om de practijk in Holland uitteoefenen. (Zie Bijlage J., pag. 411)

11. Cornelis de Bruyn. [1])

1 April 1591.

12. Mr. Cornelis van der Capellen [2]) **(of de Capella)**

24 October 1525.

---

1) Mr. Cornelis de Bruyn, advocaat voor het Hof van Holland, koopt 13 Mei 1617 een huis in de Nieuwe Raamstraat Tr. fol. 85.

2) „Alsoe Mr. Cornelis van der Cappella, procureur postulant voor den Hove van Hollant, bekent heeft, dat hij sonder last en bevel te hebben van den Procureur-generaal van den zelfden Hove, mitsgaders van den bailliu van den Hage ende de fiscalen van den bisschop van Utrecht, op heurluyden name nochtans gemaect heeft zeeckere requeste tenderende omme bij den substituyt van den Procureur-generaal geapprehendeert te hebben eenen coman (koopman) Evert met sijn huysvrou, die nae luyden de voorss. requeste een verloopen nonne soude wesen, houdende de voorschreven requeste veel injurieuse

Hij komt vóór 1525 reeds in den Haag voor als keizerlijk en apostolisch notaris en tevens als notaris van de kapel op het Binnenhof.

Zie zijn merk met spreuk onder het testament van Cornelis Deijm 6 Maart 1550 pag. 396.

Gehuwd met Maritgen Jacob Beijersd^r. Tr. 1562, fol. 93.

Kinderen: Tr. 1578, fol. 6.

Pieter de Cappella (die volgt). [1])

Geertruyt gehuwd met Jan Vos, procureur voor 't Hof. Tr. 1568, fol. 86 vs.

Aechte (Agatha) gehuwd met Adriaan Elhout (of Eelhout) Pietersz. van Antwerpen. Tr. 1580, fol. 68.

Annetje, gehuwd met ....? [2])

Lijsbeth. [3])

Hij woont eerst aan de z.z. van de Hooge Nieuwstraat, het tweede huis om den hoek, naast zijn

---

feijten jegens den voorschreven coman Evert ende sijn voorschreven huysvrou ende meer andere; ende den zelfden Hove gebleken is dat den voorschreven Mr. Cornelis de Capella dezelffde requeste gepresenteert ende overgegeven heeft om van den voorschreven Hove te obtineren de voorss. provisie 't welk een sake es van quaede exemple etc. Soe heeft 't voorsz. Hof met rijpe deliberatie etc. verclaert dat de voorss. Mr. Cornelis betalen zal tot proffijte van der Co. Majesteyt, in handen van den Rentmeester van de exploiten de somme van 50 kar. gulden. 4 October 1546." Register der Crimineele Sententiën van het Hof 1538—1562 fol. 193.

Of deze procureur en de notaris dezelfde persoon is heb ik niet kunnen nagaan.

1) In 1601 heeft Pieter met zijn beide zusters Geertruit en Aechte een geschil over de erfenis van Barbara Jacobsdr. weduwe Lenaert Ysbrantsz. Protocol van den notaris Turck fol. 75 (zie pag. 343).

2) Annetje de Cappella was in 1577 reeds overleden, nalatende één kind.

3) Lijsbeth woont volgens een acte berustende in het Archief van het Heilige Geesthofje in 1589 in het Voorhout.

schoonzoon Jan Vos, daarna aan de w.z. van het Noordeinde, [1]) en ten slotte in de Wagenstraat over de St.-Anthonisbrug.

13. **Pieter van der Capellen (of de Capella)** zoon van den voorgaande.

10 November 1563,

„gecreëerd bij Nicolaas van Assendelft, duer nominatie ende recommandatie van den Deken ende Capitularen van Sinte Marien Pallayse up 't Hoff alhier."

Hij was tevens procureur van 't Hof. Tr. 1568, fol. 86 vs.

Hij woont eerst in het huis van zijn vader in de Hooge Nieuwstraat en daarna in de Wagenstraat in de woning die zijn vader eveneens had bewoond. Tr. 1591 fol. 90.

14. **heer Floris van Coolhem.**

27 Juni 1567,

gecreëerd bij Willem Bertelmeeusz,

geboren te 's-Gravenhage, zoon van Mr. Andries van Coolhem, organist van de St. Jacobskerk en Clementia Anthonisdr. Tr. 1578 fol. 77 vs.

Hij was „priester ende notaris van den provisoer en deken van de Jurisdictie van Delfland."

Kapelaan van het St. Barbaragilde [2]) Tr. 1565 fol. 24 vs.

„Claingeris van 't gemeen coffer van de charteren

---

[1]) Hij verkoopt dit huis in 1562 aan Mr. Willem de Cocq. Tr. fol. 93.

[2]) Betaald „hr. Florys van Coelhem van dat hij den Bisschop van Utrecht in 't wijen van 't hoechoutaer als Capelaen gedient heeft," 10 sch. 22 Juni 1567. M. G. Wildeman. Aanteekeningen uit de rentmeestersrekeningen der St. Jacobskerk p. 128.

ende brieven van de Memorie in den Haag". Tr. 1571, fol. 105 vs.

Rentmeester en vicarius van de St. Jacobskerk. [1]) Tr. 1569 fol. 47.

Merk van den notaris Floris van Coolhem.

Hij heeft twee broers en vier zusters:

Heynrick van Coolhem.

Jan van Coolhem [2]) eerst schout van Naaldwijk en Honsholredijk, gehuwd met Neelken Adriaensdr. wed. Jan Adriaenszn. [3]), wonende in het huis genaamd „de Zwan"; vertrekt daarna naar Amsterdam en treedt

[1]) Betaald „hr. Floris voor 't scrijven van vier registers voor de kercke om vuer te stellen den daechlixen ontfanck ende utgeven, 4 pond. 30 November 1559", als voren p. 152.

[2]) Clara Huygendr, wede. Claes Jansz. van Coolhem, transporteert aan Andries 't Hofland haar zwager Tr. 1600 fol. 28.

[3]) Transportboek van Naaldwijk R. A. 1560 fol. 28.

voor de tweede maal in het huwelijk met Machtelt Aerntsdr., geboren te Delft. [1])

Magdalena, gehuwd met Cornelis Beuckelaer.

Maryken, gehuwd met Nicolaas Grebber.

Lijsbeth, eerst gehuwd met Cornelis Corvinck, secretaris van Naaldwijk, en daarna met Lodewijk de Knebbere (of Knibbere) Franszn. [2])

Cecilia. [3])

15. Cornelis Cools.

28 October 1591,

afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden [4]) was eerst Keizerlijk notaris en procureur voor den Hoogen Raad te Mechelen.

Toen hij in 1591 als notaris voor het Hof werd toegelaten had hij reeds ± 38 jaren de praktijk uitgeoefend.

Hij was gehuwd en had 11 kinderen. (Zie pag. 337).

In 1590 en volgende jaren bezorgde hij aan Burgemeesters van den Haag de Nieuwmaren. [5])

---

1) Transportboek van Naaldwijk. R. A., 1565 fol. 5., 1566 fol. 138 en 1568 fol 41 vs.

2) Als voren, 1580 fol. 94.

3) Als voren, 1578 fol. 77 vs.

4) In het register der Crimineele Sententiën van 1551 worden genoemd: de broeders Joost, Lieven en Maerten Cools van Gent fol 274 vs.

5) Betaelt Cornelis Cools uytsaecke dat hij den Burgemeesters heeft gelevert seeckere nyeumaren, zoe uuyt Vranckrijck als anders, den tijt van een jaer 12 pond. Tresoriersrekening van den Haag, 1591/92 fol. 132 e.v.

Betaelt Cornelis Cools de somme van 12 pond utsaecke van een halff jaer weeckelicken aan Burgemeesters gelevert te hebben de nyeuwmaren van de comptoiren van Amsterdam. Als voren 1599 fol. 163 vs.

Een van zijn dochters volgde hem hierin op. Zij bezorgde o. a. nouvelles aan de regeering van Dordrecht. [1])

16. Mr. Thomas Corneliszn.

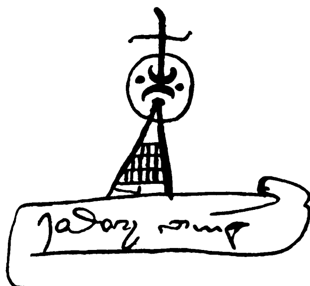
2 December 1544,

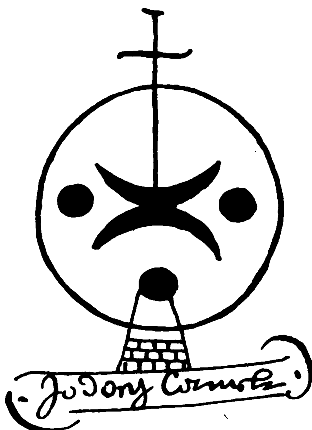
geboren te Poortvliet.

17. Mr. Joest Corvinck. [2]).

24 October 1525,

„priester, pater ende confessoer van den Convente van St. Marie in „Galileen" op 't Spui." Tr. 1540 fol. 61 vs. en 65.

Merken van den notaris Jodocus Corvinck.

---

1) Fruin: Over de oudste couranten in Nederland. Verspreide geschriften, dl. III p. 350.

2) Mr. Cornelis Corvinck was secretaris van Naaldwijk, Tr. 1569 fol. 105.

In 1542 woonde in den Haag juffrouw Cathrijne Corvinck Heyndriksdr. Tr. fol. 175.

18. Jan van Coulster [1])

8 Juli 1574.

geboren te 's-Gravenhage.

zoon van Joost van Coulster en Neeltgen Cammaker. Tr. 1582 fol. 39.

19. Frans Criep. [2])

9 September 1592.

zoon van Adriaan Willemsz. Criep, procureur van 't Hof. [3])

Gehuwd met Geertruydt Boodt, dochter van Mr. Gerard Boodt Aertsz. en Geertruyd van Couwenhoven Fransdr. [4])

Hij was eerst Substituut-Griffier van het Hof van Utrecht en daarna van het Hof van Holland. Ontving 8 November 1622 commissie als Griffier. Bij Commissie van 7 November 1587 was hij tevens toegelaten als procureur voor het Hof.

In 1594 koopt hij een huis aan de zuidzijde van de Vlamingstraat, dat door hem reeds in huur werd bewoond. Tr. fol. 71. [5])

---

[1]) Jan Joostensz. van Coulster, wonende te Rotterdam, verkoopt in 1608 de helft van een stuk weiland, gelegen buiten het Westeinde. Tr. fol. 226 vs.

[2]) Agatha Pietersdr. wede Willem Criep Pietersz. (waarschijnlijk de grootmoeder van Frans) woonde in 1564 in het Achterom. Tr. fol. 49.

[3]) Een andere zoon van Adriaan Criep — dus een broer van Frans — werd in 1591 „conchierge van het logyse van Zijn Excellentie op 't Hof." Charter St. Elisabeth convent.
De familie Criep was vrij talrijk in den Haag, o. a. Mr. Willem Criep, pensionaris van Delft, woonde in 1565 in de Spuistraat. Tr. fol. 38 vs.

[4]) Batavia Illustrata, dl. II. p. 878.

[5]) 12 April 1639 koopen zijn kinderen en erfgenamen een aangrenzend perceel. Tr. fol. 394 vs.

Zijn dochter Anna was gehuwd met Joost van de Pol, procureur voor 't Hof. (Beiden waren in 1632 reeds overleden. Tr. fol. 115.)

Frans Criep overlijdt in 1638. Zijn vrouw was overleden in 1629. [1])

20. heer Jan van Cuyl.

27 Februari 1553.

afkomstig uit Gorinchem. Tr. 1562 fol. 9vs.

pastoor, kanunnik en notaris van het Hof.

Hij woont met zijn dienstbode Anna Willemsdr. van Vianen aan de westzijde van de Jan Hendrikstraat. [2])

21. heer Claes Jacobsz. Cuyp. [3])

24 November 1534.

kapelaan van het Hof.

22. Guillaume Dalles.

19 November 1593.

23. Johan Reynbout Danckaertsz. [4])

11 September 1593.

geboren te Brussel. [5])

zoon van Danckaert Reijnbouts en Barbara Lanceloots wonende te Mechelen. [6])

---

[1]) Batavia Illustrata, dl. II, p. 878.

[2]) Kohier 10de penning. fol. 13 vs. R. A.
Dit huis werd in 1569 door zijn executeur-testamentair verkocht. Tr. fol. 9 vs.

[3]) Zijn broer Frans Cuyp woonde in 1565 aan de o.z. van de Korte Hoogstraat. Tr. fol. 40 vs.

[4]) Hij heeft twee broers; de oudste, Pieter Reynbout Danckaerts, die in 1593 reeds overleden was, had twee kinderen: Anna Rijnbouts gehuwd met Mr. Pieter Blondel en Mr. Gratiaen Reijnbouts; de jongste Sebastiaen Reijnbout Danckaerts was toen nog in leven.

[5]) 4e boek van de Appointementen fol. 203. vs.

[6]) Als voren.

Hij was 10 jaren als secretaris in dienst geweest van den generaal John Norris. [1]) Zie p. 333.

gehuwd 1e met . . . . .

6 kinderen. [2]) Tr. 1607 fol, 102vs.

o.a. *Jan Reijnbouts*
Elisabeth Reijnbouts
Danckaert Reijnbouts (die volgt).

2e in Juni 1617 in de groote kerk te 's Gravenhage met Alithea Sijnerts. [3])

Hij woont eerst aan de z.z. van de Poten Tr. 1595 fol. 124vs., daarna aan de z.z. van het Buitenhof in een huis dat hij van Dr. Jehan Lap van Abcoude in huur had, en verhuist 1 Mei 1604 [4]) naar het huis genaamd de Roode molen in de Hoogstraat „houdende comptoir in 't Binnenhoff" Tr. 1596 fol. 80. [5]) 14 Mei 1605 koopt hij een huis in 't Oosteinde (Poten) Tr. fol. 112 en 5 Maart 1607 een huis aan de o.z. van de Houtstraat Tr. fol 51. [6])

---

1) 4e boek van de Appointementen fol. 203.

2) Omtrent het huwelijk van een zijner zoons in 1624 teekent Susanna Hoefnagel — moeder van Constantijn Huygens — in haar dagboek aan: 6 Meert: Ende noch een bruydegom die niet vergeten en dient, dat is een sone van ouden Danckaert, notaris, wewener van omtrent 42 jaar, en trout met de cameniere van jouffvr. Volbergen: Trijntge Trijntgen. Sij geeft her 1000 gl. me te houwelijck, swycht al, swycht al, den bruygom van de dochter is daer as je weet. Constantijn Huygens: Studiën door Th. Jorissen p. 359.

3) Mededeeling van den heer Fred. Caland.

4) 6e boek van allerhande Appointementen fol. 222. vs.

5) Den 7en Oct. 1592 werd hem op zijn verzoek vergund „te zynen costen te doen maecken een comptoerken op 't Binnenhoff alhier aen de zuytzijde", 2e Memoriaal van allerhande zaken. fol. 345.

6) Dit huis verkoopt hij den 28en October 1609 aan Johan van Aertss. Tr. fol. 279.

24. Danckaert Reinboutsz.
11 September 1593.
zoon van den voorgaande.

25. Cornelis Jansz. van Delft.
8 Februari 1594.

26. Mr. Willem Deym.
24 October 1525.
zoon van Claes Deym. [1])
priester en pastoor van het Hof, kapelaan van de Heilige Kruiskapel. Tr. 1542 fol. 131vs. en 1561 fol. 124.

27. Mr. Maerten Deym.
November 1599.
zoon van den deurwaarder Simon Deym en Trijntgen Claesd^r. [2])
trouwt 1e 15 April 1600 in de groote kerk met Machtelt van der Burch, [3]) dochter van Jacob Adriaensz. van der Burch, burgemeester van den Haag en van Maria van der Goes.
heeft een zoon Simon Deijm.
2e 6 December 1637 met Margaretha Panser jonge dochter wonende alhier. [4])

---

[1]) Waarschijnlijk schipper Claes Deym, geboren te Scheveningen „een arm schamele geselle" Rekening van den Baljuw van den Haag 1510, fol. 3. R. A. Register der Dingtalen van het Hof 1520.

[2]) Zij overlijdt in Maart 1579. Mededeeling van den heer M. G. Wildeman.

[3]) Zij heeft twee broers; Boudewijn van der Burch, schoenmaker en Adriaan. Tr. 1594 fol. 78 en 96. 1597 fol. 155 vs.

[4]) Mededeeling van den heer F. Caland.

28. Jacob van Dorp [1] 1525—1544.

28 Februari 1557.

zoon van Willem van Dorp.

gehuwd met Claerken Koens (of Coens) Tr. 1564 fol. 27vs.

Hij was in 1557 ± 39 jaar oud. [2])

Schepen en vroedschap van den Haag 1544 – 1585.

Burgemeester . . . . 1578 – 1580.

Hij heeft in eigendom het huis genaamd het Gouden Hoofd op den hoek van de Hoogstraat [3]) en woont in het huis genaamd de Valck gelegen aan w.z. van deze straat. Tr. 1563 fol. 94vs.

29. heer Anthonis Egbertsz. [4])

24 October 1525.

Priester, provisor en deken van Delfland.

Hij komt reeds in 1516 als Keizerlijk en Apostolisch Notaris voor. [5])

Sticht een beneficie op het O. L. V. altaar in de St. Jacobskerk. Tr. 1571 fol. 27vs.

Eigenaar van een woning aan de n.z. van het Achterom. Tr. 1541. fol. 103vs.

Heeft o.a. twee zusters: Alijt gehuwd met Barent

---

1) „Geadmitteert tottet exercitie van't nootaerschap als daertoe gecreert bij wijlen Mr. Lambrecht Willemsz."

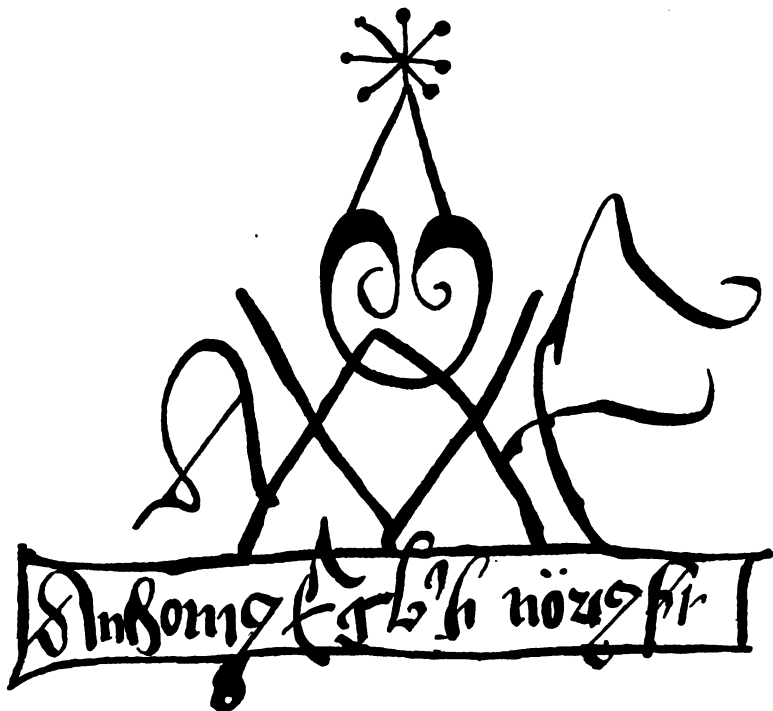
2) De Riemer, dl. II fol. 24.

3) Hofboek 1561 fol. 225.

4) Anthonius filius Egberti, Clericus Trajectensis diocesis, publicus sacris apostolice et imperiali auctoritatibus ac notarius nec non per curiam Hollandie admissus. Charter Geestelijk kantoor te Heusden, 5 Juli 1539.

5) De Riemer, dl. II, fol. 569.

Mosschel [1]) en Jannetjen. Tr. 1563 fol. 5.
Sterft in 1544.

Merk van den notaris Anthonis Egbertsz.

30. Heer Jan de Feuren Jansz.

12 Januari 1525 (1526).

Priester en koster van de O. L. Vr. kapel op het Hof

[1]) Hun eenige zoon Barent Mosschel woonde te Ede in Gelderland. Tr. 1563 fol. 5.

Gehuwd met Katrijne Sterk (of Starck) IJsbrantsdr. heeft twee dochters:

Maritgen, gehuwd met Jan Jansz. Hemelaer. Tr. 1563 fol. 114vs. [1])

Geertruyt, gehuwd met Jacob van Couwenhoven. Tr. 1594 fol. 158vs.

Hij woont in het huis genaamd St. Joris aan de z.z. van de Hoogstraat.

Overlijdt vóór 1571.

31. Vincent Fransz.

13 November 1546.

Procureur postulant 's Hofs van Holland.

32. heer Frans Gerbrantsz.

12 Januari 1525 (1526).

onder-pastoor van het Hof.

33. heer Jan Govertsz., priester.

31 December 1540.

woont in 1544 aan de n.z. van de Nobelstraat Tr. fol. 259vs. en in 1548 op de Geest. [2])

Sterft 26 Juli 1559. [3])

Vermaakt zijn goederen aan de Heilige Geestarmen. [4])

34. Jan van der Grave.

16 November 1535.

---

[1]) Jan de Feuren transporteert 16 Februari 1563 ten behoeve van zijn schoonzoon Jan Hemelaer „in betaelinghe van 't huwelickgoet" een rentebrief van 37 Car. gulden. Tr. fol. 7 e. v.

[2]) Register der Appointementen, fol. 56 vs.

[3]) „den 27en en 28en July overluydt heer Jan Govaertsz. 7 poessen met Jhesus". M. G. Wildeman: Aanteekeningen uit de Rentmeestersrekeningen der St. Jacobskerk p. 36.

[4]) Rapport over de Vicariegoederen in Holland, p. 179.

Zijn weduwe woont in 1561 aan de zz. van de Papestraat. [1])

Een dochter Lucie wordt in Juni 1581 in de Groote Kerk begraven. [2])

35. Lenaert Ketting. [3])

21 Juli 1595. [4])

Zoon van Jacob Ketting.

trouwt 21 November 1638 in de Groote kerk te 's Gravenhage met Adriana Lucas de Reus weduwe Joris Faes. [5])

Vroedschap van den Haag 1618—1621.

Weesmeester „ „ „ 1619—1620.

Hij woont „bij de marckt in de vergulde schrijvende hant" [6]) waarschijnlijk in het Gortstraatje op de plaats waar nu de Kettingstraat is.

Eenige zijner protocollen berusten in het Notarieel archief thans bewaard wordende op het Rijksarchief (zie p. 344).

Hij is waarschijnlijk begraven in de Kloosterkerk. [7])

36. Jan Lap.

23 Januari 1578.

Zoon van Aert Lap. [8])

---

1) Kohier 10e penning fol. 50.

2) Mededeeling van den Heer M. G. Wildeman.

3) Pieter Sebastiaansz. Ketting van Strijen werd 27 November 1592 toegelaten als notaris te Delft.

4) Den 13en Juli 1595 werden hem door de Staten van Holland brieven van creatie verleend, „vermits het onlangs overlijden van twee notarissen." Register der resolutiën p. 287.

5) Mededeeling van den heer Fred. Caland.

6) Protocol 1601—1603.

7) J. C. van der Muelen: De Registers der graven in de Kloosterkerk, p. 11.

8) Misschien Aert Lap Woutersz., hellebardier van den grave van Boussu, stadthouder van Hollant. Tr. 1569 fol. 59 vs.

waarschijnlijk afkomstig uit Naarden. [1])
„Bij den Hove van Hollant van nyeuw geadmitteert tot d'exercitie van 't Notarisschap."
Hij woonde op het Buitenhof ten n. en o. van „de lavanderije" Tr. 1582. fol. 44 en 1590 fol. 86 [2])

37. Heer Lubeeck Dircxsz.

14 November 1560.
gecreëerd door Nicolaas van Assendelft.
„Pater ende confessoer van het convent van Maria in Galilea in de Poten." Tr. 1562. fol. 10 vs.
bezit een vicarie in de St. Jacobskerk.
sterft vóór 1599. [3])

38. Jan van Manezee Adriaansz.

31 Juli 1593.
gehuwd met Maria Criep dochter van Adriaan Criep Willemsz. procureur van het Hof. [4])
Kinderen: Tr. 3 April 1611.
Elisabeth gehuwd met Jan Buys.

---

[1]) Een Jan Aertsz. Lap was in 1569 secretaris van Naarden. Tr. fol. 59 vs.
Den 4en en 7en Februari 1580 werd een kind begraven van Jan Aertsz. Lap van Naerden. Mededeeling van den heer M. G. Wildeman.
21 Maart 1546 werd als notaris te Naarden toegelaten Lambrecht Albersz. Lap. Register der Notarissen. R.A.

[2]) Jan Lap verzoekt in 1593 „dat soude gemaect werden een straetwech van zijn huys responderende op de middelstraet die jegenwoordelijck werd gemaect." 3e Memoriaal van alrehande zaecken. R.A. fol. 92.

[3]) De Riemer 1730, dl. I, p. 320.

[4]) Jan van Manezee was dus een zwager van den notaris Frans Criep. (Zie p. 356).
Als een neef van zijn kinderen wordt in 1611 genoemd de notaris Jan Purtyck. Tr.

Cornelia gehuwd met *Andries de la Croix*, Kapitein van de Mineurs.

Gijsbrecht van Manezee.
Pieter „ „
Adriaan „ „
Margrieta „ „
Mayken „ „

Hij was deurwaarder van het Hof en woonde aan de oz. van de Nieuwstraat. Tr. 1592 fol. 25 vs. en 148.

39. Joseph van Meerhout Andriesz. [1])

10 December 1583.

gehuwd met Adriaentgen Verschuyr dochter van Willem Verschuyr. [2])

„Clerck in de Leencaemere van Hollant en in de grieffe van den Hove van Hollant."

Hij bewoont eerst twee voorkamers in het „Jacopinenklooster" in het Voorhout, die hij van Burgemeesters en Schepenen in huur had [3]) en daarna in een „huysken" op het Buitenhof tegen den muur van het Valkhuis. (Zie pag. 338).

40. Aelbrecht van Neck.

28 Juli 1592.

afkomstig uit Amsterdam.

41. Mr. Jan Pot.

23 Augustus 1538

gehuwd met „Bruch" . . . . Tr. 1542 fol. 171.

woont aan de nz. van de Juffrouw Idastraat.

---

1) Mr. Pieter van Meerhout „rector der stede van Alcmaer" werd 30 Juni 1570 toegelaten als notaris aldaar.

In den Haag woonde nog Henrick van Meerhout Henricksz. „cleermaker" Tr. 1582 fol. 127. 1591 fol. 16 vs. 1592 fol. 215 vs. 1593 fol. 26 en 1594 fol. 213 vs.

2) Protocol van den notaris A. Turck. fol. 64 R. A.

3) Tresoriersrekening van den Haag 1590/91. fol. 26.

In 1553 woont zijn weduwe daar nog. [1])

Hij komt reeds in 1536 „als notaris voor.” (zie Tr. 1571 fol. 43 vs. en is in of vóór 1542 overleden. Tr. fol. 171.

42. **Herman Proost.** [2])

8 Juni 1548.

gehuwd met Magdalena van der Goes, dochter van Cornelis van der Goes Pietersz. auditeur van de Rekenkamer en van Anna Coenraets. [3])

Kinderen [4]) Tr. 1563 fol. 112.

Cornelis Proost.
Herman „
Johan „ advocaat voor het Hof.
Marytgen „
Pieter „
Vincent „ Tr. 1598 fol. 50.

Hij was notaris van het Convent van Maria in Galilea in de Poten.

Komt reeds in 1547 als notaris voor. (Zie Tr. 1564 fol. 39 vs.)

Hij woont aan de wz. van de Torenstraat. [5]) Koopt in 1566 een huis en erf aan de z.z. van de Kleine Lombardstraat ten o. en n. van zijn woning en in 1571 „een thuyn ende erffve met een klein steenen huys daerinne staende, gelegen in de Thoorenstrate”

---

1) Kohier 10 Penning. fol. 24 vs.

2) Mr. Egbert Heynricxsz. Proost ontving den 24en December 1598 zijn aanstelling als notaris te Haarlem. Den 12den Januari 1601 legde hij zijn functie neer. Register der notarissen.

3) Overlijdt 5 Januari 1564. M. G. Wildeman. Aanteekeningen uit de Rentmeestersrekeningen der St. Jacobskerk p. 71.

4) Een zoon was in Mei 1560 overleden, een tweede kind in November 1562. Als voren pag. 39 en 68.

5) Hofboek 1561. fol. 192 vs.

aan de w.z. van zijn woning. 1571 Tr. fol. 129 vs.
Hij is overleden vóór 1578. Tr. fol. 71.

43. Jan Purtyck Evertsz. de oude. [1])
14 October 1546.

gehuwd met Soetgen van Couwenhoven.

Secretaris van het Hof 1546[2]) — 1582 en substituut griffier.

In 1566 weesmeester van den Haag.

Hij woont aan de w.z. van het Noordeinde tusschen de herbergen „de Ouwenaer en de Kogge." Tr. 1565 fol. 7vs.

Zie pag. 339.

44. Jan Purtyck, de jonge, zoon van den vorige.
27 September 1578.

gehuwd met Anna van der Hooch, dochter van Jan Quirijn Aertsz. van der Hooch en Neeltgen van Hoogenhouck Joostdr. [3])

Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren.

Secretaris van het Hof 1582 — 1632.

Hij ontving commissie den 10^{en} Januari als opvolger van zijn vader.

Hij werd in 1584 aangesteld als vaandrig van een vendel suppoosten van het Hof. [4])

---

1) „Trajectensis apostolica auctoritate nec non per amplissimum regie Majestatis senatum ditionum suarum Hollandie, Zeelandie et Phrisie admissus notarius publicus."

2) Commissie 27 October.

3) Neeltjen van Hoogenhouck, wed. van J. Q. van der Hooch, verkoopt in 1597 de oude kapel in de Assendelftstraat met omliggende huizen. W. P. van Stockum, 's-Gravenhage in den loop der tijden, dl. II, p. 18.

4) In 1584 werden de suppoosten van het Hof met de schutters van St. Joris vereenigd onder twee bijzondere vendels.

De Suppoosten hadden tot kapitein Jonker Johan van

45. Henri de Pijne.

27 September 1588.

46. Alexander van Quernes. [1])

29 Januari 1567.

gecreëerd bij Mr. Willem Bertelmeusz.

wonende alhier.

47. Jorys Rogiers. [2])

17 December 1539.

48. Maarten Rose (of Rosa).

12 Februari 1588.

geboren te Vlissingen.

Procureur voor het Hof.

Hij koopt in 1592 een huis op den z.w. hoek van de Papestraat belend ten o. Mr. Hendrik Rosa, raad-ordinaris van het Hof. Tr. fol. 195vs.

Duvenvoorde, heer van Warmont, admiraal enz., en tot luitenant mr. Dirck van Leeuwen, raad in den Hove.

Over het andere vendel was kapitein Jonker Johan van Mathenes, heer van de Riviere, luitenant de rekenmeester Paulus van Loo, en vendrig notaris Johan Purtyck, secretaris van het Hof.

Als hoofdmans fungeerden mr. Sebastiaan van Loosen, Jeronimus van Borre en Nicolaas Camerling, raden, benevens de rekenmeester Philips Doublet. Ordonnancie van het Hof, 3 Juli 1584. H. S. Slicher, Aanwinsten R. A. 1888, No. 21.

1) In 1570 verkoopt Gerijt Cornelisz. van Zijl, waard in de herberg genaamd „Middelburch", gelegen aan de Vischmarkt, het tweede huis vanaf de Venestraat, deze woning aan Cornelis Wielandt. In den verkoop was mede begrepen „'t huysken twelck nu ter tijt in huyre bewoont werdt bij eenen Alexander notaris". Tr. fol. 49.

2) In 1589 woonde in den Haag Catryna le Moone (of Lemone) weduwe van Jacques Rogiers. Haar kinderen waren: Antoni, Catryna en Margrieta, gehuwd met Jan Jeronimusz van Steenbergen. Tr. fol. 105.

49. Gijsbert Ruysch. [1])

29 September 1593,

wonende in de Poten. Tr. 1600 fol. 334 vs.

Hij verkoopt zijn woning aldaar den 1en Mei 1610 aan Julius Cesar Harinck.

50. Jan de la Ryve Jansz. [2])

18 April 1556.

gehuwd met Anna Schouten Cornelisdr. Tr. 1578, fol. 116 vs.

Hun zoon, Cornelis de la Ryve, secretaris van Rotterdam oefende tevens de practijk als notaris [3]) aldaar uit. Tr. 1578 fol. 116 vs.

Hij woont aan de z.z. van de Papestraat. Tr. 1543 fol. 198.

51. Willem Schouten Janszn. [4])

12 Januari 1551.

---

1) Gijsbrecht Ruysch, secretaris van de Generaliteits-rekenkamer verkoopt 19 Mei 1623 een huis in de Houtstraat aan den commies Willem Schade. Tr.

Jacob Ruys „geweecken uyt Breda, nu wonende tot Rotterdam", ontvangt zijne aanstelling als notaris aldaar 30 April 1582. Register der notarissen.

2) Waarschijnlijk een zoon van den snijder Jan de la Ryve. Tr. 1539 fol. 29 vs.

3) Mr. Sebastiaan Schouten, priester van de Memorie in den Haag, maakt bij testament van 5 November 1561, verleden voor den notaris Herman Proost tot zijn universeelen erfgenaam, zijn neef Cornelis de la Ryve Jansz., Tr. 1571 fol. 8.

Deze Cornelis de la Ryve passeert te Rotterdam ten huize van den testateur aan de Botersloot, den 2en Augustus 1583 het testament van Johan van Oldenbarnevelt en Maria van Utrecht. Algemeen Nederlandsch Familieblad. 1883/84 No. 46.

4) 7 Januari 1562 wordt „geopent een graff voer 't kindt van Willem Jansz. Schouten, auditeur van de Rekencamer." M. G. Wildeman: Aanteekeningen uit de Rentmeestersrekeningen der St. Jacobskerk, p. 67.

52. Augustijn Turck. [1])

2 Maart 1600.

Zijn eerste protocol, loopende over de jaren 1600—1605, berust op het Rijksarchief. (Zie pag. 343 e. v.)

53. Richard Waelen.

11 April 1584.

„Deur recommandatie van Burgemeesters ende Raad van Dordrecht.”

wonende alhier.

54. Boudewijn Willemsz. [2])

5 October 1545.

55. Heer Jan Willemsz., priester.

11 December 1531.

in de plaats van Marcelis van Alendorp.

Hij komt reeds in 1528 als Keizerlijk Notaris voor. Tevens vind ik hem in 1530 vermeld als koster van de Hofkapel en in 1536 in diezelfde functie bij de St. Jacobskerk. [3])

Hij koopt in 1561 een huis aan de o.z. van het Spui. Tr. fol. 138vs. en woont aldaar. [4])

In hetzelfde jaar koopt hij een huis aan de o.z. van de Volreslaan. Tr. fol. 48 en 156 en in 1562 een huis in het Voorhout. Tr. fol. 63.

Hij onderneemt in 1565 een pelgrimstocht naar

---

1) Pauwels Turck, secretaris van Middelharnis.

2) 4 Augustus 1558 geopent 't graff voer 't kindt van Boudewijn Willemsz. in 't Voerhoudt.”

7 Augustus 1558 geopent 't graff van dye huysvrou van Boudewijn Willemsz. Commissaris van de Reeckecamer.”

M. G. Wildeman: Aanteekeningen uit de Rentmeesters-rekeningen der St. Jacobskerk p. 59.

3) De Riemer 1730 dl. I, p. 262 en 353.

4) Hofboek.

Jeruzalem en overlijdt in 1570 op het eiland Rhodus in Turkije. (Zie pag. 330 e. v.)

56. Dirk Janszn. van Woerden. [1])

Op 13 Maart 1555 „bij de Co. Majesteit ende zijnre Secreten Raide geadmitteert ter exercitie van 't officie

Merk van den notaris Dirck Jansz. van Woerden.

van notaris publyck omme 't zelffde officie te mogen exerceren over alle zijne Majesteits landen van herwaertsovere." [2])

---

[1]) Michiel Jansz. van Woerden, secretaris van Haarlem, werd 16 October 1578 toegelaten als notaris aldaar. Register van de notarissen.

[2]) 2e Memoriaal van Mr. Bartholt Ernst fol. 31.

gecreëerd bij Cornelis van Mierop,
acte van admissie voor het Hof 3 September 1560.
gehuwd met Johanna van Wijck? Zij hertrouwt met Philips de Marottel. Tr. 1595 fol. 124.

Hij was een zwager van den notaris Frans Criep. Tr. 1591 fol. 13 vs.

Substituut-griffier van het Hof 1564—1591. Curator over Claas en Leonard van Westerbeek en over de nagelaten goederen van Adam van Westerbeek. [1])

Hij koopt in 1561 het huis genaamd „'t Wolffgen", gelegen aan de z.z. van de Spuistraat, fol. 75 vs.

57. Jacob Dircxszn. van Woerden.

Zoon van den voorgaande.
3 December 1584,
Procureur voor het Hof.
Hij werd begraven in de Groote Kerk 13 Maart 1627.

58. Jan Wolff Jansz. [2])

22 September 1558.

Hij was in Augustus 1554 „nair voorgaande nominatie van den bailluw, schoudt, scepenen ende gerechte van den Haige bij mijnen heeren den President ende

---

[1]) 3e Memoriaal van Mr. Bartholt Ernst fol. 229 en 4e Memoriaal van denzelfde fol. 48.

[2]) 19 Februari 1559 betaelt Jan Wolff, notaris, van de copie van een insinuatie tot versouck van den Hage gedaen ende noch van een acte van .... daerop gevolcht tsamen 80 sch."

„6 April 1563 betaelt als voren „van twee insinuatien ghedaen aen Dirck Coebel op te Loo ende de weduwe van Ylpendam met twee ghetuyghen bij haar gebracht te samen dye somme van 23 sch"

„Noch betaelt denzelfde, van te grosseren d'instructie tegen Coebel om additie tot Mechelen daerop te maecken, groot 13 bladen, 8 sch. 6 d.

M. G Wildeman. Aanteekeningen uit de Rentmeestersrekeningen der St. Jacobskerk, p. 114 en 120.

luyden van den Secreten Raede der Keijz. Majesteyt tot Brussele geadmitteert geweest totten exercitie van 't officie van openbaer notaris in ende over alle sijne Majesteits landen van herwaertsover. [1] Zie Pag. 311)

gehuwd met Alijdt, dochter van Henrick Hermanszn. en Katherijne Jacobsdr.

Merk van den notaris Jan Wolff Jansz.

kinderen: (Zie Tr. 1578 fol. 80 vs.)

Jan Wolff.

Anna Wolff gehuwd met Gerrit Corneliszn. (Hij was in 1578 weduwnaar). Tr. fol. 49 vs.

Margriete Wolff gehuwd met Heynrick Symons.

Substituut van den Secretaris o.a. van 1559 – 1565. [2]

---

1) 1e Memoriaal Mr. Bartelt Ernst fol. 132.

2) De Riemer, dl. II, 1739, p. 182. Tr. 1574, fol. 127. vs.

tresorier o.a. 1561 — 1563, opnieuw aangesteld 5 Dec. 1578. [1])

Vroedschap 1577 en 1579 — 1584.

Schepen 1577 — 1578.

Talman en procureur voor 't Gerecht,

Kerkmeester van de St. Jacobskerk.

buitenvader van het Arme Weeshuis. Tr. 1582 fol. 105 vs.,

Hij woont aan de o.z. van de Nieuwstraat. [2]) Tr. 1568 fol. 22.

Hij overlijdt in 1584. [3])

59. Otto van Zetten Jansz.

6 April 1598.

wonende alhier.

---

[1]) De Riemer, dl. II, p. 122.

[2]) In 1567 was Jan Wolf wegens het maken van „groote oproerte ende seditie onder 't dexel van de nyeuwe gereprobeerde religie" door den Baljuw van den Haag veroordeeld „tot bannissement ende confiscatie van goeden." Zijn goederen werden dientengevolge in 1568 publiek verkocht. In het transportboek wordt deze acte van verkoop aldus omschreven: De Baljuw van den Haag verkoopt „na voorgaende procedueren van Co. Majesteits weeghen vercreghen up ende jegens Jan Wolff de oude ende vonnisse condempnatoir met confiscatie van goeden bij scepenen van den Hage jegens Jan Wolff, gegeven den 12en Septembris 67 lestleden, ende zeeckere kerckgebooden, cryeren ende subhastatien daernae gedaen in 't openbaer na den beckengeslach ter presentie van den schout, burgemeesteren ende gerechte van den Hage in 't stadthuys aldaer, up huyden dato ondergescreven, alst meest daeromme biedende ende hoochste myndere etc. de halve huyssinge ende erve van Jan Wolff voorss., staende ende gelegen in de Nyeuwestraet over 't Stadthuys etc. J. Marcus sententien en indagingen van den Hertog van Alva p. 264. Tr. 1568 fol. 116 vs.

[3]) De Riemer dl. II p. 122.

60. Mr. Adriaen Zuyermont [1]) 1525—1531.
24 October 1525.
woont in 1532 in de Schoolstraat. (Zie Tr. 1542 fol. 183vs.)

Notarissen, die in den Haag hebben geresideerd, maar wier acte van admissie niet in het Register van het Hof staat ingeschreven.

1. Nicolaas Caron.
zie pag. 345.

2. Pieter de Hanschoewercker ook wel genaamd „Pieter Jansz. geseijt de Hantschoewercker, openbaer Notaris residerende te 's-Gravenhage ter exercitie van 't selve notarisschap geadmitteert bij mijn Heeren van de Provinciaelen Raeden over Hollant, Zeelant ende Westvrieslant". Tr. 1599 fol. 86.

Hij had een huis aan w.z. van de Spuistraat, (Tr. 1595 fol. 239, 1597 fol. 197vs) en hij had in gebruik „het erff ofte thuyn van outs genaempt het cleijn ackerlandt gelegen aen 't Buytenhoff alhier." [2])

3. Franchoys de Jonge.
Notaris publick.
gehuwd met Lijntge van Hulssen. Tr. 1593 fol. 122
heeft een huis aan de n.z. van de Spuistraat. Tr. 1597 fol. 209vs. en 217vs.

---

[1]) Mr. Willem Zuyrmont, Apostolisch-notaris charter van Delfland, 1501, R. A.
Woont aan de w.z. van het Noordeinde. Hofboek 1466, fol. 24 en 1512.
Gheryt Zuermont Willemsz., Hofboek 1512, fol. 127.
Cornelia Geryt Zuermontsdochter. Register der Appointementen 1529, fol 22.

[2]) 9e boek van alderhande Appointementen 1618 fol. 316.

4. **Jheronimus Mathijsz.** alias **Swayers** „notarius Apostolicus ende gezworen bode alhier. [1])

5. **Dirck van Noye** (of Noyee),
„Openbaer Notaris bij den Hove van Holland".
„Hij passeert in 1582 een acte ten huize van Vrouwe Eleonora van Egmont, graeffinne van Hontkercke, staende in 't Voorhout, wesende den huyse van den heere van Wassenaer." Tr. fol. 31.

6. **Mr. Willem du Pin,** [2])
geboren te Leuven,
eertijds notaris bij den Raad van Brabant.
Hij woonde in 1588 te 's-Gravenhage.

7. **Pieter Pols.**
Notaris, wonende te 's-Gravenhage,
„clercq in de Griffe van den Hove van Hollant". Tr. 1594 fol. 115 en 123.
Hij koopt in 1589 een huis aan de z.z. van de Poten. Tr. fol. 80.

8. **Govert van Rijswijk.**
Hij heeft van Burgemeesters van den Haag gehuurd het 3e huisje in de Halsteeg [3]), woonde waarschijnlijk in 1589 op den Kneuterdijk. [4])

---

[1]) Processen voor het Hof 4 Dec. 1564.

[2]) Missive van Burgemeesters en Schepenen van den Haag aan het Hof in zake zijn verzoek „om 't officie van 't nootariaetschap te mogen bekleden".

[3]) Rekening van den Tresorier 1587 e. v.

[4]) Accoord tusschen Franchoyse en Sabina van Egmondt en Govert van Rijswijk notaris „dat hij in pantschap ende op een wederlossen hebben ende gebruycken sal seeckere huyssinge ende erve staende achter den huyse van Egmondt op den Kneuterdyck met een huysken, staende in de Hooge Nieustraat" Tr. 1589. fol. 58 vs.

Koopt in 1594 twee huizen aan de w.z. van het Zuideinde (Wagenstraat.) Tr. fol. 199.

9. P. Vrancken.

Passeert den 9den Mei 1550 een testament van Jonkvrouw „Aernt van Duvenvoorde" ten haren huize in het Voorhout. [1])

10. Christiaen de Wees.

Openbaar Notaris te 's Gravenhage 1585.

(Zie Bijlage K).

gasthuismeester van het St. Nicolaasgasthuis. Tr. 1589 fol. 128 vs.

11. Jan van Weert. [2])

„Betaelt Jan van Weert (of Waert) notaris 4 ℔ 12 sch. uuyt saecke van seeckere besoingnes bij hem tot behouff van burgemeesters gedaen ende geschreven. [3])

---

1) 5e Memoriaal Jan van Dam. fol. 99 a.

2) De familie van Weert (of van Waert was talrijk in den Haag. Mr. Dirck van Weert Heynrixsz procureur van het Hof gehuwd met Duycken Potter van der Loo woonde in de Spuistraat Tr. 1561 fol. 109. 1565 fol. 172. Hij overlijdt in 1565 of 66. Zijn zoon Mr. Heyndrick van Weert was gehuwd met Agatha van Noorden Tr. 1566 fol. 36 vs. 1594 fol. 201 vs.

In 1561 woonde Aeltgen Barentsdr. Wed. van Jan Jansz. van Weert aan de nz. van het Zuideinde Tr. 1561. fol. 75 en 79 vs. 1596 fol. 164 vs.

Belytgen van Weert Dircxdr. Wed. Jacob de Vryes Tr. 1598 fol. 60.

Zekere Jan van Waert had in 1569 drie gehuwde dochters Tr. fol. 65. Verder vinden wij nog Andries Hubrechtsz. van Waert, diens zoon Jacob van Waert en diens kleinzoon Hubrecht Jacobsz. van Waert Tr. 1588 fol. 109, enz.

3) Rekening van den Tresorier 1591/92, fol. 140 vs. en 1595, fol. 188.

BIJLAGE A.

—

Brief van voorschrijving van de Regeering van den Haag voor Lenert Jacobsz. Kettingh. [1])

Mogende, Edele, Hoochgeleerde, Eersaeme, Wijse, Discrete Heeren, wij gebieden ons in alder dienstwillicheijt tot Uwe M(ogende) E(dele).

Alsoe de heeren Staten op onse nominatie belieft hebben te verlenen Lenert Jacobsz. Kettingh, brieven van creatie tot het notariaetschap, es daeromme ons versouck ende vruntlick begeren, dat Uwer Edele gelieve den voornomde Lenert Jacobsz. texamineren ende tot dexercitie van 't notariaetschap te admitteren.

Hier mede

Mogende Edele Hoochgeleerde, Wijse, Discrete Heeren u den almogenden Godt bevelende. Geschreven in Sgravenhaege den XVIII^en^ Julij Anno XV^c^ vijff ende tnegentich.

Uwer Edele goede vrunden
Schoudt, Burgemeesteren ende
Gerechte van den Haege.

M. Benninck
(Secretaris)

(Adres:)

Mogende, Edele, hoochgeleerden, wijse, discrete heeren, den President ende Raeden van den Hove van Hollant.

---

1) Missiven en requesten aan het Hof.

BIJLAGE B.

—

I. „Den eedt van den Notarysen”. [1]
(vóór de hervorming)

1. Sullen an God ende zijn heylighen woort zweeren dat zij zullen weesen getrou der Co. Maj^{t}. Prince van dese landen.
2. Dat ze hem zullen eerlicken dragen in t officie van 't notarisscap ende dat trouwelick exerceren.
3. Dat se nyet en zullen staen over eenighe contracten die zij weeten oft vehementelicken presumeren te weesen fraudeloes, simulaet oft anders nae rechte verboeden.
4. Dat se oick nyet zullen staen over testamenten dair inne soude geschien exheredatie dan mit expressie van zaicken ende in presentie ten minsten van twee scepenen van den plecke als getuyghen.
5. Dat zij oick nyet en zullen staen over testamenten ofte anderen contracten daer eenighe onroerende goeden, erven ofte onlosbaer renten getransporteert ofte gemaict zullen wordden eenige gheestelycke plaetsen contrarie die placcaten van der Co. Maj^{t}.
6. Dat zij oock van alles wes voor hem geschiet ende gepasseert zal worden deuchdelicke protocollen houden zullen.

---

[1]) Register der Notarissen R. A.

7. Dat zij gheen obligatien oft anderen verbandtbrieven maicken zullen sub penis camere.
8. Dat zij in allen heuren instrumenten zullen stellen annos Imperii. [1])
9. Ende voorts al te doene dat getrouwe ende legael notarius schuldich is ende behoirt te doene.

II. „Den Eedt van den Notarissen." [2])
(na de hervorming)

1. Ick sweere dat ick getrouw wesen zal de hooge Overicheijt ende Graeffelycheijt van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt.
2. Dat ick mij eerlijcken zal draegen enz. [3])
3. Dat ick niet staen en zal over eenige contracten enz.
4. Dat ick oock niet staen en zal over testamenten enz.
5. Dat ick oock niet staen en zal over testamenten ofte andere contracten enz., contrarie de placcaten van de Heeren van den lande.
6, Dat ick van als, wes voor mij geschiet enz.
7, Dat ick geene obligatien enz.
8. Dat ick in alle mijne instrumenten stellen zal annos Imperii sonder voortaen te stellen in dezelve instrumenten de jaeren der Pausen.
9. Dat ick niet en zal ontfangen ofte passeren eenige obligatien, geloften ofte contracten, alienatien, testamenten ofte laeste willen van persoonen mij onbekent tenzij dat de getuygen in de voorschreven instrumenten

---

1) Dit artikel is den 6 November 1528 ingevoegd.

2) Protocol van den notaris A. Turck.
Gedrukt met eenige kleine afwijkingen bij Mr. Simon van Leeuwen. Praktijk der Notarissen 1680 p. 318.

3) Alleen wanneer de tekst afweek van het eerste formulier van den eed, heb ik de artikels in hun geheel opgenomen.

luyden van eeren ende waerdich van geloove mij bekent zijn ende dat zij getuygen affirmeren dat de persoonen sulcx sijn als zij hen baptiseren ende noemen ende tzelve te verclaeren in mijne instrumenten. Seggende in de jegenwoirdicheijt van sulcke oft sulcke getuygen, die mij geaffirmeert hebben den persoonen van den testateurs ofte comparanten hemluyden wel bekent te zijn, volgende 't placcaet van den jaere XV^c XL.

10. Dat ick in mijne instrumenten insereren zal de plaetse ende woonstede van de persoonen die eenige acten voor mij passeren zullen.

11. Dat ick den contrahenten, testanten ofte eenige andere acten passerende, ter presentie van de getuygen, claerlycken ende duijdelycken de voorschreven acten ende instrumenten voorlesen zal, ende dat in sulcker taelen, dat de voorschreven contrahenten ende getuygen tzelve zullen moegen verstaen.

12. Dat ick de clausule et cetra in den instrumenten gestelt, den contrâhenten interpetreren ende beduyden zal, zulcx dat zijluyden 't effect van dien moegen verstaen ende weten waerinne zyluyden verbonden zijn, ende tzelve in de grossen derzelver instrumenten extenderen ende in t lange uuytdrucken, op datter geen duysterheyt uuyt en rijse.

13. Ende voorts alles te doen dat een getrou ende legael notaris schuldich es ende behoort te doen.

Ende was onderteykent J. Heerman.

BIJLAGE C.

—

Comites Palatini en Protonotarii.

Collegium Scriptorum Archivii Romane Curie. 1564.

hr. Niclaes Adriaensz., priester, pastoor van Benschop. sacre aule lateranensis Palatii vicecomes. (Nicolaes Adriani) 1564, 1568 en 1571.

Perro Adriani alias Danckers, protonotarius 1571.

Adolphus Aschornako, canonicus ecclesie collegiati Sancti Servatii oppidi Trajectensis Leodiensis. 1578.

Nicolaas van Assendelft, protonotarius. proost van Arnhem. 1559.

Mr. Joost van Baersdorp, protonotarius te Brugge. 1564.

Mr. Jacob Bammelroy, protonotarius 1566.

Mr. Willem Bertelmeusz van Bercheyck, priester, wonende te Delft 1558, 1563 en 1570.

Maximiliaan van Berghen, prothonotarius 1569.

Theodorus Boncamp. 1560.

Johan van Bruhesen, kanunnik en protonotaris te Utrecht, geb. te Breda 3 Mei 1527; zoon van Frans van Bruhesen en Elisabeth van der Vorst; kanunnik van den Dom te Utrecht 4 April 1542, thesaurier van die kerk 7 Juli 1567; deken van den Dom 20 Mei 1573; wijkt 11 Mei 1577 naar Emmerik en vervolgens naar Keulen; kanunnik van den Dom te Keulen 5 Juli 1584. Door Philips II benoemd tot Bisschop te Groningen, alvorens gewijd te zijn aangesteld tot Aartsbisschop te Utrecht. Overleden te Keulen 9 September 1600, begraven in het koor

van de kerk der Karthuizers aldaar. [1]) 1560 en 1569

Bartholomeus Bruninсx, Sacri palatii ende aule lateranensis vicecomes 1568.

Rudolph Campingius, protonotarius apostolicus sancti sepulchri hierisolomitani et sancti Petri in urbe Romana 1558, 1562.

Balerius Cauchius, (van Cuyck?) protonotarius utriusque Juris doctor Canonicus Trajectensis 1577.

Johannes van Cloetingen, Clericus 1560.

Dr. Johannes Drolshagen, protonotarius, kanunnik en scholaster tot St. Marie te Utrecht. 1562, 1563.

Heyndrick Eldermans, 1565.

Anthonius van Eijnhouts, presbyter ac decanus Zanden — burgensis [2]) 1568.

Jacob de Fredelicis 1570.

Joris Frieze. 1562.

Guillelmus Fumael vice-comes Palatinus. 1566, 1570, 1577 en 1578.

Johannes van Goch, vice-comes Palatinus. 1566.

Johan Helman comes Palatinus 1569.

Johannes Hugius, protonotarius Imperiaal 1582.

Hieronimus (Janbinus?) Juris utriusque licentiatus ac sacra palatii apostolici nec non aule Cesarei comes Palatinus.

Joost Maertensz, kanunnik van Sandenburg. 1564.

Philippus die Major, protonotarius. 1562.

Mr. Cornelis van Mierop, domproost en aartsdiaken van Utrecht, zoon van Mr. Vincent Cornelisz. van Mierop, 1e Rekenmeester van Holland en daarna

---

1) Aanhangsel op de Kerkelijke Oudheden van Nederland. 1774, p. 75.

2) Het kapittel van Zandenburg te Veere, gesticht door de Heeren van Borssele, bestond uit zeven kanunniken, vijf kapelanen en vier koralen, die een deken aan het hoofd hadden. J. Ermerins: Eenige Zeeuwsche Oudheden 1786 dl. III, p. 195 en 198.

Thesaurier-generaal, en van Maria Ruysch; deken van de Hotkapel; extraordinaris raad van het Hof 14 Febr. 1533 (1534); deken van Oud Munster te Utrecht. Overleden te Utrecht 31 Juli 1572 en begraven in de Domkerk aldaar [1]) 1558 en 1559.

Heer Philips de Moer, priester en protonotarius 1563.

Hieronimus van Moesienbrouck. 1571.

Mr. Gasper van der Perre, secretaris van de Coninklijke Majesteits Raede geordonneert in Brabant, wordt door Keizer Karel V bij diploma van 3 Juli 1556 geadeld; tevens werd hem het recht verleend notarissen te creëeren. [2]) 1569.

Johannes Sartellus, priester 1564.

Willem Snouckaert van Schauwenborch, ridder, heer van den Binkhorst; geb. te Gent Oct. 1518, overleden 20 Mei 1565, raad van het Hof, gehuwd met Jenne Pous, vrouw van den Binkhorst. 1559 en 1563.

Frans Stanssert, priester 1562.

Quirinus Talesius (Quirijn Dircxsz.) van Aken, protonotarius Imperiaal te Haarlem, burgemeester van Haarlem; onder verdenking staande van met den vijand geheuld te hebben, werd hij den 27 Mei 1573, tijdens het beleg door de Spanjaarden te Haarlem vermoord. [3]) 1558, 1564.

Adrianus Vesalius, comes Palatinus. 1558.

Jeronimus Vincornius. 1559.

---

1) Aanhangsel op de Kerkelijke Oudheden van Nederland 1744, p 40, 41 en 126.

2) Th. de Rouck: Den Nederlandtschen Herauld 1645, p. 207. Jurisprudentia Heroica, 1668, dl. I p. 14.

3) F. Allan, Geschiedenis en beschrijving van Haarlem. dl. I p. 364 en 495.

Mr. Lambrecht Willemsz. (van Varick) ontvangt zijn aanstelling als pastoor van de Oude kerk te Delft in 1534 [1]), proost van Namen, licentiaat in beide rechten. 1557.

Adrianus van IJsendoorn, kanunnik te Utrecht. 1558, 1563.

Jan van Wynckele, proost van Arnhem. 1557.

---

1) Oudheden en gestichten van Delft en Delfland 1720, p. 38. Een extract uit zijn testament dd. 25 April 1550, staat afgedrukt in Nijhoff's Bijdragen. N. R. dl. IX p. 314.

BIJLAGE D.

—

Formulier van een acte van admissie als Notaris voor het Hof [1]).

Alsoo N van de Ridderschap etc. geïmpetreert hebbende bryeven van creatie nopende t offitie van notarisschap, aen den Hove van Hollant versocht heeft admissie omme tselve notarisschap te mogen exerceren ende bedienen, soo ist dat 't voorss. Hoff gesien ende gevisiteert hebbende die voorss. bryeven van creatie, mitsgaders die nominaetie ende recommandaetie van N, den voornomden N alvooren afgenomen hebbende den eedt van getrouwicheyt, volgende het formulier bij den heeren Staten van Hollant eertijts uuytgegeven in date den 8en Novembris vier ende tachtich hem voorgelesen, mitsgaders den eedt tot tselve officie van outs gestaen hebbende, dien hij daertoe aen handen van N, raedt ordinaris als commissaris daertoe gecommitteert, gedaen heeft, den selven N geadmitteert heeft ende admitteert hem bij desen omme tvoorss. officie van notarisschap te exerceren ende bedienen navolgende syne voorss. brieven van creatie.

Aldus geresolveert bij mrs. Gerrit van Wyngaerden, heere van Benthuysen, ambochtsheer van Soetermeer etc. president, Jheronimus van Borre, Frederick Verhorst, Gerart Duess, Jacob Pauli ende Niclaes Crompholt, raetslieden van Hollant den 15en Septembris anno 1592.

---

1) 3e Memoriaal mr. Pieter Hanneman p. 287.

BIJLAGE E.

—

Revocatie van 't notariscap van m^{r}. Dirck Adriaensz. van Crimpen [1].

Alzoo den Hove van Hollant gebleecken zijnde dat m^{r}. Dirck Adriaensz. van Crimpen bij sentencie van die van den Gerechte van der Goude injuriarum gecondemneert ende mitsdien infamis was, zoe is dezelfde m^{r}. Dirck voir den voorss. Hove bescreven ende gecompareert geweest, ende nadat hij dairop gehoirt was ende daer jegens nyet en wiste te seggen, soe eest dat t voorss. Hoff gerevoceert heeft ende revoceert tzelfde Hoff metsdesen zijn admissie tot dexercitie van t notarisschap in den jaire 34 gedaen, interdicerende hem tzelfde officie voertaen meer texerceren ende verclarende dat zulcke acten ende instrumenten als hij als notaris soude mogen doen ende expedieren van onwaerden geacht ende gehouden sullen werden.

Gedaen in den Hage den 17^{en} novembris anno 1548.

---

[1] 2^{e} Memoriaal m^{r}. Jan van Dam fol. 14^{vs}.

BIJLAGE F.

—

Sententie jegens Cornelis Maertsz. 1561.

Alsoe Cornelis Maertsz. geboren uuyten Haghe, jegenwoirdich gevangen, buyten pijne ende bande van ijseren, voer den Hove van Hollandt bekent heeft, dat hij gevangen per verba de presenti eerst getrout heeft Jannetgen Dircxd^r^, zijnen jegenwoirdige huysvrouwe, ende dat oick, zeeckeren tijt dairnae, eer hij tzelve in facie ecclesie solempniseerde, oick getroudt heeft gehadt een andere bij hem genaempt, solempniserende tzelve in facie ecclesie dat hij gevangen dicwils tot zijnen huyse ontfanghen heeft eene Lijsbeth Dircxd^r^ zijne huisvrouwen zuster mit wien hij tot diversche stonden oick wel gecommuniceert heeft gehadt, wetende dezelve heretycke te wesen ende van der secten der Anabaptisten, zoe als zij hem zelve zeijde, zonder mit hair te communiceren van hair opinien. Dat hij oick van dezelve Lysbeth wel verstaen heeft dat zij in diversche conventiclen geweest was, alwaer zij hem gevangen oick zeyde dat mede geweest waeren Adriaen de goudtsmit en Hansken de caescooper, herdoopers, dat voorts hij gevangen present geweest is ten huyse van zijn schoenvader binnen Amsterdam daer de voorss.

Elysabeth was ende noch zeeckere vroupersoen bij hem genomineert mit noch eenige andere, die hij gevanghen nyet onthouden en heeft, dair zij spraicken van der ordonnantie der heyliger kercken als zeggende die te weesen insettinge der menschen affgoderie ende die kercke een hoerhuys, mit meer andere blasphemie tegens 't heylige eerwairdige sacrament.

Dat hem gevangen gelevert es zeeckeren brieff, die hij gevangen zeyde gescreven te zijn bij een vroupersoen, bij hem genomineert, aen Lysbeth Dircxd[r] zijn huysvrouwen suster om t opscrift dairop te scriven, ende dat denzelven brieff inhielt quade woerden van de sacramenten ende andere heretycque doleancie: als te weten van den sacramente dattet affgoderye was, ende dat die persoene die den brieff gescreven hadde noch hoopte zulcke leven te leyden als zijn gevangens zuster Lysbeth Dirix dede, ende dat hij gevangen 't opscrift op ten zelven brieff gescreven heeft sonder dat hij gevangen die nochtans terzelver tijt notarys ende een publyck persoen was denzelven brieff te voerschijn gebracht heeft.

Al twelcke saicken zijn van quaden exemple ende contrarie die placcaten van de Coninklijke Mayesteit die nyet en behoiren ongecorrigeert te blijven mer grootelicx gestraft worden ten exemple van anderen: Soe eest dat 't voorss. Hof mit rijpe deliberatie van Rade overgewegen ende geconsidereert hebbende alle 't gundt in deezen te considereren stondt, mitsgaders oick de lange detentie van den ghevangen, in den naem ende van wegen des Coninx van Spaengnen, van beyde Cecillien etc. als grave van Hollant, Zeelant ende Vrieslant den voorss. gevangen gepriveert heeft ende priveert hem tzelve Hoff midtsdeezen van zijn voorss. officie van notariaetschap.

Bant voorts denselven gevangen den tijt van thien jaeren uuyten lande van Hollant, Zeelant ende Vrieslant te

ruymen den Haech ende Haechambocht binnen achte dagen ende dandere landen binnen achte daghen dairnae, zonder geduyrende den voorss. tijt dair weder inne te commen opte verbuerte van zijn lijff.

Gedaen in den Haghe bij president Naerden, Sasbout, Boot, Weytsse, Nicolai, Jacobi, Laen, Lezaen, Mersche raidtsluyden van Hollant ende gepronuncheert den iiij^{en} Martii anno 1561 stilo Curie Hollandie.

---

[1]) Register van Criminele Sententien van het Hof van Holland. 1538–1562 fol. 377^{vs}.

BIJLAGE. G.

—

Testament van heer Cornelis Dircxszoon Deym, 1550. [1]

In den naem des Heeren Amen. Bij desen jegenwoordighen instrumente zij eenen yegelicken condt ende openbaer, hoe dat in den jare van der geboorten ons Heeren duysent vyff hondert ende vyftich in die achste indictie den 6^{en} dach van Maerte, Paeusdoms ons alder heylichste vaders in Gode ende onsen heere, heer Julius die derde Roomssche Paeus van dien naeme, in 't eerste jaer zijnder coronatien deur Godts gracie gebenedyt regeren, onsen alder genadichsten heere, heer Caerle die vijffde Roomssche keyser van dien naeme, in 't negentiende jaer zijnder coronatien, ter presentie van mij openbaer notaris apostolyck ende imperiael bij den Hove van Hollandt geadmitteert ende in kennisse van den getuygen hier onder genomineert, als daertoe specialicken geroupen ende gebeden, gecompareert es, die eersamen heere heer Cornelis Dircxszoon Deym presbitere, residerende in 's-Gravenhaghe des crisdoms van Uuytrecht, gesont van lichame, gaende ende staende, ende zijn verstandt volcomelicken gebruyckende als uuytwendelyck bleeck, overdenckende die cortheyt des levens ende datter nyet zeeckerder en es dan die doodt ende nyet onzeeckerder en es dan die uuyre des doots, begerende daeromme mit

[1]) Charters Delfland en 's Gravenhage. R.A.

goeder voordachticheijt aleer hij mitter haesteger doodt overvallen wordt van zijn temporele goeden te disponeren bij maeckinghe testamentaer, hebbe daeromme mit goede deliberatie ende voorsichticheydt gemaect, geordonneert ende verclaerdt zijn uuyterste wille testamentaer dispositie in der manieren hiernae volgende:

Bevelende in den eersten zijn zyele den almachtigen Godt, Maria zijn gebenedide moeder ende allen Godts heylegen, ende zijn doode lichame der kerckelicke begravinghe in die groote Prochiekercke van den Haeghe in 't heylich cruyschoer bij mijn zalige broeder. Revocerende ende wederroupende eerst ende alvooren alle voorgaende testamenten, codicillen ende maeckinghe voor datum van desen gemaect, verclarende dezelve van geender waerden, willende dat dese zelve navolgende testamentaer dispositie sal stadtgrijpen ende voortganck hebben, willende ende begerende dat men nae zijn overliden die groote clocke sal luyden vijff poesen, daer hij toebespreecket die heylige kercke van den Haghe drye ponden grooten Vlaems, des zullen die kerckmeesters gehouden wesen het graft op te doen ende weder toe te doen sluyten. Noch bespreect hij testateur mijn heere van Uuytrecht ofte zijnen vicarius een Carolus gulden ende den domproost mede een Carolus gulden ende die fabrycke van Sinte Maerten tUytrecht twaelff stuvers, den provisoor ende deecken van Delfflandt, in der tyt wesende, elcxs acht stuvers ende heurluyder notarius ende fiscael elcxs vier stuvers eens. Noch begeert hij testateur dat ten daghe zijns overlidens tot behouff van den armen gedeelt sal worden drye Carolus gulden an broodt. Bespreeckende voorts die testateur een eerlicke maeltijt tot behouff van zijn naeste vrunden ende maeghen ende zijn naeste buyren ende dat men ten daeghe van zijn overliden zal nemen twintich priesteren die te grave zullen coemen

den welcken elcxs gegeven sal worden drye stuvers. Ende ingevalle hij testateur te Hove bleeff residerende ende onder den Hove sturff, zoe begeert hij dat die heeren van den Capitule van den Hove mede zullen coemen tot zijnder begravinghe, bespreeckende elcken heere voor heurluyder presentie zes stuvers ende die vicarissen ende sangers van den Hove sullen elcxs voor heurluyder presentie ontfanghen drye stuvers. Ende oft nu zoe gebeurde dat hij testateur sturve onder die prochie van de groote kercke, soe zullen die Memorieheeren comen tot zijnder begravinghe ende zullen elcx hebben voor heurluyder presentie vier stuvers eens.

Item die voorscreven testateur bespreect dat gasthuys van Sinte Niclaes alhier in den Haghe een pont groot Vlaems sjaers, ter losse den penninck zestien, mitte last van een eeuwighe misse ter weecke gedaen te worden bij een goet eerlick priester, alle weecke des Woonsdaechs, welcke pont groot Vlaems hij testateur verseeckert heeft ende daertoe geypotekeert ende verbonden generalicken ende specialicken op alle zijnen gereetste goeden, roerende ende onroerende, die hij nu heeft ofte naemaels vercrighen mach ende mitter doot ruymen ende achterlaten zal, gheen uuytgesondert, ende indien dat die gasthuysmeesters ofte regenten van dien neggligent waeren ende versuymelick die voorscreven misse ter weecke te doen, des Woonsdaechs twelck Godt verhoeden moet, in dien gevalle zoe zullen die Heijlige Geestmeesters van den Haeghe alsdan anvaerden t voorscreven pondt groot Vlaems, ter losse den penninck zestien ende dat deelen tot proffijte van den rechten armen van den Haeghe daer 't hemluyden goetduncken sal.

Noch soe heeft die voorscreven testateur besproocken te weeten Lysbet Andriesdochter zoe verre zij tot zijn overliden toe hem blijft dienende, vier ponden grooten

Vlaems eens. Item die voorscreven testateur wil ende begeert dat nae zijn overliden een jonghen, wesende van den naesten van zijnen bloede, gestelt sal worden ter schoole tot Loeven, ende tot subsidie, hulpe ende onderstandt van zijn studium ende leeringhe alle jaers opbeuren ende ontfangen uuyt zijn alder gereetste goeden, roerende ende onroerende, die hij daertoe verbonden ende geypotekeert heeft mitsdesen, ende den possesseurs van dien, vier ponden grooten Vlaems sjaers die men hem uuytreycken sal; ende indien datter gheen van zijnen maechtaele en waire zoe zal men alsdan een goet schamel buyrmans kindt uuyten Haeghe, nudt ende bequaem wesende, in de plaetse van dien gestelt wordt ter schoele tot Loeven ende dat bij ordonnancie, nominatie ende bevel van den pastoor van den Haeghe in der tijt wesende.

Item die voorscreven testateur maect ende bespreect die kinderen van Pieter Claeszoon verwer, bij maniere van een testament ofte bespreck, vijftich Carolus gulden eens, zonder meer, mit conditie ende expresse voorwaerde dat zij gehouden zullen zijn eerst ende alvooren te casseren ende te restitueren een zeeckere obligatie van veertich ponden grooten Vlaems ofte daeromtrent, die Pieter Claesz. heurluyder vader spreeckende hadde opte vader van den voorss. heer Cornelis Dircxsz. Deym testateur, ende dat in handen van den testamenteurs van den voorss. heer Cornelis. Ende indien zijluyden daertoe nyet en willen verstaen, soe verclaert die voorscreven heer Cornelis dat alsdan zijluyden nyetmendallen en zullen genyeten van 't voorss. testament ofte legaet, noch van eenighe van zijne goeden in 't cleyn noch in 't groot, alsoe die voorss. heer Cornelis Dircxsz. zeyde ende affirmeerde van zijn ouders erffenisse nyetmendallen genoeten te hebben.

Item bespreect noch die Predicaren, Leprosen, Sinte Nicolaesgasthuys ende Sinte Rochusgasthuys opte Geest

alhier in der Haghe elcxs drye Carolus gulden eens, noch die Minnebroeders tot Delft mede drye Carolus gulden eens, bespreect noch Joris Joosten zijn neve, coster op 't Hoff, eenen gouden Angelot, noch den pastoor van de Groote Kercke van Sint Jacobs thyen stuvers, den proost ende cappellaen van de voorss. kercke elcxs zes stuvers ende de coster van de voorss. kercke vier stuvers. Voorts zoe heeft die voorss. testateur expresselicken verclaert ende gewilt, dat indien hij naemaels voor zijn biechtvader ofte onder zijn eyghen handtscrift yet meer maecte om Godtswillen ofte anders, datzelve sal mede stadthouden ende voortganck hebben in allen schijne oft alhier namelicken in gescreven stonde al omme redenen hem daertoe porrende.

Alle welcke legaten, dootschulden ende andere deuchdelycke blyckelycke schulden voldaen ende betaelt wesende, soe heeft hij testateur in 't surplus ende overschot van alle zijne andere goeden, die daer zuyver overbliven zullen, geinstitueert ende gemaect tot zijnen gerechten erffgenamen zijn naeste vrunden ende maegen van zijn vader ende moeders zijde bij gelijcke porcie. Ordonnerende ende kiesende tot zijnen testamenteurs omme dese zijne uuyterste wille te voldoen ende volbringen den eersamen personen den deecken van den capitule van den Hove in der tijt wesende ende Mr. Pieter Suys canonick capittulaer gesamentlijk ende elcxs van hemluyden bysonder, mit macht een ofte meer in heurluyder plaets te moegen substitueren, stellende alle zijnne goeden in heurluyder handen zoe lange totdat zijn uuyterste wille voldaen ende volbracht sal zijn. Bespreeckende elcxs voor heurluyder moyte ende arbeyt boven Godtsloon eenen gouden Angelot ende oitmoedelyck hemluyden biddende ende requirerende deur de liefde Godts dvoorss. lust ende exercitie te willen anvaerden, verclaerende alle tghene des voorscreven es

te wesen zijn uuyterste wille ende dat dezelve sal voortganck hebben ende effect sorteren al ist zoe dat alle solempniteyten van rechten daerinne nyet geonderhouden en zijn. Ende versochte die voorscreven testateur van mij notaris hier aff gemaect te hebben een instrument off meer in den bester formen.

Gedaen in 's-Gravenhaghe ten huyse van mij notaris ten tijde als boven, daer bij an ende over waeren die eersaemen persoonen Jan Arntszoon Croel van Hasselt ende Gijsbrecht Janszoon van der Thoelen als wettige getuygen daerover geroupen ende gebeden

 [1]

[1]) Merk van den notaris Cornelis van der Capellen met spreuk : Memento creatoris tui.

Et ego Cornelius de Cappella, clericus Trajectensis diocesis, publicus sacris apostolica et imperiali auctoritatibus ac venerabilium dominorum decani et capituli beate Marie pallatii Hagensis, notarius et scriba juratus, per senatum Curiae majestatis admissus, quia hujusmodi testamentarie dispositioni, ordinationi, legationi, ebdommedalis misse, fundationi et dotationi atque heredum institutioni, omnibusque aliis et singulis premissis dum sic ut premittitur agerentur et fierent, una cum prenominatis testibus, presens interfui; eaque sic fieri, vidi et audivi: Ideo hoc presens publicum instrumentum alterius manu fideliter scriptum, confeci et propria manu subscripsi et subsignavi; Signoque mei notariatus officii impressi in fidem, robur et veritatis testimonium premissorum rogatus et requisitus.

De Capella, Notarius Ss.

BIJLAGE H.

—

Aanteekeningen uit de protocollen van Notaris Lenaert Ketting Jacobsz.

a. Testamenten. I. 1601—1603.

Phillips Hermansz, wapensteensnijder en Deliana Marcelis Pietersdr. van Helsum. 3 Januari 1601, fol. 1.

Maria Berckels Adriaensdr. huysvrouwe van M^r^. Dirck van der Does, commis ter Camere van de Thesaurie ende Reeckeninge der Vereenigde Nederlanden, wonende in de Vlamingstraat alhier. 26 April 1601, fol. 11.

Cornelis Allertsz. Mouthaen, cunstvercooper en Catharina Dircxdr. wonende op de Gracht alhier. 13 Mei 1601, fol. 11vs.

Willem Cornelisz. de Bacquere, zoon van M^r^. Cornelis de Bacquere, raad in het Hof van Holland en Jacomyne de Witte, dochter van Jacob Wittensz, burgemeester te Zierikzee. 13 Juli 1601, fol. 16.

Joncvr. Emmerentiana Hertzen, dochter van heer Jacob Hertzen, ridder. 19 September 1602, fol. 22.

Maritgen Jansdr. wed. Christoffel van Mierop, won. in 't Voorhout. 22 Augustus 1601, (codicil) fol. 24.

Pieternelle Tiron en Hester Tiewijnckel, jonghe dochters, tsamen schoolhoudende ende woonende aen t Kerckhoff hier in den Haghe. 4 September 1601, fol. 26.

M^r^. Pauwels Barzon, pensionaris en gedeputeerde van

Enkhuysen en Fredrica Meijnerts Semeijnsdr. 5 September 1601, fol. 28.

Jhr. Aelbert Jan van Dorp, zoon van wijlen den overste Jhr. Willem van Dorp, edelman onder de compagnie van den ritmeester Jhr. Thomas van Stakenbrouck. 15 October 1601, fol. 38.

Jhr. Henrick Sutton, lieutenant cornel van den heere ridder Oratio Veere en Jkvr. Adriana van Naeltwijck. 17 October 1601, fol. 40.

Aechgen Anthoenis Buys, jonge dochter, wonende alhier ten huyse van den procureur Cornelis Molenyser. 20 November 1601, fol. 50vs.

Glaude de Glarges, secretaris van den Hoogen Raad en Hester van Uytwyck. 20 Februari 1602, fol. 61.

Jan Jacobsz van der Burch, jegenwoordich wonende alhier. 8 Maart 1602, fol. 64.

Guillame de Moor, chirurgijn van de guarde van Z. E. Maurits geboren Prince van Orangien, grave van Nassau, ende van den train te velde ten dienste van de heeren Staten der Vereenichde Nederlanden en Helena Snijders, wonende aan de w.z. van de St. Jacobsstraat. 16 Mei 1602, fol. 66vs.

Anna Gerritsdr. wed. Johan Langley, commissaris van de Monsteringe. 11 April 1602, fol. 68.

Jhr. Alexander Wischart, capiteijn over een compagnie ruijters curassiers ten dienste dezer lande. 3 Mei 1602, fol. 71.

Marten Willemsz. van Arckel, soone van wijlen Willem Adriaensz. van Arckel en Neeltgen Maertensdr. jegenwoordich schrijver van capitain Adriaen van Arckel en zijne compagnie. 10 Juni 1602, fol. 82.

Jhr. Arnoult Schroots en Hillegont van Halmale, wonende tot Muyden. 18 Juni 1602, fol. 85.

Henrick Ruytter, canonier ende geschutgieter ten dienste van de heeren Staten en Cornelia Urlings. 5 Juli 1602, fol. 88vs.

Willem van der Duyn Joostz. en Alijt Ariaensdr. van Groenewege, wonende in 't Westeinde. 3 Augustus 1602, fol. 98vs.

Jhr. Alexander Wisschart, capiteyn over een compagnie ruyters curassiers ten dienste dezer lande. October 1602, fol. 113vs.

Jacob Schouten Niclaesz en Charlotte van Wijngaerden. 16 November 1602, fol. 116vs.

Jacob Schouten Niclaesz. en Maritgen Valcken Henricxdr. wonende in de Paeu op de Plaats alhier. 1 Augustus 1603, fol. 148.

Jhr. Phillips de la Torre, codicil op een testament, voor hem en zijn huisvrouw Henrica van Culenburch, verleden ten overstaan van den notaris Pieter van Cappelle 30 October 1599. 2 Mei 1603, fol 134.

Maritgen Cornelisdr. eertijts moeder van St. Elisabeth clooster alhier. 25 Juni 1603, fol. 140.

Julius Caesar Harinck, solliciteur alhier. 19 Augustus 1603, fol. 152.

Johanna Boudewijns, wed. Salomon van der Houve, baljuw van den Haag. 19 Augustus 1603, fol. 153.

Mr. Pauwels Barzon, pensionaris ende gedeputeerde van Eynchuysen en Fredrica Meijnerts Semeijns, beyde van Eynchhuysen, ende heure residentie nu ter tijt houdende alhier. 15 September 1603, fol. 159.

Adriana Hanneman, wede Joost Nobelaer. 30 October 1603, fol. 168.

Jan Baerntsz. van Noorden, coopman van paerden en Pietertgen Adriaen Besemersdr. 20 November 1603, fol. 172.

II. 1604—1607.

Hans van Rasenberch, wapenbewaerder van Prins Maurits. 4 Januari 1604, fol. 1.

Elisabeth Meuch wede Daniel van Breen, in zijn leven

schoolmeester, wonende beoosten de Molstraat alhier. 27 October 1604, fol. 16vs.

Haesken Feijters dochter van wijlen Briene de Feijter, wonende te Gorinchem. 9 April 1604, fol. 27.

Eva Glasers, huysvrouwe van Ysaack la Maire, apotecaris te Leiden. 6 Juli 1604, fol. 35.

Gillis van Creton, heer van Holtsbeke en Johanna van Almeras. 9 Juli 1604, fol 36.

Elisabeth de Stoppelaire jonge dochter. 4 Augustus 1604, fol. 37.

Mr. Jacob van Rosendael, advocaat voor 't Hof en Cornelia Henricxdochter. 5 Augustus 1604, fol. 38vs.

Johan de Vos, monstercommissaris. (Codicil) 19 Augustus 1604, fol. 41.

Henrick Baerntss. van der Does, schoolmeester te Wateringen en Trijntgen Cornelis Vennecoolsdr. 29 September 1604, fol. 54.

Tanna van Santen, wede wijlen capiteyn Henrick van Meydenburch, wonende tegenwoordich teynden de Nobelstraet alhier. 13 November 1604, fol. 66.

Maerten Adriaensz, binnevader van 't Pesthuys alhier en Neeltgen Huyghendr. 3 December 1604, fol. 74.

Guillaume de Hase, clercq extraordinaris van de Staten van Hollandt ende Anthonette van der Hulst Pietersdr. 8 Januari 1605, fol. 77.

Jhr. Johan van Rhoon en Gheertruyt Pijnssen wonende te Leiden. 22 Maart 1605, fol. 95.

Jan Evertss. Tervoort, deurwaarder van 't Hof, en Maria mr. Jan Hamelsdr. 17 April 1605, fol. 106.

Adriaen Huygenss den ouden, burgemeester van den Hage, en Elisabeth Lenaertsdr. van der Beest. 17 November 1605, fol. 122.

Cornelis van der Poll, procureur voor 't Hof en Cornelia de Bye, dochter van wijlen Joost Jacobsz. de Bye, procureur voor 't Hof. 26 November 1605, fol. 130.

Johan van Schonevelt en Machteltgen van Holtmolen, wonende in 't Camerycxdouck in de Hoochstraet. 20 December 1605, fol. 134.

Jacob Willemsz. van Emenes, substituyt van den Bailliuw van 's-Gravenhage. 4 Januari 1606, fol. 137.

Elisabeth Chrispijnsd^{r}. van Boschuysen, wed^{e} wijlen Cornelis Jansz. Annocqué, goutsmit, wonende op de Spoye in de achterhuysinge van Alcmaer alhier. 27 Maart 1606, fol. 144.

M^{r}. Johan Quartelaer, chirurgijn, oudt-schepen van den Haghe ende joncvr. Philippa van der Marsche, dochter van wijlen m^{r}. Jacob van der Marsche, raad ordinaris in den Hove van Holland. 25 April 1606, fol. 150^{vs}.

Guillaume de Moor, eertijts chirurgijn van de guarde van Zijne Excellentie ende tegenwoordich scheepscapitain. 7 Juni 1606, fol. 157.

Fransken de Villeers, eertijts wed^{e} van Steven Abrahamsz. en tegenwoordich huysvrouwe van Bastiaen de Munnick, eertijts corporael van de hellebardiers van Zijne Excellentie, wonende in St. Elisabethsclooster alhier. 26 Mei 1606, fol. 158.

Maria, Willem, Jacob, Jan, Cornelia, Catharina, Anna en Christina Comans, kinderen van wijlen Jan Willemsz. Comans, in sijn leven commis ter Finantie van de Staten van Hollandt en van Commertgen Danielsd^{r}. 14 Juni 1606, fol. 160^{vs}.

Aelbrecht Henricxsz van Loeninghen, oudt burgemeester van den Haghe ende Nyesgen Bruynend^{r}. tegenwoordich heur onthoudende tot Naeltwijck. 3 Juli 1606, fol. 162.

Jacob Vallensis, doctor in de medicinen, wonende binnen der stadt Delff. 22 October 1606, fol. 176^{vs}.

Maria Maertensd^{r}. van Cromstrijen, huysvrouwe van M^{r}. Adriaen van der Goes, advocaat voor 't Hof. 11 November 1606, fol. 185.

Jhr. Rutgert van der Haept, [1]) tegenwoordich hem onthoudende hier in den Haege." 26 December 1606, fol. 188.

Thyman van Volberghen, commies ten comptoire van den ontfanger generael der Vereenichde Nederlanden en joncvr. Judith Langle Henricxd^{r}. 17 Februari 1607, fol. 190^{vs}.

III. 1611—1615 [2]).

Samuel de Villeers, fourier van den Prins en Maycken Cherceliers. 2 Januari 1611, fol. 1.

Govert van Persyn, commies van den Raad van State en Clementia van Houckgeest. 20 Mei 1611, fol. 29.

Alexander Wischart, heer van Leefdoo, ritmeester van een compagnie quirassiers ten dienste der Staten-Generaal en Margarita van Duvenvoorde. 9 Mei 1611, fol. 33.

Gomar van Oudenfort, hofmeester van Prins Maurits, overleden 11 Juli 1611, (acte van opening van zijn testament) fol. 43, e.v.

Vrouwe Aghata van Culenborch, weduwe, vrouwe van Raephorst enz. 24 Juni 1612, fol. 96 en 99.

Johanna Croeser, weduwe Jhr. Niclaes de Groot, wonende te Bergen op Zoom. 24 Juli 1612, fol. 103 en 190^{vs}.

M^{r}. Adriaen van Weresteyn, raad van den Prins, 23 December 1612, fol. 115.

Juffr. Johanna 't Serraets, huysvrouwe van Jhr. Ludolph van Lantscroon. 26 Februari 1613, fol. 128 en 176.

Maria Points, wed^{e} George Gilpyn, raad van hare Majesteyt van Engelant ter vergadering van den Raad van State. 1 April 1613, fol. 134 en 137.

---

[1]) Weduwnaar van Marie Vogelwayder, echtgenoot van Susanna van Eyck, heeft met zijn eerste vrouw een testament gemaakt 28 Dec. 1578 te Liere in Brabant.

[2]) Uit dit protocol is fol. 89 uitgescheurd; daardoor ontbreekt volgens den index: „supscriptie van het testament van Sivilla Pauw Jansd^{r}" en „van Johan Stalpart van der Wielen Augustijnsz.

Jacob Vervoorn Reyersz, oud burgemeester van Gorinchem, 22 Mei 1613, fol. 141.

Steven van der Does, heer van Noordwijk, raad ordinaris van het Hof en Anna van Eeuwsum, dochter tot Nijenoort. 14 Juni 1613, fol. 144.

Catharina de la Plancke, huisvrouw van den eerweerdigen Johannis Lamotius, dienaer des Goddelycken woorts alhier. 19 Augustus 1613, fol. 152vs.

Mr. Willem Martini, raad in den Raad van Brabant. 10 December 1613, fol. 166.

Johannis van der Heiden, alias La Haye, bediener des woort Gods alhier (schenking onder de levenden). 4 Juni 1614, fol. 178.

Jhr. Arnoult Schroots, tegenwoordich wonende tot Reynsburg. 9 Juni 1614, fol. 179.

Maria Berckels Adriaensdr., huisvrouw Mr. Dirck van der Does, commies ter Camere van de Thesaurie ende Reeckeningen der Vereenichde Nederlanden. 4 Juli 1614, fol. 183 en 188.

Hillegont Scriecken, wed: Dirck van Zijpesteyn. 11 Augustus 1614, fol. 187.

Mr. Adriaen Strick, advocaat voor 't Hof en Anna van der Chijs. 8 Augustus 1614, fol. 190.

Hester van Uytwyck, wede Glaude de Glarges, secretaris van den Hoogen Raad in Holland. 30 Augustus 1614, fol. 193.

Maria Stalparts van der Wiele, weduwe Rutger van Ylem. 8 October 1614, fol. 196, 200 en 218 (gift onder de levenden.)

Mr. Jacobus Lasson, rector in de Latynsche school alhier. 20 Augustus 1614, fol. 201.

Jonkheer Nicolaes van Westerbeeck, heer van Westerbeeck en Margareta van Roon, wonende op den huize van Westerbeeck buiten den Haag. 12 October 1614, fol. 203.

Margaretha de Jonge van Bairtwijck. 27 Januari 1615, fol. 212.

Clara van der Mije, wed^{e} Jhr. Adam van der Duin, heer van Zanen. 17 November 1615, fol. 232.

Dirck Jacobsz. Schoonhoven, burgemeester van Gouda en Agnyese Florisd^{r}. 19 September 1615, fol. 235.

1616—1628, 1631 en 1635. [1])

M^{r}. Joost Joostensz. de Putter, schilder en Pietertgen Pietersd^{r}. van Beaumont. 2 Februari 1616, fol. 2.

Susanna Zuytlandt, huysvrouwe van Josua Apollony dispenchier van de Camere van Zijne Excellentie. 7 Juni 1616, fol. 5.

Margarita de Jonge van Baertwijck. 8 Juni 1616, fol. 8.

Beatrix Jacob Splintersd^{r}., wed^{e}. wijlen Aelbert Cornelisz. Comans, in zijn leven burgemeester van Alckmaer, tegenwoordich wonende alhier. 3 Augustus 1616, fol. 11.

Reijnier van Oldenbarnevelt, ridder, heer van Groenevelt en Anna van Brantwijck. 21 Maart 1617, fol. 21. (Acte de dépôt).

Philips van der Goes, commis der Thresorye van de Generaliteit. 13 April 1617, fol. 22.

Margarita Faget, huysvrouw van voornoemden Philips v. d. Goes. 22 Mei 1617, fol. 24.

Jannitgen Florisd^{r}. de Cort, weduwe wijlen Frans Pietersz. van Suyrbeeck. 8 Januari 1618, fol. 46.

Clara Hessels van Dinter, huysvrouw van M^{r}. Nicolaes van Kinschot, raedt ende advocaet-fiscael van Holland. 22 April 1618, fol. 49.

Niclaes Masson, laest gewesen Capitein van een Compagnie Engelschen en Margarita Claesd^{r}., wed^{e}. van doctor Anthonis Daelman. 12 Mei 1618, fol. 51,

[1]) Losse katernen onvolledig.

Gillis de Glarges, heer van Eslesmes, advocaat voor 't Hof. 1 Januari 1619, fol. 60.

Clara van der Mije, wed^{e}. Jhr. Adam van der Duyn (Codicil). 19 Februari, fol. 61 en 14 Mei 1619. fol. 61^{vs}.

Maria van Heuycquesloot, huysvrouw van M^{r}. Cornelis van der Laen, wonende te Rijswijk. 20 Maart 1619, fol. 63.

Maycken van der Heyden, eertyts weduwe van J^{r}. Philips de Gerbode ende tegenwoordich huysvrouwe van Jan van Soetendael, wonende te Rotterdam. 1 Juni 1619, fol. 64.

Pieter Jansz. Palesteyn, oudt burgemeester van den Hage. 8 Juli 1619, fol. 65.

Franchois Doublet, commissaris van de Monsteringe en wagenmeester-generaal in dienst van de Staten-Generaal. 12 September 1619. fol. 67.

Dirck Joriss. van Waelsdorp, wonende Besuydenhout. 23 October 1619, fol. 69.

Cornelia Rattaller, weduwe wijlen Philips Doublet, in zijn leven eerste meester van de Rekeningen in Holland en ontvanger-generaal der Vereenichde Nederlanden. 30 December 1619, fol. 70.

M^{r}. Adriaen Strick, agent van zijne Coninklyke Majesteit van Denemarcken en Anna van der Chys. (Codicil) 17 April 1620, fol. 74.

Andries Crasco, Franchoysche schoolmeester en Sara Rons. 23 April 1620, fol. 75.

Paulus de Jonge, griffier van den Prins van Oranje, 13 Mei 1620, fol. 76.

Geertruyt Schoutens, huysvrouwe van voornoemden Paulus de Jonge. 15 Mei 1620, fol. 77.

Niclaes van der Mijle, contrerolleur-generael van de Artillerye te velde en Geertruyt van Payenburch. 5 Maart 1621, fol. 83^{vs}.

Jh^{r}. Henrick van Tuyl van Serooskercke, heer Philibertsz.

heer van Stavenisse, gecommitteerde raad van de Staten van Zeeland en ter Admiraliteit aldaar en Jonkvr. Jacobmina van Wyngaerden Geraertsdr. (Codicil). 1 December 1621, fol. 117.

Catharina Coppier van Culenborch. 2 Januari 1621, fol. 86.

Margarita Bouman Ghijsbertsdr. Jonghe dochter op haer vertreck staende van hier na Voorburch in t Franchoise schoole. 20 October 1621, fol. 88vs.

Eduart Browne [1]) van Outwod in Essix in Engelant. 6 Juli 1622, fol. 94.

Jhr. Joachim van Golsteyn, overste lieutenant bij zijn Genade van Mansfelt. 19 Augustus 1622, fol. 95.

Johan van Steenberck, clerck van de Hooch Mogende Heeren Staten-Generaal en Johanna Ploys. 4 October 1622, fol. 105.

Margareta van Duvenvoorde, weduwe van Jhr. Alexander Wisschart, wonende op het huis Waelsdorp onder Wassenaar. 5 October 1621, fol. 106 en 15 December 1622, fol. 108.

Anthonette Snelle Lambrechtsdr., huysvrouwe van Abraham Hallerts, Camerlingh van graeff Henrick van Nassau. 14 Maart 1622, fol. 107.

Abraham Hallerts, camerling (van Prins Frederik Hendrik) 17 Augustus 1622. fol. 98.

Thomas Brouaert, thesaurier van Prins Frederik Hendrik en Johanna van Clootwyck. 12 Juni 1624. fol, 125vs.

Cornelia Henricxdr. weduwe Mr. Jacob van Rosendael, advocaat van het Hof. 22 Januari 1625, fol. 129.

Geertruyt Schoutens, wede. wijlen Paulus de Jonge, secretaris en griffier van den Prins van Oranje. 30 Augustus 1625, fol. 135. 2 Sept. 1625, fol. 140. (Codicil).

---

[1]) Onderteekent in het Hollandsch Eduart Bruyn.

Pieter van Egmont Ghysbertsz. 3 September 1625, fol. 136.

Philips van der Goes en Elisabeth van Helsdinghen, wonende op den huize van Lennip te Voorburg. 5 November 1625, fol. 142.

Joost Wauters Lievensz., lieutenant van den geweldigen Generael van het leger. 25 Mei 1626, fol. 143.

Philip de Lesamme en Josyna de Leu. 25 Augustus 1625, fol, 146.

Geertruyt van Muyden, dochter van wijlen Mr. Cornelis van Muyden, advocaat van het Hof. 12 Juli 1626, fol. 155.

Jonkvr. Magdalena van der Laen, jonge dochter, tegenwoordich ter schoole leggende, soo sij seijde, binnen der stadt Delff. 13 April 1626, fol. 157.

Jhr. Johan van Hensbeecke en Agnes Montens, heer en vrouwe van Brunisse, geseyt oost Duvelant, wonende te Ziericxzee. 30 October 1631.

Theodorus Boreel, filius Johannis, jongman van Middelburg. 23 Augustus 1633.

b. Huwelijksvoorwaarden.

I. 1601—1603.

Bartholomeus van Hamel, chirurgyn en Machtelt Cornelisdr., weduwe van Jacques Baron. 15 Januari 1602, fol. 58.

II. 1604—1607.

Pieter van Blanckeroort, oud-burgemeester en gedeputeerde van de stadt Haerlem, ter audietie van de Reeckeningen van de Generaliteyt ende Admiraliteit der Vereenichde Nederlanden en Cornelia Corbeels van Gent. 2 November 1604, fol. 61.

Nicolaes Ruffijn en Maritgen Franss. Ostij, jonghe dochter van Dusseldorp. 23 November 1605. fol. 125.

Jhr. Adriaen van Swieten, gouverneur van de forte

van Nassauwen, colonnel van een regiment ende capitein van een Compangie Nederlantsche Voetknechten in dienste van de Staten-Generaal en van Prins Maurits en Anna Maria gebooren van Clout, weduwe wijlen Pieter van Gistelle, in zijn leven gouverneur binnen Oosteynde etc. 30 October 1606, fol. 182.

III. 1611—1615.

Philips de Levin, Seigneur de Farmars et Cousart, lieutenant cornel en capitein bij 't regiment van Graaf Hans Ernst van Nassau en Jonkv^{r}. Louyse Mernicx, dochter van wijlen Philippe de Mernicx, heer van Mont St. Allegonde. 21 Januari 1611, fol. 6.

Johan Pietersz. van Rhee, borgher tot Middelborch en Juffrouwe Abighael van Tilburch, wed^{e}. M^{r}. Martin van den Breul, stalmeester van den Prins, wonende te 's-Gravenhage. 25 October 1612, fol. 117.

Johan van der Cammen, lieutenant van de Compangie van den Cap^{n}. Inghennieulant, zoon van den rekenmeester Jh^{r}. Johan v. d. Cammen en Susanna Turcqui, dochter van wijlen den kapitein Daniel Turcqui. 16 Januari 1613, fol. 118.

Sebastiaen van de Ketel, baljuw en rentmeester van Sommelsdijk en Jonkvr. Anna van Sierick, geseijt van der Does. 4 September 1615, fol. 231.

IV. 1619—1628.

Pieter Jansz. Splinter, apotecaris en Catharina van Oudewater Jansdr. 22 Januari 1620, fol. 72.

Petro Helman, zoon van wijlen Ferdinando Helman, schepen van Antwerpen en Cornelia van de Veken, vrouwe douagiere van Heemstede. 22 December 1619, fol. 78.

Willem Cornelisz. van Doorne en Sara Warnier Adamsdr. 30 October 1624, fol 128.

BIJLAGE I.

Acte voor Lenaert Belgiaerts van Breda. [1])

11 Januari 1584.

Alsoe Lenert Belgiaerts van Breda, scriver van Capiteijn Pieter Merlijn, den Hove van Hollandt te kennen gegeven heeft, hoe dat hij suppliant het officie van notarisschap, met admissie van den Hove van Brabant, openbaerlick tot Breda ende elders over de sestien ende meer jaeren heeft geexerceert, blijckende bij de attestatie daervan zijnde, ende alsoe hij suppliant zijn bescheet van creatie, wesende van keijserlicke aucthoriteijt, als oock van zijn admissie van den Hove van Brabant, mitsgaders alles wat hij hadde heeft gelaten in de furie van Breda, ende hij suppliant belast zijnde mit een huysvrouwe, ende lange siecke daegen gehadt heeft, ende om te beter aen den cost te moegen geraecken, mits mede exercerende dofficie van notarisschap ter plaetse daer zijn vendele sal leggen, wesende nu ter tijt tot Geertrudenberge, versouckende mitsdien dat den Hove gelieven soude hem oock t' admitteren dat hij suppliant tvoorgenomde officie van notarisschap soude mogen doen ende excerceren binnen alle de vlecken, steden ende landen deur den voorscreven Hove subject ende daeronder sorterende.

Soe ist das t voorscreven Hoff gesien de recommandatie ende versouck van des suppliants voorn. capiteyn, denselven geadmitteert heeft ende admitteert hem mitsdesen enz.

---

1) 1e Memoriaal Mr. Pieter Hanneman p. 21vs.

BIJLAGE J.

Nyeuwe acte van Notariaetschap voor Pieter van der Burch. [1])
24 Juli 1579.

Alsoe Pieter van der Borch den Hove van Hollandt bij requeste te kennen gegeven heeft, hoe dat hij suppliant den griffier van den voorsz. Hove M[r]. Barthelt Ernst als clercus domestycq gedient ende in de Griffe als acte-maecker gescreven heeft den tijt van twaelff ofte dertien jaeren, sulcx dat hij deur recommendatie van den selven griffier al in den jaere LXIIII (1564) geobtineert heeft gehadt 't officie van 't notarisschap naer uuytwysen d acte van admissie aen desen gehecht, welck officie hij suppliant zedert alhijer in den Haege wel ende trouwelick bedient heeft, t is nu zoe dat staende de voerleden troublen hy suppliant hem begeven heeft binnen Utrecht in sijns vaderslant, alwaer hij seeckere jaeren gewoent hebbende ende daernae gecomen zijnde ten huwelijcken staete, heeft hem nu onlancx wederomme begeven alhyer in den Haege omme hem in de practijcke ende in dexercitie van 't voorss. officie te continueren; dan alsoe hem suppliant daer soe van noede es te hebben nyeuwe admissie in conformite van de pacificatie van Gent ende hij suppliant tot dexercitie van 't voorss. officie hem nyet en begeert te geven

---

1) 7e Memoriaal Mr. Bartholt Ernst, fol. 300vs.

sonder voergaende believen ende nyeuwe admissie van den voorss. Hove, versouct hij suppliant van nyeuw geadmitteert te worden tot t voorss. notarisschap. Soe eest dat 't voorss. Hoff den suppliant weder van nyeuw geadmitteert heeft ende admitteert hem mitsdesen tot t voorss. notarisschap omme tselve behoerlijck te bedienen mits dat hij van nyeuws gehouden zal zijn daer toe te doen den behoerlycken eedt.

Gedaen in den Haege den XXIIII^{en} July anno XV^{C}LXXIX.

BIJLAGE K.

—

Nieuwe acte van Notarisschap
voor Christiaen de Wees. [1])
16 Juli 1579.

Alzoe Christiaen de Wees den Hove van Hollandt bij requeste te kennen gegeven heeft, dat hij suppliant over de jaeren XX ende meer bij M(eester) Cornelium Baersdorpium tunc temporis Cesaree majestatis medicum, ende daernae deur tverlies van den instrumente van dyen bij Valerium Cauchium u(triusque) J(uris) d(octor) gecreert notarius, seeckeren tijt daernae bij den voerleden raidt 's Hoffs van Hollandt ende oeck bij den Grooten Raedt geadmitteert is geweest totter exercitie van den officie van dyen, hetwelck hij tot Uuytrecht ende elders tot nu toe bedient hebbende, heeft diesaengaende gedepescheert verscheyden acten, instrumenten ende anderen diergelycken nae vermogens tvoorss. officie; dan alsoe hij nu wederom van daer gecomen zijnde d'exercitie ofte het bedienen van tzelve officie opte voorss. admissie alhyer hem nyet en soude derven onderwinden dan met believen ende consent van den voorss. Hove: soe eest dat tvoorss. Hoff den suppliant weder van nyeus geadmitteert heeft, ende admitteert hem mitsdesen tvoorscreven notarisschap omme tselve behoerlijck te bedienen, mits dat hij weder van nyeuws gehouden zal zijn daer toe te doen den behoerlicken eedt.

Gedaen in den Haege den XVI^en^ July anno XV^C^ LXXIX.

---

1) 7de Memoriaal Mr. Bartholt Ernst, p. 300.

WILLEM III.[1]

Het is ongetwijfeld niet meer dan de vervulling van een duren plicht, wanneer op dezen dag de Nederlander den Oranje-Vorst gedenkt, die vóór 2 eeuwen, den 19den Maart 1702, den laatsten adem uitblies. Maar de arbeid en de beslommeringen van het dagelijksche leven laten niet ieder de vrijheid zijne gedachten te wijden aan hetgeen buiten den kring ligt van het tegenwoordige, met zijne velerlei belangen en eischen. En toch, dat tegenwoordige is niet anders dan het product van het verleden, het laat zich zonder dat verleden, het *verre* verleden ook, niet begrijpen, veel minder beoordeelen. Wie te hoog staat om tevreden te wezen met den sleur van het dagelijksche, materieele leven, wie zich rekenschap wil geven van hetgeen hij om zich ziet,

---

[1]) Redevoering, den 19den Maart 1902 uitgesproken in de vergadering van „Die Haghe", ter herdenking van Prins Willem III op den 200sten verjaardag van zijn dood.

hetzij hij meent het te moeten roemen als een weldaad of wel betreuren als een ramp, moet met zijn onderzoek terug, hij moet hetgeen is toetsen aan hetgeen was. Indien hij dit doet, stuit hij telkenmale op het een of ander verschijnsel, het een of andere feit, het een of andere machtige denkbeeld, waarin hij den krachtigen, onweerstaanbaren invloed kan waarnemen, en moet waarnemen van een grooten, overheerschenden menschengeest, die zijn stempel heeft gedrukt op de maatschappij, waarin hij geleefd heeft en gewerkt.

Er zijn wijsgeerige stelsels opgebouwd, waarin de mensch wordt voorgesteld als niet meer dan een product der omstandigheden, waaronder hij wordt geboren, en de grootste, de geweldigste, die in de eindelooze rij van menschengestalten op den voorgrond gekomen zijn of nog komen, niet meer of niet anders zijn dan de werktuigen, waardoor de noodwendige gevolgen van de samenwerking der omstandigheden de menschenmaatschappij drijven in de een of andere richting. In de praktijk is de invloed van die deterministisch-philosopische beschouwing, gelukkig, al zeer gering geweest. Zij is er nog niet in geslaagd de bewondering en den eerbied uit te roeien, die het eene geslacht na het andere vervult en bezielt bij den arbeid van de mannen der kunst, der wetenschap, der techniek, de toongevers in één woord in het menschelijke kennen en kunnen. Stelt u voor dat iemand, wie ook, voor den St. Pieter te Rome staat, of luistert naar eene symphonie van Beethoven, of dat hij leest in Goethe's Faust of zich verdiept in de levensgeschiedenis van Napoleon, en dat een ander hem toevoegt: „Ja, ziet u, dat zijn nu altemaal niet anders dan noodzakelijke voortbrengselen van een complex van omstandigheden, door middel van eenige willooze maatschappelijke werktuigen; misschien zijt gij nu, door een

ander complex van omstandigheden, genoodzaakt tot bewondering, maar ik, als derde product van een nieuw zoodanig complex, ben gedwongen u te zeggen, dat die bewondering allen grond mist, (tenzij zij de determineerende omstandigheden geldt), en te hopen dat gij nu, door de omstandigheid van uwe ontmoeting met mij, zult ophouden eerbied te koesteren voor die werktuigen, die men, ter onderscheiding, Michel Angelo, Beethoven, Goethe en Napoleon noemt", — gelooft gij dat het veel indruk zou maken?

Wie eerbied gevoelt, doet dit nimmer voor den arbeid, voor het voortbrengsel, zonder de bijgedachte aan den meester, die het schiep; hij buigt zich gaarne voor de meerderheid van een menschengeest. De meerderheid van een menschengeest: zoo ooit, dan zeker is die uitdrukking gepast waar het den persoon geldt van Willem III.

Gij verwacht van mij niet, dat ik in dit enkele avonduur u een volledig beeld zal geven van dien grooten vorst en van zijn levensarbeid, veel minder dat ik zou beproeven een nieuw licht te werpen op zijn persoon of op zijne daden. In ons vaderland heeft nog niemand het ondernomen dat rijke leven in zijn geheel te beschrijven, en in het buitenland is alleen de pen van Macaulay in staat geweest een beeld van Willem III te teekenen, dat, al moge het ook voor de rechtbank der historische critiek niet in allen deele vrij blijken van gebreken, toch in zijn geheel een grootsch gedenkteeken is voor den Koning en voor een deel van zijn werk. Ik zeg dit, zonder iets te kort te doen aan den uitnemenden arbeid van Syrtema van Grovestins, van Groen van Prinsterer en Fruin. Hoe zou het dan mogelijk zijn in enkele bladzijden de waarde van Willem III en van hetgeen hij heeft gedaan, zijne beteekenis voor Nederland en voor geheel Europa, tot haar recht te doen komen?

Wat ik mag beproeven kan alleen zijn u te herinneren wat Willem III heeft gewild en wat hij met zijn rusteloos werken en streven heeft bereikt.

Toen Willem III optrad op het tooneel der staatkunde, was hij jong in jaren, oud in ervaring. Hij was nog geen 22 jaren oud, maar wat de groote Condé van hem getuigde, toen hij hem voor de eerste maal had gezien in het gewoel van den slag: „hij toont zich in alles als een oud, ervaren veldheer, behalve dat hij zich teveel blootstelt aan gevaar", dat gold ook, van den aanvang af, voor al wat hij deed: zooals hij een ervaren veldheer bleek, toonde hij zich een ervaren staatsman, als ware hij vergrijsd in de diplomatie; maar, ook als zoodanig vergat en verwaarloosde hij zijn persoon en zijn belang, trotseerende de gevaren der toekomst. Hoe gemakkelijk had hij niet op den ladder van macht en aanzien kunnen stijgen, indien hij de hand had willen aannemen, die Koning Lodewijk XIV hem zoo menigmaal toestak, hoe licht had hij eene hooge plaats kunnen innemen onder de vorsten van Europa, zoo hij geluisterd had naar de lokstem van zijn oom, den Koning van Engeland, hoe veilig zou hij den troon hebben kunnen bereiken van Souverein der Vereenigde Provinciën, wanneer hij alleen gehoor had gegeven aan de inblazingen eener kleinzielige eerzucht. Maar nooit is hij bezweken voor de verlokking of afgeweken van den weg, dien hij zich had afgebakend, ook al dreigden de gevaren somtijds zoo ernstig en al was de toekomst zoo donker, dat in een enkel kort oogenblik van mismoedigheid het verlangen in hem opkwam naar den dood door een vijandelijken kogel. Hiermede zij niet gezegd, dat de Prins onverschillig was omtrent de belangen van zijn eigen persoon en van zijn huis. De wederrechtelijke handelingen van de Fransche

Kroon ten opzichte van zijn prinsdom heeft hij hoog opgenomen, en veelbeteekenend zijn de dreigende woorden, die hij sprak na de inbezitneming van zijn prinsdom: „De Fransche Koning zal eenmaal weten wat het zegt een prins van Oranje te beleedigen." Wanneer er sprake was van de rechten op den troon van Engeland, bij ontstentenis van mannelijk oir, dan verheelde hij het niet dat hij zijne aanspraken op dien troon, als kleinzoon van Karel I, voor het minst even rechtmatig achtte als die van de dochters van zijn oom Jacobus. Zonder twijfel heeft de gedachte aan de kroon van Engeland hem nooit verlaten. Maar nimmer heeft hij die belangen zwaarder laten wegen dan de zaak, waaraan hij zijn leven wijdde, nimmer heeft hij geweifeld zich op te offeren, zoodra een offer hem noodig scheen. Trouwens, het lot had hem reeds als kind aan zelfverloochening verwend. Nooit had hij de koesterende warmte gevoeld van ouderliefde en ouderzorg. Toen hij geboren werd, had zijn vader zijne aardsche loopbaan reeds besloten; zijne moeder dacht meer aan haar eigen belang en aan dat van hare Engelsche bloedverwanten dan aan de toekomst van haar kind, en toen hij tenauwernood zijn 10e jaar bereikt had, stierf ook zij, aan dezelfde ziekte, die haar gemaal, en kort vóór haar ook haar broeder ten grave gesleept had. Van zijn prille jeugd af was Willem III alleen, zonder verwanten, zonder vrienden, want zijne voogden waren ver van hem verwijderd, en de staatspartij, die na zijns vaders dood het veld ruim hadden gekregen, waakte er zorgvuldig voor, dat uit zijne omgeving allen, die tot de vrienden van zijn huis konden gerekend worden, werden verwijderd. De eenige, die zich nog met toegenegenheid het verlaten vorstenkind kon aantrekken, was Amalia van Solms. Zoo wies Willem van Oranje op te midden van diegenen, die zijn geslacht het minst gezind waren,

die hun best deden hem de beginselen en denkbeelden in te prenten, welke hem zouden kunnen vrijwaren voor begeerte naar eene positie als zijn vader en zijn grootvader hadden ingenomen, angstvallig toeziende of een woord of eene handeling ook onrustbarende neigingen mocht verraden. Inderdaad, in kouder omgeving is wel geen vorstenzoon opgegroeid. „Le prince est fort dissimulé" zei de gezant d'Estrades — natuurlijk: leeren zwijgen, leeren ontveinzen wat hij gevoelde en dacht, leeren onderdrukken wat op zijn gelaat de aandoeningen der ziel kon doen lezen, — dat was de dagelijksche oefening op een leeftijd, waarin het hart zich zoo gaarne vrijelijk uitstort. Is het wonder dat Willem III zijn leven lang dat koele, stroeve uiterlijk heeft vertoond, dat de tijdgenooten zoozeer trof, en dat op zijn beeltenis ook nu nog terstond in het oog valt? Het koude oog, het strakke gelaat van Willem III zijn wel niemand vreemd, die ooit een oogenblik met aandacht de trekken van de nazaten van Willem den Zwijger heeft beschouwd. Hij geleek niet op zijn vader. De vorm van neus en onderkaak herinnerden terstond aan de Stuarts. Toen John Evelyn hem in 1670 voor het eerst zag, trof hem de gelijkenis van den 20-jarigen Prins op zijn moeder en zijn oom, den vroeg gestorven Hertog van Gloucester, maar hij miste het innemende, dat dezen en ook Koning Karel kenmerkte, als ook diens gullen lach. Waar zou Prins Willem de zorgeloosheid hebben geleerd en de opgeruimdheid van hart? Zijn teer gestel, later voor goed ondermijnd door de pokken, maakte hem ongezind tot scherts of luchthartigheid, zijne troostelooze kindsheid stemde hem voor het geheele leven tot ernst. „Hij heeft een mannelijk, moedig en wijs gelaat", zoo geeft John Evelyn zijn indruk weer, als hij de zooeven genoemde eerste ontmoeting met Prins Willem in zijn Dagboek aanteekent.

Mannelijk, moedig en wijs. Willems geheele leven heeft de waarheid van dit oordeel bevestigd en bewezen.

Niet anders oordeelde William Temple over den Prins in de jaren zijner jeugd: „Hij paarde aan de groote hoedanigheden van zijn koninklijk bloed de volksdeugden van zijn land: hij was stil en nadenkend, geneigd om te luisteren en te vragen, gezond en diep van verstand, zeer volhardend in hetgeen hij eens besloot of weigerde; hij had veel ijver voor zijne zaken, weinig voor zijn vermaak, hij was vroom in den godsdienst van zijn land, maar verdraagzaam voor anderen, ongewoon matig voor zijn leeftijd en voor het klimaat, zuinig in het beheer van zijn vermogen en toch, als het te pas kwam, kwistig; groot van geest en hart, strevende naar den roem van krijgsdaden, met een sterke eerzucht om groot te worden, maar meer door den dienst aan dan door de dienstbaarheid van zijn land — in 't kort een vorst van velerlei deugden, zonder eenige blijkbare vermenging met ondeugd." Aldus William Temple, een staatsman, die Nederland en de Nederlanders beter kende dan de meesten zijner tijdgenooten. Zal ik daarbij nog aanhalen wat Karel II van zijn jongen neef getuigde, hij, die aan een scherp verstand eene groote menschenkennis paarde, helaas door zijne zeldzame karakterloosheid zoo nutteloos gemaakt? „Ik vergis mij nooit in het uiterlijk van menschen", zoo sprak hij, „en zoo ik goed zie, dan is de Prins de eerlijkste man ter wereld". „Eerlijk", *honest*, noemde hem de Koning: hij zou nog juister gesproken hebben, zoo hij hem een *man van eer* genoemd had. De eer, in de goede, de beste beteekenis van het woord, was voor den Prins de maatstaf van zijn handel en wandel in zijn geheele leven; door niets liet hij zich bewegen tot een daad, die zijne overtuiging, zijn geweten hem ontried; die begrippen *eer* en *geweten* waren voor hem één.

Onder de weinige brieven, die in Nederland nog in handschrift van hem bewaard zijn — in de papieren van den raadpensionaris Fagel — is er nog een uit 1687, een kritiek jaar van zijn leven, waarvan de slotgedachte in deze woorden is samengevat: „Want ick liever alles wil leyden als yets tegen mijn eer en conscientie doen", juist hetzelfde wat hij 15 jaren vroeger schreef aan Lord Ossory. Zoo was het: eer en conscientie waren zijn richtsnoer tot het einde. Ik waag het die uitspraak te doen, ook met de herinnering aan meer dan één feit uit 's Prinsen leven, dat aanleiding gegeven heeft tot scherpe afkeuring. Ik vergeet niet de bescherming, die hij verleende aan de laaghartige bedrijvers van den moord op de beide De Witten, maar ik ben overtuigd, dat hij in goeden gemoede meende dat staatsmans-wijsheid gebood zoo te handelen en niet anders, — en ik meen 's Prinsen innerlijke gedachten te dien opzichte te kunnen lezen uit de woorden, die hij jaren later sprak, toen een der onverlaten de uitbetaling kwam vragen van zijn jaargeld: „Geef den schoft zijn geld en schop hem weg". Ook den slag van St. Denis wil ik niet buiten rekening laten en in het minst niet over het hoofd zien dat zooveel bloed is gevloeid waar onderhandeling wellicht tot dezelfde uitkomst had kunnen leiden, — maar ik kan geen vrede hebben met de verklaring, die Fruin, zeker niet zonder weerzin, van Willem van Oranje's drijfveeren tot zijn daad heeft gegeven, waar hij die zoekt in *lust tot vechten*. Mij schijnt de beweegreden tot den aanval op het Fransche leger te schuilen in 's Prinsen overtuiging, dat de bedreigde en benauwde vesting Mons niet te redden was door eene onderhandeling over het doorlaten van den toevoer, ook al mocht zij slagen, maar alleen door het Fransche leger met geweld te verdrijven. Om dàt te kunnen doen heeft hij de som-

matie aan den Franschen veldheer achterwege gelaten, dáárvoor achtte hij geen opoffering te groot. Zijne vermetele daad leidde er hem vervolgens toe haar te verdedigen met een beroep op zijne onbekendheid met het sluiten van den vrede, dat is door eene diplomatieke spitsvondigheid: die onbekendheid immers raakte alleen het uitblijven der officieele kennisgeving; hij ontveinsde dat hij des ondanks wist hoe het met den vrede stond. Dat is jammer, maar verklaarbaar.

Ik roer met opzet juist deze beide punten uit het leven van Willem III aan; het zijn de neteligste en meest besprokene. Wie beproeven wil zich over den Prins een onpartijdig en juist oordeel te vormen, moet ook omtrent deze punten zich rekenschap geven. Misslagen te vergoelijken uit sympathie voor wie ze beging, past den geschiedkundige evenmin als hun gewicht te overdrijven. Voorzeker, ook al kan men zich den gedachtengang en de overwegingen van Prins Willem begrijpen en zoodoende hem vrijpleiten van onedele beweegredenen, men behoort volmondig te erkennen, dat zoowel de bescherming van het gespuis van 1672 als de onoprechtheid bij het loochenen van de vredesberichten in 1678 een pijnlijken indruk maken, dat 's Prinsen handelwijze te verschoonen, maar nimmer goed te keuren valt. Maar daarmede zij ook alles te dezer zake gezegd. Blind voor gebreken bewonderen is zeker verkeerd, maar niet minder verkeerd is daarop zóóveel aandacht te vestigen, dat de groote trekken erdoor worden uitgewischt. En dit is door kleingeestige lieden toch ten opzichte van Willem III niet zelden gedaan, niet alleen door het zwaarwichtig veroordeelen van de bovengenoemde handelingen in zijn openbaar leven, maar ook door het eenzijdig op den voorgrond stellen van het minder lofwaardige in zijn bijzonder leven. Burnet, die den Prins zoo goed heeft

gekend, heeft van hem verhaald, dat hij éëne ondeugd had, die hij zorgvuldig verborg, maar welke die was heeft hij niet gezegd. Wat heeft men naar die ondeugd al niet gegist! Willem III zou in zijn later leven te veel wijn hebben gedronken, of sterke dranken zelfs, des avonds in zijne vertrekken, zoo zeiden de booze tongen, maar zij gingen verder, en in dubbelzinnige toespelingen wekten zij de verdenking van ondeugden, die van nog vrij wat ernstiger natuur waren. Ik stel een oogenblik de mogelijkheid dat hij inderdaad niet vrijgebleven is van de ondeugden en hartstochten, die in den tijd, waarin hij leefde, zóóvelen ontsierden en bezoedelden, dat een reine levenswandel tot de groote uitzonderingen moet worden gerekend, dan nog zou het zeker te betreuren zijn, dat ook in dit opzicht Willem III zich niet heeft verheven boven zijne tijdgenooten, maar het zou onverstandig wezen daarvoor te vergeten hoeveel groots er tegenover stond.

Met ijver ook heeft men in het licht gesteld — en dat niet alleen van de zijde der Engelsche Jacobieten — dat Prins Willem een tijdlang zijne edelaardige gade heeft verwaarloosd, en dat hij ook later nog haar kwetste door de voorkeur, die hij scheen te geven aan het gezelschap van Betty Villiers, die hem zeker niet aantrok door hare schoonheid, want daarop kon zij waarlijk niet bogen, maar door haar geestigen kout. Ook hierin hebben de booze tongen vrij spel gehad, en ieder weet, of kan gissen, wat zij daaromtrent hebben verspreid. Noch het een noch het ander wil ik pogen te verschoonen, ook al zou ik het durven ondernemen te betoogen, dat de getuigenissen omtrent het laatste punt zwak zijn en weinig betrouwbaar, maar ik wil het niet zwaarder laten wegen dan het is: het mag niet meer zijn dan een *bijzaak* in 's Prinsen leven. Hij was een weinig beminne-

lijk man, stuursch en in zichzelven gekeerd; hoe zou het anders mogelijk zijn geweest met zulk een jeugd, zulke ernstige tijdsomstandigheden en zulk een lichaamsgestel? Aantrekkelijker figuur zou hij zeker geweest zijn, zoo hij de voorkomendheid en minzaamheid had bezeten, die Willem de Zwijger paarde aan den ernst van zijn karakter, maar hij was niet minder groot omdat hij ze miste.

Willem III is, naar mijne meening, geen genie geweest; hij heeft geen groot denkbeeld, geen fonkelnieuw stelsel, geen grootsch beginsel gehad, dat de maatschappij van zijn tijd en van de toekomst zou beheerschen. Wie hem zulke dingen wilde toedichten, zou weinig inzicht toonen in zijn persoon en zijn werk, en zou zijn doel voorbijstreven. Dáárin lag zijne grootheid *niet*.

Toen Willem III geroepen werd tot het actieve leven in de staatkundige wereld, stonden hem tweërlei wegen open. De omwenteling, die den De Witten het leven kostte, was eene reactie tegen het regeeringsstelsel van de z. g. staatsgezinde regenten-partij, eene reactie tegen de oligarchie, lang onderdrukt, maar door den ongelukkigen oorlog eensklaps tot uitbarsting gekomen. Het gebrekkige van de voorloopige regeling, die de Unie van Utrecht had gegeven, het heillooze gemis aan een centraal gezag voor de gezamenlijke provinciën, het nadeel van de souvereine rechten van gewesten en steden, met al de misbruiken daaraan verbonden, gevoelde in die dagen de overgroote meerderheid in den lande diep, velen waarschijnlijk zonder zich van den afkeer en van de begeerten die zij koesterden rekenschap te geven. De aanhangers van de ovcrwonnen partij durfden zich niet uiten, de mannen van den nieuwen koers hadden vrij spel, en zij stuurden met volle zeilen voorwaarts onder de vlag van Willem III. Had de Prins gewild, hij had van de tijdsomstandigheden gebruik

kunnen maken en de reorganisatie, de staatkundige reorganisatie, kunnen ter hand nemen van zijn vaderland. Die taak, die een vaste hand en een krachtigen wil vereischte, taai geduld en ijzeren volharding, zou hem zeker niet onwaardig zijn geweest, en Nederland zou misschien voor veel ongeluk en vernedering bewaard zijn geworden, indien hij haar had willen volbrengen. Menigmaal is hem ook in later dagen verweten, dat hij zijn land heeft verwaarloosd, de belangen der Republiek heeft opgeofferd aan zijn eigen oogmerken. Zulk eene beschouwing is, naar mijn oordeel, onjuist en onbillijk. Voor de reorganisatie van de Republiek was Willem III ongeschikt; die taak was voor hem te klein. Het was hem niet mogelijk dagelijks, om niet te zeggen voortdurend, zijne aandacht te wijden aan het onafgebroken geharrewar in steden en provinciën, zich te verdiepen in de quaestiën van magistraatsbestelling, zich ernstig te bekommeren om lokale of persoonlijke grieven of begeerten. Gezetten arbeid voor de schrijftafel, bureau-werk, is hem altijd zwaar gevallen. Zijne beste vrienden, zooals Waldeck en Dijkveld, klaagden meermalen dat het zoo moeilijk viel den Prins tot gestadigen arbeid te krijgen. Voor dat mechanische, voor langdurige beraadslagingen, voor kennisneming van de steeds terugkomende bijzonderheden der staatsadministratie had hij geen belangstelling. Zijn oog was gericht op zaken van hooger orde dan de intrigues en de knoeierijen van stadsregenten. Zoo hij dezen maar gewillig bevond om hem dienstbaar te wezen in zijne politiek, liet het hem koud wie zij waren: hij minachtte en laakte de onbehoorlijke middelen, die in de regenten-wereld werden aangewend, maar liet zich door pogingen tot uitroeiing van het algemeene euvel niet afleiden van zijn doel: de leiding der Europeesche staatkunde. Zijn afkeer van dat „uitwendige” — als ik het zoo noemen mag — van den

staatsmansarbeid bleef hem zijn leven lang bij, en het is niet onwaarschijnlijk dat Burnet gelijk had met de bewering, dat 's Prinsen hartstocht voor de jacht in den grond voortkwam uit de behoefte om de dagelijksche staatszorgen van zich af te schudden. Inderdaad, als hij in wilden ren zijn jachtpaard over de Veluwe dreef, over heg en steg, het was misschien niet in de eerste plaats omdat hij er behagen in schepte, althans niet alléén daarom. Mannen, die hem goed kenden, zoo als d'Estrades en Temple, geloofden dat hij zich tehuis gevoelde op het oorlogsveld, dat de emotiën van den krijg hem lief waren, en er is reden genoeg om aan te nemen dat zij juist oordeelden. Wanneer hij in 1676 op een heuvel in de nabijheid van Valenciennes in groote haast een brief schrijft aan den raadpensionaris Fagel, met het oog gericht op de beide legers, kan hij niet nalaten aan den voet van den brief nog de woorden te voegen: „Het is het schoonste gesight in de weerelt om soe twee magtige legers soo nae aen den ander te sien op soo een gelijke velt". Zulk een aanblik trof hem, hij gevoelde zich daar in het bedrijvige leven, het leven van de daad, dat hem zeker liever was dan de beraadslaging in het stille binnenvertrek of in de raadzaal te 's-Gravenhage. Vertoefde hij dààr en nam hij er deel aan de werkzaamheden, die hem als staatsman ten plicht waren, hij haakte naar het vrije veld, naar de forsche beweging, hij schudde zoodra mogelijk op het Loo de wereldsche zorgen van zich, en dwong zijn geest zich los te maken van de afmattende overpeinzing der tijdsomstandigheden.

Het is de vraag of het Willem III zou zijn gelukt het zuiveringsproces van de Nederlandsche oligarchie, zoo hij zich daaraan gewijd had, tot een goed einde te brengen. Zeker is, naar mijne meening, dat het zou aanleiding

gegeven hebben tot langen en bitteren strijd, en dat het hem belet zou hebben te volbrengen wat hij als zijn levenstaak beschouwde. Hoe dit zij, Willem III richtte zijn blik niet op de Republiek, alleen maar op Europa.

Wie begrijpen wil wat de beteekenis is van zijn streven en van zijn werk, heeft zich voor den geest te roepen onder welke omstandigheden hij zijn staatkundige loopbaan begon. De 80-jarige oorlog had de Republiek tot het middelpunt gemaakt, haars ondanks, van den grooten strijd tegen de overheersching van het huis Habsburg, en na den Munsterschen vrede nam zij eene stelling in Europa in, waarop haar de grootte van haar grondgebied geen aanspraak gaf, maar die hare ligging, hare welvaart en hare krachtsontwikkeling in het afgeloopen tijdperk haar dwongen in te nemen. In de periode, die toen volgde, was zij genoodzaakt gestadig op haar hoede te zijn tegen de dreigende oogmerken van haar ouden bondgenoot Frankrijk op het vasteland en tegen den niet minder dreigenden naijver van de handelsstaten, met name van Engeland, ter zee. De staatkunde tegenover het buitenland — de binnenlandsche laat ik hier ter zijde — werd toen geleid door den raadspensionaris Johan De Witt, die bijna 20 jaren het schip van staat bleef sturen. Wat is van die 20-jarige leiding het resultaat geweest? Met tegenzin spreek ik het uit, maar het is onvermijdelijk: de staatkunde van De Witt heeft ten eenenmale gefaald. Ik voor mij vind het eene aanmatiging, die altijd belachelijk, maar voor den geschiedkundige ongeoorloofd is, om het karakter, de bekwaamheid en de handelingen van de hoofdpersonen der historie op beslisten toon te gispen en te veroordeelen: zal de eerste de beste, die zich zelf nog zou behooren af te vragen of hij wel de verantwoording dragen kan voor zijn eigen gedachten en daden in de kleine wereld, waarin hij zich

beweegt, den staf gaan breken over de mannen, die de verantwoording op zich nemen moesten voor het lot van staten en volken, omdat hij weet wat de uitkomst is geweest? Wanneer ik het waag de politiek van Johan De Witt mislukt te noemen, dan is het verre van mij den grooten staatsman te kort te willen doen, hem, dien, ook bij verschil van inzicht omtrent het stelsel dat hij voorstond, ieder behoort te eeren als den schranderen, onkreukbaren en vaderlandslievenden diplomaat. Nogtans, de uitkomst geeft recht en noopt tot een kenschetsing van zijne politiek als eene mislukking. Die politiek beoogde vóór alles de bescherming der handelsbelangen van Holland, en in dat opzicht is ongetwijfeld De Witt in zijn werk gelukkig geweest: nooit is de Nederlandsche vlag meer in Europa geëerd en gevreesd dan in zijn tijd. Maar hoe bewonderenswaardig zijne scherpzinnigheid, zijne werkkracht en zijn moed ook waren, zijne politiek was toch in den grond eene provinciale politiek, zijn standpunt was een lokaal standpunt, zijn rustelooze arbeid gold alleen het materieel belang van het eerste gewest der Republiek. Wat hij als leider van de Nederlandsche diplomatie heeft gedaan in de *continentale* staatkunde, had hetzelfde karakter als hetgeen hij deed ten opzichte van de handels- en zeemogendheden: de oogenblikkelijke bescherming van het land tegen een of ander dreigend gevaar, waarbij dan nog altijd het gewestelijk belang zoozeer het algemeen belang overheerschte, dat bijna alle krachten werden besteed aan de weerbaarheid ter zee, en die der grenzen te land werd verwaarloosd. De gezichtseinder der politiek van den raadpensionaris was beperkt. In 1662 meende hij door eén verbond met Frankrijk en met Engeland de Republiek gevrijwaard te hebben tegen beide rijken: de tweede Engelsche zeeoorlog leerde hoe weinig het beteekende. In 1668 geloofde hij

door het verbond, dat Engeland aanbood en waarin ook Zweden betrokken werd, de beroemde Triple alliantie, het gevaar, dat van Frankrijks zijde dreigde, te hebben afgeweerd: de geweldige aanval in 1672 zou het bewijzen hoe weinig er op te bouwen viel; zij was een succes, maar een succes van het oogenblik en voor een weerloozen staat een gevaar. Een verbond ontleent zijne kracht alleen aan het gemeenschappelijk belang, en het kan alleen duurzaam en hecht zijn zoolang de verbonden staten dat belang gemeen *houden* en.... zoolang de betrokken regeeringen, zoo mogelijk ook de volken, de vaste overtuiging hebben dat het werkelijk een gemeen belang is. Zulk een vasten grondslag hebben de alliantiën uit het tijdperk van Johan de Witt nooit gehad. De politiek was eene zuiver Hollandsche politiek in een tijd, toen er voor een land, dat een rang innam en innemen *moest* in het Europeesche statenconcert, alleen heil te wachten was van een stelsel, dat de oplossing beoogde van de vraagstukken der algemeene Europeesche staatkunde.

Nog eens, eene dergelijke beschouwing van den staatkundigen arbeid van Johan De Witt verkleint in geen opzicht den roem van den grooten man, „een der grootsten," zegt William Temple, „die in die eeuw hebben geleefd." Wat toen nog lag in de nevelen der toekomst, maar voor het nageslacht duidelijk werd, bewees dat hij heeft gefaald, dat zijne diplomatie niet bij machte was het onheil, dat dreigde, af te wenden, maar wat hij voor de Republiek heeft gedaan in de verwikkelingen met Engeland en in het Noorden van Europa verliest daardoor niets van zijne waarde, en hijzelf niets van zijn roem.

Zoodra, in dat tijdperk, het gevaarlijkste dat de Nederlandsche gewesten sedert de tijden van Alva en Parma ooit hadden doorleefd — ik mag er wel bijvoegen: of ooit zouden doorleven vóór de Fransche overheersching —

zoodra in dat tijdperk Willem III de leiding in handen genomen had, is de Nederlandsche staatkunde op andere banen gevoerd. Door zijn onwrikbaar volharden vooral, — misschien ook door het vaste vertrouwen van het volk, dat alleen redding wachtte of althans hoopte van den nazaat van Willem den Zwijger en Frederik Hendrik — is in dat rampjaar 1672, dat ieder als schoolkind reeds kent en in het geheugen houdt tot den dood, hier en daar de moed herleefd en het gevaar doorstaan. Merkwaardig inderdaad, hoezeer die jonge man, met zijne koele terughoudende manieren, vertrouwen inboezemde overal waar hij maar op het tooneel der politiek verscheen. „Verscheiden vreemde ministers" zei alweder William Temple in 1674, — en *hij* kon het weten — „verscheiden ministers (d. i. gezanten) maakten geen zwarigheid mij bij verschillende gelegenheden te zeggen, dat hunne meesters niet in het aangaan van verbonden zouden getreden zijn, ware het niet op het vertrouwen in 's Prinsen persoonlijke eer en rechtvaardigheid, vooral in hetgeen onderhandelingen en verdragen met vreemde mogendheden betrof."

Voor ons, die kunnen nasporen wat hij heeft gedaan, is het geen raadsel meer waardoor hij zulk een vertrouwen genoot: wij weten welk een diep inzicht hij van stonde af aan heeft gehad in de belangen der verschillende Europeesche staten, en wij kunnen begrijpen dat zijne vertoogen ingang hebben gevonden, en de noodzakelijkheid van zijne politiek is erkend, ook al konden niet altijd de belanghebbenden er voetstoots toe besluiten actief deel te nemen aan de uitvoering zijner plannen. Wat tegenwoordig op elke school wordt geleerd als eene algemeen bekende zaak, lag toen nog verborgen in de geheimenissen der politiek. Lisola, de hartstochtelijke bestrijder der Fransche staatkunde, was een der weinigen,

die volkomen doordrongen waren van de ware bedoelingen, die Lodewijk XIV en zijne staatslieden koesterden, bedoelingen, die op de middellijke of onmiddellijke overheersching zouden uitloopen van bijna geheel Duitschland, van de Nederlandsche Republiek, van Spanje, — zelfs van Engeland: men heeft ze samengevat onder den naam van de *monarchie universelle*. Lisola, de genoemde Oostenrijksche staatsman, trok van het eene hof naar het andere om tegen dat dreigende gevaar te waarschuwen en aan te sporen tot tegenstand, maar degeen, die langzaam maar zeker, en zonder zich ooit te laten afschrikken door oogenblikkelijken tegenspoed, arbeidde aan een vast plan van verdediging, was Willem III. De eigenlijke grondslag van dat plan was de samenwerking, niet voor het oogenblik, maar blijvend en vast, van de twee zeemogendheden, Engeland en de Republiek. Rondom deze moest men trachten een hechten bond te formeeren van de twee groepen der Habsburgsche staten, van de Noord-Duitsche- en, zoo mogelijk, van de Rijn-vorsten.

Op die laatsten viel weinig te rekenen, de Prins wist het beter dan iemand, en wat zijne staatkunde bij dezen heeft gedaan, was eigenlijk weinig meer dan beproeven hen af te houden van de verlokkende aanbiedingen der Fransche diplomaten, wier goudbundel wel gevuld en mild genoeg was. Even onzeker waren de pogingen, die bij de Oostzee-staten konden worden aangewend om ze te winnen voor eendrachtig optreden tegen Frankrijk of althans van samengaan met dat rijk af te brengen. Lodewijk XIV had een heir van buitengewoon bekwame diplomaten tot zijn dienst, gedisciplineerd in dezelfde school: Courtin, Pomponne, Gremonville, Verjus, d'Estrades en zoovele anderen, waren mannen, met wie het niet gemakkelijk viel den wedstrijd vol te houden. Al wie niet direkt bedreigd werd, of door andere belangen elders werd bezig-

gehouden, kon een onzekere bondgenoot zijn, maar ook niet meer. Zoo o. a. de Groote Keurvorst en zoo ook de hertogen van Brunswijk. Rusteloos heeft de Prins van Oranje beproefd hen en andere vorsten te overtuigen van de noodzakelijkheid der gemeenschappelijke verdediging, en te Stockholm en te Kopenhagen, te Celle en te Berlijn, heeft hij alles wat de diplomatie vermocht doen aanwenden voor het groote doel. Wanneer allengs het gevaar meer dringend wordt, reist hij zelf naar Brunswijk en naar Brandenburg om op het gewicht der omstandigheden te wijzen en tot maatregelen aan te sporen, die het evenwicht kunnen helpen bewaren in Europa.

Spanje en bepaaldelijk de Spaansche landen buiten het schiereiland, waren van den beginne af de bedreigde punten: Italië, de Zuidelijke Nederlanden, Franche Comté. Onvermoeid heeft hij de regeering te Madrid aangevuurd tot zelfverdediging en krachtsinspanning; nergens is de Nederlandsche diplomatie krachtiger in de weer geweest dan daar — althans in de eerste jaren na 1672, want met den dag ondervond Prins Willem meer, dat de machteloosheid van dit land, de treurige verdeeldheid en ijverzucht van zijne hoofden en de traagheid en de baatzucht der staatslieden eene krachtige zelfverdediging onmogelijk maakten. En, immers, aan het hof te Weenen was het niet veel beter.

De *Republiek* en *Engeland* hadden voor Willem III de grootsche taak te vervullen Europa te vrijwaren voor de overheersching van een enkelen staat, en hij nam, 22 jaren oud, den zwaren plicht op zich zijne wederstrevende landgenooten te dwingen hem, met opoffering van stroomen goud, te volgen op dien weg der wereldpolitiek, — te „dwingen", want buiten Willem III en Fagel, gesteund door eene kleine schaar van getrouwen, doorgrondden weinigen, dat de strijd om het evenwicht tegelijk een

strijd was voor het zijn of het niet zijn der Republiek zelf, en nog minder in getal waren diegenen, die zich konden vereenigen met 's Prinsen gedrag ten opzichte van Engeland.

Fruin heeft dat gedrag, die staatkunde, van Willem III ten aanzien van Engeland voor het lezende publiek klaar en duidelijk geteekend: ik mag vertrouwen dat zijn geschrift over dit onderwerp algemeen bekend is, vooral nu zijne verspreide werken worden uitgegeven en daardoor in ieders hand kunnen zijn. Het is daarom voldoende een paar punten op den voorgrond te brengen. In den zomer van 1672, midden in het droevigste tijdperk van den viervoudigen oorlog, ziet men Willem III reeds in geheime briefwisseling met zijn oom, den Koning van Engeland. Het onderwerp daarvan is een ontwerp van vrede, en in dat ontwerp is een der hoofdpunten: „de souvereiniteit van hem, den Prins, over de zeven provinciën, die de Koning van den aanvang af voor hem beoogde. Na een paar maanden houdt die correspondentie op: de Prins had ze gestaakt. En *waarom* had hij ze gestaakt? Omdat hij de onderhandeling afhankelijk had gesteld van deze ééne, alles zeggende voorwaarde: het zou een vrede moeten wezen met Engeland afzonderlijk, en de Koning zou moeten beloven niet verder Frankrijk bij te staan, op welke wijze ook. Vergeefs drong Karel II aan, geen waarschuwing dat Prins Willem zijn eigen belangen verspeelde mocht baten: de onderhandeling wordt met algemeene, hoffelijke woorden afgesneden. Toen die brieven van Karel II bekend werden gemaakt, trok men uit den inhoud, vooral uit het voorstel rakende de souvereiniteit, gevolgtrekkingen, die weinig vleiend voor den Prins waren, en meende dat zij vervalscht waren of onecht; thans, nu zij teruggevondenn zijn — zij liggen nòg, in particulier bezit, bewaard te Utrecht —

weet men beter: zij zijn de sprekende bewijzen voor 's Prinsen staatsmanswijsheid en vooral voor zijne onbaatzuchtigheid.

Die correspondentie leidde hem niet tot zijn doel; hij zon op andere middelen. Wilde de Koning niet naar hem luisteren, in het parlement waren mannen, die het wèl wilden. Met dezen trad hij nu in betrekking, en door hen werkte hij in Engeland aan den afzonderlijken vrede, terwijl tezelfder tijd zijne gezanten in Weenen, Madrid en elders al hunne krachten inspanden. Inderdaad in 1673 bekroonde het tractaat met Spanje en den Keizer, in 1674 de vrede met Engeland te Westminster zijn ijver. Zóóveel deed Willem III in één enkel jaar. Van dat oogenblik af kon hij zijn doelwit in het oog houden: Frankrijk bedwingen, zoo mogelijk het terug te dringen binnen zijne grenzen van 1659, ten minste het te beletten zich verder uit te breiden.

Vastberaden en steeds zichzelf gelijk is hij hierbij zijn weg gegaan, en dáárin, in zijne ijzeren zelfbewuste volharding, ligt zijne grootheid.

Engeland leefde na 1674 met de Republiek in vrede, maar de persoonlijke verhouding van den Koning tot de Kroon van Frankrijk was niet veranderd. Maar juist daarom was Karel II er op gesteld zijn neef, den Prins van Oranje, over te halen eene vriendschappelijke verhouding tot Frankrijk te zoeken, want hij vreesde diens wassenden invloed in Engeland, en in die pogingen werd hij ijverig gesteund door Lodewijk XIV zelf. Verlokkende aanbiedingen werden den Prins gedaan van de eene zijde en van de andere. Wat heeft niet D'Estrades, wat heeft niet Louvois zelf zich in 1674, 75 en 76 ingespannen om Willem III te verleiden. Maar verleidelijker dan het lokaas van dien kant was dat van Karel II: een huwelijk met Maria Stuart, 's Konings nicht, was het niet in de

toekomst de weg tot den troon van Engeland, zoo niet voor den Prins zelf, dan toch voor zijn geslacht? Maar koud wijst hij de aanbiedingen van de hand: „Ik verkoop mijn eer niet voor eene vrouw", en het antwoord gaat vergezeld van een verwijt over de harde behandeling in 1672, — eene behandeling van hem, den Prins? Neen, van het land, welks belang hem ging boven het zijne.

Twee jaren later is de toestand veranderd. De oorlog met Frankrijk had den bondgenooten van 1673 niet gebracht wat de Prins had gehoopt en verwacht; hij zag zelf in dat de vrede onvermijdelijk was, al moest die ook gesloten worden op voorwaarden, die alweder een voordeel gaven aan Frankrijk. Eén voordeel stond daar tegenover: de Koning van Engeland liet zijne politiek varen en gaf, om erger in eigen land af te wenden, Frankrijk prijs. Het oogenblik was toen gekomen om de langgezochte toenadering weder te beproeven, en inderdaad, in 1677 kon Prins Willem hopen dat hij zijn doel eene belangrijke schrede nader gekomen was, toen hij zijne nicht Maria Stuart als gemalin medevoerde naar Holland, al was daar ook de geestdrift over het huwelijk toen niet zoo algemeen als zij, bij meer vertrouwen op de blijvende gezindheid van Koning Karel II, had kunnen wezen.

Maar de jaren, die volgden, zijn voor den Prins jaren van bittere teleurstelling geweest. De lauwe, slappe wijze, waarop Spanje den oorlog tegen Frankrijk voerde, de onredelijke eischen, die het bleef stellen aan de Republiek, op welke het genoegzaam het geheele gewicht van den krijg liet rusten, dreven de Nederlandsche staatslieden tot het uiterste, en brachten hen er eindelijk toe hun bondgenoot los te laten en afzonderlijk vrede te sluiten. Vergeefs poogde Prins Willem het besluit tegen te houden, vergeefs waarschuwde hij voor de toekomst: de vrede

werd gesloten. Spanje moest toen het voorbeeld wel volgen en zich de opofferingen getroosten, die Frankrijk eischte; de bondgenooten beschuldigden de Republiek van trouweloosheid; de alliantie lag uit elkander. Als gewoonlijk trok Willem van Oranje zich terug op Het Loo, en weder joeg hij zijn jachtpaard over de Veluwe: was het alleen tot vermaak?

Niet lang zou het duren of 's Prinsen voorspelling kwam uit: de beruchte Réunionskamers openbaarden opnieuw de oude plannen uit de school van Mazarin ten opzichte van den Rijn en van de Spaansche Nederlanden, welhaast ook van Noord-Italië. Weder was de Prins van Oranje gereed om den kamp tegen de monarchie universelle te aanvaarden, maar het scheen of hij thans het pleit zou verliezen. Tot een nieuwen oorlog of zelfs tot wapening was men in Nederland niet te bewegen. Niet alleen zijne oude tegenstanders, maar ook vele van zijne vroegere vereerders en staatkundige vrienden lieten hem nu in den steek. Kortzichtig was hunne politiek en bekrompen. Zij wilden het gevaar niet zien, en zochten hun heil in de toenadering tot Frankrijk, in vertrouwelijken omgang met den sluwen gezant van Lodewijk XIV de plannen van den Stadhouder tegenwerkende. Het was de tijd van het hoogloopende geschil tusschen Willem III en Amsterdam, toen die vertrouwelijke overleggingen — nog wel over de oorlogsuitrusting, die juist Frankrijk gold — door den Stadhouder ontdekt en openbaar gemaakt werden. De Prins heeft zich in die dagen over de Amsterdamsche regeeringspersonen, zijne voornaamste tegenstanders, zoo hard en hartstochtelijk uitgelaten als hij nooit over eenige zaak had gedaan, en een van diegenen, die hem thans tegenwerkten, terwijl zij hem vroeger hadden gesteund, heeft hij zijne houding nimmer vergeven. Voorzeker, zijn toorn, zoo vaak en zoo lang bedwongen, is in te heftige be-

woordingen geuit, maar hij is begrijpelijk geweest en gerechtvaardigd. Was het al verschoonbaar dat men alles in het werk stelde om aan het gevaar van een nieuwen oorlog te ontkomen, terwijl het land nog gebukt ging onder den drukkenden last van den vorigen, het was bekrompen en onverstandig, en wat den Prins betreft, het was inderdaad om den moed te verliezen — maar, hij verloor den moed *niet*. Met grooten takt had hij reeds in 1681 gebruik gemaakt van de omstandigheid dat de Koning van Zweden door Lodewijk XIV was gekrenkt met eene onrechtmatige handeling, en had hij medegewerkt aan het plan om eene groote overeenkomst tusschen de Europeesche staten tot stand te brengen, tot handhaving van de vroegere vredestractaten. De politieke bedenkingen waren toen te velerlei geweest om het ontwerp te verwezenlijken, maar het is niettemin zoo goed als zeker dat het te danken is geweest aan *zijne* onvermoeide en invloedrijke onderhandelingen met de Europeesche vorsten en aan *zijne* krachtige aansporing van de regeeringscolleges in zijn vaderland, dat Lodewijk XIV in 1682 althans niet verder voortdrong en vrijwillig het sterke Luxemburg losliet, onder het voorwendsel dat hij geen onrust wilde veroorzaken terwijl de Turken de Christenrijken dreigden met een aanval. Die inschikkelijkheid was het, die de staatslieden in de Republiek in slaap had gewiegd; de Prins alleen liet zich niet misleiden. Dààrdoor was hij met de regenten in botsing gekomen. Het wantrouwen tegen hetgeen men meende dat heerschzucht was van den Stadhouder, door den Franschen gezant ijverig gekweekt, deed hen zijne ernstige raadgevingen om zich te wapenen tegen nieuw geweld van Frankrijk in den wind slaan en zijne voorslagen dwarsboomen. Het jaar 1683 reeds gaf hem gelijk: toen de oorlog tusschen Frankrijk en Spanje, dat tot het

uiterste gebracht was door uittarting, uitbrak, was de Republiek buiten staat aan hare verplichtingen als bondgenoot te voldoen, en de onwil tegen een mogelijken oorlog verlamde de pogingen van Willem III. Dat was het oogenblik van zijne ongebreidelde gramschap tegen Amsterdam. Hij moest het aanzien dat in het volgende jaar, 1684, de zoogenaamde 20-jarige wapenstilstand, door Lodewijk XIV voorgeslagen, den grooten Koning in het bezit liet van al de gewichtige veroveringen, sinds 1678 in vollen vrede door hem gemaakt, en het gevolg was, dat Frankrijk voor het oogenblik meester was in Europa. Spanje was volslagen machteloos, Oostenrijk had ternauwernood de Turken buiten de poorten van Weenen kunnen houden, en was alleen door vreemde hulp van den ondergang gered. Brandenburg en Denemarken zaten stil of steunden uit eigenbelang de politiek van Frankrijk. Inderdaad het was om den moed voor goed te laten zinken, want de Prins van Oranje was verder dan ooit verwijderd van zijn levensdoel: op een hecht en duurzaam verbond tusschen Republiek en Engeland was alle kans verdwenen. Het is evenmin wenschelijk als mogelijk dat ik hier de wisselende politieke omstandigheden in Engeland zou uiteenzetten, die tusschen 1678 en 1685 belet hebben dat zulk een vast verbond tot stand kwam: Fruin heeft ook dit gedaan op waarlijk meesterlijke wijze. Maar de hoofdzaak wil ik in het licht stellen, omdat daarmede samenhangt de gewichtigste gebeurtenis uit 's Prinsen leven en tevens de gewichtigste uit de Europeesche geschiedenis van dien tijd: zijn tocht naar Engeland en de kroning van hem en zijne gemalin tot Koning en Koningin als Willem III en Maria II.

In de 17de eeuw was in alle landen van het beschaafde Europa allengs een evenwichtstoestand geschapen tusschen de twee groote groepen, waarin de belijders van den

Christelijken godsdienst waren gesplitst: de Katholieken en de Protestanten. Natuurlijk werd in alle landen een staatskerk gehandhaafd, en in sommige werden andersdenkenden met meer of minder strengheid geweerd of beperkt in de vrijheid van openbare godsdienstoefening. Maar de tijd van gedwongen belijdenis eener geloofsleer was voorbijgegaan. Toch was de maatschappij van die dagen zeker niet onverschillig voor het Christelijk geloof, integendeel: in geen ander tijdperk was men inniger gehecht aan de godsdienstige beginselen van de kerk waartoe men behoorde, maar de geloofsijver leidde van geen der beide zijden tot dwangmaatregelen op groote schaal. Des te dieper indruk maakte het in Europa, dat Lodewijk XIV, reeds van 1660 af, maar vooral sedert 1670, de dwangmaatregelen tegen zijne Protestantsche onderdanen begon toe te passen, die ten slotte tot de herroeping van het edict van Nantes hebben geleid en tot de harde behandeling der Hugenoten, voor zoover dezen er niet in slaagden zich door de vlucht daaraan te onttrekken. Die dwangmaatregelen vonden in Europa nergens instemming, ook niet bij de Katholieken. Geen welsprekender getuigenis daarvoor dan de ernstige woorden, waarmede Paus Innocentius XI de handelingen van den Franschen Koning te dezen opzichte laakte en veroordeelde. Hij liet het door een der Fransche Kardinalen den Koning openlijk verklaren, dat hij die gedwongen bekeeringen geenszins goedkeurde, want dat zij toch niet veel gemeend waren, maar wat nog meer zegt is, dat hij er bijvoegde: „de Koning zoekt de dingen van *zijn* rijk, niet die van het rijk Gods, hij handelt uit redenen van staat, niet uit ijver voor den godsdienst." Deze eenvoudige, maar treffende beoordeeling van 's Konings maatregelen in zake het Fransche protestantisme is wel de meest juiste kenschetsing van zijne gansche politiek.

De eenheid van kerk was voor Lodewijk XIV slechts een deel van de staatseenheid, van het absolute Koninklijk gezag, van de almacht der Kroon. Zoödra men zich daarvan heeft doordrongen, heeft men de verklaring gevonden van het oogenschijnlijk zoo vreemde verschijnsel dat Spanje en het Vaticaan door hun actieven bijstand of hun moreelen steun de bondgenooten waren van den Prins van Oranje, toen hij in zijn vlag voerde de leus: Voor den Protestantschen godsdienst en voor de vrijheid van Engeland. Onder die vlag en met die leus streed hij tegen de monarchie universelle, tegen de verpletterende macht van de Kroon der Bourbons. Het was vóór alles een *politieke* strijdleus.

Wat in Frankrijk gebeurde had een onmiddellijken en sterken invloed op hetgeen voorviel in Engeland. De staatkundige richting van het huis Stuart was altijd absolutistisch geweest; na de restauratie van het Koninklijk bewind in 1660 is Engeland steeds in vreeze gebleven dat die richting opnieuw zou worden ingeslagen. Allengs vestigde zich ook het wantrouwen tegen de Kroon op het stuk van de Kerk, en zonder bepaalde reden verspreidde zich meer en meer de vrees, dat de Koning het voorbeeld van den Koning van Frankrijk zou volgen en zou beproeven in Engeland de Katholieke Kerk tot staatskerk te maken, de Protestantsche te verpletteren. Hoe nauwer de betrekking werd, waarin Koning Karel II tot Lodewijk XIV stond, hoe grooter ook de achterdocht, en de dwangmaatregelen, door het parlement den Koning afgeperst, waren uitingen van het wantrouwen.

Dat dit zoo snel en sterk aangroeide had nog een tweede reden: den openlijken overgang van 's Konings broeder Jacobus tot de Katholieke Kerk.

James Stuart heeft in de historie eene droevige vermaardheid gekregen, en inderdaad is hij in zijne staat-

kunde eenzijdig, onvoorzichtig en onbesuisd geweest. Evenals zijn vader en zijn grootvader was het zijn streven de Kroon geheel en al onafhankelijk te maken van het parlement, d. i. dus van de standen van zijn volk. De tijd van zijne regeering is die, waarin de theorie van de *non-resistance* luide werd verkondigd, en als Koning toonde hij door zijne eigenmachtige maatregelen steeds meer en meer, dat hij meende door zijn Koninklijk gezag de geldende landswetten te kunnen krachteloos maken. Die meening was eene dwaling, zij sproot voort uit een gebrek aan inzicht in de toestanden en de denkwijze van Engeland: Jacobus kende zijn volk op verre na niet zoo goed als zijn broeder Karel. Zijne staatkunde is door de geschiedenis, het wereldgericht, veroordeeld. Maar er is in Jacobus II één karaktertrek, die bij al zijne staatkundige misgrepen toch dwingt tot eerbied. Zonder zich te bekommeren om het gevaar voor zijn persoon of voor de waardigheid, die hij vroeger of later naar alle waarschijnlijkheid stond te bekleeden, gaf hij gehoor aan den drang van zijn gemoed en omhelsde het geloof, dat hij erkende als het eenige en ware. Hij wist dat hij zijne kroon op het spel zou zetten, dat hij de toekomst van zijn stamhuis in de waagschaal stelde, maar hij ging voort op den weg, dien zijn geweten hem aanwees. Hij heeft zijne kroon verspeeld, zijn geslacht is gegaan in ballingschap door zijn vasthoudendheid, maar hij leefde liever in den vreemde dan zijne overtuiging te verzaken. Den Koning, die weken lang in het klooster La Trappe zich verborg voor de wereld, terwijl hij had kunnen tronen in het paleis van Whitehall, indien hij had willen ontveinzen wat zijn geweten hem gebood, past het te gedenken met den eerbied, dien standvastigheid en verloochening van wereldlijk aanzien afdwingt.

Maar aan den anderen kant, het verleden van Engeland

maakte het onmogelijk dat een vorst als Jacobus zijne plannen ten opzichte van zijn land ten uitvoer bracht zonder verzet. Engeland en Schotland waren voor verreweg het grootste gedeelte Protestant, en dat Protestantisme was even diep geworteld bij de bevolking als het Katholicisme bij den Koning. Wanneer het te vreezen stond dat, na den dood van Karel II, zijn broeder zou beproeven in Engeland te doen wat Lodewijk XIV deed in Frankrijk, dan kon eene botsing tusschen Kroon en onderdanen niet uitblijven, En die vrees bestond inderdaad, en met elken dag groeide zij aan. Men was beducht voor de toekomst van kerk en van burgerlijke vrijheid, beducht voor de absolute macht in de hand van een Koning Jacobus II. Vandaar dat al sterker en sterker de openbare meening zich kantte tegen *hem*, toen hij nog niet anders was dan Hertog van York, en dat zij eindelijk zich uitte in het verlangen van het parlement, dat de hertog zou uitgesloten worden van den troon. Die eisch heeft Engeland in hevige beroering gebracht juist in die jaren, waarin eensgezindheid tusschen de Kroon en het parlement eindelijk het rijk had kunnen brengen tot dat innige verbond met de Republiek, waarnaar Willem III zoo onvermoeid streefde. Zooals de zaken nu stonden, dreef de toenemende verwijdering tusschen het parlement en Karel II, die den eisch niet wilde inwilligen, den Koning, afhankelijk als hij was van de mildheid of karigheid van zijn Lager- en Hoogerhuis, op nieuw, en thans voor goed, in de armen van Frankrijk. Zoo scheen in den tijd vóór en van den 20-jarigen wapenstilstand voor Willem III elke kans op verwezenlijking van zijn levensideaal vervlogen. In Nederland verloor hij een groot deel van zijne populariteit door zijn rusteloos aansporen tot wapening en het daardoor gezaaide wantrouwen. In Engeland was zijne verhouding tot den Koning verkoeld, en bij de hoofden van

de oppositie, die op zijn steun hadden gehoopt, verloor hij zijn invloed en gezag eveneens. Want Willem III bleef ook in deze getrouw aan zijn stelregel: niets te doen tegen eer en geweten, en het plan tot de invoering eener afzonderlijke wet, die *alleen* den hertog van York zou treffen, streed met zijn gevoel van recht. Waarlijk, in de jaren 1680—85 was het voor den Prins van Oranje duister aan alle zijden, en alleen het onwrikbaar vasthouden aan de overtuiging, dat het zijn levensplicht was Europa te behoeden voor de dreigende overheersching, moet hem hebben staande gehouden en hem de kracht hebben gegeven alléén voort te gaan op zijn weg. In *die* jaren is het juist, dat de welbekende klachten werden gehoord over zijne onverschilligheid, zijne harteloosheid, en zelfs zijn ontrouw ten aanzien zijner vrome, getrouwe, zelfopofferende gade, de beminnelijke Maria. Ik heb reeds gezegd, dat, naar mijne meening, de laster hier veel heeft gevoegd bij de waarheid, dat althans geen bewijs is te vinden voor eene ongeoorloofde betrekking tusschen Willem III en Betty Villiers. Maar onwederlegbaar is dat hij haar eene plaats gaf, die hij haar niet had behooren te geven, en onwederlegbaar is ook, dat hij Maria Stuart een tijdlang heeft gegriefd, hetgeen nu nog, na 2 eeuwen, pijnlijk aandoet bij twee zulke hoogstaande karakters.

Ik heb in die stoornis van het huwelijksgeluk nooit een diep psychologisch raadsel kunnen zien. Willem III heeft in zijne eerste huwelijksjaren te kampen gehad met teleurstelling op teleurstelling, en de diepste was zeker, dat hij van 1680 af de overtuiging moest krijgen nimmer met Engeland, d. i. met zijne ooms, zij aan zij te zullen staan in den kamp, waarvoor hij zijn belang, zijn rust, zijn leven waagde. Zijn huwelijk had hem zijn doel geen stap nader gebracht. Ik wil niet eens denken aan de storende gedachte, die Willem III, naar het bekende

verhaal van den ijdelen Burnet, nog meer van zijne gade verwijderd hield: de gedachte dat, bij het gemis van mannelijk oir in Engeland, eenmaal *Maria* de wettige erfgename zou zijn van den troon, hijzelf zou achterstaan, hij, die tot dusver de belangen bestierde van half Europa. Ook zonder die hinderlijke overweging was er reden genoeg om hem te ontstemmen, ook tegen de gade, die hem niet had gebracht wat hij had gehoopt. Ik meen te kunnen begrijpen wat den Prins in die moeilijke jaren stroever maakte dan ooit, wreveliger en kouder, en — waarom niet te zeggen zooals het heeten moet? — onbillijk en onredelijk.

Die wolk is weggetrokken, en Prins Willem is met zijue voortreffelijke gade tien jaren verbonden gebleven door den hechten band, dien gemeenschappelijke levenszorgen, trouwe samenwerking in zware beproeving, en wederzijdsch innig vertrouwen op toewijding en plichtbesef beter dan iets anders kunnen vlechten.

Lodewijk XIV heeft in en na 1685 zijn tegenstander zelf de wapenen in handen gegeven tot den eindstrijd. De herroeping van het edict van Nantes heeft de overtuiging, die Willem III vergeefs had trachten te wekken, eensklaps algemeen gevestigd. Zooals de Koning het Katholieke Europa had getart door zijne onrechtmatige aanvallen en zijne beleedigende aanmatiging tegen den Paus vooral, zoo scheen hij nu het Protestantsche Europa den handschoen toe te werpen. De vrees voor de universeele monarchie beving thans ook de lauwen van vroeger jaren. Maar, zoo zij al gegrond was door de niets ontziende staatkunde van Lodewijk XIV, zij werd het nog meer door de houding van Koning Jacobus II. Karel II was in datzelfde jaar 1685, waarin het edict van Nantes herroepen werd, plotseling overleden; zonder tegenstand was zijn broeder hem als Koning opgevolgd.

Een korten tijd scheen het alsof Jacobus II zich niet verstouten zou verandering te brengen in de historische toestanden van Engeland, maar welhaast toonde hij zijn oogmerk zoo duidelijk mogelijk, en snel ging hij erop af. „Ik ben oud, ik moet met snelle schreden voorwaarts" zoo sprak hij in dien tijd, en hij *ging* snel voorwaarts, en.... hij deed het hand aan hand met den Koning van Frankrijk. Mij dunkt, de gebeurtenissen van die merkwaardige jaren 1686—1688 zijn u allen te gemeenzaam dan dat ik ze u zou behoeven voor den geest te roepen. Het viel niet meer te betwijfelen of een groote worstelstrijd stond te wachten. De vermetele aanspraak op de Rijn-Paltz had in 1686 het Huis Habsburg met Beieren, Saksen, den Schwabischen en den Frankischen Kreis, met Zweden zelfs, te Augsburg in een machtige alliantie vereenigd, die lichtelijk een offensief karakter krijgen kon. Van den anderen kant had Koning Jacobus II door de acte van indulgentie in 1687 zijne bedoelingen beslist geopenbaard, en daardoor zijne onderdanen uitgedaagd tot tegenweer.

Het was thans tijd tot handelen: Nunc aut numquam. Van een samengaan met de Engelsche Kroon was uit den aard der zaak voor den Prins van Oranje geen sprake meer. Maar des ondanks veranderde hij geen oogenblik zijn oud en wel doordacht staatkundig plan. In het groote verbond van Augsburg, dat vooral op *zijn* aansporing en door *zijn* bemiddeling gesloten was, had hij een bolwerk tegen Frankrijk te *land*, het kwam er thans op aan te verhinderen dat het gevaar van de andere zijde zou dreigen: de zeemogendheden, Engeland en de Republiek zouden nu, het kostte wat het wilde, het tweede bolwerk zijn. Langzaam maar zeker heeft Willem III het net gespannen om zijn grooten tegenstander Lodewijk XIV. Zelf reisde hij in September 1688

nog naar Duitschland, om de Rijks-vorsten, met name den Keurvorst van Brandenburg, te overtuigen van de noodzakelijkheid om zich ten strijde te rusten, zijne vrienden, v. Weede v. Dijkveld in de eerste plaats, zijn de tusschenpersonen geweest, die hem in betrekking brachten met de aanzienlijke Engelschen, die het vaste voornemen hadden opgevat om hun Koning in zijn opzet te stuiten — dezelfde politiek nog van 1672: met Engeland, *zoo 't kon* door den Koning, zoo het *niet* kon, dan door Engeland zelf.

Wie kent niet den uitslag? Vóór het jaar 1688 ten einde was gegaan, was Koning Jacobus II een balling zonder kroon.

Met klimmende bewondering volgt men den Prins van Oranje in die drie beslissende jaren op de paden van zijn politiek. Altijd zichzelf gelijk, zijn doel vast voor oogen, rusteloos werkzaam in zijn vaderland en daarbuiten, iedereen vroeger of later dwingende met hem mede te werken, maakt hij van elke kleinere of grootere gebeurtenis gebruik voor zijn doel, zich even groot diplomaat toonende als wilskrachtig leidsman.

Ten volle heeft Willem III gezegevierd. De oorlog te land was reeds losgebarsten: de Keizer en de Paus, die Lodewijk XIV hadden tegengewerkt aan den Rijn, werden het middelpunt van een geweldig verbond, dat zich aangordde tegen de universeele monarchie; kort daarop bestreed ook de Engelsch-Hollandsche vloot den vijand in de wateren van de Noordzee en het Kanaal.

Pro Protestanti religione et libertate Angliae was de tocht ondernomen, die Willem III tot Koning van Engeland maakte — toch was het geen onnatuurlijke zaak, dat de Spaansche gezant in Den Haag missen lezen liet voor zijn welslagen.

Negen jaar heeft de Oranje-Koning den geweldigen strijd voortgezet; elk jaar was hij, ziek en verzwakt als

hij was, in het veld: eerst in 1697 heeft de vrede van Rijswijk hem eene korte poos van rust gegund. Hij kon de voldoening smaken, dat die vrede den Franschen Koning de erkenning van zijn Koningskroon afdwong en zelfs de teruggave van het geroofde prinsdom Oranje. Maar zijne rust was kort. Nog eenmaal zou hij het zwaard moeten trekken, toen het bleek, dat al de onderhandelingen en overeenkomsten tusschen 1698 en 1700 met den Franschen Koning gevoerd en aangegaan, ten slotte toch geen andere uitkomst hadden, dan dat de geheele Spaansche monarchie door erfenis de prooi werd van het huis Bourbon. Ook toen heeft hij geweifeld noch gedraald; het groote Haagsch Verbond en de geweldige Spaansche successie-oorlog zijn *zijn* werk.

Prins Willem heeft het niet mogen beleven dat die laatste geweldige worsteling tot de uitkomst voerde, waarnaar hij 30 jaren met onwankelbaren moed had gestreefd. Maar in zijn graf heeft hij overwonnen. Twaalf jaren na zijn dood, met de vredesverdragen van Utrecht, Rastadt en Baden, heeft de staatkunde van Willem van Oranje de zege behaald over de grenzelooze heerschzucht van Lodewijk XIV: de doode monarch over den levenden. Tenauwernood was die lange eindstrijd begonnen of zijn levensdraad werd afgesneden. Het storten van zijn paard, bij het Koninklijk slot te Hamptoncourt, werd de naaste aanleiding tot zijn dood. De aanleiding, meer niet: zijn afgemat lichaam begaf hem. Wie hem in de beide laatste jaren dikwijls zagen, wisten dat het einde niet ver meer kon zijn. Gerust kon hij uit het leven scheidden. De taak, die hij tot dusver had vervuld, kon hij veilig overlaten aan anderen; zij hebben die trouw en volijverig ten einde gebracht. Hij wist dat hij sterven ging, en scheidde zonder doodstrijd, in de armen van den vriend zijner jeugd, van Bentinck, op zijn geliefd Kensington. Eenzaam was zijn sterfbed;

geen kind noch weduwe, geen bloedverwant beweende zijn dood. Wat zou Willem van Oranje dan nog gebonden hebben aan het leven, nadat de vrouw, die hij een korten tijd had miskend, of liever niet begrepen, maar die later de steun en de vreugde was van zijn leven, hem was ontrukt door den dood? Geen dynastiek belang, geen zorg voor zoon of dochter kon hem de begeerte geven langer de bezwaren van de regeering te dragen. Wat had de Kroon van Engeland hem anders gebracht dan moeite? Hij had voor Engeland gedaan wat het van hem begeerde: hij had het door de beroemde declaration of rights den staatsvorm geschonken, die het verlangde — tegenwoordig nog de grondslag van het geheele staatswezen —; hij had het behoed voor het gevaar dat de Bourbons en de Stuarts het een lot bereidden als dat der Hugenoten; hij had de Kroon alleen aangenomen toen men er hem demoedig om smeekte, ofschoon het slechts aan hem gestaan had ze te nemen, te fier om te grijpen naar iets wat niet het Engelsche volk hem aan de voeten kwam leggen, al was het ook een *kroon* — zoo had hij gedaan in 1674 in Holland, zoo deed hij in 1688 in Engeland. Maar toen hij den gevraagden dienst had bewezen, was de weldaad ras vergeten: tegenkanting, wantrouwen, verraad zelfs maakten hem, en ook zijne gade, het leven zwaar.

Eenzaam is Willem III het leven begonnen, in eenzaamheid heeft hij het geëindigd. Zorg en teleurstelling hebben hem vervolgd tot het graf. Wat zal men dan spreken van eerzucht of zelfzucht, waar eer en grootheid hem zooveel gemakkelijker en zekerder toelachten indien hij den strijd had willen opgeven, die zijn leven heeft vervuld? Waarvoor zou hij zoo rusteloos hebben gearbeid, zoo het niet was geweest omdat hij werd gedreven door het onuitroeibaar gevoel van roeping en van plicht? In-

dien bij Willem III sprake is van eerzucht, dan is die eerzucht de edelste deugd; indien hij naar de kroon van Engeland heeft gestreefd uit eigenbelang, dan is dat eigenbelang één geweest met het belang van zijn vaderland en van Europa.

In zijn leven is geen lichtstraal geweest dan die, welke de zelfverloochenende liefde van zijne gade er op heeft geworpen. Op zijn lijk vond men, aan den arm gebonden, een haarlok en een ring: stomme, maar niettemin welsprekende getuigen van het diepe gevoel, dat in de koude trekken zich niet verried, maar, voor de wereld verborgen, gloeide in het hart. Koud voor de wereld, is hij door niemand bemind dan door Bentinck en Maria. Maria — wat heeft niet de wereld haar verkeerd en hard beoordeeld! Eene Tullia heeft men haar genoemd — haar vergelijkende met de verfoeilijke koningsdoehter uit de Romeinsche sage, die haar wagen voortjoeg over het lijk van haren vermoorden vader. En niet alleen de Jacobieten beschimpten haar met dien naam: de term was evenmin als voor hen te ruw voor eene Madame de Sévigné. Hoe weinig hebben zij haar gekend! Maar ook haar heeft het wereldgericht der historie recht gedaan. Zoo zij moge gefaald hebben, het staat niet aan menschen haar te oordeelen, want zij heeft geleefd en gehandeld in biddend opzien tot haren God, en zij is heengegaan in de bewustheid te hebben gedaan wat haar christenplicht haar voorschreef.

Tragischer levensvraag is niet denkbaar dan die, waarvoor *zij* stond: de vraag, of zij haar vader moest opofferen aan hetgeen haar geweten, zoo dikwijls, zoo onophoudelijk ondervraagd, haar gebood, dan wel of zij uit kindereerbied moest terugblijven, en daardoor haar gemaal de vervulling onmogelijk maken van den plicht zijns levens en haar vaderland en haar kerk opofferen. Uit de oudheid is de onsterfelijke tragedie-figuur tot ons

gekomen van Antigone, in haar bangen strijd tusschen den plicht van het geweten en den plicht der gehoorzaamheid. Wat is die tragische gewetensvraag bij die van Maria Stuart? Zij heeft geleefd in de schaduw van haar gemaal, tevreden met de rol van schutsengel en vertroostster, slechts noode den troon met hem deelende. Maar *zonder haar* had Willem van Oranje zijn groot bevrijdingswerk nooit voltooid: zij behoort te deelen in den cijns van dankbaarheid en vereering der latere geslachten. Maria II Stuart — hare voorgangster, Maria I Tudor, heeft in de wereldgeschiedenis den treurigen bijnaam gekregen „Bloody Mary", hoe zou men *haar* wel moeten noemen? Het is mij nooit gelukt omtrent haar ook maar één enkel getuigenis te vinden, dat een vlek zou kunnen werpen op haar nagedachtenis; wie haar kende heeft haar vereerd en bemind. Maar, een bijnaam behoeft zij niet; zij heeft nooit den luiden lof begeerd van menschen, zij heeft alleen gehoopt op de genade van God.

In Westminster-Abbey, in een donkere nis van de prachtige Henry VII's Chapel, liggen, bijna verborgen, twee eenvoudige zerken, verweerd en vergrauwd door den tijd. Een paar enkele letters kunnen u, zoo gij nauwlettend toeziet, aanduiden wie daar liggen. Zoo gij, Mijne heeren, in de statige, eerwaardige kerk mocht komen, onttrekt u dan één oogenblik aan de bonte beeldenrij van de Poetscorner en de Statesmen's corner, wendt even uwe schreden af van de schitterende tombe van Hendrik VII, en brengt uwe stille hulde aan Willem van Oranje en Maria Stuart.

F. J. L. Krämer.

KRONIEK VAN HET JAAR 1901.

---

13 Jan. Overleden M. Th. H. Perelaer, 70 jaar, Gep. Majoor van het Ned. Ind. Leger en bekend Romanschrijver.

25 „ Ten stadhuize wordt aangifte gedaan van het huwelijk van H. M. de Koningin.

27 „ Overleden M. H. J Plantenga, 58 jaar, Generaal-Majoor Commandant der 1ste divisie Infanterie.

28 „ Plechtige inwijding van het nieuwe liefdadig gesticht en diaconieschool der Waalsche Hervormde Gemeente aan den Z. O. Buitensingel.

31 „ Hertog Hendrik komt van uit Schwerin in dc residentie aan.

2 Febr. In de Engelsche Kerk heeft een rouwdienst plaats voor Koningin Victoria van Engeland, den 22sten Januari op haar kasteel Osborne (eiland Wight) overleden.

4 „ Aanbieding van geschenken en adressen van hulde uit de Provincie Zuid-Holland en van de Gouden Koets van de ingezetenen van Amsterdam.

Des middags om half vier heeft voor het paleis in het Noord-einde eene huldebetooging plaats van Harmonie-Korpsen en Fanfare-Vereenigingen. Des avonds wordt het Hooge Bruidspaar eene serenade aangeboden door de Haagsche Koninklijke Zangvereeniging „Cecilia", „Rotte's Mannenkoor" uit Rotterdam en de Koninklijke Liedertafel „Zang en Vriendschap" uit Haarlem.

Officiëele ontvangst der hooge vorstelijke gasten bij de huwelijksplechtigheid van H. M. de Koningin, aan het station van den Staatsspoorweg.

In de oude stad heeft eene schitterende illuminatie plaats.

5 Febr. Voormiddags ontvangst van de bij het Nederlandsche Hof geaccrediteerde Gezanten ter overhandiging der brieven van Gelukwensching, daarna van de niet-vorstelijke gasten en militaire deputatiën. In den namiddag wordt door een aantal Zangvereenigingen een aubade gebracht aan de hooge vorstelijke personen op het achterplein van het Paleis. 's Avonds Gala-uitvoering in den Koninklijken Schouwburg.

6 „ Optocht van vak- en andere Haagsche vereenigingen met hunne banieren langs het Paleis.

7 „ Des voormiddags om half twaalf in de Witte zaal van het Kon. Paleis voltrekking van het Burgerlijk Huwelijk van H. M. de Koningin met Hertog Hendrik, wien de titel is verleend van Prins der Nederlanden. Daarna plechtige huwelijksinzegening in de Groote of St. Jacobskerk door Ds. van der Flier. Des middags om 4 uur vertrekt het hooge Echtpaar naar het Loo.

8 „ Overleden J. Tideman, 79 jaar, Oud-Conservator der handschriften bij de Kon. Bibliotheek en honorair Secretaris van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs.

15 „ Het ontwerp der grensverandering tusschen de gemeenten Rijswijk en 's-Gravenhage wettelijk vastgesteld.

23 „ In de nieuwe zalen van „Pulchri Stndio" in het Voorhout, wordt den kunstschilder H. W.

Mesdag, bij gelegenheid van zijn 70sten verjaardag, door verschillende leden van Kunstgenootschappen, deputaties, — o. a. van zijne geboortestad Groningen — kunstbroeders, enz., hulde gebracht. Door den Minister van Binnenlandsche Zaken wordt hem het Commandeurskruis van de orde van den Nederlandschen Leeuw overhandigd.

1 Maart. Vijftig-jarig ambtsjubileum van den Heer H, J. G. Ewijk, Hoofdcommies bij het Departement van Binnenlandsche Zaken.

H. M. de Koningin-Moeder betrekt het Paleis in het Voorhout.

3 „ Plechtige inwijding der nieuw gebouwde Regentessekerk.

4 „ Lezing van den Heer M. Kollewijn in eene vergadering van „die Haghe" over Koning Stadhouder Willem III.

De kunstschilder Mari ten Kate viert zijn 70sten verjaardag.

20 „ H. M. de Koningin en Z. K. H. Prins Hendrik logeeren ten paleize van H. M. de Koningin-Moeder.

28 „ Z. K. H. Prins Hendrik wordt als adviseerend lid van den Raad van State geïnstalleerd door H. M. de Koningin als Voorzitter van den Raad.

28 „ Voor het Gerechtshof wordt behandeld het proces van den oud-Hoofdcommissaris van Politie Van Schermbeek tegen den Burgemeester der residentie.

29 „ Ledenvergadering van „die Haghe". De Bestuursleden de Heeren Mr. J. B. J. N. Ridder van der Schueren en P. Zwart — periodiek aftredend — worden herkozen, terwijl in de

plaats van den Heer C. F. Gijsberti Hodenpijl, die voor herbenoeming had bedankt, Dr. H. Brugmans gekozen wordt; door den Secretaris wordt het jaarverslag uitgebracht.

15 April. Komst van een buitengewoon Engelsch Gezantschap om H. M. de Koningin de troonsbestijging aan te kondigen van Z. M. den Koning van Groot-Brittannië en Ierland, Keizer van Indië, Edward VII.

16 „ Overleden K. L. Pfeifer, gep. Luit.-Generaal, oud-Kommandant van het O. I. leger.

19 „ De viering van het eerste verjaarfeest van Z. K. H. Prins Hendrik der Nederlanden hier te lande bepaalt zich te dezer stede tot een algemeen gevlag, het houden van eene parade, een kleine kermis in het versierde Voorhout, illuminatie der openbare gebouwen en vacantie op de scholen.

24 „ Overleden Mr. A. F. L. Gregory, 63 jaar, advocaat-generaal bij den Hoogen Raad.

28 „ Overleden Mr. Joachim Jochems, bekend philantroop.

6 Mei. Z. K. H. Prins Hendrik opent het wandelhoofd „Koningin Wilhelmina" te Scheveningen.

7 „ De wet op de nationale militie wordt door de Tweede Kamer aangenomen met 59 tegen 38 stemmen.

Het ontwerp betreffende de Landweer en opheffiing der Schutterijen wordt met 85 tegen 9 stemmen aangenomen.

18 „ In eene openbare bijeenkomst in den Haagschen Kunstkring wordt de Vredesconferentie, die hier twee jaren geleden geopend werd, herdacht.

20 „ Mr. J. J. van Meerkerke Vice-President van

den Hoogen Raad viert zijn dertig jarig ambtsfeest als lid van dat college.

21 Mei. Overleden J. J. van Kerkwijk, 70 jaar, sedert 1863 Lid der Tweede Kamer voor Zierikzee.

26/27 Mei. Buitengewone drukte gedurende de Pinksterdagen op Scheveningen; de nieuwe wandelpier wordt door 4360 personen bezocht.

1 Juni. De Societeit „de Vereeniging" in de Willemstraat viert haar vijftigjarig bestaan.

6 „ Dr. G. J. van Wieringhen Borski viert zijn 70sten verjaardag; hem wordt door eene commissie uit den kring zijner patienten een huldeblijk aangeboden.

7 „ Overleden Jhr. J. M. L. van Bronkhorst, 76 jaar, sedert 1857 Kamerheer i. b. d. van Z. M. den Koning en oud-hofmaarschalk.

Overleden G. L. M. Baron Taets van Amerongen van Natewisch, 64 jaren, Kamerheer i. b. d. van H. M. de Koningin.

16 „ De drie bladen „Duinoord", „Archipel" en „Boschoord" worden te zamen vereenigd uitgegeven onder den naam van „de Hagenaar".

19 „ Mr. A. de Pinto, raadsheer in den Hoogen Raad, herdenkt zijn 25-jarig ambtsjubilé.

Door de welwillendheid van de Directie der Physiatrische Inrichting „Natura Sanat" te Scheveningen worden de Leden van „die Haghe" in de gelegenheid gesteld deze inrichting te bezichtigen.

28 „ Komst van Z. K. H. den Kroonprins van Siam binnen de residentie.

1 Juli. Vijf-en-twintigjarig ambtsjubilé van den Heer A. L. Gerretsen, commies bij de Algemeene Rekenkamer.

6 Juli. Prins Wilhelm van Zweden, die met het Zweedsche Oorlogsschip „de Treja" te Amsterdam voor anker lag, brengt een bezoek aan de residentie.

13 „ De oude protestantsche kerk te Monster wordt, door eene ongekende oorzaak, door brand vernield.

15 „ De Heer H. Mulder, die meer dan 35 jaren als leeraar aan het Kon. Conservatorium alhier verbonden is, viert den dag, waarop hij vóór 50 jaren als toonkunstenaar optrad.

16 „ De heer E. Evers, Secretaris dezer Gemeente, viert den dag, waarop hij voor 25 jaren in dienst dezer Gemeente trad.

26 „ Opening van de tcntoonstelling van batiks en Indische weefsels in de Gotische zaal, door de Vereeniging„ Oost en West" georganiseerd.

3 Aug. De Heer H. G. F. Hoffmann. leeraar in de viool- en altklasse van het Koninklijk Conservatorium, waaraan hij ongeveer eene halve eeuw verbonden is, viert zijn 70sten verjaardag.

De Koninklijke Militaire Kapel van het regiment Grenadiers en Jagers gedenkt den dag, waarop haar 25 jaar geleden door wijlen Z. M. Koning Willem III den titel van „Koninklijke" werd verleend.

8 „ Opening door H. M. de Koningin van de Tentoonstelling van Ambachtsnijverheid.

10 „ In de Duitsch-Evangelische Kerk op Blijenburg wordt een rouwdienst gehouden, gewijd aan de nagedachtenis van H. M. Keizerin en Koningin Frederik, moeder van den regeerenden Duitschen Keizer.

Opening van een Fancy-fair, georganiseerd

door de St. Vincentius-Vereeniging, in eén gebouw in het Noordeinde (vroeger Thesaurie van H. M. de Koningin-Moeder); de opbrengst wordt bestemd voor eene nieuw te bouwen Kerk in de Beeklaan.

18 Aug. D[s]. Gerth van Wijk viert zijn 40-jarig ambtsfeest.

31 „ De hoofddecoratie van de illuminatie in den grooten vijver van het Bosch ter gelegenheid, van den 21sten verjaardag van H. M. de Koningin, stelt voor het Hertogelijk Slot te Schwerin.

1 Sept. S. J. Knaapen viert zijn zilveren jubilé als organist van de St. Antonius Kerk.

2 „ Opening van de nieuwe R. K. Jongensschool der Vereeniging van St. Vincentius à Paulo in het gebouw, eertijds gebruikt door den R. K. Volksbond, voorheen kerk Dacostastraat.

H. M. de Koningin-moeder keert van Soestdijk terug in de residentie.

3 Sept. Gemeenteraad: Installatie en beëediging van de herkozen en nieuw gekozen raadsleden, de heeren: V. Zuylen van Nijvelt, Verloop, Dolk, Repelaar van Driel, Penn, V. Berckel, V. Sandick, Simons, Janse, V. Hattum van Ellewoutsdijk, De Wijs, Mouton, V. Wieringhen Borski, Vas Dias, Bik, Lisman, V. d. Kemp, Halbertsma en Stobberingh. Herbenoeming van de heeren D[r]. J. Th. Mouton en G. de Wijs tot wethouders.

M[r]. J. J. van Geuns en M[r]. J. C. J. ridder van Rappard voor den Hoogen Raad beëedigd, resp. als president en als vice-president van het Gerechtshof.

10 „ Overleden M[r]. W. baron van Goltstein, oud-minister van koloniën, oud-lid der 2[e] en 1[e] Kamer, pas afgetreden gezant te Londen.

14 Sept. Jaarlijksche vergadering van den Nederlandschen Coöperatieven Bond, organisatie van 34 Coöper. Vereenigingen.

Gedenkteeken van wijlen den kapelmeester der koninklijke Militaire kapel Duncker onthuld in de repetitiezaal van de Oranjekazerne.

15 „ De Duitsche kroonprins bezoekt incognito Den Haag onder den naam van „Graaf Gelderen."

16 „ H. M. de Koningin en Prins Hendrik komen te 's-Gravenhage ter gelegenheid van de opening der Staten-Generaal.

17 „ Beëediging der Kamerleden in de Groote zaal van het Paleis door Hare Majesteit in tegenwoordigheid van den Prins-Gemaal, den Minister van Binnenlandsche Zaken en den Directeur van het Kabinet der Koningin. Ook de socialistische afgevaardigden aanwezig.

Opening van de Staten-Generaal door H. M. de Koningin in tegenwoordigheid van Prins Hendrik. H. M. de Koningin-Moeder woont de plechtigheid niet bij. Voorzitter der Eerste Kamer Mr. A. van Naamen van Eemnes.

Spinoza's standbeeld wordt naar aanleiding van het dempen der Paviljoensgracht en Stille Veerkade verplaatst, en met het gelaat naar het Oosten gekeerd.

18 „ Aan den ingang van het Koninklijk Paleis, ter weerszijden van de trappen, een vaste politiepost gevestigd.

19 „ Vergadering van de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van Zondagsrust in tegenwoordigheid van den Eere-Voorzitter, den Prins der Nederlanden; H. M. de Koninginen H. M. de Koningin-Moeder zijn beschermvrouwen.

Het reusachtig Amerikaansch Circus van Barnum en Bailey wordt in 6 uur tijds opgeslagen op het Alexanderveld en geeft middag- en avondvoorstellingen gedurende 4 dagen.

Aanbesteed het leggen van het riool in de Laan van Meerdervoort tusschen de Anna Paulownastraat en Zeestraat en in de Javastraat tusschen Zeestraat en Koninginnegracht, gegund voor *f* 79580.

20 Sept. Baron A. C. Mackay tot voorzitter der Tweede Kamer benoemd.

21 „ Tot kapelaan aan de St. Antoniuskerk benoemd Pater I. A. J. Gilissen in de plaats van Pater J. A. J. Pluymakers.

23 „ Beëediging en installatie van den heer A. Smit tot lid van den Gemeenteraad.

26 „ De afdeeling Arbeid van het Departement van Binnenlandsche Zaken gevestigd in het Perceel Parkstraat N°. 71.

H. M. de Koningin en de Prins der Nederlanden vertrekken naar het Loo.

30 „ Hoewel de Raad aanvankelijk besloten had den Schouwburg wegens brandgevaar te sluiten, wordt deze, na het aanbrengen van voorzieningen tegen brandgevaar, weer geopend.

1 Oct. 25-jarig bestaan der Haagsche Industrieschool; de directrice Mej. J. I. Reijdals viert tevens haar 25-jarig ambtsfeest.

Protestmeeting van den Nederl. Vrouwenbond tot verhooging v. h. Zedelijk Bewustzijn, afd. 's-Hage en Scheveningen, naar aanleiding van eene voorgenomen adresbeweging tegen openbare ontucht.

6 „ Tot voorzitter van den Nederlandschen Jour-

nalistenkring gekozen de heer J. Doorman, hoofdredacteur van de Haagsche Courant in plaats van D^r. A Kuyper en tot bestuurslid o. a. Mr L. J. Plemp van Duiveland, hoofdredacteur van de Nieuwe Courant. D^r. A. Kuyper tot eere-voorzitter en M^r. R. Macalester Loup tot eere-lid benoemd.

7 Oct. Bidstond in de Groote Kerk ter herinnering aan het uitbreken van den Zuid-Afrikaanschen oorlog, nu 2 jaar geleden.

8 „ Installatie van M^r. J. C. H. M. van Gils en J. H. Warnik als leden van den Gemeenteraad.

13 „ Inwijding van het Tehuis van den R. K. Vriendenbond St. Pancratius door Mgr. Heyligers.

De Plaatselijke Commissie van toezicht op de openbare en bijzondere scholen van Middelbaar Onderwijs verzoekt collectief eervol ontslag.

20 „ M^r. G. A. J. Bouvin tot raadsheer in het Hof benoemd.

1 Nov. Overleden K. N. G. Neujean, Oud-directeur van het postkantoor alhier.

De heer B. Blok herdenkt zijn 40-jarig jubileum als verslaggever op de Perstribune der Staten-Generaal. De jubilaris ontvangt 's-middags te zijnen huize uit handen van den Minister van Binnenlandsche Zaken het ridderkruis der Oranje-Nassau orde.

Het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid begint zijne werkzaamheid in eigen localiteit in de Jacob v. d. Doesstraat 181.

Het „Tehuis voor pleegzusters", genaamd „Ora en labora" in de van Brakelstraat N°. 2, wordt geopend.

3 „ Overleden D^r. G. P. van Tienhoven, 66 jaar,

lijfarts van H. M. de Koningin, lid van den Gemeenteraad.

4 Nov. Prins Hendrik komt te 's-Gravenhage.

5 „ De Plaatselijke Commissie van toezicht op het Middelbaar Onderwijs trekt haar verzoek om ontslag weer in.

6 „ Prins Hendrik vertrekt wederom naar het Loo.

8 „ De Nationale Christen Officieren-Vereeniging houdt hare eerste Jaarvergadering.

15 „ Ds. J. A. Böhringer, predikant bij de Evang. Luthersche Gemeente, vraagt tegen 1 April zijn eervol emeritaat.

19 „ Door den Gemeenteraad wordt eene motie verworpen strekkendc om het verbod tot het geven van publieke vermakelijkheden in de Stille Week op te heffen.

23 „ De kunstschilder J. A. B. Stroebel viert zijn 80sten verjaardag.

5 Dec. Overleden Dr. A. J. Vitringa (Jan Holland).

7 „ H. M. de Koningin-moeder komt te 's-Gravenhage.

9 „ Lees- en Kunstavond van de Vereeniging „die Haghe" in de groote zaal van Pulchri Studio. Spreker de heer L. J. J. Hageraats, over „Willem van Oringhen".

11 „ Ds. J. A. Gerth van Wijk vraagt tegen 1 April zijn eervol emeritaat.

13 „ Aanbesteed het aanleggen van eene straat tusschen de Wassenaarsche straat en den strandweg.

14 „ H. M. de Koningin en de Prins der Nederlanden keeren terug.

De Vorst van Waldeek komt in de Residentie en logeert bij H. M. de Koningin-Moeder.

15 Dec. Overleden M^{r}. J. Spoor, Oud-president van het Hof.

Overleden E. W. J. Baron Six van Oterleek, president der Alg. Rekenkamer.

Eene afdeeling van den Nederlandschen Bond tot bevordering van de belangen van Verpleegsters en Verplegers „Nosokomos" alhier opgericht.

17 „ Bij den Raad komt een adres in van 4811 ingezetenen van 's-Gravenhage en Scheveningen, met verzoek om de huizen van ontucht op te heffen en de openbare uiting van onzedelijkheid op de straat enz. tegen te gaan.

Aan de straten ter weerszijden van het Sweelinckplein worden de namen gegeven van 1^{e} en 2^{e} Sweelinckstraat;

Eene straat en een plein ten Noordwesten van de Stadhouderslaan worden genoemd „Statenlaan" en „Statenplein", en eene straat, aansluitende aan de Vaillantlaan „Wouwermanstraat".

Eervol ontslag verleend aan Jhr. Mr. W. Roëll als Hoofdcommies ter Gemeentesecretarie.

Het voormalig Post- en Telegraafkantoor te Scheveningen tijdelijk bestemd tot hulpschool.

19 „ De Ned. Vrouwenbond tot Internationale ontwapening en de Algemeene Nederlandsche Vredebond worden saamgesmolten tot den Algemeenen Nederl. Bond „Vrede door Recht".

22 „ Mr. W. H. De Savornin Lohman, rechter bij de Haagsche rechtbank, tot lid van den Hoogen Raad benoemd.

24 „ Kerstboom voor de kinderen van het dienstpersoneel der Hofhouding in de Gothische zaal.

30 Dec. Het Dagelijksch Bestuur van de te Scheveningen opgerichte vereeniging tot behartiging van de belangen der Scheveningsche Visschersbevolking, bestaande uit de heeren W. H. Gunning oud-professor, voorzitter, Ds. L. v. d. Valk, 2de Voorzitter, Ds. G. Mansvelt, Secret., Ds. L. van Nappen, 2de Secret., B. J. Loeff, Penningmeester en H. D. Pierson, 2de Penningmeester, wordt definitief vastgesteld.

Het nieuwe gebouw van den R. K. Volksbond in de Nieuwe Molstraat wordt door Mgr. Heyligers ingewijd.

Laatste vergadering van het Gerechtshof op het Binnenhof. Opening van het Nieuwe Rechtsgebouw aan het Korte Voorhout. Redevoering van den Minister van Justitie.

31 „ Tot lid van de Rekenkamer benoemd de secretaris Jhr. Mr. J. H. van Reenen.

ZAAKREGISTER.

A.

B.

C.

I.

J.

K.

L.

U.

V.

W.

Z.

NAAMREGISTER.

A.

B.

C.

D.

E.

F.

G.

L.

M.

N.

O.

P.

bladz.

S.

bladz.

W.

Y.

Z.

